

NÉP SZOLGÁLAT

Szerkesztette:
Bárdi Nándor,
Filep Tamás Gusztáv,
Lőrincz D. József

A közösségi elkötelezettség
alakváltozatai a magyar
kisebbségek történetében

K A L L I G R A M
R E G I O K Ö N Y V E K

A KÖTET SZERZŐI :

Bárdi Nándor

Egry Gábor

Filep Tamás Gusztáv

Gagy József

Horváth Ágnes

Lőrincz D. József

Miklós Ágnes Kata

Stefano Bottoni

Oláh Sándor

Papp István

NÉPSZOLGÁLAT

*A közösségi elkötelezettség alakváltozatai
a magyar kisebbségek történetében*

REGIO Könyvek

MTA TK Kisebbségkutató Intézet

A sorozatot a Regio folyóirat szerkesztősége gondozza
www.regio.tk.mta.hu

mta**tk**ki

NÉPSZOLGÁLAT

*A közösségi elkötelezettség alakváltozatai
a magyar kisebbségek történetében*

Szerkesztette:

BÁRDI NÁNDOR

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

LŐRINCZ D. JÓZSEF

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2015

Ez a munka a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet
és a budapesti MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató
Intézet közös kutatási programjában készült.

Lektorálta:

Aradi József
Dávid Gyula

Mutatók:

Bárdi Nándor
Békési Júlia
Dósa Helga

A kiadvány megjelenését támogatta a *Nemzeti Kisebbségkutató Intézet*,
a Kisebbségi magyar közösségek a 20. században 109173. sz. OTKA program,
MOL Zrt., Köznevelésért Alapítvány és a *Nemzeti Kulturális Alap*.

Nemzeti Kulturális Alap

© MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2015

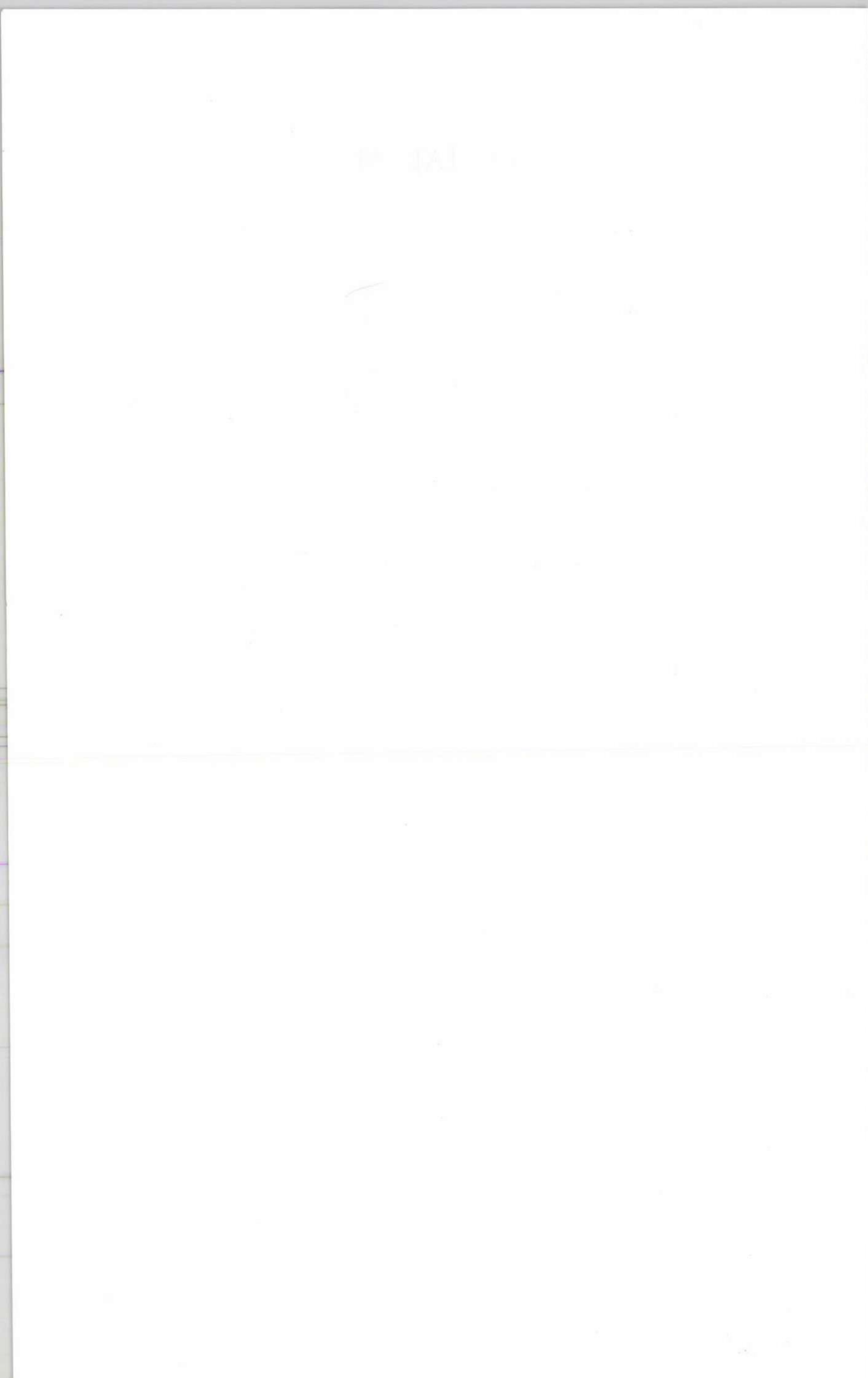
© Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2015

© Szerzők, 2015

ISBN 978-80-8101-891-6

TARTALOM

Bevezető.....	7
BÁRDI Nándor	
A népszolgálat genezise és tartalomváltozása	11
EGRY Gábor	
Nép, nemzet, állam, társadalom: népszolgáló közösségkép és közösségszervezés az erdélyi magyar politikában, 1918–1944.....	48
OLÁH Sándor	
A népszolgálat eszméje Erdély „felemelésében”, 1940–1944.....	72
PAPP István	
A népszolgálat formái a magyar népi mozgalom történetében.....	91
FILEP Tamás Gusztáv	
Az „Új Élet” című folyóirat ideológiája a harmincas években	114
BÁRDI Nándor	
Sajtóterjesztés és társadalomszervezés. Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében (1935–1940)	137
BOTTONI Stefano	
Népszolgálat, mint politikai játszma. Mikó Imre és a román állambiztonság, 1948–1971	187
MIKLÓS Ágnes Kata	
A népszolgálat és a hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedéki vitái	232
GAGYI József	
Polgármester és naiv faragó	249
HORVÁTH Ágnes	
A Népszolgálat, a Szolgálat és a Nép között	267
LŐRINCZ D. József	
A népszolgálat.....	288
Névmutató.....	323

A közösségi elkötelezettség kutatásáról

A 2011 májusában egy kolozsvári műhelybeszélgetéssel indult kutatásunk az 1970-es évek népszolgálat fogalmának kritikáját akarta meghaladni. Túl lépve a korszak a fogalomra telepedett nemzedéki vitáinak és kritikáinak nyelvezetén, azt néztük meg, hogy Balogh Edgár, Gáll Ernő és mások mire is hivatkozhattak, mi volt az előzmény, amelyből a „hagyomány” lett.

Ezt az erdélyi magyar közírásban az 1920-as, 1930-as években szolgáltatként, hivatásként megjelenő közösségi elköteleződést kulturális kódnak tekintettük a kutatás során a magyar kisebbségi közösségek működésének megértéséhez (vagyis ez nem csak az elite, hanem a közösség minden egyes tagjára érvényes volt).

Ehhez a „kódfejtéshez” különböző kérdéseket fogalmaztunk meg: Mit gondol a saját társadalmáról és hogyan konstruálja meg azt egy-egy magyar kisebbségi elitszoport a 20. században? Milyen az a közösség-konstrukció, amelynek a vélt vagy valós érdekeit a kisebbségi elit – régióként és különböző időszakokban – képviseli? Ezek a társadalomkonstrukciók hogyan válnak a kisebbségi önszemlélet pilléreivé, miként fejtik ki szocializációs hatásukat?

Az első, már említett megbeszélés után, 2011 augusztusában a Kolozsváron megtartott Hungarológiai Kongresszus történeti szekciójában külön panelben 14 előadást vitattunk meg a témában. Ennek nyomán világossá vált, hogy a népszolgálat fogalom alakváltozatai sokfelé vezetnek és lényegében meghatározzák a kisebbségi magyar csoportok (vállalt azonosságtudattal bíró) közösséggé való önszerveződését. Így a széles keretek szükségessé tették egy két világháború közti erdélyi magyar eszmetörténeti digitális szövegtár létrehozását. Ez a munka 2013-ban jelent meg az Erdélyi Magyar Adatbankban.¹ Ugyanez év júniusában a készülő kéziratokról nyilvános vitát rendeztünk az MTA TK Kisebbségkutató Intézetében, majd augusztusban, a szelterszi Társadalomtudományi Táborban D. Lőrincz József tartott vita-indító előadást a népszolgálat fogalom egyik lehetséges politikatudományi

¹ A 199 tételből álló összeállítás tagolása: Transzszilvanizmus, Erdélyi jellem, Világnézeti adaptációk, Profétikus keresztényszociális nemzetszemlélet, Az egységes kisebbségi társadalom konstrukciója, Népművelés. *Népszolgálat és eszmetörténeti háttér Erdélyben 1945-ig*. Lásd: <http://adatbank.transindex.ro/belso.php?k=5#alk81>

értelmezési keretéről. A következő évben több fordulóban, kisebb megbeszéléseken keresztül véglegesítettük a most megjelenő kötet tanulmányait.

A tárgyalt fogalom szabatos meghatározását Gáll Ernő a hetvenes években a korszak terminusaival a következőkben adta meg. *„A népszolgálat gyűjtőfogalma a mind a gazdasági, mind a kulturális felemelkedést elősegítő, a jobbitó tevékenységet jelöli. Lényegénél fogva felvilágosító jellegű, morális szempontból pedig – a már említett hivatástudaton és elkötelezettség-tudaton kívül – hűség és felelősség jellemzi, aki a népet szolgálja, elsősorban a dolgozók érdekeit képviseli. Ez pedig nem ritkán kockázattal, sőt áldozattal jár – tapasztalhattuk – még olyan történelmi szakaszban is, amelyek elvileg kizárni látszottak, hogy az, aki életének értelmét a társadalmi-nemzeti haladás előmozdításában találta meg, súlyos árat fizessen ezért a választásért. A népszolgálat elválaszthatatlan felelőssége nem engedi meg a tőle való menekülést, az általa diktált hűség viszont személyiségünk kiteljesedését, azonosságunk megőrzését szavatolja.”*²

A romániai magyar elit emlékezetpolitikájában az 1937-es Vásárhelyi Találkozót a mindenkori belső, közösségen belüli konszenzus példaként emlegetik, záróhatározatát pedig a romániai magyar nemzeti mozgalom egy-fajta stratégiai alapidokumentumának tekintjük. Itt a közösségi céloknak alárendelt hivatáson túl határozott értékorientáció is megjelent.

*„1. Az erdélyi magyar népkisebbségi élet irányítása csakis a keresztény erkölcsi és demokratikus nemzeti követelmények szerint történhetik. [...] 6. A Vásárhelyi Találkozón megjelent fiatal romániai magyar értelmiség a legteljesebb nemzeti, szociális és politikai egység vágyától áthatva kimondja, hogy az erdélyi magyarság minden egyes tagjára sorskérdéseink, küzdelmeink iránti érdeklődés s tevőleges szolgálat és munka hárul, a magyarság minden egyes tagjának teljesíteni kell mind anyagi, mind szellemi tehetségéhez mérten köteletségét magára hagyott nemzetünk iránt.”*³

Ezt megelőzően 1935-ben mintegy nemzedéki elkötelezettségnek tekinthetjük Mikó Imrének, a generációs csoport meghatározó alakjának, az erdélyi magyar politika 1936–1944 közti és 1971–1978 közti háttérben maradó formálójának jövőképelvárását. *„Az erdélyi magyar értelmiségi fiatalság pedig mit tehet? Beállunk közkatonának a magyar jövő: munkások és parasztok sorába s az ő érdekeik értelmi szolgálatában keressük letűnő középosztályunk új nemzedékének a jövő társadalmához való jogát.”*⁴

² Gáll Ernő: A szolgálat pátosza. *Korunk*, 1979. 5. sz. 410. p.

³ A Vásárhelyi Találkozó. Hitvallás, záróhatározat. *Hitel*, 1937. 3. sz. 237. p.

⁴ Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Cluj-Kolozsvár, 1932. 134. p.

Mai tudásunk szerint a népszolgálat a politika egy klasszikus felfogásához vezet vissza, amely a „jó élet” létrehozását, a közügyek intézését az adminisztráción, a rendfenntartáson stb. túl elsősorban a polgárok lelkének nemesítésében látta. Ennek megfelelően a közösséggel, a társadalommal való kapcsolattartás, a társadalom építése – a mai bevett politikai gyakorlat-tól eltérően – nem „politikai kommunikáció”, nem „meggyőzés”, nem „propaganda”, nem „imidzsépítés”, nem „politikai marketing”, hanem a polgárok lelkének ápolása – a személyes útmutatás és példamutatás révén. E szerint a társadalmi élet mozgatórugója nem a személyes érdek, hanem a közösségi érték kell legyen, és ezzel lehet hatékonyan a kulturális alapon (organikusan) létező nemzetet építeni („önösszeszedés”). Továbbá, a részletesen kidolgozott gyakorlati (gazdasági, társadalmi, szociális, „kulturális”) feladatok nem önmagukban fontosak, hanem azért, mert a közösség spiritualitását erősítik. Ebből következik, hogy a népszolgálatot megfogalmazók számára a két világháború között a kisebbségi kérdés kezelése sem elsősorban mint jogi („emberjogi”), hanem mint spirituális kérdés vetődik fel: a nemzetiségi kérdés menedzselésének az elsődleges feltétele nem a külső jogi keretek kialakítása, hanem a saját lelki transzformáció. A revízió például elsősorban a „magunk revíziója” kell hogy legyen.

Ebben a cselekvési modellben az elitnek társadalmi kötelezettségei vannak. Az „egyéni” megnyilatkozások csak akkor jogosultak, ha egy valamilyen tágabb, a közösség számára hasznos eszmerendszerhez igazodnak. (Szekularizálva ezért is lehetett a „társadalmi kötelezettséget” a totalitárius rendszerlegitimációra felhasználni.) Eszerint az „egyéni”, „eredeti”, de a közösség számára haszontalannak vagy károsnak minősített vélemények értelmetlenek és értéktelenek.

Az 1945 utáni időszakban az erdélyi magyar közéletben a „pragmatikus” szocializmus-kommunizmus ideológiája a népszolgálatot mint jelszót és modellt megtartotta, megfosztva azt legfontosabb elemétől, a spiritualitástól. Vagy esetleg úgy is vizsgálhatjuk ezt a váltást, mint a „spiritualitás” átértelmezését? Hipotézisünk szerint ekkor a népszolgálati eszmekörben a nemzeti kultúra mint egyfajta szekularizált teológia jelenik meg. A társadalmi elkötelezettség pedig ennek a nemzetkisebbségi kultúrának a védelmében, építésében valósulhat meg. Mindezt pedig egy szocialista, nemzeti kommunista ideológiai szerkezetben lehetett képviselni, és ezáltal folyamatosan tematizálni a saját közösség érdekeit. Mivel kutatásunk középpontjában általában az elitek közösségi elkötelezettsége állt, fontosnak gondoltuk túllépni az erdélyi példán, ezért a három, a harmincas-negyvenes évek erdélyi népszolgálatának fogalomtartalmát tisztázó írás (Bárdi, Egry, Oláh) után a magyarországi népi

írók, a felföldi keresztényszociális ifjúsági mozgalom és a harmincas évek jugoszláviai magyar társadalomépítő törekvéseit is elemzi egy-egy tanulmány (Papp, Filep, Bárdi). Ezt követően a harmadik blokkban „fent” és „lent” két romániai magyar életpályát vizsgálunk meg, de köztük az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli vonatkozó vitájáról is áttekintést kapunk egy harmadik tanulmányból (Bottoni, Miklós, Gagy). A kötetet záró blokk két tanulmánya szélesebb politikai antropológiai értelmezési kereteket keres a közösségi elkötelezettség értelmezéséhez (Horváth, Lőrincz).

Úgy gondoljuk, hogy a könyvünk nagyban hozzájárul az erdélyi keresztényszociális gondolkör és a saját társadalom számára akkor és ott megfogalmazott közösségi eszmék tisztázásához. Kifejezetten az 1944 utáni fejleményekkel a kötetben négy tanulmány foglalkozik. Ezek azonban a kérdés sokszálúsága miatt eleve nem képesek lefedni a fogalom átalakulását. Így a kérdéseinket újrafogalmazva további kutatásokra van szükség.

A szerkesztők

A népszolgálat genezise és tartalomváltozása

BÁRDI NÁNDOR

1. A kisebbségi közösség tudatosításának elemei

A harmincas évek Erdélyében kialakult népszolgálat-fogalom a politika egyik klasszikus felfogásához vezet vissza, amely a jó élet létrehozását, a közügyek intézését az adminisztráción, a rendfenntartáson stb. túl elsősorban a polgárok lelkének nemesítésében látta. Ez része volt a kisebbségi közösség pártpolitikai stratégiái mellett működő társadalompolitikai keretrendszerének (nyilvánosság, egyházak, oktatás, egyesületek, eszmei adaptációk), amely a magyar nemzetépítésből kiszakadt, etnokulturálisan szerveződő csoportot közösséggé formálta.¹ Ez összpontosult egy normarendbe, szocializációs szerkezetbe, amelynek a célja a kisebbségi közösség és azon belül a kisebbségi ember értékideáljának megteremtése volt. Ennek kifelé képviselt ideológiája lett a sokféle értelmezést takaró transzilvanizmus, míg a saját társadalma felé a húszas-harmincas évek elitje a nép szolgálatát helyezte a középpontba. A korabeli közösségi aktivitást szervező normarend négy elemből állt össze: *az erdélyi sajátosságok karakterológiai tudatosításából; az egységes kisebbségi társadalom konstrukciójából; a keresztényszociális nemzetszemléletből; a keresztény nemzetnevelési elvekből.*

Mielőtt az előbbi négy elem ismertetéséhez látnék, fontos, hogy társadalomtörténeti józansággal felhívjam a figyelmet arra, hogy a „népszolgálat” genezise valószínűleg az a helyi szinten gyakori felismerés volt, hogy a kisebbségi helyzetben eltűnt az erdélyi magyarság háta mögül a magyar állam. S helyette jött a román nemzet államépítő intézményesítése a maga új apparátusával: a jegyző, a csendőr, az ortodox egyház, az állami tanító, az adóhivatalnok, amellyel szemben a vidék magyar kisebbsége teljesen védtelen volt. „Ebben a helyzetben a falusi értelmiségnek (pap, tanító) a magatartása, a »népszolgálat« vállalása szükségszerű volt és ideológiai megalapozás nélkül is létkérdés, hiszen hívek és tanulók nélkül az egzisztenciája került veszélybe.

¹ Részletesebben a kisebbségpolitikai stratégiákról lásd Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Pro-Print, Csíkszereda, 2014, 405–470. p.

Ezért vállaltak fel saját feladatkörükön túl mindent, ami a helyi kisközösség megtartását elősegítette, a kórusmozgalomtól a gazdakörig, a népművészetet kenyérkereső szinten művelő háziipari mozgalom felkarolásáig.”²

1.1. Karakterológia

A két világháború közti erdélyi önismereti irodalomban, amely létrehozta az aktuális önszemléleti konstrukciót – mint valóságképet –, az erdélyi sajátosságokat két csoportra lehet tagolni.³ Az egyikbe a *régió történelmi fejlődéséből adódó domináns karakterjegyek* és jelenségek, a másikba pedig a huszonekét éves *kisebbségi helyzetből következő új értékek* és habitusok tartoznak. A húszas évek nemzetkarakterológiai megközelítésében Buday Árpád az erdélyieknek az új iránti őszinte érdeklődését és a saját arcukat (formakészletükre) való átalakítására, valamint az ellentétek kiegyenlítésére való képességét emelte ki.⁴ Bartók György a hagyomány és a múlt fokozott jelenlétét, a természetközelséget, a tragikus életérzést, a megfontolt, de nem habozó, az óvatos, de nem félénk viselkedést tartotta meghatározónak Erdélyben.⁵ A másik legnagyobb hatású korabeli erdélyi filozófus, Tavaszy Sándor a kritikai jelleg erősségét és az idealizmusra való hajlandóságot, Descartes-ot, Apáczait, Kantot, Böhm Károlyt kapcsolta be az erdélyi szellemi élet középpontjába.⁶ Imre Sándor pedagógus-teológus az erdélyi ember kicsinyességére és aprólékosságára hívta fel a figyelmet. Ugyanakkor fontosnak tartotta az erdélyiek jövő(kép)keresés-igényét és az erős regionális öntudatot.⁷ A második bécsi döntés utáni időszakban az erdélyi regionális történeti adottságokat Mikó Imre négy jelenségben foglalta össze: a három nemzet uniója és az önálló erdélyi fejedelemség, majd a Habsburg Birodalmon belüli különállás sajátos alkotmányosságot hoztak létre, amelyen belül az egyházi, területi, nemzeti *jogosultságok erős önkormányzatiságot* eredményeztek; Erdély geopolitikai helyzetéből és a nagyhatalmak közötti viszony-

² Részlet Dávid Gyula 2011. november 18-i, a szerzőhöz írt leveléből.

³ Az itt következő elemzés alapja: Bárdi Nándor: A múlt, mint tapasztalat. In *Az emlékezet konstrukciói*. Szerk. Czoch Gábor, Fedinec Csilla, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2006, 246–256. p.

⁴ Buday Árpád: Az erdélyi szellem. *Pásztortűz*, 1922. 11. sz. 333–334. p.

⁵ Bartók György: Erdély lelke irodalmában. *Pásztortűz*, 1925. 7. sz. 343–345. p.

⁶ Tavaszy Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. sz. 365–367. p.

⁷ Imre Sándor: Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről. *Pásztortűz*, 1926. 21. sz. 488–490. p.

ból alakult ki a hagyományos erdélyi *egyensúlyozó külpolitika*, amely egyben az arisztokrácia szélesebb nemzetközi kitekintését és realitásérzékét hozta magával; a többvallású régió kiegyensúlyozott felekezeti arányai miatt korán megvalósult a vallásszabadság, amely magával hozta a társadalmi, politikai, kulturális *pluralizmus* elfogadását is; végül a természetföldrajzi viszonyokból adódó arányosabb birtokviszonyok és az alföldinél szegényebb, döntően magyar származású arisztokrácia, illetve az előbbieken felsorolt hagyományok révén maga az erdélyi társadalom *demokratikusabb* berendezkedésű volt, mint általában Magyarország más régióinak közössége.⁸

Ehhez hasonló társadalmi adottságokra hivatkozott az Erdélyi Párt másik meghatározó személyisége, László Dezső is. Szerinte Erdély őrizte meg Magyarországon a legtöbb történelmi emléket, és itt a legerősebb a közszellemenben a történelmi alapok megbecsülése. A társadalmi rétegek közti különbségek sem voltak olyan élesek Erdélyben, mint Magyarország más részein. A kisebbségi helyzetben elszegényedett magyarságon belül még inkább eltűntek az osztálykülönbségek. Itt az egyházak munkáját is mindig jobban megbecsülték, és jóval erősebbek voltak a felekezeti intézmények pozíciói, mint másutt az országban. Végezetül a földi és testi hatalmak szegénysége miatt az erdélyi ember „rá volt kényszerítve arra, hogy lelki erejét, műveltségét, erkölcsét és hitét fokozza”.⁹

Ha a kisebbségi helyzet teremtette új értékekről szóló írásokat vesszük sorra, akkor azokból az elnyomatásban kialakuló erkölcsi nemesedés folyamata bontható ki. Erre utalnak a korszakos metaforák is: a gyöngy és homok;¹⁰ a súly alatt a pálma;¹¹ a kisebbségi élet ajándékai.¹² Ugyanezt a jelenséget Mikó Imre a pozitív magyarság létrejöttéként definiálta,¹³ Ravasz László pedig úgy foglalta össze, hogy az erdélyi magyarság sasból hangyává változott a saját államiság nélküli kisebbségi sorban.¹⁴ Az erdélyi kisebbségi társadalom szerkezeti változását Tusa Gábor abban látta, hogy nemzeti egység jött létre az osztályok más-hol tapasztalható elkülönülésével szemben. S ezen belül a népvezetés helyett

⁸ Mikó Imre: Magyarok és nemzetiségek. *Képviselőházi Napló*, 1943. november 12., 238–242. p.

⁹ László Dezső: Miért van szükség az Erdélyi Pártra? In *Erdélyi szellem – magyar lélek*. Kolozsvár, Erdélyi Párt, 1943, 21. p.

¹⁰ Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992. 104 p.

¹¹ Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Budapest, Fraternitás, 1941, 214 p.

¹² László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai*. Kolozsvár, Minerva, 284 p.

¹³ Mikó Imre: Magyarok és nemzetiségek. *Képviselőházi Napló*, 1943. november 12. 238–242. p.

¹⁴ Ravasz László: Erdély. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. sz. 368–372. p.

a népszolgálat vált hivatássá.¹⁵ Tavaszy Sándor szerint a kisebbségi magyarság türelmesebb lett más népekkel és kultúrákkal szemben. Ő is hangsúlyozta az osztály- és társadalmi különbségek kiegyenlítésének tényét. Ezzel együtt a magyarországi neobarokk társadalommal, a formák, rangok elburjánzásával szemben az erdélyi magyar kisebbségi közélet puritanizmusát emelte ki. Abból adódóan pedig, hogy kisebbségben élni kockázatvállalást jelentett, az élethivatás, a közösségi morál fontosságát hangsúlyozta.¹⁶

Ezek a fejlődésbeli jellemzések egyszerre tapasztalatok és jövőkép-elvárások a kisebbségi társadalommal szemben. Vagy még tovább menve: a közösségi identitástermelés részei. Ha az előbbi kisebbségi jellemvonásokat összevetjük Borsody Istvánnak a csehszlovákiai magyarságra vonatkozó, vagy Dékány István általános kisebbségi tipológiájával, a polgárosodás előrehaladtát láthatjuk, ahogyan a kortárs Bibó István is ezt érzékelt Kolozsvárt.¹⁷ A korabeli erdélyi közbeszédben ezt azonban „igazabb” és „korszerűbb” magyarságként értelmezték, ezzel mintegy kijelölve a magyar jobboldali reformpolitikán belül az erdélyiek vezető pozícióját. Ehhez a mából nézve ambivalens helyzethez a negyvenes évek Magyarországon uralkodó eszméin túl a kisebbségi közéleti vezetők szerepfelfogása is hozzájárult.¹⁸

1.2. Az egységes kisebbségi társadalom konstrukciója

Az erdélyi polgári radikálisként és a politikai transzszilvanizmus képviselőjeként említendő *Paál Árpád* kisebbségpolitikai szemléletében 1924–1928 között döntő fordulat következett be.¹⁹ Az addig a zsidóság és a székelység

¹⁵ Tusa Gábor: *Harcunk Erdélyben magyarságunkért. Húsz év jellemrajza*. Kolozsvár, 1942.

¹⁶ Tavaszy Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. sz. 365–367. p.

¹⁷ Borsody István: Magyarország és a csehszlovákiai magyarság. In *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Szerk.: Borsody István. Budapest, Ország Útja, 1938; Dékány István: A kisebbségi lélek. *Budapesti Szemle*, 1939. május, 195–220.; Bibó István: Erdély közszelleméről. *Korunk*, 1993. 1. sz. 13–18. p. (Bárdi Nándor bevezetőjével.)

¹⁸ Részletesen tárgyalja ezt a kérdést Egyri Gábor az Erdélyi Párt ideológiáját elemezve és az „ótranszszilvanizmussal” összehasonlítva azt. Egyri Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”*. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére (1940–1944). Napvilág, Budapest, 2008, 77–134., 171–182. p.

¹⁹ Az itt következő áttekintés alapja: Bárdi Nándor: Társadalomkonstrukciók a magyar kisebbségek két világháború közti történetében. In *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Szerk.: Bárdi Nándor, Tóth Ágnes, Budapest, Argumentum, 2011, 312–317. p.

problémáinak az Országos Magyar Párt (OMP) általi képviselését szorgalmazó véleményvezért a Nemzeti Liberális Párttal folytatott 1925-ös paktumtárgyalások és az akkoriban elfogadott oktatási törvények vitái arról győzték meg, hogy az elképzelt „romániai demokráciára” való nyitottságához a többségi oldalon nem talál partnereket. Ezt a tapasztalatot erősítette meg 1928 után a Maniu-kormány hároméves tevékenysége is, amely ígéretei ellenére nem tudta az „önkormányzati szabadságot” és a „tisztá hamisítatlan parlamentarizmust” megvalósítani.²⁰ Ezért visszatért az 1919-es székelyautonómia-tervnek zárt társadalom koncepciójához.²¹ Ekkoriban írt vezércikkeiben körvonalazta a külön kötetben megjelentetni tervezett „*otthon-haza*” koncepcióját.²²

„Az otthonunk a hazánk is. A kisebbségi népeknek nem is lehet más hazájuk, csak a szülőföldjük és társadalmi kiterjedésük területe. Országukban is egyebütt idegenek. Országos ügyekben szavuk még ideális állapotok esetén is csak számuk arányában van, tehát mindig leszavazás a részük, mert kisebbségek. [...] Az ország nem az övék, csak ők az országé. Az országból csak annyi az övék, amit a házukkal, birtokukkal, kereskedelmi és ipari kiterjedésükkel, testi és szellemi munkájuk alkotásával elfoglalhatnak – és megtarthatnak. [...] Természetesnek kellene venni azt is, hogy ezeken a helyeken a maguk gazdasági túlsúlya és esetleges kizárólagossága is zavartalanul érvényesülhessen. Az otthon jogában ez mind benne van. A házamba, a birtokomba csak [...] vendégként ülhet be valaki, de nem úrként és rendelkezőként. [...] Lényegében az a helyzet, hogy a népkisebbségek területei nem a néptöbbség tulajdonai, s ha jogegyenlőséget akarnak, akkor a népkisebbségek területjoga is éppen olyan erős és valóságos kell, hogy legyen, mint a néptöbbségeké.”²³ Ez lesz később az 1931-es, az *otthonterület* fogalmára építő székely közületi autonómia koncepciójának az elméleti alapvetése.²⁴ Az önálló, elszigetelt társadalom

²⁰ Horváth Szabolcs: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről. In *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Szerk. Ablonczy Balázs, Fedinec Csilla, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2005, 143. p.

²¹ Paál Árpád: Emlékirat a semleges, független székely államról. *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. sz. 120–133. p.

²² Paál Árpád: Otthon-haza. (Fejtegetések a népkisebbségi kérdés megoldásáról.) Tanulmánykötet-töredékek, kézirat, 1933, aut. fog., 87 f. Paál Árpád kéziratgyűjteménye, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, MS VI/7651/18.

²³ Paál Árpád: A mi hazánk: az otthonunk. *Keleti Újság*, 1929. december. 25. 17–18. p.

²⁴ Paál Árpád: Törvény a székely közületek közművelődési önkormányzatáról, a Párizsban 1919. december 19-én kötött nemzetközi szerződés 11. cikke alapján. *Magyar Kisebbség*, 2004. 1–2. sz. 424–465. p.

megvalósítása mellett – amely segítheti a magyarság pozícióinak megőrzését egy megváltozott nemzetközi környezettől várt revízióig – a másik fontos elem itt a szociális érdekkellentétek nemzeti alapon történő felülírása volt. A nemzeti szolidaritáson és intézményeken túl a kölcsönös termelés és fogyasztás rendszere szolgálná ennek megvalósítását. A húszas években használt „népi alapok”, „néphatalom” kategóriák megmaradtak Paálnál, de ekkor már nem a szociális tényezőket és a demokratizmust, hanem a nemzeti elemeket hangsúlyozta.²⁵

Ennek a saját társadalom felé fordulásnak – ha nem is csak ebben a vonatkozásban – leggyakrabban idézett megnyilatkozása Makkai Sándor *Magunk revíziója* című munkája. De az évek óta tartó nemzeti összezárkozás, felértékelődési folyamat teoretikus megfogalmazása és a saját társadalom definiálása szempontjából legalább ennyire fontos Sulyok István szintén 1931-ben megjelent tanulmánya, *A kisebbségi kérdés szociológiai oldala*.²⁶ Ő kisebbségi problémán eleve azokat a társadalmi jelenségeket és törvényeket értette, amelyek „a nemzeti kisebbségeket, mint zárt társadalmakat jellemzik és irányítják”²⁷. Balogh Artúr fogalomértelmezését átvéve nemzeti kisebbségeken azokat a közösségeket érti, amelyeknek tagjai „az államnép nemzetiségétől eltérő, más nemzetiséghez, tehát más népközösséghez és kultúrközösséghez tartozónak vallják tudatosan magukat”²⁸. Nemzetben pedig nem jogi, állampolgári kategóriát, hanem a renani értelemben olyan, „az ember érzésvilágában gyökerező erkölcsi szolidaritást, amelyet a közös múltnak emlékei s jövőnek céljai, a százados együttélés során kialakult nyelv, kultúra, faji jelleg, életformák és létütemek fejlesztenek ki”²⁹. Ezért azokat az embercsoportokat, amelyek egy régen kialakult állami és nemzeti kötelékből más államok és nemzeti kötelékek fennhatósága alá kerültek, nemzeteknek tekintti. Így a nemzet nála organikus, elsősorban erkölcsi, társadalmi, kulturális kategória, szemben a hatalmi aktusok és a gazdaság meghatározta jogi, politikai, gazdasági tartalommal bíró állammal szemben. Sulyok ebből vezeti le a nemzetkisebbségek jogát az állami élethez, illetve az ezt kompenzáló biztosítékokhoz. De mivel ennek érvényesítése döntően politikai kérdés, inkább azt vizsgálta meg, hogy a társadalmi élet terén milyen eszközökkel biztosítható a kisebbség nemzeti igényeinek kielégítése és fejlesztése. A nemzeti kisebbséget Sulyok a nem-

²⁵ Horváth, i. m. 2005, 153. p.

²⁶ Sulyok István: A kisebbségi kérdés szociológiai oldala. *Erdélyi Múzeum*, 1931. 4–6. sz. 170–181. p.

²⁷ Uo. 171. p.

²⁸ Uo. 172. p.

²⁹ Uo. 172. p.

zettel egyenértékű közösségnek tekinti, „mely tagjainak egyéniségét egészen felöleli. Tagjai köznapi értelemben véve a legszorosabb társadalmi közösségben élnek. Ez a közösség termeli ki számukra a társadalmi értékeket: ebben él és fejlődik nyelvük, kultúrájuk, ebben alakulnak ki szokásaik, világnézetük és életelejük. Ez a miliő határozza meg művészetük formáit, annak minden ágában. A gazdasági kapcsolatokra is ráüti ez a közösség a maga jegyét, ha a gazdasági életben jogi határok nélkül nem is lehetséges a zárt jelleg és ezek a kapcsolatok különböző ilyen körök szerint nagyon is különböző gazdasági erkölcsöket, gazdasági berendezkedéseket és szokásokat mutatnak”³⁰. A közösségek alapvető funkciója, hogy gondoskodni igyekeznek tagjaik igényeinek kielégítéséről. Ha azonban nem rendelkeznek ehhez „állami főhatalommal”, akkor Sulyok szerint a „társadalmi szervezkedés” területén lehet megtalálni a megfelelő szervezeti formákat. Ezt azonban az adott állam osztálytagozódása akadályozhatja, azaz az egyes csoportok osztályérdekeik szerint, nem pedig nemzeti alapon szerveződnek. Ennek ellensúlya a „gazdaállam nemzeti dogmájának önzése és kíméletlen kizárólagossága”, amely minden kisebbségi személyt akadályoz. „Ennek a természetes és ösztönös ellenhatásnak legfőbb következménye az, hogy az egész kisebbségi közösség minden belső tagozódásával egyetemben, együttesen és összesen sajtáságos, elnyomott és mellőzött osztályhelyzetbe kerül”,³¹ míg a többségi társadalmi csoportok kiváltságos osztályhelyzetbe jutnak. Ebből a viszonyból a kisebbség számára a társadalmi és nemzeti szolidaritás új forrása fakad, és ez az osztályellentéteket is áthidalhatja. Sulyok kategorizálása szerint a nemzeti egység pillérei a kisebbségi országos szervezetek, a felekezeti oktatási intézményrendszer, a közfunkciókat ellátó, helyi társadalmi egyesületek. Ezek az intézmények „nemzetépítő hivatásuknak” azonban csak akkor felelhetnek meg, ha egyeztetve, az erőforrásokat, a szükségleteket számba véve működnek, és mindez a társadalmat tanulmányozó munka alapján koordinálva folyik.³² Mindezt az intézményi hálózatot „az erdélyi magyarság társadalmi szervezetének” nevezte az általa összeállított kézikönyvben, ahol ez alatt a cím alatt a romániai olvasó- és társasköröket, a dalegyesületeket és a nőmozgalmakat mutatta be.³³

³⁰ Uo. 175. p.

³¹ Uo. 176. p.

³² Erre konkrét intézményi javaslatokat is készített a szerző: Sulyok István tervezete az EMKE átalakítására [1926]. *Magyar Kisebbség*, 2002. 3. sz. 81–85. p. illetve uo. Sulyok István tervezete magyar kultúrhivatal felállítására [1927], 86–88. p.

³³ Sulyok István: Az erdélyi magyarság társadalmi szervezete. In *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. Szerk.: Sulyok István, Fritz László, Kolozsvár, Juventus, 1930, 118–159. p.

A nemzeti kisebbség egysége valós alapjának a társadalmi együttélés termékeit és értékeit tartja: a nyelvet, a szokásokat és az erkölcsöket. Az egység legfőbb akadályai pedig gazdasági természetűek lehetnek. Ezek feloldása érdekében bizonyos gazdasági funkciók társadalmiasítását javasolja. Ilyen programnak tekinti a szövetkezeti tevékenységet; a hitelek közcélúvá és közhasznúvá tételét; a biztosítási társulások létrehozását; a magyar könyvkereskedelem altruista társadalmi szervezeteken keresztül történő működtetését; a magyar sajtó terjesztését és az itt termelt profit közcélú felhasználását.

Sulyok mindezt társadalomszervezés-működési keretben gondolja el: „A kisebbségi társadalom-szervezés legfőbb eszköze és biztosítéka kétségkívül a határozott, a világosan kiformált közvélemény. [...] Szükség van a kisebbségi helyzet sajátos társadalmi problémáinak rendszeres vizsgálatára, szükség van az alapvető kérdések tisztázására s a törvényszerűség felderítésére, meg kell találni azt a tant és tervet, mely ennek a társadalomképződésnek folyamatát irányítja s mindezekre egységes, határozott közvéleményt kell felépíteni, biztosítékaul annak, hogy a megválasztott út helyes, és szankcióul, hogy ezt az utat be is kell tartani.”³⁴

Az egységes erdélyi magyar társadalom eszméjének megteremtése szempontjából kulcsidézetről van itt szó, hiszen az organikusnak tekintett nemzeti közösség szervezését, működtetését társadalomismeretre alapozott értelmiségi-vezető-koordináló tevékenységként határozta meg.

Az egységes magyar társadalom képe meghatározó lett a harmincas évek erdélyi magyar önszemléletében. Ebben a dolgozatban most nem az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* című folyóiratok – amelyek eleve ebben az egységes magyar társadalomképben gondolkodtak – már többször elvégzett összehasonlításából indulok ki, hanem egy-egy életmű ezt a párhuzamos társadalomkonstrukciót gazdagító vonatkozásaiból.

Mikó Imre *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* (1932) és Venczel József *A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom* (1935) című munkái emelkednek ki a kolozsvári falukutató szemináriumok, az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel*, valamint a *Korunk* a falusi viszonyokról szóló számos publikációjából. Mikónak ebből és egyéb munkáiból is világos, hogy a szerző a romániai magyarság megújulását a fiatal értelmiségtől várta, mely – csehszlovákiai nemzedéktársaihoz hasonlóan – a *falusi tömegeket akarta* megszólítani, orientálni és *beemelni a nemzeti alapon szerveződő kisebbségi társadalmukba*. Hiszen a romániai magyarság 75–80%-a falun élt. Az általa arisztokráciára,

³⁴ Sulyok István: A magyar könyv Erdélyben. In *Erdélyi Magyar Évkönyv...* i. m. 180. p.

középosztályra, munkásságra és a falu népére tagolt romániai magyarságon belül a magyar középosztály terjeszkedését és fejlődését helyezte a középpontba.³⁵ A falut nemcsak missziós területnek tartotta, hanem a fiatal értelmiség számára egyben a legfőbb elhelyezkedési lehetőségnek is. „*Beállunk közkatonának a magyar jövő: a munkások és parasztok sorába s az ő érdekeik értelmi szolgálatában keressük letűnő középosztályunk új nemzedékének a jövő társadalmához való jogát.*”³⁶ A sarlós, kommunista Balogh Edgárhoz hasonlóan az értelmiségieket szakmánként látná el hivatásfeladatokkal: a jogászoknak – munkájuk mellett – jogvédelemmel, az orvosoknak népegészségüggyel, a mérnököknek a munkásság segítségével, a papoknak és tanítóknak szociális neveléssel kellene foglalkozniuk. Konkrét példái Balázs Ferenc unitárius lelkész mészköi és Kacsó Sándor brassói szövetkezetszervező, népfelvilágosító programja.³⁷

Mikó Imre, Venczel József, Vita Sándor, a korszak meghatározó fiatal társadalomkutatói fokozatos, generációkon átívelő társadalmi mobilitásban gondolkodtak. A tehetősebb falusiak és a lecsúszó középosztály gyerekeinek ipari és gazdasági pályákra való orientálása és a felnőttképzés állt elgondolásaik tengelyében. Az egyházi iskoláztatáson (kollégiumi nemzetnevelésen) keresztül új falusi intelligencia megteremtését, majd ennek gyerekeiből az új városi középosztály és értelmiség létrejöttét remélték. Az utóbbi réteg hivatását pedig a nemzeti társadalom szolgálatában, a közösségi érdekeknek alárendelt életpályákban látták.

Már a Sulyok István által megfogalmazott egységesítő társadalomszervezés leírásában is szerepelt egy *központi irányító szerv* szükségessége. Ehhez a háttérrel – ahogyan az a harmincas évek nemzedéki vitáiban egyértelművé vált – a háború után, már kisebbségiként szocializálódott új nemzedék *küldetéstudata* adhatja. Ez a generációs csoport mai kifejezéssel élve szakpolitikák kialakítására törekedett. Ők kezdeményezték a kisebbségi intézmények átszervezését (Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, Erdélyi Múzeum-Egyesület), megszervezését (szövetkezeti mozgalom, gazdasági képzés, egyetem melletti kollégiumi szakképzés, szociális segélyszervezetek). Azt mondhatjuk, hogy ez a küldetéstudat (vezetői kiválasztottság)

³⁵ Mikó Imre: Kikből áll az erdélyi magyarság? *Új Szellem*, 1937. 10–11. sz. 4–5. p.

³⁶ Mikó Imre: Az új erdélyi magyar nemzedék feladatai a román állam keretében. *Magyar Út*, 1935. február 1. 6. p.

³⁷ A mészköi szövetkezet- és társadalomszervező kísérletről Balázs Ferenc: *A rög alatt (1928–1935)*. Turda, 1936. A brassói ÁGISZ szövetkezeti, népművelési kezdeményezésről Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Bukarest, Kriterion, 1974. 458–477. p.

elengedhetetlen volt a nemzetkisebbségi társadalomszervezésben. Ennek a felülről való szervezésnek a legkonceptiózusabb megfogalmazója Venczel József volt a falumunka és a művelődéspolitikai terén.³⁸ A legátfogóbb népnevelési programot pedig – folyamatosan és részletekbe menően sok egyedi szakcikkekben – a György Lajos és Márton Áron szerkesztette *Erdélyi Iskola* (1933–1944) című folyóirat adta közre.³⁹

1.3. Keresztényszociális nemzetszemlélet

Az erdélyi magyar keresztényszociális társadalom- és nemzetszemléletnek két egymással párhuzamos teológiai alapja volt. A *katolikusok* számára XI. Pius *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikája – az *egyház szociális tanításai* alapelveinek összefoglalásaként – volt meghatározó. Ennek lényege, hogy az egyén társadalmi értékét a közösségnek szolgáltatott munka határozza meg. A társadalmat hivatásrendekre tagolja, és ezeken belül a közösség javára tevékenykedő minden egyénnek jogokat és megbecsülést biztosít. Ez a Márton Áron által képviselt szociális elképzelés alapja.⁴⁰

Ennek a katolikus keresztényszociális eszmekörnek az *Erdélyi Tudósító* című lap volt a legfontosabb közvetítője, és itt XI. Pius enciklikájának „erdélyi üzenetét” részletesen magyarázták,⁴¹ gazdasági vonatkozásait pedig krédószerűen foglalták össze:

³⁸ Venczel József: *Falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom*. Minerva, Cluj, 1935. 32 p. A hiányokról és a feladatokról: 30–32. p. [újbolí közlés: *Magyar Kisebbség*, 2005. 3–4. sz. 138–163. p.]; Uő.: *Erdélyi kultúrproblémák. Hítel*, 1935. 5. sz. 7–9. p. [Az EME feladatai és átalakításának terve]; Uő.: *Művelődéspolitikai vázlat. Hítel*, 1936. 2. sz. 131–148. p.

³⁹ Osváth Judit: *Erdélyi Iskola*. Antológia, repertórium. Csíkszereda, Státus, 2003, 375. Repertórium: <http://erdelyiiskola.adatbank.transindex.ro/>

⁴⁰ Virt László: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. Budapest, Teleki László Alapítvány–XX. Század Intézet, 2002, 57–70. p.

⁴¹ Baráth Béla: A Quadragesimo Anno lehetőségei nálunk. *Erdélyi Tudósító*, 1932. 20. sz. 681–687.

A szociális enciklika főbb tételeit a folyóiratban hat részben ismerteti a Majláth-kör (az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai Szakosztálya) szociális munkacsoportja. A kör vezetői: Márton Áron, György Lajos, Venczel József, a szakosztály enciklika-ismeretetésében részt vett: Bolgár Dezső, Bors Ferenc, Henter Kálmán, Szentmiklósi Ferenc, Venczel József. 1. A gazdasági élet célja. 2. Magántulajdon. 3. Tőke és munka. 4. Proletárok megváltása. 5. Igazságos bér. 6. Új társadalmi rend. *Erdélyi Tudósító*, 1932. 23. sz. – 1933. 5. sz.

„1. A gazdasági élet központja az ember és nem a profit. 2. A gazdasági élet célja és tartalma az anyagi szükségletek kielégítése és nem ébresztésük. 3. A gazdasági életnek nincs abszolút saját törvényisége.” 4. Az állam feladata nem a gazdálkodás, hanem a felügyelet, a nagyobb ügyek rendezése a hivatásrendek feladata. 5–7. A gép csak eszköz. A szabad verseny nem lehet az egyedüli szabályozó. 8. A piac gazdaságtechnikai alkalom. 9. Minden diktatúrát tagadnak, a tökélet is és a proletariátusét is. „10. Az osztályharcban nem látjuk a társadalmi kérdés megoldását. A társadalom tagozódása, foglalkozási rendek szerint, a nehézségek megoldására alkalmas. 11. Követeljük a munkaerő különös védelmét [...] 13. Elvetjük [mind – BN] a nemzetközi, mind a nemzeti szocializmust, mert a termelőeszközök erőszakos szocializációjában látják a mindent orvosló eszközt. [...] 18. Az autarkhiát (a zárt nemzetgazdaságot) lehetetlennek tartjuk. [...] 26. A proletárság megváltása csak magántulajdonhoz való juttatással lehetséges. [...] 30. Akarjuk a közérkölcsök megjavulását és a társadalom reformját.”⁴²

Márton Áron pedig a liberalizmussal, a szocializmussal és a nacionalizmussal szemben egyaránt megfogalmazta külön álláspontját: „Követeljük a szabadságot, de a liberalizmust sietünk temetni. Szociális gondozást, a társadalom gyökeres reformját hirdetjük, de a marxizmussal nem mehetünk. A faj szeretetének szent kötelességét vállaljuk, de a vér istenítését eretnekségnek tartjuk.

Szabadság és törvény az élet két pólusa. Szabadság nélkül nincs egyéniség, nem fejlődhetik a személy. Nincs erkölcsi, felelős én. A törvény vezetése és korlátai nélkül csak örökös kezdés van, célbajutás nélkül, örökös harc győzelem nélkül, önkény fék, megállás nélkül. Az élet egyensúlyát a kettő egyensúlya jelenti: szabadság a természetes korlátok között. A többi mind erőszakolt és erőszakos. Tehát harcra vezet. Rombol.

Békét embernek, társadalmi osztályoknak, nemzeteknek az életében, a felbolydult világban csak a teljes igazság megismerése és elismerése hozhat. Az ember is, a társadalom is, a nemzet is valóságok. De egyik sem a teljes valóság. Relatív javak.

S az élet törvénye az, hogy a társadalmi törekvések szabadságát a valóságok korlátozzák. A szerves élet. A teljes igazság az, hogy az ember egyéniség s ugyanakkor fia valamelyik nemzetnek és tagja a társadalmi közösségnek. Természetes joga van a földhöz, javaihoz, a lélekhez. Nagy jogok és nagy szabadság illeti meg. De ugyanakkor le nem hazudható, az élet bosszúállás

⁴² A gazdasági élet keresztény tételei. *Erdélyi Tudósító*, 1933. 5. sz. 335–336. p.

nélkül figyelmen kívül nem hagyható, őságyazású, a léttel együtt adott törvények kötik. Mert abszolútum egyetlen van: az Isten.”⁴³

A harmincas években Makkai Sándor református püspök a belső erkölcsi revízióra való képességből kialakuló *kritikai nemzetszemlélet* révén lelkiismereti magyarságról beszélt.⁴⁴ Reményik Sándor szerint az erdélyi magyarság sajátos lelkiségét sohasem a politika, hanem a religiosum határozta meg. Tavaszty Sándor szerint pedig e közösség mindig akkor volt erős, ha a kritikai és vallásos nemzetszemléletet egybefogó prófétai nemzetszemlélet vezérelte. Ez a szemlélet „A nemzetet merőben Isten tulajdonának tekinti s mint ilyenre a legmagasabb mértéket: az Isten akaratát alkalmazza és ez alatt ítéli meg. Mivel csak egy érdeket ismer: az Isten akaratának győzelmét, ennél fogva a kritikájában nem játszik szerepet az egyéni, vagy párt-érdek, tehát ahol tévedést, romlást, vagy gonosztságot lát, azt személyi vagy pártos tekintetek nélkül ítéli meg s ítélezésének nincs más célja, mint az egész nemzeti közösség erkölcsi becsét emelni. [...] Ennek a nemzetszemléletnek a végső emberi célja az, hogy az egész nemzeti közösség jól összefogott erkölcsi közösséggé váljék. Ha ezeket a szempontokat a mi kisebbségi életünkre alkalmazzuk, úgy jól kell látnunk, hogy nekünk elsősorban nem politikai, nem is gazdasági, vagy faji közösséggé kell válnunk, hanem elsősorban erkölcsi közösséggé. A politikai közösség, vagy a gazdasági közösség, ha magában áll, ha a politikai vagy a gazdasági érdek alapjára van helyezve, folytonosan megbontható”.⁴⁵ Eszerint az erkölcsi közösséget érdekek mentén nem lehet megbontani. Minél erősebb erkölcsileg egy nemzeti közösség, annál nagyobb az ellenállóereje. Ugyanakkor minden tag az egész nemzetközösséghez tartozónak érezheti magát, és legfőbb kötelessége a közösség szolgálata lesz. Az „életparancs” pedig a nemzetben keresztül valósul meg, amely így lesz *hivatás*. A hivatás nélküli élet pedig tartalmatlan. Mivel a történelmi sors Isten akaratá, ezért a többség számára – az 1918 utáni erdélyi helyzet – a *rábizás felelősségét*, a kisebbségi számára pedig a *sorsvállalást* hordozza. Ebben a keretben az uralkodás helyett a szolgálatnak, az önzés helyett az önfeláldozásnak, az egyéni érdekekért való küzdelem helyett a közösségi érdekeknek, az emberi valóság helyett az emberi rendeltetésnek kell megfelelni. Így a kisebbségi életnek is hármas feladatköre van: az elsőként említett a saját életforma őrzése, természetjogi alapon a született faji-

⁴³ Márton Áron: A mi utunk. *Erdélyi Tudósító*, 1933. 5. sz. 265. p.

⁴⁴ Erre hívja fel a figyelmet recenziójában: Reményik Sándor: „Magunk revíziója”. *Pásztortűz*, 1933. 7. sz. 124–125. p.

⁴⁵ Tavaszty Sándor: Nemzeti létünk kérdései. A prófétai nemzetszemlélet. *Pásztortűz*, 1936. 21. sz. 435. p.

ság, kultúra védelme. Az államhoz való viszonyban mindenképp együtt kell működni a gonosz ellen, részt kell venni az állam általi jólét előmozdításában, de az állam felett is az *isten*i erkölcsi parancsok állnak, és ezt számon is lehet kérni. S ennek része a kisebbségi társadalom építése. Ugyanekkor – és ez a kisebbségi élet harmadik feladatköre – *kötelesség az adottságok maximális kifejtése*, a mindenki számára világos nemzeti rendeltetés és hivatástudat betöltése – a többségi társadalom szolgálatával egyetemben. Ez a teológiai alapozású⁴⁶ – kisebbségi etika, Tavasz Sándor, Makkai Sándor, Imre Lajos szemlélete meghatározó volt a harmincas évek erdélyi ifjúsági mozgalmainak szocializációjában (*Erdélyi Fiatalok*, *Hitel* köre, egyetemi mozgalmak), és a szinte teljes társadalmi konszenzust élvező – 1937-es – Vásárhelyi Találkozó határozataiban ezek az értékek intézményesültek.

Csak hogy itt is kettős beszédmódról van szó. Éppúgy, mint a jövőkép esetében, ahol egyszerre volt jelen a revízió reménye és a saját nemzeti társadalom megszervezésének célja, ebben az esetben is létezik a közösségi értékek egyetemes dimenziója és a mindennapokban a politikai, gazdasági, egyéni érdekek világa, amely nemzetépítő szerepekben jelenik meg. Tehát az önszemlélet, amely közösségi identitást is teremt, egyben a nemzetépítő politika eszköze, és kölcsönösen hatnak egymásra. A nemzetileg szervezett kisebbségi társadalom és a nemzeti egység pedig egyszerre létező történeti tapasztalat és társadalompolitikai elvárás is az 1940–1944 közti korszakban. Tehát itt is a kisebbségi sajátosságoknak az uralkodó eszmékhez való hasonlításáról van szó. Egy magát organikusnak tekintő (az egy nemzethez való tartozás tudata eleve adott volt) kisebbségi társadalom közösségi azonosságát megragadó karakterjegyek jól használhatók a felülről államilag szervezett társadalom programjához.

1.4. Nemzetnevelési elvek

A népszolgálat gondolatkörében a kisebbségi élet minőségi életforma, amelynek – mint az előbbieken olvashattuk – sajátos törvényei vannak, és erre kell a fiatal elitet felkészíteni. Pontosabban beleszocializálni a közösség szolgálataiba, és egyfajta etnikai immunitással felruházni. A közösségi szocializáción túl a másik *nemzetnevelési elv* a mások megbecsülésére és az alázatosságra

⁴⁶ Részletes kifejtése: Imre Lajos: Hivatás és élet. *Pásztortűz*, 1938. 9. sz. 487–490. p.; Uő.: A kisebbségi élet erkölcstana. *Erdélyi Helikon*, 1938. 1. sz. 1–12., 2. sz. 121–131., 3. sz. 169–178. p.

való nevelés, amely a közösségi összetartozás érzésével kapcsolódik össze. Ez utóbbival lehetséges a csökkentértékűség (a kisebbségiség aszinkronja) tudatának leépítése. S ez teremthet olyan egyensúlyt, amely a meghunyászkodás és a „hamis önállóság” hibáitól megvéd.⁴⁷

A fő cél a lelki megújulás érdekében a nemzet ránevelése egy demokratikus életformára, amely a közgondolkodás lassú átalakítását kívánja meg, annak érdekében, hogy a legszélesebb néprétegek is megérthessék a közérdeket, s azért, hogy a közösség „ezt a közösségi életformát a maga belső ügyének vallja”⁴⁸.

A keresztyén/keresztény nemzetnevelést Imre Lajos három dologban különbözteti meg minden más nevelési koncepciótól. Egyrészt a keresztény nemzetnevelés abból indul ki, hogy mi is a „nép” fogalma és mi a „nemzet rendeltetése”; a kettő között a nemzetnevelésnek kell megteremtenie az öntudatosodást: „ebben eszmél önmagára, nemcsak arra, hogy ő mi, hanem főként arra, hogy minek kell lennie, minek kell az életét vezetnie és hogyan kell élnie, hogy elérje a számára kitűzött célt”⁴⁹. Tehát az első különbség

⁴⁷ A kisebbségi nemzetnevelésről ad áttekintést Cseke Péter: Keresztény erkölcs és kisebbségi ifjúságnevelés a két világháború között Erdélyben. In *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. III. köt., Szerk.: Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit, Budapest, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1998, 1842–1850. p. A korabeli alapszövegekből: Imre Lajos: *A falunevelés irányelvei*. EME, Cluj-Kolozsvár, 1933, 30. p., Márton Áron: Világnézet és nevelés. *Erdélyi Iskola*, 1933/34. 5–6. sz. 233–238. p., György Lajos: Hitvallásos középiskoláink szellemé és hivatása. *Erdélyi Iskola*, 1935/36. 5–6. sz. 291–294. p., Venczel József: Collegium Transilvanicum. Az értelmiségnevelés feladatai. *Erdélyi Iskola*, 1935/36. 5–6. sz. 305–310. p., Uő: Kis nép – elit nép. In *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. KJK, Bp., 167–171. p., Márton Áron: Népinevelésünk feladatai. *Hitel*, 1937. 3. sz. 189–196. p., Bíró Sándor: A kisebbségi magyar nevelés problémái. *Erdélyi Fiatalok*, 1937. III. sz. 3–5. p., Márton Áron: A hitvallásos iskola feladata. *Erdélyi Iskola*, 1937/38. 1–2. sz., 1–2. p., Puskás Lajos: A kisebbségi életformára való nevelés. *Erdélyi Iskola*, 1937/38. 1–2. sz. 5–8. p., Venczel József: Márton Áron püspök népinevelő rendszere. *Erdélyi Iskola*, 1938/39. 5–6. sz. 361–371. p., László Dezső: Mai nevelési kérdéseink. In Uő: *A kisebbségi élet ajándékai. Publicisztikai írások, tanulmányok, 1929–1940*. Minerva Művelődési Egyesület, 1997, 231–242. p., Venczel József: Művelődéspolitikai terv. *Hitel*, 1939. 1. sz. 73–82. p., In *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. KJK, Bp., 215–224. p., Imre Lajos: *A közművelődés mint társadalmi feladat*. Minerva, Kolozsvár, 1940, Márton Áron: Az iskolán kívüli népinevelés feladatai. *Erdélyi Iskola*, 1943. 2. sz. 197–204. p.

⁴⁸ A Vásárhelyi Találkozó záróhatározata. *Hitel*, 1937. 3. sz. 237. p.

⁴⁹ Imre Lajos: A keresztyén nemzetnevelés. In Uő: *Hivatás és élet*. Minerva, 1938, 186–187. p.

maga a *nemzetnevelés célja*, nevezetesen, hogy míg a nem keresztény nemzetnevelés a célját önmaga akarja kitűzni, addig a keresztény nemzetnevelés Isten akaratának egyetemes és egységes szolgálatát hirdeti. A korban kaotikus politikai, gazdasági, világnézeti kérdéseket másodlagosnak tekintve a fő cél, hogy a nemzetet meggyőzze ezek mulandóságáról. „Mutassa meg neki, mit akar Isten vele, milyen célt tűzött ki eléje, milyen szolgálatot vár tőle, hogy ebben a szolgálatban, ennek az akaratnak való odaadásban szabaduljon meg minden egyéni önző szemlélettől, ebben a szolgálatban mondjon le önmaga érvényesítéséről és ebben a célban lássa meg, bármilyen kicsiny, gyöngé és reménytelen a világ szemében, annak a hivatásnak a nagyságát, amelyre Isten méltóztatta.”⁵⁰

A keresztény nemzetnevelés másik sajátossága *nemzetszemléletéből* fakad, hiszen azt nem pusztán faji/természeti, politikai vagy történelmi produktumként értelmezi, hanem mint természeti adottságot eredendően bűn alattiként fogja fel, de egyben a nemzet „mint keresztény közösség: a megváltás reménysége alatt áll.” Így a bűnbeesés miatt megrontott emberi természet „Isten ítélete alatt áll, Isten előtt a többivel szemben nincs mivel dicsekednie. A ker. (sic!) nemzetnevelés ezért hangsúlyozza, hogy egyik nemzet sem dicsekedhetik a saját képességeivel, a saját dicsőséges múltjával, elért eredményeivel, nem nézheti le és nem vetheti meg a másikat, nem törekedhetik a másik megsemmisítésére, mert minden emberi sajátosság, eredmény, vívmány Isten ítélete alatt áll”⁵¹. Ha tehát a politikai, történelmi stb. érdemek Isten előtt nem számítanak, akkor egyedüli feladat a bűnbánat és a megtérés marad. Az „Isten akaratát előtti meghajlás, öntudatos, alázatos, de bátor vállalása annak a sorsnak, amelybe Isten állított”. Ezzel a nemzet a „megváltás reménységében részes” lesz. Ez azt jelenti, hogy a nemzet életének célja nem önmagában van, „hanem abban[,] amit az Isten számára kijelölt, s a nemzet élete attól függ, mennyire fogadja el és teszi magáévá ezt az isten által kijelölt célt és hogyan veti magát ennek alá. [...] A nemzet tehát nem önmagában hisz, hanem Istenben, nem önmaga erejében, hanem a kegyelemben, amely bűnei és gyarlóságai, erőtlensége és tehetetlensége dacára akar vele valamit. Akármilyen gyöngé és akármilyen gyarló, a kegyelem által erős és a hit által diadalmas”⁵². Tehát a hit, a belső átlényegülés „felszabadító üzenetét” kell e nemzetnevelés által bevinni a közgondolkodásba.

⁵⁰ Uo. 189. p.

⁵¹ Uo. 191. p.

⁵² Uo. 192. p.

Imre Lajos a *keresztény nemzetnevelés* harmadik sajátosságát annak *módjában* látja. Egy nemzetet szerinte a hatalomvágy, a más nemzetek gyűlölete vagy az egyéni érvényesülések nem tarthatnak össze, mert a „nemzetben a közösség tudata csak akkor fejlődhetik ki, ha ez a közösségtudat a közös elhívás és közös sors komoly[,] öntudatos átélésén alapul. [...] A keresztény nemzetnevelésnek ezt a közösséget kell megéreztetnie, az összetartás, a közös sors, közös elhívás nagy közösségét mindenkivel. Meg kell éreztetnie, hogy azokat[,] akik ebben vannak, olyan kapcsolatok fűzik össze, amelyeket büntetlenül szétszaggatni nem lehet, hogy ez a közösség, minf sors és feladat olyan munkára kötelez mindenkit, amelyben egyéni érdekeit félretéve annak szolgálatába állítsa minden erejét, hogy ebből a munkából és kapcsolatból való kilépés elszakítja azoktól a gyökerektől, amelyek a nemzethez kötik. A nevelés feladata alázatosságra, hűségre, engedelmességre, fegyelemre nevelni azokat, akik a nemzethez tartoznak, erőik teljes kifejtésére, a vállalt munkában való kitartásra, a próbák keresztjének öntudatos vállalására”⁵³. Erre a „belső közösségre” való nevelés – a családban, egyházban, iskolában, társadalmi osztályok között – végső soron „Isten országa közössége alapján áll”.

Ebben a nevelési rendszerben a keresztény hit egyetemessége és belső-sége az a véderő, amely felülírhatja a társadalmi, nemzeti, kisebbségi sorsból adódó törésvonalakat. A „hitre való nevelés” egyben ezt szolgálja.

1.5. A népszolgálati gondolkör hatása

Ha a népszolgálat mint szocializációs normakeret befolyását fel akarjuk mérni, kézenfekvő az ezt képviselő személyiségek intézményi pozícióit áttekinteni. Ebből világos lesz, hogy az előbbieken az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* köreinek nemzedékváltó elitjénél miért vettem magától értetődőnek a népszolgálati befolyást: Imre Lajos 1921-től a református Ifjúsági Keresztény Egyesület vezetője volt, majd a harmincas években társul hozzá László Dezső utazó titkárként. Az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai Szakosztálya 1927-ben alakult meg Dsida Jenő vezetésével, majd halála után, 1931-ben Márton Áron, 1932-től pedig Venczel József vezette a szervezetet. Szintén 1927-ben alakult meg az unitárius Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Köre, Szent-Iványi Sándor, Balázs Ferenc és Mikó Imre vezetésével. Az 1928-tól a kolozsvári egyházi egyetemistáknak otthont

⁵³ Uo. 193–194. p.

adó egyházi kollégiumok vezetői: a katolikusoké György Lajos, az unitáriusoké Kelemen Lajos, a reformátusoké Imre Lajos voltak. Ráadásul ez utóbbiak alkották a Tanulmányi Bizottságot is, amely nemcsak a tanulmányi programok összeállításában, hanem a szociális és külföldi ösztöndíjak elosztásában is meghatározó volt. További fontos közvetítő szervezet volt a Szegedi Fiatalok köréből hazatért Jancsó Béla vezetésével 1929-ben alakult Székelyek Kolozsvári Társaságának Ifjúsági Tagozata, majd 1930-ban az ugyancsak általa alapított *Erdélyi Fiatalok* című folyóirat. A katolikus körök felé pedig a György Lajos és Márton Áron által szerkesztett *Erdélyi Iskola*, illetve 1932–1936 között az *Erdélyi Tudósító* című folyóiratok közvetítették a keresztényszociális nemzetnevelés eszmeiségét.⁵⁴

Az eszmei hatás tekintetében az előbbi intézményi kereteken túl az 1937-es *Vásárhelyi Találkozó határozatai* is alapvetően a népszolgálati eszmekörére épültek. Maga a találkozó baloldali, népfrontos kezdeményezésként indult Balogh Edgártól, de a szervezők (Tamási Áron, Venczel József és mások) egy nemcsak a nemzedék, hanem az egész romániai magyar kisebbségi közösség konszenzusát élvező stratégiai dokumentumot, mintegy saját kisebbségi társadalmuk alkotmányát hozták létre. Az *Erdélyi Fiatalok* és a szociáldemokraták távolmaradása nem elvi ellentétek, hanem politikai pozicionálások eredménye. Később ezek a körök is hivatkozási alpnak tekintették ezt a dokumentumot.⁵⁵

A találkozó záróhatározatának hivatalos kommentárja szerint a *demokrácia*, mint életforma, az egyetlen, amelyben élni lehet. Fogalma az összes erkölcsi, szellemi és anyagi javak a társadalom számára való igazságos és helyes felhasználásában foglalható össze.⁵⁶ Az ehhez kapcsolódó *keresztény erkölcsön* a következőt értették: „A szeretetnek, a szolgálatnak, az engedelmességnek,

⁵⁴ Cseke Péter: Álom egy kolozsvári Solveig-házról. Buday György és Jancsó Béla barátsága. *Kortárs*, 2006. 1. sz. 47–67. p., Uő.: *Fájó sebekből termő ágak. Világtávlatban gondolkodó Erdélyi Fiatalok. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Lucidus, 2010, 207. p.; *Erdélyi Iskola*. Antológia. Repertórium. Összeáll. Oszváth Judit, Státus Kiadó, Csikszereda, 2003; Az *Erdélyi Tudósító* repertóriumát Izsák Anikó-Borbála készítette el: <http://erdelyitudosito.adatbank.transindex.ro/>

⁵⁵ Szociáldemokrata részről pl. Jordáky Lajos: A Vásárhelyi Találkozó szeleme. 1943. In Uő.: *A szocialista gondolat és a munkásmozgalom*. [publikálatlan cikkgyűjtemény], lásd az életműbibliográfiában (<http://jordakylajos.adatbank.transindex.ro/index.php?action=ev&evszam=1943>) és a kéziratos hagyatékban. A találkozóról szintén elmaradt László Dezső kapcsán: Cseke Péter: A kisebbségi életmóddal teremtője. Debreceni László vallomása a 100 éve született László Dezsőről. *Forrás*, 2004. 10. sz. 47–56. p.

⁵⁶ A Vásárhelyi Találkozó záróhatározata. In *Hitel*, 1937. 3. sz. 347. p.

a szegénység vállalásának, a hősiességnek, a türelemnek, az igazságosság-nak, a helytállni és áldozni tudásnak egyetlen teljes formája, a mindennapi élet forgatagában, munkájában, változásaiban állandó, magasabbrendű értéket hordozó magatartás.”⁵⁷ A határozatban megfogalmazott emberideál pedig a polgárosultságot mintázza: „Világos látású, reális, jelszavaktól meg nem szédülő, példamutató emberek magatartása; a társadalmi és vagyoni jogok helyett a rátermettség, elhivatottság és tehetség társadalomszervező érvényesülése; jellemkiválóság; erkölcsi erővel párosult tudás; több munkateljesítés és nagyobb áldozatkészség, igazibb és mélyebb felelősségtudat, mint a vezetésnek, a szabad és érdemszerű kiválasztódásnak meghatározói.”⁵⁸

A *stratégia* kérdésében pedig a következőképp foglaltak állást:

„... az erdélyi magyar népkisebbségi élet irányítása csakis a keresztény erkölcsi és demokratikus nemzeti követelmények szerint történhetik;

népkisebbségi életünket és annak minden intézményét a nemzeti egység gondolata hassa át, politikai, gazdasági, közművelődési és egyházi intézményei s azok vezetői között, amennyiben hiányzik, becsületes együttműködés jöjjön létre, az osztály-, felekezeti és nemzedéki ellentétek életünkben tűnjenek el, annál is inkább[,] mert minden felekezeti és származású magyar embert, s így azokat a zsidó vallású magyarokat is, akik kisebbségi sorsunk minden következményét vállalják[,] a magyar népkisebbség alkotó elemének tekintünk;

a Vásárhelyi Találkozón megjelent fiatal romániai magyar értelmiség a legteljesebb nemzeti, szociális és politikai egységvágyától áthatva kimondja, hogy az erdélyi magyarság minden egyes tagjára sorskérdéseink és küzdelmeink iránti érdeklődés, tevőleges szolgálat és munka hárul;

a magyarság minden egyes tagjának teljesítenie kell mind anyagi, mind szellemi tehetségéhez mért kötelességét magára hagyott nemzetünk iránt; kizárandó az[,] aki az erdélyi magyarság nemzeti érdekeivel összetűző tevékenységet fejt ki.”⁵⁹

2. Egy elágazás: Balogh Edgár népszolgálatosságáról

Azért tartom fontosnak Balogh Edgár példáját, mert – amint az a kötetben Miklós Ágnes Kata tanulmányából is kiderül – a nyolcvanas évek népszolgá-

⁵⁷ Uo. 254. p.

⁵⁸ Uo. 253–254. p.

⁵⁹ Uo. 248. p.

lat-kritikája épp az általa is megfogalmazott stratégiának, az ideológiai viszonyoknak megfelelően változó nyelvezetnek szólt. Itt most rekonstruálni szeretném Balogh – saját kifejezésével élve – „közügi” tematizációját. Ő volt az, aki a múltja nyomán⁶⁰ az ötvenes évektől a nyilvánosságban rekonstruálhatta a harmincas évek kisebbségi ember/társadalom konstrukcióját mint követendő hagyományt.⁶¹ Először a harmincas évekbeli, a *Hitel* képviselte eszmeiséghez való kritikai viszonyát tekintem át, majd azt a szocializációs keretet, amelyben közéleti elkötelezettsége kialakult. Ezt követően foglalkozom az 1990-es évekig tartó, a közösségi hagyományokat újrakonstruálni akaró publicisztikájával, majd a népnevelési, népszolgálati írásaival.

2.1. Balogh Edgár Hitel-kritikája

A rekonstrukciót azért érdemes Balogh Edgár harmincas évekbeli *Hitel*-kritikájával kezdeni, hogy érzékelhessük az induló pozíciót.

Az 1936-ban újrainduló *Hitel* első számából Albrecht Dezső *Az építő Erdély és Venczel József Metamorphosis Transylvaniae* című tanulmányait Balogh a *Korunk* szemlélőjeként éles kritikában részesítette: „Az erdélyi diákok ama táborának kezdeményezéséből, mely Németh László arany középút-ideológiáját vitte át Erdélybe, nagygigényű nemzetpolitikai és

⁶⁰ A harmincas években a *Korunk* szerzője, a MÁDOSZ egyik vezetője, 1940 után a háborúellenes propaganda szervezője, az 1944-es kolozsvári átmenet meghatározó szereplője, a Magyar Népi Szövetség alelnöke (1944–1946), a *Világosság* című kommunista napilap főszerkesztője (1946–1948), a Bolyai Egyetemi rektora (1949), tanára, 1949–1951 illetve 1952–1954 között bebörtönözték, 1956 júniusában rehabilitálták, újra tanít a Bolyai, majd az összevont Babeş-Bolyai Egyetem Irodalomtörténeti Tanszékén, és 1957-től az újrainduló *Korunk* főszerkesztő-helyettese 1971-ig. Ezt követően a már akkor elkezdett Romániai Magyar Irodalmi Lexikon munkálatait vezette negyedszázadon át. 1990 tavaszán politikai szerepvállalással próbálkozott, de ez a romániai magyar politikai, értelmiségi elitben elutasításra talált. A rendszer magyarságpolitikáján belüli helyzetéről, kijáró szerepéről és kudarcairól, újrakezdéseiről ad számot életút-visszaemlékezéseinek utolsó kötetében: Balogh Edgár: *Számadásom. Emlékirat 1956–1993*. Kom-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1999.

⁶¹ Miközben a csehszlovákiai, jugoszláviai, szovjetunióbeli viszonyokhoz képest Erdélyben egyedülálló módon a Kriterion könyvkiadónál/val dolgozhattak a harmincas évek második felében, a negyvenes években közéletileg is aktív, vonatkoztatási pontnak számító fiatal tudósok: Mikó Imre, Venczel József, Szabó T. Attila. Tehát a hagyomány jelen volt, nem beszélve Kelemen Lajos, Márton Áron, László Dezső, Jakó Zsigmond befolyásos szerepéről.

magyarságtudományi szemle lett, mely Németh Lászlón túladvá nyíltan magyar Führer-ideológia után kiált. Nem szabad alábecsülnünk a kísérletet: abból a szellemi tespedésből, mely a Magyar Párt merev tekintélyelvi politikájától az Erdélyi Helikon elvtelen irodalmi széplélek-egységéig oly egyöntetűen jellemzi az erdélyi magyar közéletet, íme! a nagy nyugati parancsuralmi rendszerek nyomán keres Erdélyben is kivezet utat egy magát újnak kellető szellemi irány. Félreismerhetetlen a szakítás a Szabó Dezső robusztus paraszti eszmehirdetéséből sarjadt Erdélyi Fiatalok hagyományos népi-demokratikus irányával, mely egy évtizeden át az erdélyi magyar néptömegek felé fordította a diákság figyelmét. Kétségbevonhatatlan a szembefordulás a székely írókkal, Tamási Áron, Szentimrei Jenő, Kacsó Sándor népi törekvéseivel, akik a magyar földművesség és munkásság demokratikus öntudatra ébredésében, tömegerők aktivizálásában, magyar demokráciában látnak lehetőséget nemzeti megújhódásra, nyílt állásfoglalással a fasizmus ellen. Amikor az erdélyi magyar értelmiség táborában napról napra határozottabb a demokratikus szellemi arcvonal, akad egy ellenzászlóbontás, amely új nemzeti vezető rend megteremtését írja zászlajára. Valóban a lelkiismeret kérdése, hogy rámutassunk a díszmagyarba bujtatott hitlerizmus próbálkozásaira.”⁶²

Balogh korabeli kritikájának lényege, hogy a *Hitel*t leválasztja az erdélyi ifjúsági és társadalmi mozgalmak fő vonaláról. Szerinte Albrecht tanulmánya, azzal, hogy Kornis Gyulára hivatkozik, szakít Kós Károlyék transzilvanista emlékezetpolitikájával, a Szekfű Gyulára való hivatkozással pedig a szabadság, egyenlőség és a nemzeti önrendelkezés elítélése szemben áll a kisebbségi helyzetben használt elvárásokkal, és így Balogh szerint a román szélsőjobboldali mozgalmakkal találkozik a *Hitel* szerkesztőjének eszmeisége. A korabeli Magyarország vezető ideológusait citáló, rájuk utaló Albrecht azt fejtegeti, hogy a néptől kell tanulni, hozzá kell hasonlítani, hogy őket „vezethessük”. Ezt azonban Balogh a rendi történelemszemlélet megnyilvánulásának tartja: „Vagyis: azonosodás helyett megkülönböztetés, népi cél helyett osztálycél, a tényleges nemzet tömegeinek hívása helyett »a politikai rendnek, a nemzet helyett gondolkozó osztálynak az arca«.”⁶³ Balogh szerint a nemzetből – a polgári modernizációt felülírva – a parasztságot és a munkásságot, azaz a nem „történelmi osztályokat” kihagynák. Ezt támasztja alá azzal is, hogy Venczel Józsefet, aki az értelmiségből az új kisebbségi magyar társadalmi vezetőréteg kiválasztódását sürgeti, amely a „népet dolgozó közösségekbe

⁶² Balogh Edgár: Az új magyar rendiség szószólói Erdélyben. *Korunk*, 1936. 4. sz. 284. p.

⁶³ Uo. 285 p.

fogja össze”, az „új nemesség” képviselőjeként állítja be. S a *Korunk* kritikusa szerint innen csak egy lépés, hogy a „hitleri Führer-rendszer másolatának” és „új magyar rendiségnek” tekinthesse a *Hitel* szerkesztőinek törekvéseit.

Albrecht Dezső a közszellem kialakítását tartja elsődleges feladatnak, és ehhez Hitler és Mussolini „nemzeti lélek ismeretéből” okulva a magyarság lelki arcát kereste. Balogh szerint Albrecht ezt a középkori fegyelmezettségben és a hódító akaratban találja meg Szekfü Gyula és Hóman Bálint nyomán. Azonban a szlovenszkói és az erdélyi szellemiség előrébb tart, és a többségi nemzetek kisebbséggellenes törekvéseinek és a magyarországi mentális kultúrgyarmatosításnak egyaránt ellenáll. De Albrecht épp a kisebbségnek az anyaország részéről történő szellemi gyarmatosítását képviseli. Balogh ezt kiragadott idézetekkel támasztja alá:

„Az újból pozitív tartalommal telített magyar lelkiség megteremtése az erdélyi magyarság feladata.« A többit elnyeli a lapos halandzsza: »A belső munkától, a szervezéstől, a magyarság lelkének és testének acélossá tételétől remélhetünk csak eredményeket.« Vagy ilyesmi: »Közös munkából, apró tettekből, lelkek változásából lassan csak megépül, talán hamarabb, mint remélnénk, a mi épületünk.« Ez az épület természetesen »palánkból készített, agyagból vert végvár«, amolyan háborús fedezék. Ebben az épületben azután »élhetjük boldogan és büszkén a hitünk szerint legmagasabb rendű, mert legnehezebb életet.« A frázis a Balassa megénekelte vitézi életet emlegeti, ami mai szavakkal: katonaposzt a fronton. Íme: a »pozitív tartalommal telített magyar lelkiség« vágyképei!”⁶⁴

Mindez azért is érdekes, mert Balogh Edgár a hatvanas évektől kezdődő közügyi publicisztikájában hasonló metaforákkal él.

Albrecht magyar szupremácia iránti vágyát Balogh azzal is bizonyítva látja, hogy a magyarság hivatását – a Makkai Sándor által a *Magunk revíziójában* kifejtett humánus helyett – a magyarországi Ottlik László kifejtette neohungarizmusban találja meg, amely a magyar uralkodó osztály történelmi restaurációját, a kritika szerzője által nem kimondva, a háborúval járó revízió veszélyét hordozza magában. Pozitív ellenpéldaként a *Hitel* ugyanazon számában a szövetkezeti mozgalomról publikáló Vita Sándort hozza fel, mint aki az erdélyi demokratikus szellemiséget képviseli. De Balogh végső megállapításai újra aggódóan kritikusak:

„Ha a *Hitel* új számát végigolvassuk, feltűnik, hogy Albrecht vezértanulmányát, mely Az építő Erdély címen a füzet egy harmadát teszi, valamint Venczel közéleti szemléjét, a Metamorphosis Transylvaniae-t, kivéve új

⁶⁴ Uo.

célkitűzések nélküli szokványos Erdélyi Helikon anyagot találunk, általában plátói nemzetszeretettel és európeér humanista széplelkűséggel telve, mely annyit ígér s oly kevésre kötelez. De: fiatalokról van szó, akik még fejlődni fognak. És: semmiképpen sem fasiszták még azok, akik itt – a fasiszta zászlóbontás árnyékában – népegészségügyről, kisebbségi jogvédelemről, magyar képzőművészetről értekeznek vagy verseket írnak. A fasiszta-reakciós ideológiai tervekről a munkatársak többsége aligha tudott. Ha szót emelünk az ellen a kísérlet ellen, amely egy új magyar rendiség osztálygőgjét, parancsuralmi törekvéseit és imperialista vágyfantáziáját akarja az erdélyi magyar szellemi életbe becsempészni, tesszük ezt abban a hiszemben, hogy az erdélyi magyar ifjúság hagyományos népi szelleme ellen elkövetett feudális szellemű kultúrmerénylet a *Hitel* fiatal munkatársai és olvasói között is ellenállásra talál.”⁶⁵

A *Hitel* 1936. évi 2. számának kritikája már sokkal visszafogottabb, de itt is Albrecht Dezső írása – *Metamorphosis Transylvaniae* címmel, egy mai szóval élve közpolitikai áttekintés – Balogh Edgár bírálatának legfőbb tárgya.⁶⁶ Újra az erdélyi demokratikus gondolatot védi a Csehszlovákiából 1935-ben Romániába kényszerült Balogh, azokkal szemben, akik 1930 óta a romániai magyar ifjúsági mozgalmak aktív alakítói voltak.⁶⁷ A *Hitel* szerzőjének központi témája a romániai magyarság megszervezésének mikéntje. Erről Albrecht az első körben a vidéki falusi (kimondatlanul jórészt a székelyföldi és partiumi tömbmagyarság) politikai, gazdasági, kulturális megszervezésében gondolkodik egy lehetséges Magyar Szövetség, az egyházak és az újjáalakuló Erdélyi Gazdasági Egyesület keretében. Ezt az ún. reálpolitikai gondolatmenetet Balogh fasisztának tekinti, mert mindezt Albrecht felülről akarja az új értelmiség vezetésével megszervezni úgy, hogy első körben csak a falusi világgal számol, majd az új elittel (Balogh szerint új nemes-séggel), de nem számol igazából azzal a munkássággal, kisiparossággal, amely már maga szervezte meg az érdekvédelmét, akár az OMP helyi szervezeteibe, akár a szociáldemokrata mozgalomba vagy a MADOSZ-ba tömörülve. A „retrográd osztályt” képviselő *Hitel* történeti gondolatiságával állítja szembe az *Erdélyi Fiatalokban* publikáló László Dezsőt, aki a kisebbség alulról felfelé való gazdasági, művelődési, társadalmi megszervezését hangsúlyozta. Balogh ezt marxistaként újrafogalmazza: „A kisebbségi magyar nép »alulról felfelé történő megszervezése« a mi nyelvünkön a dolgozó nép-

⁶⁵ Uo. 289–290. p.

⁶⁶ Balogh Edgár: „Szervezett nemzettársadalom” kétféle nézetben. *Korunk*, 1936. 9. sz. 758–761. p.

⁶⁷ A *Hitel* *Metamorphosis Transylvaniae* címen különböző szerzőktől megjelentetett közleményei általában a szerkesztőség véleményét is tükrözték.

osztályok demokratikus szervezkedését jelenti s azt az értelmi szolgálatot, amellyel ebben a tömegfolyamatban a magyar intelligencia a magyar nép szociális öntudatra ébredését és történelmi feltörekvését támogatja – külön kasztprogramok és uralmi hátsógondolatok nélkül.”⁶⁸

1970-re ez a szembenállás már átminősül a *Korunk* a korszak meghatározó folyóirataként bemutató Balogh Edgár-tanulmányban, ahol lényegében önmaga régi álláspontját mutatja be mint helytálló eszmetörténeti értékelést. „A kialakulás menetében először is vissza kellett verni az 1936-ban indult *Hitel* lapjain jelentkező jobboldali – hol Hitlerre és Mussolinire, hol Szekfüre hivatkozó – új rendiség-korporációs törekvést, melynek háttéréből a román néppel való viszonyt is veszélyeztető imperialista szándékok rémlettek fel. A *Korunk* őszintén rámutatott a népiekkel és az erdélyi hagyományokkal is ellentétes jelenségekre, de merev általánosítások helyett kifejtette, hogy »fiatalokról van szó, akik még fejlődni fognak. És semmiképpen sem fasiszták még azok, akik itt a fasiszta zászlóbontás árnyékában – népegészségügyről, kisebbségi jogvédelemről, magyar képzőművészetről értekeznek vagy verseket írnak«. Az a felvetés, hogy a reakciós ideológiai tervezgetés »a *Hitel* fiatal munkatársai és olvasói között is ellenállásra talál«, bevált. Maga a *Korunk* is megállapítja, hogy a *Hitel* következő számának okfejtése már »sokkal realisabban hangzik«[.] a »szervezett nemzettársadalom« felülről való elképzelésével ellentétben azonban – az Erdélyi Fiatalok népi fel fogására is hivatkozva – a dolgozó néposztályokból kiinduló s alulról ható demokratikus szervezkedést sürget.”⁶⁹

Nem csak a *Hitellel* járt el így, hanem Mester Miklósnak az 1863–1864-es szebeni országgyűlésről és Jakabffy Elemér a Bánság magyar társadalmi kialakulásáról szóló munkáját is a felülről szervezett társadalomalakító munka miatt bírálta.⁷⁰ Ezzel szemben a munkás ifjúságnak a Magyar Népközösségbe való belépését az alulról szervezethez jegyében támogatta.⁷¹ Miközben épp egy felülről épített, a Nemzeti Újjászületés Frontjának szervezeteként működő magyar korporatív szervezetről volt szó. Kacsó Sándor *Erdélyi magyar évkönyvét* is mint pozitív példát mutatta be a *Korunk*ban,

⁶⁸ Uo. 761. p.

⁶⁹ Balogh Edgár: A népfronti *Korunk*. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények*, 1970. 2. sz. 300. p.

⁷⁰ Balogh Edgár: Új erdélyi történetírás. *Korunk*, 1937. 9. sz. 809–811. p., Uő: Bánsági magyar társadalomváltás. *Korunk*, 1937. 7–8. sz. 714–715. p.

⁷¹ Balogh Edgár: Egy Kolozsvári értekezéslet. (A népiség, vagy népiesség vitájához.) *Korunk*, 1940. 2. sz. 161–163. p.

mert a kiadvány nem leereszkedik a néptömegekhez, hanem „meggondolkoztatással tudatos kisebbségtörténeti tényezővé emeli”.⁷²

Balogh Edgár az akkori *Korunk*-ban és azt követően is következetesen a Duna menti népek szövetségének⁷³ és Györffy István népiségének követője, s ebben az „álomban” („etnográfiai szocializmusban”) hitt, amelynek a megvalósulását 1939-ben, már egy új társadalmi berendezkedéstől várta „a magyar nép egyetemes és egységes kultúrájában, mely föld és ember egymásra hatásából, ésszerű munkaviszonyokból, közös társi életből természetesen fakad. [...] Ezt az álmot azonban nem a néphagyomány szolgái ismétlői, hanem csakis azok valósíthatják meg, akik az ősi parasztközösséget a mai termelési és társadalmi viszonyoknak megfelelő fokon s általánosabb társadalmi értelemben tudják visszaadni. Amíg a magyar életformát középosztályunk lelki erejére bízunk, a néphagyományok további bomlását semmi sem akadályozhatja meg, de találjon csak módot társadalmunk legszélesebb rétege a közjó alkotására, újjászületik mindnyájunk számára a közösségi hagyomány”⁷⁴.

2.2. A szocializációs keretek és a vezéri önkép kialakítása

Milyen keretek között lehet Balogh Edgár szemléletét és 1944 utáni közírói tevékenységét elemezni? Egy körülbelül 20 fős pozsonyi és érsekújvári középiskolás csoport tagjaként – a diáklapok szerkesztésén, a falujárásokon, a prágai magyar Szent György Diákkörön, az 1928-as gombaszögi diáktáboron és az 1931-es Sarló-kongresszuson keresztül folyó – szocializációját alapvetően két adottság határozta meg. Egyrészt a szlovenszkói fiatalok egy intézményi vákuumba kerültek, és a kisebbségi helyzetben olyan feladatok megoldását kellett felvállalniuk, amelyekkel a felnőtt társadalom nemigen tudott mit kezdeni.⁷⁵ Itt nem voltak olyan intézményes tradíciók, mint Erdélyben. A magyar nemzetépítésből való kiszakadás és az új kisebbségi társada-

⁷² Balogh Edgár: Erdélyi magyar évkönyv. *Korunk*, 1938. 1. sz. 84–85. p.

⁷³ Balogh Edgár: *Duna-völgyi párbeszéd*. Szépirodalmi, Budapest, 1974, 613 p. 1929–1972 közti írások gyűjteménye a témakörben. Kiss Gy. Csaba a kötet kapcsán megállapította, hogy Baloghnál a különböző országok magyar nemzetiségeibe vetett hitet folyamatosan a szomszéd népek iránti tájékozódás, majd a tudatos kelet-európai internacionalizmus váltja fel, és a kudarcok ellenére folyamatosan az értelmiségi elkötelezettség szükségességét hirdeti. *Irodalomtudományi Közlemények*, 1976. 4. sz. 546–547. p.

⁷⁴ Balogh Edgár: Györffy István iskolája. *Korunk*, 1939. 11. sz. 1000. p.

⁷⁵ Krammer Jenő: *A szlovenszkói serdülők lelki világa. Szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest, 1935, 16–17. p.

lom szükségességének tudatosítása is a fiatalokra várt. Tehát esetükben nem intézményreformról kell beszélnünk, hanem az új kisebbségi intézményesség megteremtéséről. A másik fontos sajátosság pedig az volt, hogy a fiatalok minden akciója, cikke, „felvetett eszmé”-je azonnal országos visszhangra talált. Egyben ez lett bizonyos értelemben a „végzetük” is, hiszen ebben a helyzetben óhatatlanul túlértékelték befolyásukat, elhitték, hogy világmegváltó küldetésük van, meg voltak győződve arról, hogy a nyilvánosságban tematizált probléma, megfogalmazása révén már el is indul a megoldás útján. A rohamos fejlődéssel hamar megöregedtek – állapította meg Krammer Jenő. Szerinte a szlovenszkói magyar ifjúság „az itteni magyar szellemiség és kulturális élet megteremtésének a szlovenszkói helyzetből természetesen adódó célkitűzéseiből *átcsap az egész társadalmi és termelési rend megváltoztatásának hivatáskörébe*, tehát szószerint: *világmegjavító életformát választ* és abban szükségképpen elmerül. Ami nem jelenti azt, hogy hatóereje elveszett és így küldetését nem töltötte be. Aki így állítaná be ennek az ifjúságnak szereplését, a kezdeti túlzott optimizmusból indokolatlan pesszimizmusba esnék. Ez az ifjúsági csoport számos életképes, az adott helyzet találó felismerésén alapuló kulturális feladatot tűzött ki az itt élő magyarság elé. Ifjú lendületben nem tudta magát koncentrálni ezen feladatok tényleges elvégzésére, de a figyelmet felhívta rájuk”.⁷⁶

Ezek az „életterv irányelvek” a következők voltak: 1. a szlovenszkói kisebbségi társadalom falusiassága miatt a kultúrélet alapja, tápláló forrása csak a népi kultúra lehet, 2. mivel Szlovenszkon nagy a nincstelen magyar földművesek, munkások aránya ezért a kultúréletnek erős szociális érzékkel kell bírnia és ehhez komoly szociológiai megalapozottság szükséges, 3. ez egyben egy új nemzetfogalmat hoz magával, amelyben a központi a kérdés – a történelmi osztályok és a magyar kultúrfölény helyett – a népnek a nemzetbe való beemelése, 4. ugyanakkor népi alapokon két önálló kultúra, a magyar és a vele egy államközösségben élő szláv párhuzamba állítása, amelyek önálló, egyenrangú fejlődését biztosítva a magyarság betölthetné történelmi hidszerepét – a végső cél a Duna-völgyi népek közti kulturális és gazdasági összefogás volna.⁷⁷

Ezek azok az értékek, amelyek a pozsonyi középosztálybeli családban szocializálódó marxistává váló, Erdélybe áttelepülni kényszerülő Balogh egész habitusát meghatározzák, kiegészülve a Sarló-mozgalomban kialakított vezér szerepével. Mivel a magyarországi ifjúsági mozgalmak is

⁷⁶ Uo. 18. p.

⁷⁷ Uo. 19. p.

a felföldiektől várták az ösztönzést, Balogh mintegy az összmagyar ifjúsági népi-nemzeti mozgalom vezérének tekinthette magát. S ezen az alapon vetette fel 1935-ben Erdélyben egy ifjúsági találkozó gondolatát. De ebben a kezdeményező szerepet Tamási Áron vette át, olyannyira, hogy Balogh a Vásárhelyi Találkozó – amelyet pedig emlékirataiban és publicisztikájában a korabeli baloldal népfrontpolitikájának eredményeként állít be – előkészítő bizottságából, majd a határozati javaslatokat előterjesztők közül is kimaradt.⁷⁸ A Találkozó kapcsán sokkal inkább egyfajta kisebbségpolitikai generációváltás előkészítéséről és a harmincas éveket meghatározó nemzeti összefarkozás intézményesüléséről beszélhetünk, mintsem baloldali integrációról. Ezért is idéztük a találkozó záróhatározatát az előbbiekben a népszolgálat hatástörténetének bemutatásakor. Balogh a Vásárhelyi Találkozó utóéletét, a különböző világnézeti csoportok együttműködésének megszakadását emlékezéseiben a Hitel-kör politikai ambícióival magyarázza. Ez és a Magyar Népközösségben 1939-től betöltött szerepük is biztosan közrejátszott ebben, de a szakadást előidéző döntő lépés az volt, hogy Balogh Edgárék a MADOSZ akciójaként az első bécsi döntést elítélő nyilatkozatot akartak aláírni szélesebb körben. Ez 1938 novemberében a romániai magyarság körében már nem számíthatott semmilyen támogatásra.⁷⁹

2.3. A szocialista népszolgálat

A háború után Balogh tevékenysége alapvetően a népnevelésre és az örökségesítésre irányult. Közfelfogása is ezt tükrözte. „Hagyományos népi kultúránk, klasszikus irodalmi értékeink s a harcos proletárkultúra elemeiből új közösségi tömegműveltséget akarunk teremteni, hozzájárulva dalban, táncban, játékban, nyelvezetben, szokásokban, méltó szórakozásban az új társasélet kialakításához.”⁸⁰ Ennek nyomán a hagyomány, a közösség és a szolgálat fogalmak tartalmát vizsgálom Balogh Edgár életművében, döntően 1990-ig.

Ebből elsőként a hagyományörzést, a közösség örökségének felmutatását, újraértelmezését mutatom be. A Bolyai Egyetemen az újkor történetét tanította, majd első letartóztatása után kiszabadulva a tanítványaival (pl.

⁷⁸ Szász István Tas: Hetvenöt éves a Vásárhelyi Találkozó. *Művelődés*, 2012. 1. sz. 12–27. p.

⁷⁹ Nagy István: Mi is emlékezünk a Hitvallásra. In Turzai Mária: *A Vásárhelyi Találkozó*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1977, 216–218. p.

⁸⁰ Az 1948-as *Művelődési Útmutató*ban megjelent írásából idézi: Balogh Edgár: Odaadó hőskönn múlik minden. *Művelődés*, 1978. 7. sz. 1. p.

Borbáth Károly és Dankanits Ádám tehetséges, tragikus körülmények között elhunyt történészekkel) a kolozsvári Óvári tornyot szerette volna helytörténeti, városi múzeummá átalakítani. Csakhogy ennek a félig kész munkának az 1952-es letartóztatás véget vetett. A másik kezdeményezése az Aradi Ereklýmúzeum megmentése volt, amelyben szintén egy tanítványa, Glück Jenő segítette. Az 1848–1849-es román–magyar kapcsolatok feltárásának részeként Balogh összeállított egy Nicolae Bălcescu-kötetet is. De míg börtönben volt, régi harcostársa, Bányai László az Állami Könyvkiadóban Kacsó Sándortól megszerezte a kéziratot, hogy azt kiadja, és csak Balogh felesége erélyes felépésének köszönhető, hogy visszakaphatta a kötetet. Így Balogh, a második (Petru Groza államelnök kegyelme általi) kiszabadulása után – a közös forradalmi hagyományokat hangsúlyozó előszavával – kiadhatta a kötetet. A katedrájára visszatérve, az SZKP XX. kongresszusának engedékenyebb légkörében újra próbálkozott egy kolozsvári helytörténeti múzeum létrehozásával, most a Bethlen-bástya lett a kiszemelt helyszín. 1958-ban sikerült vitát rendezni a kolozsvári műemlékvédelem problémáiról, és ősszel hivatalosan is létrejött a háromtagú városi műemlékvédő bizottság, amely jó néhány restaurálást, szoboráthelyezést, tervtanulmányokat kezdeményezett. Ezzel párhuzamosan a Bolyai Egyetemen Balogh várostörténeti szemináriumot szervezett, egy sor fiatalot konkrét munkákkal megbízva. 1960 decemberében a várostörténeti múzeum készen állt a megnyitásra, de ezt Bukarestből letiltották, nem tudni, hogy pontosan miért. A műemlékbizottságot pedig 1962-ben számolták fel, épp akkor, amikor a Házsongárdi temető védelmi tervét kidolgozták. Az Aradi Ereklýmúzeum se járt jobban, mert 1960-ban egy vizsgálóbizottság állandó kiállítását nacionalistának nyilvánította. A múzeumigazgató agyvérzést kapott, Glück Jenőt pedig azonnal kirúgták. Balogh ezek után Bukaresttől szakszabízottság kiküldését kérte Aradra, „leszögezve, hogy a gyűjteményt mind a magyar, mind a román zártkörűséggel szemben annak idején éppen az európai és hazai események átfogó elemzése szerint szerveztük újjá”⁸¹. Erre Balogh részvételével Bukarestből egy bizottságot küldtek ki, amelynek megérkezése előtt visszaállították a kiállítást. Jegyzőkönyvet vettek fel, amelyben javasolták a román forradalmi megmozdulások kiegészítését, a román–magyar kiegyezési kísérlet szemléletesebbé tételét, az emigrációk együttműködésének bemutatását. Hangsúlyt helyeztek Kossuth és Avram Iancu hibáinak bemutatására, de

⁸¹ Balogh Edgár: *Kudarcok lánc. Részlet a fiókban lappangó Keserű Könyvből. Helikon*, 1990. 16. sz. 5–6. p. Balogh ekkori helytörténeti, örökségésítő munkájának bemutatása főként erre az írása támaszkodik.

megmaradtak azok a momentumok, amelyek a „román és a magyar forradalom találkozását” segítették elő. Ugyanígy megmaradt a kiállítás kétnyelvűsége is.

1967-ben, amikor már érzékelni lehetett a város arculatának etnokulturális átalakulását, Balogh egy rövid írásában bemutatta a Farkas utca értékeit. „Munka és tudás gyülemlett itt fel mindmáig, s ha meghallgatjátok a kövek beszédét, találkoztok honosságunk legbensőbb törvényeivel. [...] A régi Farkas utca tudós atmoszféráját nem tüntette el az idő, a közel négyszáz éves egyetem éppenséggel itt folytatódik, a régi jezsuita akadémia helyén emelkedő neoreneszánsz palotában. Előtte Róma város jelképe. A nőstényfarkas Romolusszal és Rémusszal nemcsak a régi Napoca óta számítható kétezres éves városmúltat, hanem az itt zajlott tudományos élet hagyományos latinítását is szemlélteti, találó összhangban a régi utcanevvel. Fent, az egyetemi központ homlokzatán, a bakteriológus Babeş és a matematikus Bolyai neve tükrözi a két nyelv, két hagyomány mai ötvöződését a gondolkodás gyönyörűségének őseinktől örökölt őrhelyén. Ez a különös ebben az utcában, mely ma a bölcs Kogălniceanu reformpolitikusként, a román közoktatás nagyjának nevét viseli, ez a mentében egyre sajátosabban összetevődő tudományosság és művészség, múlt és jelen állandó nagy időjátéka.”⁸² Az előbbieken azért is idéztem hosszan, hogy érzékeltessem azt a kettős nyelvet és azt a metaforikusságot, amely az államszocializmusban meghatározta Balogh Edgár publicisztikáját. A Nemzeti Színház (az első magyar nyelvű közsínház) helyén épült Egyetemiek Háza, amely akkor még egyedüli „betonkolosszusként” bontotta meg az utcaképet, ellentételezésként megjegyezte, hogy valamikor a régi klasszicista színház is kilóghatott a környezetéből, így ezt is „megszoktuk”. „Megszerettük hangversenytermét [az Egyetemiek Háza – BN], részünké vált a benne forró magas szellemi élet.”⁸³ Tizenhárom év múlva kiderült, hogy Balogh 1967-es cikke nem hatott az illetékesekre, mert felépítették az akadémiai könyvtárt, a „kaptárszerű beton külhámjára a maga ide nem illő (és talán sehová sem illő) romboid-ütegeivel”⁸⁴. De itt is megcsavart ellentételezést alkalmaz, amikor a pozitív változásokról is beszámol: „a Romulust és Rémust szoptató farkas helyébe ideillőbb mű került: a Scola Ardeleană három román professzorának művészien elhelyezett szobra. Akárcsak a középkori Szent György-szobor mása a református templom előtt, ez is a tökéletesség igényével illeszkedik az összképbe, méltóan ahhoz

⁸² Balogh Edgár: *Platea Luporum*. Korunk Évkönyv, 1981. 84. p. Eredetileg 1967-ben a *Korunkban*, majd az *Igazság* című kolozsvári napilapban jelent meg ez az írás.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Uo.

a városhoz, melynek Mátyás-szobra éppen térbeli elhelyezésével vált páratlanná.”⁸⁵ Dicséretesnek tartja, hogy a nőstényfakas épp a városháza elé került, és hogy elkészült a Baba Novac-szobor, de hiányolja a Nagybotú Lőrinc-szobrot és a Bethlen-bástya kihasználatlanságát. Itt már látszik, hogy bár ellensúlyozva helyileg lehet kritizálni, de az „Erdélyi Iskola”-t már jobb románul megnevezni ebben az igazságot a hivatalos diskurzusba beépítő közlésben.

Az *épített örökség* mellett az ötvenes évek végétől a hagyománykonstrukció másik szála az *eszmétörténeti kontinuitás* megteremtése volt a két világháború közti romániai magyar intézményességgel. Azzal, amely még önálló kisebbségpolitikával bírt, míg az államszocializmusban már csak a pártállami magyarságpolitikán belül lehetett vélt vagy valós magyar érdekeket érvényesíteni. De épp ez utóbbi legitimálására szolgált – hiszen a korabeli magyar elitet senki nem választotta vagy kontrollálta, legfeljebb a pártvezetés – a kontinuitás megteremtése, amely az örökségesítésen túl nemzetiesítés-ként is felfogható, annál is inkább, mert maga a pártállami rendszer is egyre inkább nemzetiesítő államként viselkedett a hatvanas évek közepétől.

Az 1957-ben újrainduló *Korunk* 4. számában Balogh Edgár a Bánságból származó Dominits Lászlónak a *Die Furch* osztrák folyóiratban megjelent, *Siebenbürgen* című írására reagált. Az Ausztriában megjelent tanulmány Erdélynek a fejedelemségbeli hagyományok alapján autonómiát javasol, és beszámolva a helyzetről a magyarság megtizedeléséről, az erőszakos kollektivizálásról, a románok autonómiaellenességéről szól – szembeállítva ezzel a transzilvanizmus eszmevilágát. Balogh Edgár Dominits javaslatait azoknak a felsorolásával cáfolja, akik a két világháború közti szellemi életből integrálódtak a szocialista kulturális intézményrendszerbe (Gaál Gábor, Kós Károly, Kacsó Sándor, Szentimrei Jenő, Bánffy Miklós – „színre kerülhetett egy békebarát darabja a háború után” [1948-előtt – BN] –, Berde Mária, Kemény János, Nagy István, Adolf Meschendörfer). Azok a magyarok és románok pedig, akik nem akarták 1940–1944 között, illetve azt megelőzően és 1945 után az autonómiát, Balogh szerint már szintén rég nyugaton vannak. Ellenben maga Dominits ismeri el a Magyar Autonóm Tartomány létét, amelyhez teljes nyelvszabadság társul Erdélyben – teszi hozzá Balogh Edgár. Ugyanő a bécsi szerzőt cáfolva, arról is szól, hogy a nemzetiségi intézményrendszer épp ezekben az években bontakozik ki Erdélyben. A két világháború között, amikor a régi román királyság üldözte a nemzetiségeket, illetve a világháború után épp a nyugati politikai rendszerek támogatták az utolsó percig a román polgári pártokat, amelyekkel a „fiatal román népi demokrácia” a „nemzeti

⁸⁵ Uo. 86. p.

egyenlőségükért küzdő kisebbségekkel” együtt élethalálharcát vívta. Dominits az 1956-os revizionista jelszavak helyett a „külön-Erdély” harmadik útját javasolja, transzilvanista jelszavakkal, de Balogh szerint ez csak az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségpolitikájához vezetne vissza.⁸⁶ „S amikor szocialista hazánkká vált államunkat védjük, oltalmazzuk egyben a Magyar Népköztársaságot is, melyhez nyelvünk és hagyományaink annyi szála fűz.”⁸⁷ Nyugat hiába akarta „velünk szembeállítani” Magyarországot, „október tanulságain okulva szocialista világrendszerünk sarokbástyája lesz”.⁸⁸

Az 1956-os, már említett, bevezető tanulmánnyal ellátott Bálcescu-köteten kívül a következő évben Balogh Benedek Elek publicisztikájából állított össze egy kötetet. 1958-ban a Kelemen Lajos emlékkönyvről írva a (rég-)új erdélyi magyar tudományosságot tematizálta.⁸⁹

Majd a hatvanas években megírta a *Korunk* első folyamának történetét több tanulmányban, a *Nyelv és Irodalomtudományi Közleményekben*, amelyeket aztán önálló kötetben is publikált.⁹⁰ A *Korunkat* mint a társadalmi-gazdasági-politikai realitásokat helyesen elemző, a korabeli progressziót integráló, meghatározó folyóiratot állította be. Ugyanakkor a *Korunk* marxista kritikája révén, annak felhasználásával, emelte be a hatvanas évek romániai magyar nyilvánosságába a két világháború közti folyóiratokat, mindenekelőtt az *Erdélyi Helikont*.⁹¹ Majd a helikonisták közül kiemelve Kós Károly és Szentimrei Jenő munkásságát írásaik, önéletrajzuk kiadásával. Később az *Erdélyi Múzeumot*, és a *Magyar Kisebbséget* értékelte.⁹² A saját emlékiratainak megjelentetésével az 1944 előtti magyar baloldali mozgalmakat mint a kisebbségtörténet mércének tekinthető, legprogresszívabb csoportjait mutatta be.⁹³ Ezen belül is kiemelt szerepet kap a Balogh vezette Sarló mozgalom mellett a MADOSZ és a Vásárhelyi Találkozó emlékezete.⁹⁴ Az előbbi esetében 1974-ben mint

⁸⁶ Balogh Edgár: Erdélyi válasz Bécsbe. *Korunk*, 1957. 4. sz. 371–377. p.

⁸⁷ Uo. 377. p.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Balogh Edgár: Új magyar tudományosság. (Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest-Kolozsvár, 1957, *Korunk*, 1958. 1. sz. 5–14. p.

⁹⁰ Balogh Edgár: *Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról*. Dacia, Kolozsvár, 1976, 148 p.

⁹¹ Balogh Edgár: Helikoni örökségünk. *Korunk*, 1964. 12. sz. 1701–1703. p.

⁹² Balogh Edgár: Figyelemreméltó örökrész, *Korunk*, 1969. 10. sz. 1563–1566. p.;

Balogh Edgár: Folyóiratkulturánk öröksége, *Korunk*, 1965, 7–8. sz. 1082–1084. p.

⁹³ Balogh Edgár: *Hét próba. Egy nemzedék elindul*. Szépirodalmi, Budapest, 1965, 381 p.; Uő: *Szolgálatban. Emlékirat. (1935–1944)*. Kriterion, Bukarest, 1978, 384 p.

⁹⁴ Balogh Edgár: Negyvenéves nemzetiségpolitika. *Korunk*, 1974. 7. sz. 818–820. p.

a romániai követendő nemzetiségpolitikai irányultságot állítja be és az 1937-es Találkozó kezdeményezőjét. A Vásárhelyi Találkozó létrejöttét, határozatait mindig az adott politikai helyzetnek megfelelően hangsúlyozza, de folyamatosan, az 1990 utáni publicisztikában is az egység, a kisebbségi egységbe való tömörülés lesz a meghatározó tapasztalata az 1937-es találkozónak.⁹⁵

A romániai magyar szellemi, intézményi hagyományok és közösség szám-bavétele szempontjából mindenképpen a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* Balogh Edgár legfontosabb kezdeményezése; több mint két évtizeden keresztül irányította az ezzel kapcsolatos munkálatokat. A 11 tagú szerkesztőbizottság 1968-ban alakult meg, címszójegyzék összeállítása után indult meg a szak- illetve helyi szerkesztők (23 illetve 80 fő) bevonásával a munka. A kérdőívek kitöltése, bibliográfiák összeállítása, hagyatékok feltárása stb. lényegében mozgósított egy 100–150 fős országos értelmiségi hálózatot. A szócikkek mesze túlmutattak az irodalmon, az írásbeliség adatainak rögzítésére hivatkozva lényegében a romániai magyar szellemi, intézményi örökség számbevételét, felmutatását végezték el.⁹⁶ Maga a szerkesztőbizottság összetétele is széles körű együttműködést jelzett, hiszen a pozíciókat tekintve a két „Korunkos” (Balogh Edgár, Jordáky Lajos) mellett a *Hitel* szerkesztői (Mikó Imre, Venczel József) is helyet kaptak, ráadásul a címszójegyzéket az utóbbi állította össze, Réthy Andor 1959-ig egyszerre volt lelkész és akadémiai könyvtáros, de mellettük ott

⁹⁵ Balogh Edgár: A Vásárhelyi Találkozó harmincadik évfordulóján. Emlékeztetés értekezéslet. *Korunk*, 1967. 10. sz., 1355–1359. p., Uő: Szükséges dialógus volt. uo. 1362–1363. p. Míg 1989 előtt „a nemzetiség demokratikus egysége” és a „haladó román erőkkkel való szövetkezés” készsége a Találkozó legfőbb érdeme és a Hitvallásból is azt emeli ki, hogy „népi egységünk záloga a földműves- és munkástársadalom» a történelmi egymásrataltságból élők számára »a szabad testvéri együttélés lehetőségeit» kell megteremteni. Ha ebben a logikai folytonosságban szemléljük és értékeljük az 1937-es deklarációt, felfedezhetjük azokat a szakadásokat közben és után is fennmaradt közös elemeket, melyek kedvezőbb körülmények – a történelem bekövetkezett haladó változatai – közepette újra lehetővé tették az egyesülést.” Balogh Edgár: Negyvenéves... i. m. 819. p. Maga az „egyesülés” is többértelmű, hiszen egyszerre utal a szövegben a magyar egységre és a magyar-román együttműködésre. 1993-ban már a legfőbb tartalmát abban látta a találkozó, hogy „a nemzeti életforma igényét fogalmazta meg egy Magyar Szövetség igényének feldolgozásával.” Balogh Edgár: Vásárhelyi örökség. *Látó*, 1993. 10. sz. 79. p. „Most már nyíltan magunkénak vallhatjuk azt az átfogó nemzeti életformát, mely történelmi adottságainknak megfelelően egyaránt biztosítja odatartozásunkat a magyar nemzet egészéhez és együttélésünket a román néppel, közös úton egy ellentmondásainkat kiegyenlítő új Európa felé.” Uo.

⁹⁶ Balogh Edgár: Számadás az írásbeliségről. *Korunk Évkönyv*, 1973. 147–150. p., Dávid Gyula: Lexikon a megmaradásért. *Helikon*, 1996. 27. sz. 6. p.

volt Kacsó Sándor, Jancsó Elemér, Sőni Pál is az 1940 előtti kisebbségi elitből. Ugyanakkor jelen voltak a munkaközösségben az új irodalomtörténet szerzői Kántor Lajos és Láng Gusztáv, és a művelődéstörténész Benkő Samu. Majd az időközben elhunytak helyére is olyan vonatkoztatási pontnak számító személyiségek kerültek mint például Dávid Gyula irodalomtörténész és Tóth Sándor filozófus. Az első kötetet (A–F) 1981-ben publikálták a Kriterionnál, a második kötet (G–Ke) 1983-ra készen volt, de nem engedélyezték a kiadását, így az csak 1991-ben jelenhetett meg. A záró, 5.(1–2.) kötetek már Dávid Gyula főszerkesztésében, 2010-ben jelentek meg.

Balogh 1990 utáni visszaemlékező, hagyománybemutató írásainak egy része újrafogalmazza a saját szerepét és népi-nemzeti demokrata voltára helyezi a hangsúlyt⁹⁷, egy másik csoportja pedig a nemzetiségi kérdés kezelésére vonatkozó erdélyi példákat tematizálja.⁹⁸

A kudarcok, összedőlt álmok, tévedések sorával, az életpályán végigtekintve a folyamatosságot Balogh Edgár – saját kifejezésével élve – közügyi elkötelezettségében ragadhatjuk meg. Ebben központi kérdés a *közösség*, amelyet nevel és szolgál az értelmiségi.

A hetvenes évek elején a fiatalokat óvja egyrészt a szeparatizmustól, a „különvalós elszigetelődéstől”, amely „külön kisvilágot kanyarít maga köré, könnyen és hamar elvidékiekedik”. Csak a „szocialista állam kibontakozásának ritmusába fogódzva részesülhetünk” a tudományos technikai forradalom egyetemes eredményeiben. De ugyanígy óv a nyugati „anarchikus divatoktól” is, amelyek a hatalom ellen irányulnak. „Mi romániai magyarok részesei vagyunk államunk szocialista hatalmának, s e hatalmunkkal élni akarunk,

⁹⁷ Pl. Balogh Edgár: *Számadásom...* i. m., Uő: Vásárhelyi örökség. *Látó*, 1993. 10. sz. 79–84. p., Vásárhelytől Vásárhelyig. *Helikon*, 1991. 29. sz. 1; 9. p., Hatalomváltás Kolozsvárt, 1944-ben. *Korunk*, 1992. 10. sz. 108–116. p., Uő: Késői tanúvallomás a Bethlen-perben. [Bethlen Béla; Észak-Erdély kormánybiztosa voltam. Zrinyi Kiadó, Budapest, 1989]. *Korunk*, 1990. 10. sz. 1376–1379. p., Uő: Tanulástétel Bolyai-ügyben. *A Hét*, 1990. 7. sz. 4. p., Uő: Kudarcok lánc. Részlet a fiókban lappangó Keserű Könyvből. *Helikon*, 1990. 16. sz. 5–6. p., Uő: Népmentő szellemi szolgálat. *Helikon*, 1993. 11. sz. 1–2. p.

⁹⁸ Pl. Balogh Edgár: Josef Marlin erkölcsi tétele. *Helikon*, 1990. 2. sz. 4–5. p., Uő: Erkölcsi próba Kolozsvárt 1849-ben. *Helikon*, 1990. 27. sz. 1–2. p., Uő: Agyagfalvi eszmény és gyakorlat. *Korunk*, 1994. 6. sz. 106–108. p., Uő: Kövály László és az erdélyi társnemzetek. *Korunk*, 1993. 10. sz. 102–105. p., Uő: Mit üzen a százéves Szentimrei Jenő? *Művelődés*, 1991. 11–12. sz. 3. p., Uő: Bűvölő Kós-képlet. *Korunk*, 1990. 3. sz. 331–332. p., Uő: Humánium és reálpolitika öröksége. Kacsó Sándor emlékének. *A Hét*, 1991. 7. sz. 6. p., Uő: Tamási Áron hitvalló öröksége. *Művelődés*, 1991, 5–6. sz. 43–45. p.

mint ahogyan alá is támasztjuk, erősítjük és védelmezzük is a román néppel együtt, mint legfőbb történelmi vívmányunkat, nemzetiségünk egyenlőségének és szabad fejlődésének legerősebb zálogát.”⁹⁹ Balogh szerint az államiság és a népiség sűrűlódása nyomán „megsokszorozódik minden emberi tartalom és viszonyulás”, az együttélés során „emelhetjük önérzetünket, s valóban meg is születik missziós tudatunk”, és ebből a „különlegesen kettős történelmi helyzetből” „elhívatást, plusz emberséget eredeztet”. (Ez mintegy megelőlegezi a Gáll Ernő kidolgozta „sajátosság méltósága”¹⁰⁰ fogalmat, amelyet a transzilvanisták „kisebbségi humánium” felfogásának újraértelmezéseként állítottak be.) Újra Baloghot idézve: „Nemzetiséget megvallani és államiságot alkotó azonosodással vállalni olyan gerjesztés, mellyel önmagát is felemelheti, az államgépezetet is tökéletesítheti, s ráadásul általánosabb szomszédsági, európai és világméretű kölcsönösségeket is kedvezően táplálhat a közügyi magatartás.”¹⁰¹ Ez természetesen a többségi nemzettől is igényli a szocialista humánium megerősítésének igényét. De, hogy ez mennyire törekény jól mutatja a többségi álláspontra való hivatkozás tálalása. „*Sokunknak jól esett* [kiemelés – BN] a Magyar nemzetiségű Dolgozók Tanácsának márciusi országos plenáris ülésén Nicolae Ceaușescu elvtárs hivatkozása múltira és jövőre a jelen állásáról, amikor kijelentette, hogy románok és magyarok »ugyanazokban a városokban, ugyanazokban a községekben ahol évszázadok óta együtt élnek, *évezredekben át fognak együtt élni!* [kiemelés – BN]«”.¹⁰² Ebből Balogh nemcsak az együttélés tételének megerősítést olvasta ki, hanem

⁹⁹ Balogh Edgár: Levél a fiatalokhoz. *Korunk*, 1971. 5. sz. 720. p. [Részlet a később *Intelmek* címmel megjelent kötetből.]

¹⁰⁰ Gáll Ernő 1978-ban adott nemzetiségi csoport definíciója: „Tagjait egybekapcsolja a közös nyelv, a közös kultúra és a szélesen vett hagyomány ereje, valamint az együvé tartozás tudata, amely a kollektív azonosság megőrzésére, fejlesztésére irányuló akarát egészíti ki.” Ebből következően a hetvenes évekre a nemzetiségi intézménylépítés után az anyanyelv használatának beszűkülésével, felértékelődött a romániai magyar elit számára a nyelv szerepe. „A nyelv paradigmájában a sajátosság méltósága ragadható meg. A művelődésünk értékeit ápoló etnikumok, miközben azt őrzik és fejlesztik, ami őket más csoportoktól megkülönbözteti azonosságukat, s azonosságukkal méltóságukat védik. Ebben a viszonylatban a kettős jellegű etnocentrizmus megtartó funkciója érvényesül, ami persze – éppen a kettősből következően – könnyen elzárkózásba a »másság« ellenséges elutasításába csaphat át. Ezt a funkcionalitást azonban igen gyakran a különbséget tagadó, a sajátos megszüntetésére irányuló törekvések váltják ki.” Gáll Ernő: A sajátosság méltósága és ami mögötte van. [A *Hét*, 1978. 10. sz. 9. p.] In Uő: *A sajátosság méltósága*. Magvető, Budapest, 1983. 83. p., 95. p.

¹⁰¹ Balogh Edgár: Levél ... i. m. 720. p.

¹⁰² Uo. 721. p.

a marxi-lenini felismerés alapján azt is, hogy: „Egy nemzetiség ténylegesen csak közületként fogható fel, s benső összefüggésrendszerének tiszteletben tartásával valósul meg az egyenjogúság egyedi feltétele. [...] A nemzetiségi közület az, amelyen át az egyes ember nemzetiségi ügyei pontosabban elemezhetők s az országos egészbe szervezettebben beilleszthetők, ez az entitás az, melynek mozgása-fejlődése tudományosan nemzetiségismeretet, erkölcsileg nemzetiségi tudatot, közügyileg nemzetiségpolitikát feltételez, összegzésben pedig a teljes állami integrációt mozdítja elő és biztosítja. Ebben a »kisebb« közösségben élünk, vagyunk, alkalmazkodunk környezetünkhöz és kapcsolódunk bele ezer szállal a »nagyobb« közösségbe: az államiságba. Az egyidejűség itt lényeges.”¹⁰³

Tehát a szocialista államiságba (s ezen keresztül a szocialista közösséghez és a nagyvilághoz), a magyarság, mint „szerkezetiség” kapcsolódhat, amelyben az „anyanyelv kibontása” az intézményességén keresztül, sajtóján, rádióján, televíziójával, színházaival, iskoláival, „tanácsaival és népképvisletével” van jelen.¹⁰⁴ Tehát itt is újrafogalmazódik lényegében az 1921 óta újra és újra felmerülő ajánlat, miszerint ha a romániai magyar kisebbség rendelkezhet intézményes önállósággal akkor kollektíve integrálódik a romániai politikai közösségbe. Csakhogy itt egyrészt már az anyanyelvi intézményesség előfeltétele a teljes állami azonosulás, másrészt a közíró mögött nincs semmilyen intézmény, szervezett erő. Tehát ezen szempontok rendszeres megismétlése épp a helyzet/a rendszer legitimitását erősítik. Szimbolikusnak tekinthetjük, hogy a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának 1974. szeptember 17-i ülésén, ahol a kisebbségi problémák megvitatására nem is került sor, csak az RKP programjának támogatására, egyedül Balogh Edgár szólalt fel magyar nyelven.¹⁰⁵

1978-ban újrafogalmazza az 1948-as népnevelési jövőképét, amikor a *Megéneklünk Románia* mozgalmon belül buzdítja a városiakat a népi hagyományaik megtalálására és minél szélesebb közművelődési szerkezet kialakítására. „Az alapelv új benyomásokat befogadó tömegek cselekvővé tétele, a személy szerint nyelvét, mozgását, testi épségét, szokásait, magatartását alkotóképesse tevő új közösségi lény megteremtése. [...] Csak lenne minél több hősünk! Tanító és tanár, ifjúsági vezető, művelődési igazgató, zenész és táncos, színi rendező, a közösségért élő népművelő és előadó, aki a korszerű

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo. 722. p.

¹⁰⁵ Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1989.* <http://vincze.adatbank.transindex.ro/>

feladatokat a kiszélesült terepen és minőségileg előrehaladott követelmények szerint vállalja.”¹⁰⁶ Mindez ekkor összekapcsolódott a Ceușescu-rendszer nemzetiesítő törekvéseivel, és Balogh épp ezen belül próbálta meg a hivatalos diskurzusba integrálva a folklórreprezentáción keresztül a közösségi sajátosságokat védeni. „A folklóröntudat – ahogyan Faragó József nevezi – tagadhatatlanul a nemzetiségi tudatnak s így magának a szocialista hazafiságnak egy része, jellemvonása, s különösen most, a Megéneklünk Románia mozgalom nagyszerű hullámgyűrűzésében válik be közügyi magatartásnak.”¹⁰⁷

Balogh Edgár épp ezt az intézményes tudatosítást tartotta kulcsfontoságúnak. „A romániai magyarság, mint a románsággal együttélő nemzetiség jellegzetesen közlésbeli egység, kommunikációs közület, anyanyelvi iskoláiban, színházaiban és előadóművészetében, írásbeli, szóbeli és képbeli információiban, zenéjében emelkedik ki a tenyészetből a tudatosság fokán.”¹⁰⁸ Úgy vélte, hogy megnőtt a valóságkutatás igénye, és ebben az „új realizmus”-ban megnőtt az értelmiség népszolgálatának felelőssége.¹⁰⁹ Az elidegenedést a valóságtól való elszakadás következményének tartja ezért a reális tájékozódást, az elvont írások helyett a közönség olvasói szintjéhez való közeledést javasolja. Számba veszi a különböző szintű kiadványokat és olvasóikat (folyóiratok 15 ezer fő, hetilapok, ifjúsági periodikák 30 ezer fő, *Előre* és a megyei lapok 300 ezer fő, *Előre* kiskönyvtár és a Tanulók könyvtára 100 ezer példány) és a közönség tudatosítása érdekében ezeken a csatornákon keresztül új művelődéspolitikára van szükség, ahol a „közügyi vállalat nem

¹⁰⁶ Balogh Edgár: Odaadó hőskönn múlik minden. *Művelődés*, 1978. 7. sz. 1–2. p.

¹⁰⁷ Balogh Edgár: Tanuljunk népművelést is. *Művelődés*, 1979. 2. sz. 1. p. A fogalom meghatározása: „A folklóröntudat nemzetiségi öntudatunk egy része, nélküle nincs és nem is lehet nemzetiségi öntudat. A folklóröntudat is szolgálja a nemzetiségünk együttértékelését és összetartozását, nemzetiségünk megtartása és fejlesztésére irányuló akarat – vagyis kifejezi mindazokat a föltételeket, amelyek nélkül megszűnnék nemzetiségi létünk.” Faragó József: Nemzetiség és folklór. *Korunk Évkönyv*, 1973. 143. p.

¹⁰⁸ Balogh Edgár: A lehetőség ostroma, vagy egyén a közösségben. *Tett*, 1980. 4. sz. 44. p.

¹⁰⁹ Itt feltehetően épp *A Hét*-ben illetve melléklapjában a Balogh írást is publikáló *Tett*-ben Aradi József és Rostás Zoltán segítette és a Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport képviselte antropológiai fordulatról, az mindennapi etnicitás vizsgálatáról; Molnár Gusztáv elkezdett történeti tényfeltáró interjúzásáról, Cs. Gyimesi Éva transzilvanizmus kritikája, határozott álláspontja arról, hogy a nemzeti kisebbségnek nem lényegesen más nemzeti tudta, mint az etnikulturális közösség államisággal bíró részének, a sajátosságok belső tudatosítása helyett a többség felé kell megfogalmazni az igényeket, ideológia helyett jogvédelemre van szükség.

lapos általánosságokba kiürült szöveg [... hanem] népi elkötelezettség egészen konkrét feladatokkal.”¹¹⁰

Ezt pedig a „közügyi szolgálatban”, az „önösszeszedésben”, a „köztudatosításban”, azaz a népszolgálatban tartotta megvalósíthatónak.¹¹¹ Ezek a metaforák funkciójukat tekintve a közösség szervezését, nemzetiesítését, örökségesítését szolgálták. Így a közügy a közjó – elképzelt – szinonimájaként jelent meg. Balogh publicisztikájában, kritikáiban a közművelődés, a nyelvművelés, a műemlékvédelem, a helytörténet, a zenei és az irodalmi népszolgálat valamint a már említett folklóröntudat mind jelen volt.¹¹² Ezért is érthető, hogy 1989 után egyértelműen a társnemzeti koncepció és a kisebbségi társadalom önszerveződése mellett foglalt állást. Így a saját közösségről alkotott fogalma is megváltozott. „Nem etnikai csoport, néprajzi kisebbség, regionális közösség vagyunk, hanem a népvándorlást követő első államalakulat ezeréves fejlődésének örökösei, akik évszázadokon át megtartottuk társadalmi életünket, szlávokkal, románokkal, szászokkal, európai kultúrát fejlesztve ki várakkal és városokkal, egyházakkal és iskolákkal, kunoknak, tatároknak, törököknek, osztrákoknak és oroszoknak ellenálló katonai erővel [,] a világnak nagy személyiségeket adó udvarokkal és intézményekkel.”¹¹³

¹¹⁰ Balogh Edgár: A lehetőség ... i. m. 45. p.

¹¹¹ „A népszolgálat gyűjtőfogalma a mind a gazdasági, mind a kulturális felemelkedést elősegítő, a jobbító tevékenységet jelöli. Lényegénél fogva felvilágosító jellegű, morális szempontból pedig – a már említett hivatástudaton és elkötelezettségutadon kívül – hűség és felelősség jellemzi, aki a népet szolgálja, első-sorban a dolgozók érdekeit képviseli. Ez pedig nem ritkán kockázattal, sőt áldozattal jár – tapasztalhattuk – még olyan történelmi szakaszban is, amelyek elvileg kizárni látszottak, hogy az aki életének értelmét a társadalmi-nemzeti haladás előmozdításában találta meg, súlyos árat fizessen ezért a választásért. A népszolgálat elválaszthatatlan felelőssége nem engedi meg a tőle való menekülést, az általa diktált hűség viszont személyiségünk kiteljesedését, azonosságunk megőrzését szavatolja.” Gáll Ernő: A szolgálat pátosza. *Korunk*, 1979. 5. sz. 410. p.

¹¹² Balogh Edgár: A népi kultúra újratermelése. *Korunk*, 1967. 5. sz. 621–627. p., Uő: Megtartó és egybekötő néphagyomány. *Korunk*, 1969. 11. sz. 1597–1799. p., Uő: Nyelvkultúra. *Korunk*, 1970. 9. sz. 1291–1292. p., Uő: Sajtótudományi feladataink. *Korunk*, 1971. 3. sz. 327–330. p., Uő: Szakszókincs – mindenkinek. *Korunk*, 1972. 6. sz. 831–833. p., Uő: Itt és most a közművelődésben. *Korunk*, 1972. 9. sz. 1293–1296. p., Uő: Ne csak színpadról. *Művelődés*, 1978. 9. sz. 30. p., Uő: Irodalmi népszolgálat. *Művelődés*, 1978. 12. sz. 12. p., Uő: Népszolgálatra való előkészület nemzedéki műfaja. (Változó valóság. Kriterion Könyvkiadó). *Korunk*, 1979. 6. sz. 451. p., Uő: Szép ötvözetű műszaki nagyszótár (Magyar-román műszaki szótár. Editura Technica, Bucuresti, 1987). *Korunk*, 1988. 2. sz. 146–147. p.

¹¹³ Balogh Edgár: Tenyészet és hivatás. *A Hét*, 1992. 17. sz. 4. p.

Az életpálya kritikai megnyilatkozásait és az 1990 utáni közírói munkásság bemutatását ez a tanulmány nem vállalhatja fel. A célom egy 1944 utáni meghatározó közösségi elkötelezettség főbb csomópontjainak felvázolása volt. Balogh a több évtizedes élettörténet elbeszélés és önképépítés tanulságaként a humanista emberszeretetet emelte ki. Sztálin halála után az *Utunkban* írta: „Aki nem humanista, aki nem ismeri az emberszeret boldogságát, nem lehet szocialista, de aki egyszer szereti az embert, aki humanista, az minden különbség ellenére is a szocializmus szövetségese lehet.”¹¹⁴ 1989 után pedig megfordítja az előbbi tételt: „nemcsak minden humanista lehet a szocialisták szövetségese, hanem minden szocialista, aki nem a gyűlölet, hanem a szeretet felelősségével lépett fel és áll ki a szép jelszavak mögött rejlő zsarnoki ferdítésekkel szemben, nyugodtan találhat helyet a kereszténységben, a krisztusi szeretet ölelésében.” A Pál apostoli szeretetigényt idézve („ha [...] szeretet pedig nincs én bennem, olyanná lettem, mint a zengő érc vagy a pengő cimbalom”) összegzi Balogh élettapasztalatát: „Ez a szeretet hiányzott életem tapasztalati során mind a magyar, csehszlovák, vagy román nemzetállami uralomvágyban, mind a jobboldali vagy baloldali parancsuramban, s ez hiányzik a mai hatalmi törekvések kíméletlen üzleti számításai s liberálisnak tetsző demagógiája mögül is.

Hacsak személyemről volna szó, egyedi esetről [,] nem írtam volna le mindezt, tudom azonban, hogy éppen társas ösztönében, szociális igazságérzetében, jogos nemzeti törekvésében százezrek és milliók nemes elvárása került örvénybe és futott zátonyra, s milyen sokakat érint ma is a szándékaikkal visszaélő embertelenség. Mindnyájunkért érzem kötelesnek az őszinte vallomást és egyenes beszédet. A bibliai jeladásrendszerben elfér minden oldal és irány értelme, ha az ember tiszteletén és szeretetén alapul. Viszont ha bármely hasznos törekvést nem az emberiség hitében élő Igazság, nem az ellentéteket áthidaló Mindenhatóság, ősi szóval Isten tökélyéhez igazítunk, minden „oldalon” néptestvériséget és társadalmi boldogulást, egyetemes emancipációt keresve, akkor elkaphat az ugyancsak bennünk rejtőző gonoszság, s rombolás, háborúság, láger, öldöklés lesz a következmény. Egyszerű sarkigazság ez, csak a közömbösségtől, a hivatás nélküli kicsinyes önzéstől, elzárkózástól tudunk szabadulni, magunkban is megtalálva a Keresztrefeszített teljes emberségét.”¹¹⁵

Tehát visszajutottunk a tanulmány kezdő soraihoz, a polgárok lelki nemeztésének felfogásához.

¹¹⁴ Balogh Edgár: A szeretet dicsérete. *Keresztény Szó*, 1992. április, 13. p.

¹¹⁵ Uo.

Nép, nemzet, állam, társadalom: népszolgáló közösségkép és közösségszervezés az erdélyi magyar politikában, 1918–1944*

EGRY GÁBOR

A népszolgálati eszme és a közösség viszonyának problémája a két világháború közt az *újjaszervezés* két dimenziójában vizsgálható. A kisebbségbe került magyarság adaptációjaként a megváltozott viszonyokhoz, és egyúttal a nemzeti közösség megújításaként, mivel a közösségszervezés korábbi viszonyai nem működtek megfelelően. A közösségszervezés ebben az esetben persze nem azonos az intézményrendszer és a társadalmi viszonyok és érintkezések teljességével. A sikeres közösségszervezés ismérve a nemzeti versenyképesség egy nemzetek egymást kölcsönösen kizáró versenyeként felfogott világban, melyben már a megmaradás, vagyis a meglévő társadalmi, gazdasági, kulturális, politikai pozíciók megőrzése is komoly erőfeszítéseket kíván. Siker és kudarc mérceje tehát valójában nem más, mint az, hogy 1918 és az ország összeomlása, az erdélyi magyarság kisebbségbe kerülése következményeit mennyire képesek elhárítani.

Ebből következően a népszolgálat nem feltétlenül intézmények megteemtéséről és működtetéséről szól, értelmezhető ideológiaként és egyfajta magatartási modellként is. Az előbbi a közösség fennmaradásának feltételeit, az ennek megfelelő társadalmi viszonyrendszereket írja le, az utóbbi pedig a közösség fennmaradása érdekében követendő magatartást és erkölcsi normákat rendszerezi. (Erről bővebben lásd ebben a kötetben D. Lőrincz József írását.) Etikai alapozása mellett a népszolgálat a nemzet megmaradását, illetve „sikerét” kiindulópontnak tekintve is normatívvá lesz, előbb az egyéni magatartást, majd a közösség tagjainak viszonyrendszerét, végül magát a közösség szervezetét illetően is. A nemzeti megmaradás parancsa előírja a tagok kötelelességeit, és megköveteli, hogy a megmaradásnak leginkább

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatásokat az MTA Bolyai János Fiatal Kutatói Ösztöndíja és az OTKA PD 100502 „Mindennapi etnicitás, nemzeti és nem-nemzeti a mindennapokban egy multietnikus régióban, Erdély 1918–1944” című poszt-doktori kutatási programja és a Minerva Alapítvány támogatása tette lehetővé.

megfelelő módon szervezzék meg magukat. A normativitás egyúttal essen-
cializálást is jelenthet, egyfajta autenticitás keresését.

A népszolgálat és közösség viszonyának elemzése tehát a kisebbségi
ideológia kérdésének újrantítását is jelenti. A két világháború közti erdélyi
magyarságra vonatkozóan ennek legalaposabban elemzett és értelmezett for-
mája a transzszilvanizmus,¹ amit kutatóinak többsége az erdélyi nemzetisé-
gek békés együttélését hirdető, demokratikus eszmének tart. Ezzel szemben
áll az a felfogás, miszerint a transzszilvanizmus valójában nem is kisebbségi
ideológia,² a legújabb kutatások pedig arra hívták fel a figyelmet, hogy szá-
mos, korábban transzszilvanistaként számon tartott közéleti szereplő felfo-
gása 1940 után, többségbe kerülve gyökeresen megváltozott, olyan nézeteket
kezdték képviselni, melyek a korábban hangoztatott nemzetiségi egyenran-
gúsággal és a demokráciával nem tűnnek összeegyeztethetőnek.³ Ennek egyik
magyarázata természetesen a harmincas évek európai ideológiáinak átvétele,
amit Horváth Sz. Ferenc elemzett részletesen.⁴ Ugyanakkor ez a megközelí-
tés csak részben oldja fel az ellentmondást, és az sem tűnik hihetőnek, hogy
ezek a közéleti szereplők váratlanul megtagadták volna a múltjukat, vagy
korábban ilyen mértékben éltek volna a politikai mimikri eszközével.

A népszolgálat és közösségszervezés viszonyának értékelése ennek
a problémának a megoldásában is segíthet, hiszen a népszolgálati eszme ala-
kulása a két világháború közt metamorfózisok története is. Egyfelől az adekvát,
a kisebbségi létnek megfelelő módon szervezett közösség képe és kon-
cepciója (ide értve az államhoz való viszonyt is) változott meg lényegesen két
évtized folyamán,⁵ és ennek kapcsán joggal merül fel a népszolgálati eszme

¹ Például Pomogáts Béla: *A transzszilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.; K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*. Pro Print, Csíkszereda, 2007. (Múltunk könyvek)

² Cs. Gyimesi Éva: Gyöngy és homok. In uő: *Honvágy a hazában. Cikk, tanulmányok, esszék. Pesti Szalon*, Budapest, 1993. (21–107. p.) 45. p.

³ Mindenekelőtt Bárdi Nándor: A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltozása 1940–1944. In Czoch Gábor – Fedinecz Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói*. TLA, Budapest, 2006. 237–292.; Egy Gábor: *Az erdélyiség színeváltozása. Kísérlet az Erdélyi Párt identitáspolitikájának és ideológiájának elemzésére, 1940–1944*. Napvilág, Budapest, 2008. Részben érinti a kérdést Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2011.

⁴ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbség politikai stratégiái, 1931–1940*. Pro Print, Csíkszereda, 2007. (Magyar Kisebbség könyvtára)

⁵ A teljesség igénye nélkül lásd Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosás és a régi országút. Stratégiai útkeresés az Országos Magyar Pártban (1923–1924). In Fedinecz

befolyása a folyamatra. Másfelől a népszolgálat közéleti megjelenítése, majd egy új generáció színre lépése az eszme nevében felveti azt is, miként válik egy ideológia egy politikai irányzat alapjává, és miként olvad össze más eszmei irányzatokkal vagy különül el azoktól. Az 1940 utáni helyzet tükrében legalábbis elfogadhatóak tűnik az a hipotézis, hogy a népszolgálatot középontba állítva talán a többi – eddig nagyobb figyelmet kapott – eszme is átértelmezhető olyan módon, hogy az magyarázatot adjon az 1940 utáni látzolgálos törésre, illetve a már korábban jelentkező konkrét közösségszervező intézményesítési törekvésekre.

Ehhez érdemes megemlíteni, hogy a népszolgálati eszme eredetét a századelő német protestáns teológiájában érdemes keresnünk. Innen elsősorban Tavaszy Sándor⁶ és Imre Lajos közvetítésével kerül át az erdélyi református egyházba, intézményi pozícióját tekintve első szimbolikus jelentőségű képviselője pedig Makkai Sándor református püspök lesz, akinek *Magunk revíziója* című műve egyúttal a transzszilvanizmus és népszolgálat fontos gondolatköreit egyesíti.⁷ A könyv megjelenése egyúttal egy másik fontos szempontra is felhívja a figyelmet, a generációs törésvonalra.⁸ Az a nemzedéki csoportosulás, amelyet az első kisebbségi generációként szoktak meghatározni, és hosszú ideig generációs csoportként is szerveződött⁹ sok tényező miatt a népszolgálat jegyében kezdte közéleti pályafutását. Soraiból nő majd

Csilla – Bárdi Nándor (szerk.): *Ethnopolitika*. TLA, Budapest, 1999. 153–191. p.; Uő: Die minderheitspolitischen Strategien der ungarischen Bevölkerung in Rumänien zwischen den beiden Weltkriegen. *Südost-Forschungen*, 1999. 267–311.; György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története*. PhD disszertáció, ELTE BTK, 2006.; Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között... i. m.*

⁶ Tavaszy Sándorra és a német teológusok hatására lásd Balázs Sándor: *Tavaszy Sándor filozófiája*. Kriterion, Bukarest, 1982. (Századunk), illetve Tonk Márton: *Idealizmus és egzisztenciafilozófia Tavaszy Sándor gondolkodásában*. Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 2005.

⁷ Makkai Sándor: A magunk revíziója. In uő: *Egyedül. Tanulmányok*. Erdélyi Szépművéses Céh, Kolozsvár, 1931. 207–256. p. Bizonyos értelemben Makkai későbbi sorsa is a népszolgálat metamorfózisát példázza, lásd erre K. Lengyel Zolt: A regionális öntudatosságtól a nemzeti önállósáig – és vissza. Makkai Sándor transzszilvanizmusáról. *Korunk*, 1997. 8. sz. 110–121. p.

⁸ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás... i. m.* és Bárdi Nándor: A romániai magyar elit generációs csoportjainak viszonyrendszere. In uő – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 41–68. p.

⁹ Cseke Péter: *Paradigmaváltó erdélyi törekvések. Kisebbségi létértelmezések*. Kriterion, Kolozsvár, 2003; Csapody Miklós: *Egy nemzedék iskolája. Erdélyi Fiatalok (1929–1933)*, Korona Kiadó, Budapest, 2009.

ki a népszolgálat katolikus vezéregyénisége, Márton Áron is, vagy az ugyan-
csak katolikus szociológus Venczel József.

Mindezek együtt nemcsak azt a problémát vetik fel, hogy vajon miként
viszonyultak a régi generáció tagjai a népszolgálat eszméjéhez, hanem azt
a kérdést is, hogy a korszak nagy eszméi közt miként helyezhető el, milyen
hatással volt rá nemcsak a német konzervatív forradalom,¹⁰ hanem az azzal
szorosan összefüggő radikális és szélsőjobb eszmék is. Ezeknek ráadásul
számos exponense akadt Romániában is.¹¹ Sőt, a Vaszgárda vagy a szász
Erneuerungsbewegung éppen abból a generációból került ki, mint a harmin-
cas évek erdélyi magyar fiataljai.¹² Esetleges hatásuk és kölcsönhatásuk is
fontos eleme a népszolgálati eszme történetének.

Írásom mindezeket a problémákat érinteni kívánja, persze nem a teljes-
ség igényével. Mindenekelőtt a népszolgálat és a közösségsszervezés kérdé-
seit kívánom körüljárni, az utóbbi kulcsfogalmainak változását vizsgálva,
s bemutatva ennek hatását a közösségsszervezés gyakorlatára.

Állam és társadalom

Noha a romániai magyarság a két világháború közt kisebbségként elég távol
volt az államhatalomtól, és vezetőinek jelentős része úgy tekintett arra, mint
egy konkurens nemzetépítés eszköztárára, az állam fontos szerepet kapott
a népszolgálati eszme körben. Pontosabban az állam és a társadalom – két
összefonódó, és mégis ellentétesnek látott fogalom. Elvégre a kisebbségi lét-
helyzet leglátványosabb újdonsága éppen az volt, hogy a korábban nemzeti

¹⁰ Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban*. L'Harmattan, Buda-
pest, 2010. 29–47. p.

¹¹ A korszak román eszmetörténetének kiváló elemzése Trencsényi Balázs: *A nép
lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum – Bibó István
Szellemi Műhely Budapest, 2011. 165–297. p. (Eszmetörténeti könyvtár 14.)

¹² A Vaszgárda eszméit elemezte Armin Heinen: *Die Legion Erzengel Michael in
Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation*. Oldenbourg Ver-
lag, München, 1986.; Valentin Sandulescu: *Fascism and its Quest for the „New
Man”*. The Case of the Romanian Legionary Movement. *Studia Hebraica*. 2004.
4. sz. 349–369. p.; uő: *On Ideological Characteristics of the Romanian Legionary
Movement: a Syntetic Account*. *Studia Universitatis Petru Maior (Historia)*. Vol.
5. 2005. 141–154. p. Az ún. 1923-as generációt vizsgálta Irina Livezeanu: *Cultural
Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle,
1918–1930*. Cornell UP., Ithaca, 1995.

célokra felhasználhatónak látott állam hirtelen távol került a magyarságtól. Ebből fakadt, hogy a kisebbségi lét egyik leglényegesebb kérdésének a közösség megszervezésének lehetőségét látták a megfosztottság viszonyai közepette. Az újjászervezés ideája is ehhez kapcsolódik, a korábbi nemzetmodell helyett újat kellett keresni, hogy a magyarság kisebbségben is megmaradhasson, különösen az első évek százezres kivándorlási hulláma után.¹³

A megfosztottság többszörösen is érvényes volt. A nemzet hagyományos felfogásban kötődik az államhoz, így a nemzetépítés és az államépítés is összefonódik, ráadásul egy regionálisan koncentrálódó kisebbség esetében az állami centralizáció is akadályt jelenthet a közösségszervezés útjában. Igaz, állam és társadalom viszonyát a nemzetépítés vonatkozásában már korábban sem csak pozitívan látták. Az 1913-ban létrejött Erdélyi Szövetség célja éppen az volt, hogy a nemzetépítésre képtelennek tartott centralizált államot az erdélyi magyar nemzet megerősítésének szolgálatába állítsa, olyan módon, hogy azt az erdélyi magyar társadalom és szervezetei befolyása alá vonja. Tagjai azzal érveltek, hogy a budapesti kormány megfelelő helyismeret hiányában általános elveket érvényesít, nincs tekintettel a nemzet érdekeire.¹⁴ Ugyanakkor terveikben mégis az államot helyezték előtérbe, annak kapacitásait állították volna egy átfogó modernizációs program szolgálatába, a társadalommal, falun a papokkal, földbirtokosokkal, tanítókkal együttműködve. Voltak, akik még ennél is messzebb mentek, és azt hangoztatták, hogy nem lehet a kormány támogatására várni, a közeledő katasztrófát csak az erdélyi magyarság önszerveződése háríthatja el – például a Verespataki járás egyébként nem túl ismert főszoligabírája, Teleky Dezső.¹⁵ A fő irányt azonban ekkor még az jelentette, hogy a társadalom helyi vezetőinek ellenőrzése alá vont állam alkalmas a nemzeti közösség megszervezésére, modernizálására, és így képessé tehető a nemzetiségek felől fenyegető veszély elhárítására, ha máshogy nem, diszkriminációval.¹⁶

¹³ Lásd például Páll György–Jakabffy Elemér: *A bánási magyarság húsz éve Romániában (1918–1938)*. Stúdium, Budapest, 1939. 68. p.

¹⁴ Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. In *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. (28–29.) sz. 93–105. p.; Cholnoky Jenő: „Az erdélyi nagygyűlés”, *Brassói Lapok*, 1910. március 23. 1. p.

¹⁵ Teleky Dezső levele Apáthy Istvánhoz. 1914. június 15. OSZK Kézirattár, Apáthy István hagyatéka, Quart. Hung. 2456.

¹⁶ Bárdi Nándor: Az Erdélyi szövetség munkaterve. *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. (28–29.) sz., 106–114. p. A diszkrimináció durvább formái azonban igazán csak 1917–1918-ban váltak elfogadottá. Lásd az *Erdélyi kérdés* című nyomtatványt. A nyomtatvány Fritz Á. Budapest, VIII. ker. Nap. u. 13. alatti nyomdájában készült, megtalálható az OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456 jelzet alatt.

1918-at követően ez a felfogás alapját vesztette, a fő kérdés az lett: mi történik, ha nincs állam, és az azt helyettesíteni képes autonómia sem reális?¹⁷ Bizonyos értelemben erre is az Erdélyi Szövetség mintája adott választ, hiszen az állam ellenőrzése mellett másik fő törekvésük a magyarság egységének biztosítása és egységes megszervezése volt. Ezt a társadalmi szervezetek felől tartották megvalósíthatónak, és magát az Erdélyi Szövetséget tekintették politika felett álló, az egész erdélyi magyarságot összefogó intézménynek.¹⁸ A kulcsfogalom tehát az *egység*, ennek megtestesítője pedig az egységet reprezentáló, de még mindig elsősorban a meglévő intézményeket koordináló, a működés összehangolására lehetőséget adó és a politikai érdekképviselőt is ellátó szervezet lett. Nem véletlen, hogy párt helyett Magyar Szövetség megalakítására történt kísérlet, ami nem pártként, hanem a magyarság teljességének szervezeteként határozta meg önmagát.¹⁹ Ezt a definíciót átvette a később a Magyar Szövetség helyébe lépő Országos Magyar Párt is, sőt idővel azt is elérte, hogy legalább a magyarnak tartott szervezetek jelentős részét személyi és intézményi kapcsolatokon (tagozatok, szakbizottságok) keresztül valóban összefogja. Ennek egyik és korántsem egyedi példája a párt 1926 és 1938 közti elnöke, gróf Bethlen György, aki egy ideig egyszerre volt az Erdélyi Gazdasági Egylet elnöke, a párt vezetője és az erdélyi református egyházkerület főgondnoka is. Szavai szerint „a párt kisebbségi életünkben nem azt jelenti, amit többségi életben a párt elnevezés. Nem árnyalatoknak adunk kifejezést, hanem az összes árnyalatnak. Mi [...] mindazokkal a kérdésekkel [foglalkozunk] amelyek a kisebbségi magyarság egyetemének létérdekei[t] érintik. A párt lobogója alatt szövetség vagyunk [...] amely igyekszik összhangba hozni mindazt a munkát, amely a kisebbségi élet terén kisebbségi jövőnkét biztosító szándékkal végzik [sic!].”²⁰

Ha az egyértelmű volt is a magyar közéleti szereplők jelentős része számára, hogy miért is szükséges az egység – a magyarság a magyar nemzet része, Romániában tehát külön entitás –, tartalmát és formáját kevésbé övezte egyetértés. Egyfelől maga a fogalom is több értelmezéssel bírt, a szervezeti

¹⁷ Az autonómia-elképzelésekre lásd: Bárdi Nándor: Javaslatok, tervek, dokumentumok az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). *Magyar Kisebbség*, 1997. 1–2. sz. 80–84. p.

¹⁸ Lásd például Bölöni Zoltán levele Apáthy Istvánhoz. 1918. április 6. OSZK Kéziratár, Quart. Hung. 2456. 127. f.

¹⁹ Lásd például id. báró Szentkereszthy Béla beszédét a Magyar Szövetség háromszéki szervezetének megalakulása alkalmából. Arhivele Naționale Directia Județeană Covasna. (ANDJ CV) Fond Nr. 48.

²⁰ Idézi György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története...* i. m. 167. p.

mellett jelentett politikai, lelki és társadalmi egységet is. A politikai egységet leggyakrabban a különböző renegátok (román pártokba belépők, állami szolgálatban álló tanítók, más magyar pártokat megalapítók) ellenében hangoztaták.²¹ A lelki egység pedig az egységes szervezetrendszer szükségszerűségét alapozta meg azzal, hogy transzcendálta azt, vagyis gyakorlati, haszonelvű kérdésből a közösségi lét esszenciális, szükségszerű megalapozójává transzformálta. Másfelől az OMP fennen hangoztatott társadalomszervező feladatának teljesítését folyton kritikák érték. Krenner Miklóstól az új generációhoz tartozó Albrecht Dezsőig és Vita Sándorig,²² a nagyszebeni városi szervezet vezetőségétől a megyesi tagozati előljárókig²³ terjedt azok sora, akik szerint a párt képtelen eleget tenni vállalt feladatának. A pártszervek gyengék, nincs tudatos szervezési program, új irányítási mód, új társadalomszervezés szükséges – hangoztak a bírálatok. A javaslatok pedig láthatóan egyre gyakrabban indultak ki a népszolgálat eszméjéből.

A továbbiak jobb megértéséhez érdemes itt visszakanyarodni az ideológia kezdeteihez és a társadalom és állam megosztottságának problémájához. Amint azt hangsúlyoztam, a két fogalom viszonya meghatározó jelentőségre tett szert 1918 után. Az államot „elveszítve” a társadalom megszervezése lett a feladat, a népszolgálat képviselői azonban messzebb mentek annál, hogy ezt egyszerű gyakorlati kérdésnek tekintsék. Imre Sándor cikke az erdélyi szellemről²⁴ jól példázza a törekvést, hogy a társadalomszervezés iránti igényt, a társadalmi egységet az erdélyi magyarság esszenciális karakterjegyének állítsák be. Imre abból indul ki, hogy az erdélyiek sohasem dönthettek a nagy, politikai kérdésekről (azok korábban is Budapesten dőltek el), ezért az életük apró dolgainak szentelték maguk. Ugyanakkor nagyon is tudatában vannak, hogy saját munkájuk mennyire fontos a közösség számára, éppen azért, mert akik a nagy kérdéseket eldöntik, nem az ő sorsukkal törődnek. Éppen ezért ők a legtudatosabb magyarok, akik életükben „tisztán látták mit jelent magyarnak lenni”. A magyarság megszervezése éppen azt segítené, hogy belsőleg, lelkiileg megerősödjének.

²¹ A számtalan ilyen témájú cikk közül lásd például Megint demokrácia. *Ellenzék*, 1922. február 26. 1–2. p.; A magyar pártok vezérlőbizottságának új határozata. *Ellenzék*, 1922. március 3. 1. p.; Iskola. Tanítók a parlamentben. *Ellenzék*, 1922. február 26. 5–6. p.; Iskola. Az iskolákért – a magyar társadalomhoz. *Ellenzék*, 1922. február 26. 5. p.; Semper idem: Választás után. *Székely Napló*, 1927. július 10. 1. p.

²² György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története...* i. m. 159. p.

²³ Uo. 151. p., illetve A magyar párt. *Medgyesi Lapok*, 1935. 48. sz.

²⁴ Imre Sándor: Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről. *Pásztortűz*, 1926. 488–490. p.

Ez az okfejtés állam és társadalom viszonya szempontjából több okból is figyelemre méltó. A szöveg a múltba is visszavetíti az erdélyiek jelenbeli megfosztottságát, ezzel lényegi, karakterformáló tényezővé alakítva azt. Egyúttal pedig a dualizmus korának más jellegű megfosztottságérzésével (az ellenzéki politikai erők és támogatóik nem kerülhettek kormányra) is közös nevezőre hozza, ezzel a jelenség történetiségét is elmosva, időtlenné téve azt. Ebből sikerül levezetni a tudatos közösségi cselekvést, a nemzet-tudat jellegzetességeit és az egység szükségszerűségét. Ilyenformán mindez együtt válik a csoport tagjainak karakterjegyévé és lesz az erdélyi magyar lényege, esszenciája, ami azt is jelenti, hogy az erdélyieknek a sikeres nemzeti léthez nincs is szükségük az államra, pusztán arra, hogy a közösséget cselekedjenek. Mindez egyúttal lelki egységük fontos tényezőjévé is lesz.

Ez utóbbi a harmincas évek elejétől egyre fontosabb lett a közszereplők megnyilatkozásaiban is, nem meglepő módon persze gyakran a református egyházhoz kötődő személyiségek részéről. Vásárhelyi János püspökhelyettes 1928-ban – választási kampány előtt – azt hangoztatta, hogy a magyarságnak joga van egy egységes „nemzeti organizációra”, amit éppen az OMP jelképez. 1933-ban – szintén kampány idején – már azt állította, hogy az OMP a magyarság élő lelkiismerete, a pártelnök személyisége pedig képes rá, hogy a pártot „az egész nemzet számára [...] is a lelkiismeret pártjává tegye”. S miután azt is kijelentette, hogy minden magyar lelkiismerete megköveteli, hogy nemzete ügyét mindennél fontosabbnak tartsa, a pártnak – legalábbis metaforikusan – minden magyar szerves részévé lett.²⁵ Ugyanitt Bethlen György azt hangoztatta, hogy a „Magyar Párt hasonló a családhoz, a tágabb vérközösséghez, természeti tény, természetes képződmény, amelybe minden magyar még akkor is beletartozik, ha talán ki akarna szakadni” onnan, ezzel jelezve, hogy a lelki egység mellett a magyarságot egyre inkább organikus nemzetnek fogta fel.

A lelki egység a kirajzolódó magyar közösségnek csupán egyik fontos jellemzője volt, egy másik, gyakran emlegetett vonása a társadalmi válaszfalak lebomlása, korábbi úr és paraszt, középosztálybeli és munkás közelebb kerülése, nemcsak lelkileg, hanem mind anyagi, mind politikai értelemben, egy egységes kisebbségi társadalomban. Ez a népszolgálati eszmének is szerves része volt, hiba lenne azonban elfelejtkezni arról, hogy a társadalmi egység (és vele a demokrácia) értelmezése is lényeges változásokon ment keresztül a két világháború között. Kezdetben elsősorban inkább annak konstatálását

²⁵ Vásárhelyi János a magyar egységről. *Ellenzék*, 1928. december 3. 3. p.; Vásárhelyi János beszéde Kolozsvárt a magyar választók gyűlésén, Bethlen György után. ANIC Cluj (ANIC CJ) fond 1283. dosar 15. 1. f.

jelentette, hogy a hagyományos középosztály és a földbirtokosok státuszvesztése ebben a tekintetben közelebb hozta egymáshoz a magyarság különböző csoportjait, valamint annak regisztrálását, hogy a kivándorlás nyomán a közösség-szervezéshez mindenkire szükség lehet, de nem feltétlenül jelentette a tömeg minden más társadalmi osztályt kizáró uralmát. A hangsúly az alkalmas személyek felemelésén volt, és persze azon, hogy illusztrálják: a korábban jómódban élő magyar vezetők anyagi értelemben is sokat vesztek. Például Bethlen Györgytől egy újságcikk szerint elvették hat szobás kolozsvári lakását, be kellett érnie két szobával, és kénytelen volt a cselédlépcsőn (!) járni.²⁶ A lelki egység előtérbe kerülésével a társadalmi egység értelmezése is változott. Egyre szélesebb körre, már nem csak a vezetőkre terjedt ki a nemzeti szolidaritásból fakadó kötelesség, a lelkiismerettől hajtott nemzeti cselekvés követelménye és a társadalom képe is mind organikusabbá lett. (A Magyar Párt család, természeti képződmény.) Együttal a párt büszkén utasította vissza, hogy partikuláris érdekekért (nyugdíj, italmérés joga stb.) lépne fel, helyette azt hangoztatta, hogy „az egész romániai magyarság nagy érdekeinek szolgálatáért” küzd, a diszkriminatív gazdaság- és iskolapolitika ellen, az egyházakért és az oktatásért.²⁷ Éppen ezért a pártot támogatni erkölcsi kötelesség.

Az előzőekben vázolt társadalomkép egyik forrása, talán meglepő módon, Budapesten lelhető fel. Az Erdélyi Szövetséghez szorosan kötődő, a Népies Irodalmi Társaság keretei közt szerepet vállaló csoport ösztönözte az erdélyieket az új típusú társadalomszemléletre és az ebből következő politikára. Jancsó Benedek már 1924-ben felhívta a figyelmet arra, hogy az erdélyi magyarság esetében a nép megszervezése a legkomolyabb hiányosság, nélküle legfeljebb a korábbi korteskedésre koncentráló pártszervezet képzelhető el. Jancsó kifejezetten azzal vádolta az erdélyi vezetőket, hogy a nép megszervezésének jelentőségét nem is képesek felismerni, hiába a szászok példája, és ezen a téren mutatkozó passzivitásukkal szembeállította a Katolikus Népszövetség munkáját.²⁸ Az év folyamán már javaslatot is küldött az úgynevezett asztaltársaságnak Kolozsvárra, amiben a magyar kisebbségi társadalom tanulmányozásának alapelveit vázolta fel. Ösztönzésére Gyallay Papp Domokos Nagyszebenben tanulmányozta a szászok társadalomszervezését, és aztán ebből a kezdeményezésből nőtt ki az asztaltársaság tanulmányi

²⁶ Zágoni István: A magyar párt megbontását tartotta élete nagy sikerének Tancred Constantinescu. *Újság*, 1927. július 15. 2. p.

²⁷ Kisküküllő vármegye magyar választóihoz! (1937) ANIC CJ fond 1283. dosar 15. 9. f.

²⁸ Jancsó Benedek jelentése a Katolikus Népszövetség 1924. október 24–25-én Aradon tartott kongresszusáról. MOL K 28. 153. csomó 258. t. 179. f.

programja.²⁹ Ennek bírálatában Jancsó kifejezetten kíváncsnak minősítette, hogy az erdélyi magyar értelmiség menjen a nép közé, mivel a tömeg adja a politikai, gazdasági és kulturális védekezés alapját. Éppen ezért a „nadrágos elemmel” szembeni bizalmatlanságot meg kell szüntetni.³⁰

Mindenesetre a Bethlen György szövegeiben feltűnő organikus közösség-szemlélet, amely a nemzet szolgálatát mindenki számára elsőrendű kötelességként tételte, már közel állt a népszolgálat eszméjéhez, még ha annak kulcsmozzanatát, a nemzeti közösség elitjének személyes áldozatvállalását a nemzet lényegét őrző parasztság felemelése érdekében nem is tette ebben a formában magáévá. Sőt, mint láttuk, még az sem biztos, hogy az elit szemléletváltozása erdélyi okok hatására következett be. Nem meglepő tehát, hogy a döntő lépést a népszolgálatot társadalmi vezérelvvé tevő úton már egy új generáció tette meg.

Új generáció, új közösség

Az új, immár a népszolgálati eszmére hivatkozó, részben arra épülő közösségkonstrukció érvényre juttatása annak a generációs csoportnak sikerült, amely a húszas évek végén, a harmincas évek elején végezte egyetemi tanulmányait, immár Romániában, főként Kolozsvárt, de Bukarestben is.³¹ Sőt ami ennél talán még lényegesebb, egész szocializációjuk egyházi fenntartású intézményekhez kötődött, a középiskoláktól kezdve az egyetem mellett működő szakkollégium jellegű intézményekig és felekezeti alapon szerveződő ifjúsági egyletekig.³² A népszolgálati eszme végső soron teológiai ihletésű és teológiai gondolkodók által képviselt eszme volt, az egyházi intézmények jelentették megismerésének természetes közegét. Nem csoda tehát,

²⁹ Jancsó Benedek Pataky Tiborhoz, Budapest, 1926. augusztus 21. MOL K437 1927. 2t. 8. cs. 65–68. f.

³⁰ Dátum nélküli emlékirat az asztaltársaság tanulmányi programjáról. Uo. 51–64. f.

³¹ Róluk részletesebben lásd Bárdi Nándor: A romániai magyar elit... i. m.; Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás...* i. m.

³² Az egyházak oktatási szerepére, a kolozsvári egyetem mellett működő magyar egyetemet helyettesítő oktatási tevékenységre lásd Bárdi Nándor: A Keleti Akció. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. I–II. *Regio*, 1995. 3. sz. 89–134. p., 4. sz. 3–28. p.; György Lajos: A magyar tudományosság és a magyar tanárképzés 1927. évi helyzete és a jövő feladatai Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2000. 2. (20.) sz. 131–148. p.; György Lajos: *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története*. Argumentum, Budapest, 2003, 82–91. p. György Lajos: *A kolozsvári Lyceum római katolikus könyvtár története*. Argumentum, Budapest 1994.; MOL Keleti Akció, P1077 1. k. 318–337. p.

ha ennek a generációnak közéleti fellépése kezdetén legfontosabb igazodási pontja Makkai Sándor református püspök volt, akinek *Magunk revíziója* című művét a transzszilvanizmus képviselői is a magukénak érezték.³³

Makkai munkája azonban mindenekelőtt a belőle kirajzolódó népszolgáló közösségkép miatt lényeges. Kiindulópontja a múlt újraértelmezése, de végső célja a közösség – a társadalom – felé fordulás, a történelemben sem keres egyebet, mint a nemzeti lényeket³⁴ és a magyar nemzet összetartó erejét. A múlt vagy mindent rossznak vagy mindent jónak látó értelmezése csak arra jó, hogy mindenki másra hárítsa a felelősséget a bekövetkezett katasztrófáért, de ezzel csupán elfedik a nemzet hibáit és jó tulajdonságait is. A valódi történelem megismerése ezzel szemben feltárná a nemzeti lényeket.³⁵

A lényeg felismerése tenné lehetővé az építő kisebbségi munkát is. A magyar kisebbség ugyan a „politikai impériumot” elvesztette, de megőrizheti a lelkit, vagyis ha megőrzi tartását és jellegzetességeit, akkor az öncélú élet³⁶ alapján állva képes lehet végre létrehozni a „szervezett, életképes és ennél fogva meg nem semmisülő társadalmi egységet”.³⁷ Ennek az egységnek gátja az egyéni hiúság és önzés, minden ember érthető vágya, hogy saját magát különbnek tartsa másoknál. Azonban a kisebbségi lét körülményei közepette mindenkinek meg kell értenie, hogy a nemzeti lényeket tekintve a föld népe azonos a városiakkal, az úr a paraszttal és a munkással. Ezen belül viszont a parasztság alkotja a magyar kisebbség legnagyobb részét, a nemzeti lényeket is bennük lehet ismét megtalálni, a belőlük jövő vagy feljük forduló értelmiség feladata *szolgálni* őket.³⁸ Nagy arányú társadalmi mobilitásra, átrendeződésre azonban, Makkai szerint, nincs szükség, ehelyett a „magyar népnek, amely most csak tömeg, élő organizmussá szervezése”³⁹ a cél. Ezen belül viszont mindenkinek megvan a helye, ezért a nemzeti közösségbe be kell vonni a nemzeti hivatását

³³ Makkai Sándor: *A magunk revíziója...* i. m. Bár az eszme a már említett Tavaszy Sándor és Imre Lajos munkáiban korábban jelentkezik, Makkai előtérbe állítását indokolja, hogy a *Magunk revíziója* lesz a generációs programadó írásk vonatkoztatási pontja, ennek fordulatait használják, Makkai írásából lesz vita, Makkai kivándorlása késztet lázadásra. Nem arról van szó, hogy Tavaszy ne lenne fontos szereplője a népszolgálat eszmetörténetének, hanem arról, hogy Makkai szimbolikus szereplő, és az ő szövegét érzi magáénak a generáció annyira, hogy folyton ezzel igazolja magát.

³⁴ Makkai Sándor: *A magunk revíziója...* i. m. 222. p.

³⁵ Uo. 223. p.

³⁶ Uo. 226. p.

³⁷ Uo. 233. p. (Kiemelés tőlem – E. G.)

³⁸ Uo. 238–240. p.

³⁹ Uo. 242. p.

felismerő munkásságot is. Makkai úgy véli, hogy a demokrácia lényege sem más, mint ha a nemzet alkotóelemei felismerik kölcsönös függésüket, és kialakítják harmonikus működésüket.⁴⁰ Ehhez nincs szükség hatalomra, sőt, az nem is segíthet a feladat megoldásában, csak az önszerveződés.

Makkai hatását kiválóan illusztrálja a fiatalok által indított generációs fórum, az Erdélyi Fiatalok első számában megjelent egyik programadó cikk.⁴¹ Már a cím is szándékos utalás Makkai *Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca* című művére,⁴² a szöveg pedig árulkodik róla, hogy szerzője a *Magunk revíziója* hatása alatt írta. László Dezső szerint a fiatalság feladata küldetésének felismerése, ami nem egyéb, mint a múlt őszinte megismerésére alapozva a jelen önátlatástól mentes elfogadása és a jövő lehetőségeinek felmérése. A jövőt az biztosítja, hogy „a múltat ismerve tudj[ák], hogy a sajátos jellegét minden tekintetben felismerő, tápláló és kifejező faj előtt biztos jövőendő áll. Ez egyetemes élettörvény.” Küldetésük tehát nem egyéb, mint a kisebbségi sors vállalása; „a sors első pillére a szolgálat”. Ehhez pedig el kell jutniuk minden magyarhoz, minden intézménybe, a gazdasági életbe, „szerves kapcsolatban kell állniuk az erdélyi magyar test minden szervével, életkérdésével, társadalmi osztályával”. Mindenekelőtt pedig a faluval.

A nép persze, noha a nemzet lényegének letéteményese, nem azonos a nemzettel. Csak akkor lesz azzá, ha sikerül nemzetté nevelni.⁴³ A nemzet nem politikai egység, hanem lelki, és csak akkor jöhet létre, ha az értelmiség képes csökkenteni a távolságot a néptől, méghozzá a közös sors vállalásával.⁴⁴ A sikerhez persze ennél is több kell, szervezőmunka, az intézmények összefogása és a közös sors szolgálatába állítása. Vagy ahogy az Erdélyi Fiatalokból kivált Hitel⁴⁵ programadói fogalmaztak, részben túl is menve Márton

⁴⁰ Uo.; Lásd ehhez Megint demokrácia... i. m.

⁴¹ Makkai Sándor: Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca. In uő: *Egyedül. Tanulmányok*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár 1931. 1–75. p.

⁴² Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom...* i. m. 29–47. p.

⁴³ Márton Áron: Népnvelésünk feladatai. *Hitel*, 1937. 3. sz. 189–196. p.

⁴⁴ Nagy Ödön református lelkész és néprajzkutató ezt úgy fogalmazta meg, hogy a „magyar testvériség eltéphetetlen szálainak” kialakulásához vezet a sorsvállalás, mivel a nemzet nem az állam, valamelyik politikai rendszer, hanem a magyar parasztság, munkásság és mindazok, akik azokért küzdenek. MOL Keleti Akció P1077 13. k. 101. f.

⁴⁵ Bár a két lap körül szerveződének viszonya nem volt konfliktusoktól mentes, a népszolgálati eszme és a közéleti szerepvállalás szempontjából indokolt őket egy generációként kezelni. Mindezzel együtt érdemes megjegyezni, hogy a Hitel – a katolikus Venczel József programadó cikke szerint – a 19. századi liberalizmus katolikus kritikáján alapult, azt szellemi és társadalmi értelemben bomlasztónak tartotta.

Áron nemzetnevelési programján, ami a meglévő intézmények összefogását szorgalmazta: új nemzetársadalom.⁴⁶

Felmerül persze a kérdés, hogy az új generáció a népszolgálati eszme képviselői mellett honnan inspirálódhatott még? A magyarországi népi írók szerepe egyértelmű, az erdélyiek saját lapjaikban követték munkáikat, referáltak vitáikról vagy éppen az ellenük indított bírósági eljárásokról számoltak be.⁴⁷ Némileg bonyolultabb egy másik, a korszak európai szellemi életében ugyancsak meghatározó mozgalom, a németországi konzervatív forradalom hatásának felmérése. Romsics Gergely összegzése szerint a konzervatív forradalomként megragadott eszmekör lényege a történelemtől független, minden más néptől megkülönböztető jelleg keresése és a nép (Volk) ezzel összefüggő kultusza. A történelemtől független abszolútumot keresők az egységet magában foglaló fogalmakat – rend, nép, nem, faj stb. – helyezik a középpontba, történetüket pedig a saját ideáját önmagában hordó és annak kiteljesedésére törvő nép önmegvalósításaként beszélik el. Az állam is a népiségből nő ki, és azon mérettetik meg, mennyire felel meg a népi lényegnek. A történettudomány célja nem egyéb, mint a népi lényeg feltárása. Az egyén csak része annak a népi egésznek, melynek küldetése saját jellegzetességéből fakadó küldetése beteljesítése, és ezzel egyediségének kifejezésre juttatása. Bár a kollektív néptest nem írható le fogalmilag, intuitívan felfogható azok számára, akik képesek lényegükkel azonosulni vele.⁴⁸

A konzervatív forradalom – amit az ide tartozó értelmiségi kör önmegjelölésként, különböző formában már 1919-től használt⁴⁹ – persze meglehetősen

Szemben az Erdélyi Fiatalok hangadóival, elitisták (az EF körével ellentétben felülről lefelé kívánták a közösséget megszervezni) és bizonyos mértékig xenofókok is voltak. Sőt, amint azt Makkai László megfogalmazta, a új ember és új világ eljövételét is várják a társadalmi reformtól. Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között...* i. m. 143–144. p.

⁴⁶ Részletesen lásd Zsuzsanna Török: *Planning the National Minority: Strategies of the Journal Hittel in Romania, 1935–1944. Nationalism and Ethnic Politics*, 2001. 2. sz. 57–75. p.

⁴⁷ MOL Keleti Akció P1077 13. k. 64. p., 100. p., Szabó Dezsőt osztályellenes izgatás miatt egyhavi fogházra, Féja Gézát ugyanezért és a magyar állam és nemzet megbecsülése ellen elkövetett bűncselekményért öthavi fogházra, Kovács Imrét pedig háromhavi fogházra ítélte a budapesti törvényszék. *Erdélyi Fiatalok*, 1937. 3. szám (3. negyed), 23. p.

⁴⁸ Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom...* i. m. 29–47. p.

⁴⁹ A fogalom ebben a formában először Thomas Mann-nál jelenik meg, Moeller van den Bruck 1923-as *Das Dritte Reich* és Hugo von Hofmannstahl 1927-es *Das Schrifttum als geistiges Raum* című munkái „kanonizálják”. Dietrich Ferchau azonban már 1919-ben „konservative Revolutionäre”-ről beszél, Luther és

heterogén értelmiségi csoportot jelentett.⁵⁰ Nézeteiket a vilmosi császársággal és a weimari köztársasággal szemben elfoglalt pozíciójuk kapcsolta össze. Az első világháború előtti korszakot annak állagörző konzervativizmusa miatt vetették el, ebből következően céljuk nem a restauráció volt, hanem egy új népközösség megteremtése. A weimari parlamentarizmust nyugati, liberális importként szemlélték, ami a német néplelékkel nem összeegyeztethető. Ezekkel szemben a szocializmust olyan lehetőségnek látták, amiből kinőhet egy sajátos, német változat.⁵¹ Ehhez azonban szükségesnek látták a forradalmat, mint ami úgyis elkerülhetetlen, csakúgy, mint a forradalom képviselőinek konzervatívává válása, ezért úgy kell véghezvinni, hogy a konzervatív értékeknek is megfeleljen, és ne temessen maga alá mindent.

A konzervatív forradalom változatos palettájáról elsősorban a völkisch és a nemzeti szocialista (nem szükségszerűen nemzetiszocialista)⁵² csoport

Bismarck alakja kapcsán. Armin Mohler – Karlheinz Weißmann: *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918–1933*. Ein Handbuch. 6. Völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Aser Verlag, Graz, 2005. 92–94. p.

⁵⁰ Ralf Peter Sieferle: *Die Konservative Revolution...* i. m. 31–33. p. Ezen a ponton egyébként a népszolgálat és a konzervatív forradalom nemzeti szocialistái közé biztosan nem lehet egyenlőségjelet tenni, hiszen a népszolgálat inkább gyakorlati megvalósulásában maradt elitista, a társadalomra azonban nem ilyen módon tekintett, szemben az ifjúkonzervatívok markáns elitúdatával.

⁵¹ Woods, Roger: *The Conservative Revolution in the Weimar Republic*. Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 1996. 2. publ. 2. A szocializmushoz való viszonyt alapjaiban meghatározta Oswald Spengler 1919-ben megjelent *Preußentum und Sozialismus* című írása, amiben amellett érvelt, hogy a porosz hagyomány II. Frigyes óta sajátos szocializmus, Volksschicksalsgemeinschaft (népi sorsközösség, az egyéni érdekek helyett a közjót szolgáló kollektív életjelenség), viszont a fogalmat Marx hatásától meg kell szabadítani. Frank-Lothar Knoll: *Konservative Revolution und Nationalsozialismus*. Aspkete und Perpspektiven ihrer Erforschung. *Kirliche Zeitgeschichte*, 1998 3. sz. 339–354., 351–352. p.

⁵² A konzervatív forradalom és a konkrét nemzetiszocialista berendezkedés viszonyának megítélése ellentmondásos. A mozgalom számos irányzata szervezetileg is felszívódott a náci berendezkedés intézményeiben (a Landvolk Walter Darré birodalmi parasztvezető parasztszervezetében oldódott fel könnyedén, a Bund Deutscher Neupfadfinder vezetői pedig a birodalmi ifjúsági szervezet kialakításában kaptak szerepet). Az ifjúkonzervatívok körében az NSDAP megítélése ellentmondásos volt. Spengler például rossz véleménnyel volt Hitlerről, a Führer vezetése alatt álló völkisch egység egyik teoretikusa, Hans Freyer csalódott a Führerstaat valóságában, Edgar Julius Jung pedig azért áldozatul a Hosszú kések éjszakájának, mert Papen alkancellár beszédirójaként a diktatórikus hatalomgyakorlás megszüntetését sürgette. Általában az ifjúkonzervatívok inkább eszközként tekintettek a nációra, még ha számos kérdésben egyet is értettek velük. Lásd Armin Mohler – Karlheinz Weißmann: *Die Konservative Revolution...* i. m. 188–193. p. A náció felől nézve

nézeteivel való rokonság mutatható ki a népszolgálati eszmében. Mindkét nézetrendszerben meghatározó volt a népközösségi eszme, az egyén alárendelése a közösségnek, a harmonikus, de nem differenciálatlan, nemzeti kötelességteljesítésen alapuló közösségvízió, csakúgy, mint a liberális individualizmus és a kapitalizmus elvetése. A völkisch nézetek (ezek a húszas évek végére már kiszorulóban vannak a konzervatív forradalomból)⁵³ emellett a nemzeti közösséget az egyedüli univerzális értéknek posztulálták, a nemzet küldetését pedig pusztán saját maga fennmaradásában látták. A nemzeti szocialisták ehhez képest főként a közösség belső tagoltságáról mondtak többet. Az elképzelt porosz szocializmus lényege egy olyan berendezkedés volt, ami az altruista erények érvényre juttatását szolgálja. Ezzel együtt kifejezetten tagolt társadalom, az egyén helye teljesítményhez kötött. Egyfajta „szociális arisztokráciát” vagy meritokráciát képzeltek el, ami a különbségek megszüntetése helyett a munkamegosztást és érdekiegyenlítést vezényli.⁵⁴

Milyen mértékben jelentett mindez inspirációt és milyen mértékben csupán a hasonló problémák és kihívások hatására megfogalmazott hasonló nézeteket? Ezt a kérdést nem könnyű megválaszolni. A népszolgálat teológiai alapozása ugyan fontos, de egyáltalán nem zárja ki az inspirálódást, hiszen a konzervatív forradalom nem zárta ki a kereszténységet. Bizonyos kérdésekben kézenfekvőnek tűnik a közvetlen befolyás. Makkai történelemképe, ami a történelemben állandó, csak a történelem révén megismerhető, az államtól

a helyzet hasonló. Az NSDAP legfontosabb ideológusai ugyan az ifjúkonzervatívok világképének fontos elemeit átvették, de ezeket többnyire sajátos módon értelmezték. Mindenekelőtt a nyers, természeti fajelmélet révén. A konzervatív forradalom hatása Goebbels esetében mutatható ki a leginkább, aki mind a porosz szocializmus gondolatát, mind Moeller van den Bruck elméletét átvette a népek fiatal- és öregkoráról. Lásd Frank-Lothar Knoll: *Konservative Revolution und Nationalsozialismus...* i. m. 347–352. p. A konzervatív forradalom képviselői az olasz fasizmushoz is ambivalensen viszonyultak. Egyfelől szimpatizáltak vele, az európai konzervatív „ellenmozgalom” részének, másfelől azonban sajátosan olasz jelenségnek tartották. Különösen az állam szerepe választotta el egymástól a két szellemi kört, hiszen a német ifjúkonzervatívok, illetve a völkisch nézetek képviselői a népközösségben és nem az államban látták a nemzet önmegvalósításának letéteményesét. Claudia Kemper: *Das „Gewissen“ 1919–1925. Kommunikation und Vernetzung der Jungkonservativen*. Oldenbourg Verlag, München, 2014. 387–388., 390–391. p.

⁵³ Armin Mohler – Karlheinz Weißmann: *Die Konservative Revolution...* i. m. 99. p.

⁵⁴ Ralf Peter Siefert: *Die Konservative Revolution...* i. m. 31–33. p. Ezen a ponton egyébként a népszolgálat és a konzervatív forradalom nemzeti szocialistái közé biztosan nem lehet egyenlőséget tenni, hiszen a népszolgálat inkább gyakorlati megvalósulásában maradt elitista, a társadalomra azonban nem ilyen módon tekintett, szemben az ifjúkonzervatívok markáns elitizmusával.

független nemzeti jelleg feltárását várja a történetírástól, egyértelműen rokona a *Volks-geschichte* megközelítésének,⁵⁵ miközben a fiatal generáció tudományos munkásságát közvetlenül is befolyásolták a Magyarországon Mályusz Elemér és később Szabó István képviselte, közvetítette népiségtörténet módszerei, kérdésfeltevései. Más esetekben viszont az azonosíthatóság és affinitás fogalma írja le inkább a különböző nézetek viszonyát. Már a konzervatív forradalom és a nácik viszonya esetében is kulcsfontosságú ennek a kérdésnek az elemzése, tekintettel az azonosnak tűnő fogalmak folyamatos újraértelmezésére és új kontextusba helyezésére.⁵⁶ A népszolgálat és a konzervatív forradalom felől érkező impulzusok viszonyának megítélése is hasonló lehet. Bizonyos gondolati formák, beállítódások, ellenségek (mindenekelőtt az individualizmus és az ehhez kötődő liberalizmus, részben a kapitalizmus, a nemzeti megújulás, újjászületés igénye), továbbá a közösségkép hasonlóságai vagy akár azonossága lehetőséget adtak arra, hogy a népszolgálati eszme képviselői alkalmasint (részben már a második világháború idején) affinitásukat fejezzék ki akár az olasz, akár a német berendezkedés irányában, olyan formában, hogy egyúttal fenntartották: az autentikus magyar nemzeti közösségnek nem kell másolnia egyiket sem, hiszen ezek nem a magyar nemzeti jellegzetességekből nőttek ki. Ugyanakkor mindez azt is lehetővé tette, hogy ellenfelek azonosítsák őket ezekkel a nézetekkel.

Mindezek mellett „praktikus” hatásokat is felfedezhetünk, elsősorban az erdélyi német közösség felől.⁵⁷ Az erdélyi német közösség is mintául szolgált számukra, nem csak az annak megújítására irányuló új típusú *Nachbarschaft* mozgalom vagy a nemzeti szocialista tájékozódású *Erneuerungsbewegung*,⁵⁸ hanem a Németországból szervezett ifjúsági akciók is. (Pl. a *Wandervogel* mozgalom. Ennek résztvevői német fiatalok voltak, akik Németországon

⁵⁵ Manfred Hetling: Volk und Volksgeschichte in Europa. In uő (hrsg.): *Volks-geschichten in Europa der Zwischenkriegszeit*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 7–37. p.; Willi Oberkrone: *Entwicklungen und Varianten der deutschen Volksgeschichte (1900–1960)*. Uo. 165–95. p.

⁵⁶ Frank-Lothar Knoll: *Konservative Revolution und Nationalsozialismus...* i. m. 351. p., Caudia Kemper: *Das „Gewissen“ 1919–1925...* i. m. 393–394. p.

⁵⁷ Ezekre is igaz azonban, hogy az inspiráció nem szükségszerűen egyértelmű, ahogy a transzfer kimenetele sem. A falujárástól a kommunista meggyőződésig is el lehetett jutni.

⁵⁸ Nyilván nem véletlen, hogy az erdélyi szász városokban működő OMP-tagozatok is gyakran bírálták a párt gyenge szervezettségét. Lád Még Mikó Imre: *Az erdélyi magyarság társadalmi helyzete*. In *Erdélyi sorskérdések*. Erdélyi Szemle kiadása, Kolozsvár, 1935. 4–5. p.; Márkó József: *A romániai német ifjúság munkatáborai*. *Erdélyi Fiatalok*, 1935. őszi szám, 102–103. p.

külvüli német közösségeket kerestek fel, hogy ott kulturális és társadalmi szervezőmunkát végezzenek a németiség „revitalizációja” érdekében.) A németek lakta vidékeken és a szatmári svábok között rendszeresen megjelenő német fiatalok részben fenyegetést jelenthettek, épp úgy mint a magyarországi népi írók számára, ugyanakkor példát is mutattak.⁵⁹ Tudományos tevékenységük pedig – noha nem kis részben magyarországi közvetítéssel – határozottan épített a korszak német tudományosságának megközelítéseire.

Inspiráló hatással lehetett nézeteikre a korszak romániai közéleté is, melyet akár a román pártok újságjai, akár a román politikusok írásait, beszédeit rendszeresen szemlélő, azokkal gyakran vitatkozó magyar lapok révén könnyen követhettek. A húszas évek végétől a román nacionalizmus átalakuláson ment keresztül, és ez nem csupán a fő politikai erőktől jobbra érezte hatását,⁶⁰ sőt. A húszas évek végére a Nemzeti Parasztpárt lapjaiban már olyan, organikus nemzeteszmet propagáltak, ami nem csupán azt posztulálta, hogy a „politikai állam azonos a nemzetállammal”, hanem azt is, hogy „a kormányzók érdekei azonosak a sokaság érdekeivel”, és mindezt Maniu, nemzet és állam egysége polgári vallásának papja testesíti meg.⁶¹ Néhány évvel később már maga Maniu állította egy Miron Cristea pátriárkához írott levelében, hogy az erdélyi románokat sajátos lelki kötelék fogja össze, ami egyúttal közös nemzeti lényegük kifejezője is,⁶² hogy aztán 1939-ben kijelentse, egyedül ő, aki a nemzet lelkét érti és felfogja, képviseli a román nemzetet.⁶³

A Nemzeti Parasztpárt kormányaiban vállalt szerepet oktatási miniszterként Dimitrie Gusti, a monografikus szociológiai iskola megteremtője is, akinek tevékenysége és eszméi szintén nyomot hagytak a népszolgálati eszmét magáévá tevő új generáció gondolkodásán. Nem véletlen, hogy végül a falumunkát szolgáló munkatáborok modelljei közül a Vaszgárdával szemben a hivatalos, Dimitrie Gusti nevéhez kötődőt vették át, ezt tanulmányozták személyesen is.⁶⁴ Gusti a harmincas években II. Károly védnökségével és a király Vaszgárdával

⁵⁹ A németországi németek akcióira lásd Bamugartner Bernadette: A szatmári svábok és a német népi mozgalom Romániában 1918–1940. *Műltünk*, 2010. 2. sz. 152–186. p.

⁶⁰ Lásd Trencsényi Balázs: *A nép lelke...* i. m. 203–297. p.

⁶¹ De ce trebuie să revină Iuliu Maniu? *Chemarea Tinerimei Române*, 1931. 35. sz. 1. p.

⁶² Iuliu Maniu Miron Cristea-hoz. 1938. február 16. Arhivele Naționale Istorie Centrale (ANIC), Fond Directia Generala a Politiei (DGP), dosar 67/1926. f. 74–77..

⁶³ Discursul dlui Maniu rostit la 24 Ianuarie 1939. la Vințu de Jos cu ocazia sărbătoriei Dsale. ANIC DGP 67/1926. f. 87–88.

⁶⁴ Magyar fiúk a stănești tanfolyamon. *Erdélyi Fiatalok*, 1937. 2. sz. 22–23. p.; Váró György: A román falumunka. *Erdélyi Fiatalok*, 1936. tavasz. 25–29. p.; szl. [Szenczei László]: D. Gusti professor negyedszázados tanári jubileuma. *Erdélyi Fiatalok*, 1937. 1. sz. 9. p.

szembeni politikai játszmája révén terjeszthette ki falukutató szociológiai iskolájának tevékenységét,⁶⁵ eszmevilága és a monografikus szociológiai iskola hitvallása ismét csak érintkezett a népszolgálat ideájával. Gusti, hasonlóan a református teológusokhoz, Németországban tanult, később azonban a francia szociológiai iskolát is megismerte. Már 1910-ben megfogalmazta, hogy a szociológia művelőjének biztosítania kell a tudást a politikusok számára, akik viszont egy etikai alapozású társadalmi ideál megvalósítására használják fel.⁶⁶ A világháború végén meghirdetett társadalmi programja nem pusztán organikus nemzetképe miatt rokonítható a népszolgálati eszmével, hanem konkrét célkitűzései alapján is. Gusti a parasztságban lelte fel a nemzet legértékesebb részét, az ő felemelésüket tekintette a politika legfontosabb célkitűzésének – anélkül azonban, hogy társadalmi mobilitást, városiasodást javasolt volna. Éppen ellenkezőleg, a falu felemelése a falu megőrzésével kellett végbemenjen.⁶⁷ A parasztság saját közegében való felemelése pedig a városi formálódó új középosztály, az egyetemista fiatalok morális kötelessége, mint azt akár a monografikus szociológiai iskola alapvetése, akár a kötelező társadalmi szolgálat (Serviciul Social) Gusti szövegezte törvénye kimondta.⁶⁸ Másfelől azonban Gusti úgy vélte, hogy noha az állam az első világháború vége óta már nem más, mint a nemzet megnyilvánulási formája,⁶⁹ a parasztság felemelése a társadalom feladata és kötelezettsége, nem csak az államé.⁷⁰ Megfogalmazta továbbá azt az igényét is, hogy a politikai pártok közül a kifejezetten pozitívnak tartott nemzeti pártok legyenek képesek minden társadalmi osztályt egyesíteni a nemzeti eszme jegyében.⁷¹

Gusti világában a nemzet ugyanúgy a valóság középpontjában állt, mint a népszolgálat számára, és csak ezt a közösséget látta alkalmasnak arra, hogy saját értékvilágot teremtsen a világban önállóan álló társadalmi egységként létezzen, együtt a többi, hasonlóképpen egyedi nemzeti egységgel.⁷² Kifejtette, hogy nemzet és nép nem azonos kategóriák, az előbbi akkor jön létre, ha az utóbbi közös akarattal kitűzi a nemzetté válás célját. Emellett a nemzet kialakulásában szerepet játszik kapcsolatuk egy adott, kijelölt földrajzi térrel,

⁶⁵ Antonio Momoc: *Capcanele politice a sociologiei interbelice. Școala Gustiană între carlism și legionarism*. Curtea Veche, București, 2012. 133–202. p.

⁶⁶ Uo. 68. p.

⁶⁷ Uo. 171. P.

⁶⁸ Uo. 177–178. P.

⁶⁹ Dimitrie Gusti: *Stiința națiunii. Sociologie Românească*, 1937. február–március, 49. p.

⁷⁰ Antonio Momoc: *Capcanele politice...* i. m. 149. p

⁷¹ Uo. 69. p.

⁷² Dimitrie Gusti: *Stiința națiunii...* i. m. 49. p.

sajátos pszichológiájuk, és a nemzet történelmi tapasztalatai is formálják azt.⁷³ A nemzetet csak úgy lehet felemelni, ha mindezen elemeit megismerve alakítják ki a parasztság autentikus létformáját. Ez a megismerés és cselekvés mindenki számára kötelesség.⁷⁴ Ennek középpontjában a falusi kultúrház áll, melynek vezetése a falu értelmiségére hárul, feladata pedig a parasztság biológiai, erkölcsi, gazdasági és szellemi rehabilitációja, a nemzeti lényegből következő autentikus formában.⁷⁵ Ebben kötelező a városi fiatalok részvétele is.⁷⁶

Gusti elképzelései a személyes részvételen túl az egész generációnak a saját közösség átalakítására vonatkozó programját is befolyásolták. A valóság megismerése mint a politikai cselekvés alapja kulcsfontosságú volt a tervekben, és Gusti módszertanát magukévá téve vetették el a korábbi társadalomtudományi megközelítéseket is.⁷⁷

Mindazonáltal Gusti mozgalma nyitott volt más eszmék képviselői iránt, és követői sorában ott találjuk a Vaszgárda és a kommunisták számos prominensét is. Őket is könnyen megnyerte a parasztság felemelésének célkitűzése, és Gusti nemzetszemléletében is könnyen találtak fogódzókat a maguk számára, miközben maga Gusti is szívesen látta őket, amíg tartózkodtak a nyílt pártpolitikától.⁷⁸ A román fiatalságnak ezzel az új generációjával a magyar fiatalok az egyetemen közvetlenül is érintkeztek. Az úgynevezett 1923-as generáció legtöbb tagját jellemezte az organikus nacionalizmus és az antiszemizmus.⁷⁹ Már a húszas években erőszakos akciókkal vétették észre magukat, az egyetemen pedig beszámolók szerint gyakran vitáztak magyar társaikkal. Ilyenkor társadalomképük is kirajzolódott az oligarchikus Magyarországnak címzett bírálaikból.⁸⁰ A húszas évek végétől egyre növekvő részük a Szent Mihály Arkangyal Légióban (közkeletű nevén

⁷³ Uo. 52. p.

⁷⁴ Dimitrie Gusti: Bazele științifice ale serviciului social. *Sociologie Românească*, 1939. január–március, 3. p.

⁷⁵ Uo. 3–4. p.

⁷⁶ Uo. 7. p.

⁷⁷ Szabó T. Attila: A transylván magyar társadalomkutatás. *Hitel*, 1938. 1. sz., 1–22. p., részletesebben lásd Balázs Sándor: *Szociológia és nemzeti önismeret. (A Gusti-iskola és a romániai magyar szociográfia.)* Kritikai tanulmány. Kriterion, Bukarest, 1979.

⁷⁸ Antonio Momoc: Capcanele politice... i. m. 120–129., 248–318. p.; Zoltán Rosztás: *Strada Latina nr. 8. Monografii și echipieri gustieni la Fundația Culturală Regală „Principele Carol”*. Curtea Veche, București, 2009, 310. p. Néhány később prominens kommunista is szerepet vállalt a monografikus kutatásban, például Miron Constantinescu.

⁷⁹ Irina Livezeanu: *Cultural Politics...* i. m.

⁸⁰ MOL Keleti Akció P1077 13. k. 63–64. p.

a Vasgárdában) kereste a megújulás lehetőségét, egy erősen vallásos (ortodox), misztikus elemekkel tűzdelt, a parasztságot mint a nemzet lényegének letéteményesét és az új ember megszületését célzó ideológia jegyében.⁸¹ S habár a harmincas évekre a nemzetet felmagasztaló, a nemzet organikus egységében a nemzeten belüli válaszfalak megszűnését hirdető eszmék általában jellemzőek voltak a fiatalokra,⁸² a Vasgárda erőszakos akciói, tüntetései, antiszemitizmusa, majd pedig munkatáborai ennek a szervezetnek is publicitást biztosítottak a magyar sajtóban.⁸³ Mindezek a hatások oda vezettek, hogy ha nem is a többség, de néhányan a Vasgárdát akár a magyarországi ifjúság megszervezésére is mintaként ajánlották.⁸⁴ Sokan pedig fenntartások nélkül elfogadták, hogy Románia követendő modellt kínál a nemzeti közösség társadalmi válaszfalakat ledöntő megszervezésére.⁸⁵

Az affinitás egyik oka a közös generációs háttér mellett minden bizonynyal a közös társadalmi háttér volt. A Vasgárda tagjainak legnagyobb része ugyanúgy középosztálybeli családból származott, mint a magyar fiatal generáció többsége és ez a magyar középosztály státuszvesztése miatt sokszor hasonló anyagi kondíciókat is jelentett.⁸⁶ Igaz, mozgalmuk kezdetben nem volt kifejezetten erős Erdélyben, a harmincas évek második felére azonban kiterjedt az itteni megyékre is.⁸⁷ Ráadásul egyik kezdeményezésük, a falusi munkatáborok megszervezése egybevágott azzal, amit a magyar fiatalok is kezdeményeztek – részben éppen a romániai példa alapján. Mindazonáltal a Vasgárda – illetve vezetője, Corneliu Zelea Codreanu – ideológiája legalább annyira különbözött a népszolgálati eszmétől, mint amennyire hasonlított hozzá. A kultúra és az azon keresztül megújuló nemzet például azonos eleme volt mindkét nézetrendszernek, ahogy a nemzet felismerésre váró isteni küldetésének eszméje is.⁸⁸ Lényeges különbség volt ellenben az

⁸¹ Zelea Codreanu gondolkodására lásd Armin Heinen: *Die Legion Erzengel Michael...* i. m. 134–140. p.

⁸² Noi... *Chemarea Tinerimei Române*, 1929. 1. sz.

⁸³ Juhász István: Új értelmű román nacionalizmus. *Hitel*, 1937. 4. sz. 321–327. p. Újraközölve: Záhony Éva (szerk.): *Hitel – Kolozsvár, 1935–1944. Tanulmányok, repertórium*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1991. (358–375. p.) 374. p. (A továbbiakban az utóbbira hivatkozom.)

⁸⁴ MOL Keleti Akció P1077 13. k. 87. p.

⁸⁵ MOL Keleti Akció P1077 13. k. 43–121. p.

⁸⁶ Armin Heinen: *Die Legion Erzengel Michael...* i. m. 385–394. p.

⁸⁷ Uo. 403–414. p.

⁸⁸ Uo. 134–140. p.; Valentin Sandulescu: On Ideological Characteristics of the Romanian Legionary Movement: a Syntetic Account. *Studia Universitatis Petru Maior (Historia)*. Vol. 5. 2005. 141–154.

új ember (aki nem volt azonos a népszolgálat kötelességére a saját közösség múltjával szembenézve *ráébredő* emberrel) megszületésének célja és a vezérelv. Noha a népszolgálati eszme sem a társadalmi mobilitás eszméjére, sokkal inkább a nemzet szolgálatában elrendelt szerep betöltésének kötelességére épült, a Vaszgárda világa ennél még elitistább volt.

A népszolgálat nemzetkoncepciójának közeli megfelelői közül ki kell még emelni Nichifor Crainic etnokratikus felfogását is. Részben a vallás előtérbe állítása miatt, részben mivel Crainic maga is nagy hatást gyakorolt a román új generációra.⁸⁹ A vallás fontosságát Crainic rendszerében nézeteinek ismertetője meg is jegyezte, igaz, mindjárt fel is hívta a figyelmet a nyugati és keleti keresztény vallások közti szubtilis különbségre. Az ortodoxia eszerint Istent misztikum révén közelíti meg, és a nemzet újjászületését ennek révén reméli, a nyugati keresztények viszont tudatos áldozatvállalásra épülő küldetéskeresés révén.⁹⁰ Közösségsszervezését tekintve azonban ez is eltért a népszolgáló közösségektől, amennyiben Crainic olasz fasiszta mintára hivatásrendi államot épített volna, míg a magyar új generáció a meglévő intézmények újjászervezésében látta a harmonikus társadalmi működés megteremtésének lehetőségét.⁹¹

Összességében elmondható, hogy a korszak romániai szellemi élete és eszmei közege megtermékenyítően hathatott a népszolgálati eszmére, és bátoríthatta annak képviselőit. Noha nem állítható, hogy a fenti koncepciók közül bármelyik azonos lenne a népszolgálattal (Gusti nemzetkoncepciója még mindig túl progresszista és konstruktivista Saint-Simon, Auguste Comte és Ernest Renan hatása alatt,⁹² Crainic ortodox miszticizmusa messze esik akár a protestáns, akár a katolikus világlátástól, a Vaszgárda új embere, erőszak-kultusza és vezérelven alapuló szervezete is idegen a népszolgálat teológiai és etikai alapjaitól), de jelenlétük minden bizonnyal hatott a kisebbségekire is. És nem pusztán a filológiaiilag vagy történetileg kimutatható érintkezések révén, hanem egyfajta korszellemként. Ez az időszak amúgy

⁸⁹ Antonio Momoc: *Capcanele politice...* i. m. 120–129. p.

⁹⁰ Juhász István: *Új értelmű román nacionalizmus...* i. m. 368–369. p.

⁹¹ Meg kell még említeni az antiszemitizmus problémáját is. A fiatal generáció nem egy tagja (Tompá Miklós, Nagy Ödön, később László Dezső, Albrecht Dezső) és a régiek (pl. Debeczeni László) esetében lelhetőek fel ilyen tartalmú szövegek. Ezek olykor inkább a hagyományos, vagy éppen az antijudaizmushoz sorolhatóak, más esetben azonban modernebb elemek is tetten érhetőek bennük. Ezek esetében azonban szinte lehetetlen eldönteni, hogy mennyire a magyarországi közbeszéd hatására születtek, és mennyire a markánsan antiszemita román közeg hatását tükrözik.

⁹² Antonio Momoc: *Capcanele politice...* i. m. 43–66. p.; Dimitrie Gusti: *Stiința națiunii...* i. m. 51. p.

is egész Európában a hasonló eszmék és a radikalizálódás kora, és a fenntebb ismertetett elképzelések illeszkedtek ebbe a trendbe. Részben éppen ez okozta azt is, hogy a kortársak szemében kifejezetten kompatibilis és egymással összefüggő, összeegyeztethető irányzatoknak tűnhettek, nem pedig egymástól élesen elkülönülőknek. A Vasgárda vagy Crainic ismert híveinek jelenléte Gusti mozgalmában, a hivatalos Romániát is képviselő Gusti toleranciája felénk, és a monografikus iskola falukutató kampányaiban óhatatlanul előtérbe kerülő közös elemek kölcsönösen megerősítették és legitimálták azt a nemzet- és azt a szerepfelfogást, ami a népszolgálati eszmének is sajátja volt. Ahhoz, hogy ez ösztönzőleg hasson a népszolgálat magyar híveire, nem kellett mindenben elfogadni a román szellemi élet irányzatait, hiszen saját nézeteik enélkül is illeszkedtek a román eszmék kontinuumához.

Totális népszolgálo közösségsszervezés felé?

Az új generáció tagjai hamarosan a kisebbségi – 1940 után észak-erdélyi – közéletben is komoly szerephez jutottak. Ebben a természetes folyamatok mellett szerepet játszott az is, hogy a kivándorlások miatt a hagyományos középosztály létszáma amúgy is jelentősen csökkent, de fontos volt saját középosztálybeli társadalmi háttérük, továbbá a magyar kormányzat és az erdélyi magyar vezetők megfontolása, miszerint az Erdélyi Fiatalokból úgy nevelik ki a következő vezetői csoportot, hogy ezzel biztosítsák részükről a hivatalos magyar nemzetfelfogás elfogadását. Ehhez ösztöndíjakat, vendéghallgatói lehetőségeket, magyarországi kapcsolatépítést kínáltak számukra, és abban bíztak, hogy sikerül az általuk elképzelt nemzethez (ezzel persze Magyarország revíziós céljaihoz) hű vezetőket nevelni belőlük.⁹³ Ezzel párhuzamosan megkezdődött a fiatal generáció tagjainak bevonása a meglévő intézmények keretei közé, nem csak a legfelsőbb szinteken. Az OMP bántási szervezete például 1931-ben hozta létre a párt első ifjúsági tagozatát, és 1936-ban már ennek javaslatára mondták ki, hogy a Magyar Párt kiemelten támogatja az egyházak szerepvállalását a nemzeti megmaradás és a nép erkölcsi megerősítése jegyében. Emellett elhatározták, hogy nagyszabású társadalomszervező munkába fognak – a párt keretei közt. Ennek alapját a tagozatnak a népszolgálati felfogásból is ismert irányelvei képezték: nemzeti eszme, keresztény valláserkölcsi felfogás,

⁹³ Erre lásd Egry Gábor: Határörök, határléptök, úti élmények. Fiatal erdélyi értelmiségiek találkozásai Magyarországgal a 30-as években. Kézirat; MOL Keleti Akció P1077 I. k. 300–325., 5. k. 338–345.

szociális igazság, demokrácia.⁹⁴ Három évvel később a bántási tagozat történetéről szóló könyv szerzői (amúgy a párt vezetői) szinte már idilli képet festettek arról. Az OMP a bántási magyarok „valódi nemzetképviselője” volt, sikeresen szervezte a munkásokat és földműveseket, megszűntek körükben a „társadalmi válaszfalak”. A legfontosabb, a legélénkebb és a legeredményesebb szerintük mégis az ifjúsági tagozat volt.⁹⁵

Ez azonban még akkor is a régi, az Erdélyi Szövetség idejéből áthagyományozódott, koordinációs jelegű társadalomszervezési modell volt, szakmai tagozatokkal, egyeztető bizottságokkal, egyházi részvétellel, személyi kapcsolathálókkal, ha közben – már a harmincas évek elejétől, a régi generáció áldásával – megindult a falumunka,⁹⁶ 1936-tól agilisabb és modernebb szemléletű vezetőt kapott az Erdélyi Gazdasági Egylet. Az első változást a társadalomszervezés lehetőségeit illetően a királyi diktatúra keretei közt létrejött Magyar Népközség jelentette. A hivatalos Nemzeti Megújulás Frontja tagozataként megalakult etnikai szervezet elvben jogot kapott a magyarság megszervezésére (noha a kormányzat továbbra is külön tárgyalt a magyar egyházakkal), és hozzá is látott egy széles körű, szociális funkciókat is ellátó intézményszerű kiépítéséhez. Ennek leglátványosabb formája a városokban, elsősorban Kolozsvárt létrehozott Tízese Szervezet volt, de elvileg az MNK vezetése illetékes volt kulturális, gazdasági ügyekben is. Vezetői közt pedig – a régi generációhoz tartozók mellett – immár a fiatalok is feltűnnek, például Mikó Imre. Ugyanakkor az MNK egy diktatúrában működve nem teljesíthette be az egységes nemzeti társadalom megszervezésének küldetését.

Az OMP és a magyar szervezetek nem voltak sikertelenek saját közösségképük terjesztésében. A kolozsvári regionális rendőr-felügyelőségnek az alárendelt rendőrkapitányságokhoz intézett 1937. augusztus 7-i körlevele szerint közismert (!), hogy az erdélyi magyarok homogenitásuk és nemzeti egységük megőrzése érdekében a politikai párt mellett különböző társadalmi szervezetekbe tömörülnek, melyek élén az OMP vezetői állnak, és sikeresen egyesítik a magyarokat a revízió érdekében.⁹⁷ A vezérkar pedig ugyanakkor arra hívta fel a hatóságok figyelmét, hogy az OMP a társadalmi szervezetek összefogásában már addig is elmegy, hogy Bethlen György gróf, aki

⁹⁴ Páll György–Jakabffy Elemér: *A bántási magyarság húsz éve...* i. m. 141–143. p.

⁹⁵ Uo. 146–147. p.

⁹⁶ Uo. 136. p.; Bárdi Nándor: Egy magyar gironalista útja. In Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Pro Print, Csíkszereda, 1997. 177–188. p.; MOL Keleti Akció P1077 I. k. 308–309. 332. p.

⁹⁷ ANDJ Cluj, Inspectoratul de Politie Cluj, fond 209. inventar 399. dosar 680. 462. f.

a feljegyzés szerint korábban nem mutatkozott a nép között, egyre inkább erre törekszik. Legutóbb is egy falusi keresztelőn tűnt fel.⁹⁸

1940 két irányban hozott változást. A régi generáció az uralomváltás után rövid idő alatt kiszorult a megalakuló Erdélyi Párt első vonalából, sőt alkalmanként magából a pártból is. (Pál Gábor, Bethlen György kivonultak a pártból, Bánffy Miklós, mint gróf a főrendiház tagja volt, soha nem lépett be a pártba.) A fiatalok viszont kulcspozíciókhoz jutottak: Mikó Imre, László Dezső, Albrecht Dezső, Váró György, Vita Sándor, Venczel József. Csak hogy az Erdélyi Párt – minden erőfeszítése ellenére – politikai párt maradt, szemben a MNK-val. Az új generáció is kénytelen volt visszatérni a pártot középpontba állító, azt társadalomszervező erőnek és formának tartó, koordinatív modellhez. Az EP nem volt sikertelen a különböző egyéb szervezetek informális betagozásában, alárendelésében. Tagozati elnökei, vezetőségi tagjai közt sorjáztak a papok, gazdasági egyleti vezetők, újságszerkesztők, főispánok, egyetemi oktatók, a fiatal generáció tagjainak jelentős része pedig az egyetemen vagy az Erdélyi Tudományos Intézetben kapott helyet. Céljuk továbbra is ugyanaz maradt: megszervezni az egységes, harmonikus nemzeti társadalmat, melyben mindenki felismeri kötelességét a nemzet iránt, igyekszik megfelelni annak, és ennek érdekében mindent megtesz a nép szolgálatára. Ez vált az EP ideológiájának egyik fő vonulatává is. Ha a gyakorlatban nem nyílt is alkalmuk közösségszervezési elképzeléseik kipróbálására, az EP – igényét tekintve legalábbis – a mindent átfogó módon (totálisan) megszervezett népszolgáló közösség elképzelését képviselte, sőt kiterjesztette ezt egész Magyarország hasonló módon történő berendezésének követelésére is.⁹⁹ Módszerei ugyan az adott keretek közt nem sokban különböztek az Erdélyi Szövetség vagy az OMP módszereitől, eszméi azonban már egy másik világot tükröztek.

⁹⁸ Uo. 12. f.

⁹⁹ Uo. 111–119. p.

A népszolgálat eszméje Erdély felemelésében, 1940–1944

OLÁH SÁNDOR

Dolgozatunk bevezető részében összefoglaljuk a múlt század harmincas éveinek második felében az erdélyi közéleti diskurzusban markánsan jelentkező népszolgálati eszmetartalmakat, amelyek jelentős társadalmi (értelmiségi, hivatalnoki) csoportok esetében a közéleti cselekvések mozgatórugóit, motivációit adták. Ezek az eszmetartalmak értelmezési kereteket, fogalmakat, eszközöket juttattak a társadalomkonstrukciókban, a társadalomról való beszédben, a társadalmi kölcsönviszonyok értelmezésében, illetve az elképzelt társadalmi viszonyok megvalósítására tett erőfeszítésekben.

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogyan változtak a népszolgálati eszme társadalmi funkciója, az értelmiségi szerepek és a társadalmi pozíciók 1940–1945 között, az új államkeretben átalakuló társadalmi mezőben.

A társadalmi tér erőviszonyainak változásait vizsgálva a társadalmi pozíciók dinamikájának megragadására elméleti fogódzóként Pierre Bourdieu-nek a társadalmi tér egészéről, illetve az ebben a térben cselekvő társadalmi ágensek viselkedését meghatározó tényezőkről megfogalmazott fejtegetéseit használjuk.

Dolgozatunk befejező részében összefoglaljuk, hogy az új állami, bürokratikus intézmények jelenlétének, működtetésének milyen hatása volt a társadalmi terek viszonyainak változásaira, a népszolgálati eszme követőinek társadalmi szerepére és az eszmetartalmak társadalmi funkciójának átalakulására.

A népszolgálati eszme a harmincas évek második felében

Társadalomszemlélet, feladatok és szerepek

A népszolgálati eszme mint cselekvési modell és gondolkodásmód a közösségi társadalom kialakításáról, az ehhez szükséges társadalmi szerepekről, elsősorban nem politikai, hanem etikai indíttatású társadalomszervezési program volt. Legfontosabb célkitűzése a társadalmi válaszfalakon, csoportérdekeken felülemelkedő *egység* megteremtése a népvezető értelmiségi hivatástudatból

végzett munkájával: „... az egységet az érdekeknek, a műveltségi javaknak és a nevelési eszményeknek a közössége hordozza s az erdélyi magyar értelmiségnek elutasíthatatlan szép hivatása, hogy az érdekközösséget megállassa, a nevelési eszményeket és célokat előbb a maga számára világosan kidolgozza s a közös múlt és közös lélek értékeit közkinccsé téve, a szétzilált népi lelket erős gazdasági, szellemi és erkölcsi egységbe forrassza” – írta Márton Áron 1937-ben.¹

A sokat hangsúlyozott egységelvnek a kisebbségi társadalom életében önvédelmi szerepe volt.

A nép fogalmán a társadalomkonstrukciókban elsősorban a falusi lakoságot értették, ez a társadalmi csoport kell adja a középrétegek, az értelmiség utánpótlását: „... magyarságunk gerincévé a dolgozó népet kell tenni: a falut és a munkást. Ebből kell új középosztályt kialakítani és odanyomni a másíknak a helyére...” – fogalmazza meg Tamási Áron.²

A népszolgálati eszmét vallók célképzeteiben az erdélyi magyarság egészséges (osztálykonfliktusoktól, feszültségektől mentes) társadalomszerkezeti összetételét, ideális társadalmi berendezkedését tudatosan kell kialakítani: „Szükségesnek látjuk társadalmunk átfőrmálását abból a célból, hogy az erdélyi magyarság egyetemes érdekének a síkján az osztályok közötti választófal eltűnjék. A falusi kisbirtokos rétegnek és [a] munkásságnak kell alkotnia azt az erős nemzetiségi testet, melyet a nevelő értelmiség átalakult középosztályának kell szőlgálnia” – fejtette ki Tamási Áron a Vásárhelyi Találkozó előestéjén.³

A középosztályhoz tartozó értelmiségi hivatásból végzett feladatának célja a nép – amellyel közösséget érez – vezetése, hogy az erkölcsi és nemzeti egység megeremtődjön.

„A középosztály lassanként a népnevelő szerepét veszi át. Nevelése folytán idővel maga is népi vérrel és a teljes közösség érzésével telítődik meg. Feljebb az előjogok eltűnnek, és az arisztokrácia megszűnik mint osztály. Így azok a választófalak is ledőlnek, amelyek urat és falusit még ma is

¹ Márton Áron: Népnevelésünk feladatai. *Hitel*, 1937. 3. sz. In *Hitel. Kolozsvár 1935–1944*. [vál., a bev. tanulmányt írta és a repertóriumot összeáll. Záhony Éva]. Bethlen Gábor Könyvkiadó, [Budapest], 1991. I. köt. 282. p.

² Tamási Áron: Mind magyarok vagyunk. In *Tiszta beszéd. Publicisztikai írások. 1923–1940*. [Az írásokat összegyűjtötte és az utószót írta Bernáth Ernő. A jegyzeteket Dávid Gyula állította össze.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981. 328. p.

³ Tamási Áron: Másfél évi munka után. In *Tiszta beszéd... i. m.* 336. p.

elválasztják egymástól. Végül egy kisebbségi nép egységes társadalma áll előttünk, amely erkölcsi és nemzeti alapon álló népi demokrácia.”⁴

Ebben a gondolatkörben a népvezetés az értelmiségi önként, hivatástudatból, elkötelezettséggel vállalt szerepe, mert e társadalmi csoport „minde-nik tagja valamilyen tudás boldog birtokosa. Szerezte azért, hogy megéljen utána, de az is kötelessége, hogy népe érdekében önzetlenül értékesítse is”.⁵

A nép felelős vezető rétege a nevelő, népsorsot hordozó értelmiség, amelyre hivatástudat, küldetéses önértzet, népi elkötelezettség, kötelesség-morál, közösségsszolgálat jellemző.

A népvezetők feladatai a társadalmi közeg viszonyaiból, a felemelni kívánt társadalmi csoportok életvitelének, életminőségének állapotából következtek. A gazdasági-technológiai elmaradottság, az érdekvédelmi intézmények hiánya, a szociális hátrányok, a kisebbségi jogsérelmek meghatározták, kijelölték a népnevelés, a népi érdekek szolgálatának tartalmait: a gyakorlatban a gazdasági érdekvédelem, a gazdasági ismeretek fejlesztése, a jogsérelmek orvoslása, egészségvédelem, a nép szellemi, kulturális felemelése („műveltségvédelem”) képezték a népnevelési feladatokat.

A népszolgálati eszmetartalmak – elsősorban a sajtó, a különböző folyó-iratok, réteglapok közvetítésével⁶ – beépültek a köztudatba, a harmincas évek végére a népszolgálati eszmét hirdető erdélyi magyar értelmiség a társadalmi mező szimbolikus szférájában erős pozícióval, „szellemi hatalommal” rendelkező társadalmi csoport lett: „Az a réteg, amely [...] a kisebbségi életnek szolgáló és vezető értelmisége volt s ha nem is valóságos, de legalábbis szellemi hatalommal rendelkezett, szervezeteink és intézményeink dandármunkáját végezve és a falu vezetését ellátva, a kisebbségi élet első vonalában állott...”⁷

A második bécsi döntés után az új államkeretek között két, több szempontból eltérő berendezkedésű társadalom lépett kölcsönhatásba. Egyfelől a modernizáló szerepben megjelenő magyar állam bürokratikus szervezeteivel, intézményeivel és sokrétű támogatáspolitikájával, individualizáló-dó-polgárosodó társadalmával, az erdélyinél (romániainál) magasabb szinten

⁴ Tamási Áron: Megnyitó beszéd a Vásárhelyi Találkozón. In *Tiszta beszéd...* i. m., 339. p.

⁵ Venczel József: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. [vál., sajtó alá rend., s a bev. tanulmányt írta Székely András Bertalan]. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 190. p. (Magyar társadalomtudósok a nagyvilágban)

⁶ *Erdélyi Gazda, Szövetkezeti Értesítő, Szövetkezés, Erdélyi Iskola, Népegészségügyi Szemle, Mezőgazdasági Szemle, Vasárnapi Szó* stb.

⁷ Vita Sándor: *Metamorphosis Transylvaniae*. Hitel, 1940–1941. 3–4 sz. In *Hitel. Kolozsvár 1935–1944...* i. m. I. köt. 161. p.

szervezett államigazgatási, közigazgatási intézményeivel, másfelől a két évtizedig egy másik állam keretében létező, gazdaságilag elmaradottabb terület-rész kevésbé differenciált, archaikusabb sajátosságokat mutató társadalma. Az erdélyi társadalmi berendezkedést, gazdasági, kulturális állapotokat fejletlenebb piaci viszonyok, erőteljesebb közösségideológiák jellemezték, nemcsak a közéleti, politikai szférában, hanem a társadalom mikroviszonyainak szintjén is.

Bourdieu szerint „minden társadalmat társadalmi terek, azaz különbség-struktúrák alkotnak, amelyeket csak akkor érthetünk meg igazán, ha kimutatjuk azt az általános elvet, amely e különbségeket alkotja. Ez az elv pedig nem más, mint az adott társadalmi univerzumban ható, térben-időben változó hatalmi formák vagy tőkefajták elosztásának struktúrája”.⁸ A társadalmi tér egésze az erőviszonyok mezeje, kényszerítő szükségyszerűség az érdekelt ágens-ek számára: szabályozzák az egyének és a csoportok viselkedését. A mező egészét tekintve a tőkefajták elosztásában legnagyobb szerepe az államnak van: „Az állam azért képes szabályozni a különböző mezők működését, mivel az anyagi és szimbolikus erőforrások jelentős részét tartja kézben.”⁹

A visszacsatolás utáni években az erdélyi társadalmi térben és a hatalmi mezőben a gazdasági és szimbolikus javak fölötti rendelkezés, az elosztás (és a háborús évek kényszerhelyzetében a fogyasztás szabályozása) új állami intézmények, szervezetek hatáskörébe került, ezek új adminisztratív szabályozásokat ültettek gyakorlatba. Az erdélyi elit a kisebbségi időkben kialakult társadalmi kölcsönviszonyokat, a társadalmi osztályok közötti szolidaritást, a gazdasági önszerveződést, a társadalmi szervezetek széles körű szerepvállalását a gazdasági, szociális és kulturális szférákban követendő társadalom-építő gyakorlatnak tartotta. Ezzel a beállítódásával szembekerült a szerepeit, hatásköreit, önként vállalt feladatait részben vagy egészében kisajátító állami intézmények bürokrataival.

Az állami intézmények és az erdélyi társadalmi szervezetek közötti viszonyban a visszacsatolás után „súlyosan merült fel azonban a probléma, hogy ezek a népben gyökerező szervezetek [a szövetkezetek, az EMGE – O. S.] miként illeszkedjenek bele az állam irányított gazdasági rendjébe. A centralizáció és a decentralizáció kérdései ütköztek össze egymással. A volt trianoni Magyarország kényszerűen etatizáló hajlama került szembe Erdély önkezdeményező jellemével. Nyíltan merült fel a kérdés, hogy

⁸ Pierre Bourdieu: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. [ford. Berkovits Balázs]. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 45. p.

⁹ Uo. 46. p.

meddig kell és meddig szabad hatnia az állami beavatkozásnak, hol húzható meg a helyes határvonal. Erdélyben, mint minden más területen, a gazdasági téren is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a jövő államrendje feltétlenül az autonómiák egybehangolt összességére épül fel[,] és ezért szállnak síkra a meglévő szervezetek önállóságának védelmére, hogy azokat koordinálják az ország gazdasági rendjének szerveihez.”¹⁰

Az új körülmények között átalakuló társadalmi közegben a társadalmi tér viszonyai szabályozták az egyének és a csoportok viselkedését: megváltozott a népvezető értelmiségi társadalmi magatartása, értékrendi változások folyamata indult el. E jelenség egyik legalaposabb elemzője, Vita Sándor szerint Erdély visszacsatolásával „... megszűntek az okok, melyek a társadalmi összeforrást, az osztálygög lebontását és az egyéni szolgálatvállalást megvalósították. Megszűnt a külső nyomással szembeni védekezés szükségessége, a veszélyeztetettség érzete[,] és helyreállottak azok a tényezők, amelyek a társadalom egyes rétegei között a különbségeket és az ellentéteket okozzák: a hivatali rangok szerinti hierarchia és a jövedelmek közötti különbségek. Az állam pedig átvette azoknak a munkáknak a végzését, amelyeket eddig a társadalom vállalt kényszerűségből[,] s így látszólag megszűnt a jelentősége az öntudatos és jól szervezett társadalmi életnek. Sok minden következik ezekből. A hivatali rangok különbsége és a hatalom, amely a hivattal jár, új értékelést látszik bevezetni, s így a nemzetért végzett munka és felelősségtudat megszűnik az értékelés mérője lenni... A vezetőrétegben már nem a belső hit, hanem az érvényesülési vágy, összeköttetés, vagyoni helyzet alapján történik a kiválasztás. A tömegek és a vezető értelmiség közötti kapcsolat lazul...”¹¹

Vita tesz egy fontos distinkciót: miután bírálja „... a szellem elvhű emberei”-nél tapasztalható magatartásváltást, „akik a nagy belső forradalom zászlóvivői voltak, és rövid idő alatt mintha elfelejtették volna a nyelvet, amelyen beszéltek”, kifejti, hogy nem az egész értelmiségi réteg magatartása változott meg, a „zászlóvivők” mögött egy népes réteg – papok, tanítók, tanárok, szabad értelmiségiek – ma is készek a népszolgálatra, él bennük a szociális felelősségérzet, „a többség nem lett hűtlen ehhez az eszmekörhöz”. „Arról kell beszélni, hogy a lélekben és felfogásban átalakult erdélyi magyar értelmiség szerepe és befolyása megkevesbedett s közéleti súlya megcsappant.”¹²

¹⁰ Zathureczky Gyula: *Metamorphosis Transylvaniae. Hítel*, 1940–1941. 2. sz. (199–230. p.) 214–215. p.

¹¹ Vita Sándor: *Metamorphosis Transylvaniae. Hítel*, 1940–1941. 3–4. sz. In *Hítel. Kolozsvár 1935–1944...* i. m. I. köt., (151–163. p.) 160–161. p.

¹² Uo. (Kiemelés az eredeti szövegben – O. S.)

A változások közvetlen következménye volt, hogy átalakult az értelmi-ségi érdekképviselő tartalma: okafogyottá vált a kisebbségi jogvédelem, az érdekképviselőben a hangsúly a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére, kiküszöbölésére tevődött át, a népképviselő szociális tartalommal telítődött. Az új állami keretek között megindult az új társadalmi és gazdasági intézmények szervezése, működtetése, a régieknek sok esetben kiegészítő, kivitelező (például segélyek, támogatások közvetítése), mellérendelő szerep jutott, kezdeményezési, döntéshozatali jogosultságok nélkül. Új népképviselői tartalom, a közösségi intézmények, a saját hatáskörök, döntési jogosultságok védelme (például a szövetkezetek, a közbirtokosságok működtetésében) a magántőkével, illetve a központosító állammal szemben. Az érdekvédelmi feladatokat vállaló társadalmi szereplők (például a termelői csoportok érdekében): a társadalmi szervezetek alkalmazottai, az EMGE, a Hangya Szövetkezet aktivistái, falusi tanítók, papok, újságírók, a szakértelmiség, az adminisztrációban dolgozó erdélyi hivatalnokok. A népképviselő és érdekvédelem keretét, gyakorlati terepét az erdélyi gazdasági, társadalmi élet felémelésére, fejlesztésére elindított állami modernizációs kísérletek jelentették.

Gazdasági érdekvédelem

1940 őszén a második bécsi döntést követő erdélyi bevonulást fogadó eufória gyorsan elült, amikor a két országrész „egybehangolása” keretében megkezdődött a trianoni területen érvényes gazdasági törvények, adózási szabályok kiterjesztése, az árviszonyok átalakítása. Az állam–társadalom kölcsönviszonyban, illetve a társadalmi csoportok közötti és csoportokon belüli kapcsolatokban az örömet hamarosan konfliktusok, feszültségek követték.

A termelői csoportok és a hivatalnokok – valamint más, az államtól függő helyzetű alkalmazottak – államhoz való viszonya gyökeresen különbözött. A mezőgazdasági termelők, kisiparosok önállóságába az állam az adózás, a terményárak szabályozásával, terményelvonással, termelési kényszerek bevezetésével avatkozott be. A visszacsatolás utáni első időszakban a legtöbb panaszt az új adózási szabályok bevezetése okozta. A merev, centralizált állami irányítás nem volt tekintettel a termelési feltételek regionális különbségeire, a trianoni területénél mostohább erdélyi természeti körülményekre.

Az említett gazdasági kényszerek mellett a másik állami beavatkozási forma a termelési viszonyokba a mezőgazdasági ár- és bérszabályozás volt. A munkabérek megállapításánál az adminisztratív rendelkezések nem álltak összhangban a hagyományosan kialakult lokális és regionális

cserefeltételekkel. Alkalmazásuk megzavarta, feszültségekkel terhelte az egyazon településen belüli foglalkozási csoportok (földművesek, kézművesek) közötti társadalmi kapcsolatokat. Az állami árszabályozás kiterjedt a kisgazdaságok szántóföldi terményeire, állati termékeire. A hatósági árszabályozás bevezetése után azonnal kialakult a kettős árrendszer. A parasztok ellenálltak, a piacokon hiány jelentkezett. Azok a termelők, akik a hatósági árakat figyelmen kívül hagyva a helyi piacokon szabad áron próbálták terményeiket értékesíteni, hatósági szemszögből a törvények ellen vétő, „árdrágító” bűnösöknek, ügyfeleik pedig bűnrészeseknek minősültek.

Az elit bírálóan, egyértelmű elutasítással viszonyult más társadalmi csoportok minden olyan megnyilvánulásához, amely a jótékony állam intézkedéseit nem méltányolta, sőt olykor ezeknek ellenszegült. Elítélte, ostromozta a sajtóban a gazdálkodók szembeszegülését a Jurcsék-féle beszolgáltatási rendszerrel, a hatósági árak mellőzését a szabad piacon, a magas adók és iparcikkárak elleni panaszokat.

A fentiek mellett a gazdasági környezet legfontosabb részfolyamata az állam komplex modernizációs, támogató-fejlesztő programja volt. A mezőgazdasági támogatások lebonyolításában fontos szerepe volt a kormányzati intézményekkel együttműködő, széles társadalmi bázisra szervezett Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületnek. A harmincas évek közepétől dr. Szász Pál elnöksége alatt az EMGE „kilép egy társadalmi érdekvédelmi szervezet rezerváltágából és társadalmi szervezetté akar nőni, még pedig úgy, hogy a szervezést alul, a népnél kezdi el. Ekkor lesznek az EMGE alapkövei a falusi gazdakörök...” [sic!] – írta lelkesülten az Erdélybe látogató Darvas József író.¹³ 1940–1944 között Teleki Béla, az EMGE elnöke a kortárs Vita Sándor szerint: „nagyon jól felismerte: az erdélyi magyarságnak elsősorban gazdaságilag kell megerősödnie. S mivel az erdélyi magyarságnak nagy többsége mezőgazdaságból élt, tehát a mezőgazdaság színvonalát kellett emelni.”¹⁴

Ebben a feltételrendszerben a falusi néppel közösséget érző népvezető alapvető feladata a gazdasági érdekvédelem, beleértve az érdekkijárást, adópanaszok, áremelkedések, a különböző gazdasági elvonások fölötti elégedetlenségek közvetítését a hatalmi intézmények felé.

Az EMGE kezdeményezésére a falusi gazdakörök létszáma látványosan növekedett, ez kézenfekvő következménye volt annak az állami rendelkezésnek, hogy a gazdasági kedvezményekhez, támogatásokhoz csak a gazdakörök

¹³ Darvas József: Erdélyi napló. In *Hitel*, 1943. 11. sz. 705. p.

¹⁴ Vita Sándor emlékezése. In Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége*. NIS Kiadó, Kolozsvár, 1993, 14. p., 29. p.

és a gazdaköri tagok jutottak hozzá. A vidéki EMGE-szervezetek vezetői, aktivistái általában az állami agrárpolitika támogatói voltak, de jelentéseikben folyamatosan közvetítették a kormányzat felé az elégedetlenkedő gazdátársadalom sérelmeit, sok esetben burkolt óvatossággal, utalásokkal, árnyaltan mutatva be a valós viszonyokat.

1941 decemberében – az egyik EMGE-jelentés szerint – a falvakban „a téli idő beálltával mindenütt megélénkült a gazdaköri élet. A gazdaköri gyűléseken a gazdák mindenütt hálásan emlékeznek meg a földművelésügyi kormányzat jóakarataról, és nagy boldogsággal könyvelik el az elmúlt esztendő különböző akcióinak nagy eredményeit”.¹⁵ A lojalitás készséges kifejezése után a jelentés arról számolt be, hogy a földművesek a kormányzat jóakarata ellenére is gazdasági helyzetük romlását tapasztalták: „Az impérium változásával a gazdák helyzetük javulását várták. E helyett az még nehezebb lett... Gazdáink emlegetik, hogy [a] múltban minden háború a gazdák jövedelmének fokozódását jelentette, mert a takarmányok és a vágómarhák ára emelkedett a nagyobb kereslet miatt. A háború ideje alatt a gazdák megfizették adósságaikat, földvásárlásokat eszközöltek. A helyzet ma fordított. A gazdasági termények és az állataik rögzítve vannak, míg ezzel szemben az ipari cikkek árai ugrásszerűen emelkednek. Ez a helyzet a gazdaközönség eladósodására vezet, és kérdéses, hogy a háború után milyen áldozatokkal tudja a gazdátársadalmat a kormány újra talpra állítani. Súlyosan érinti gazdáinkat az árkormánybiztosság ármegállapítása, amellyel soha gazdáinkat, vagy azoknak érdekképviselőit meg nem kérdezte... Az adókimutatásoknál az adókimutató hatóságok ezeknek a gazdaságoknak a ráfizetéses üzemét nem vették figyelembe, az összes adókimutatásnál az anyaországban szokásos terméseredményeket és jövedelmezőséget vették alapul és ennek alapján oly súlyos adókat vetettek ki, amelyeket a gazdák, de legfőképpen a középbirtokosaink megfizetni nem tudnak. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a középbirtokosok megmaradt szerény társadalmuk a tönk szélén áll. Hitelhez a legritkább esetben jutni, mezőgazdaságuk jövedelmez ilyen árpolitika mellett.”¹⁶

1942 januárjában „egész Erdély területén kikézbcsítették a gazdák kezéhez az adókimutatásokat. A gazdák mindenütt nagy megdöbbenéssel azt tapasztalták, hogy az újonnan kimutatt adók többszöröse a múltban a románok által kimutatt adóknak. Erdélyi gazdáink igaz magyar szívvvel és lélekkel igyekeznek adófizetési kötelezettségeiknek eleget tenni, de elszomorodott szívvvel

¹⁵ Az EMGE 1941. december havi jelentése. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, (továbbiakban MNL OL) K 184. 1941. 46. 126014. 25. f.

¹⁶ Uo. 28–29. f.

látják, hogy ezeket az adókat huzamosabb időn keresztül teljes anyagi tönkremenetelük mellett fogják csak teljesíteni... Az adókvető hatóságok nem voltak tekintettel arra, hogy az 1941-ik esztendő, de az azt megelőző 1940-es esztendő is katasztrofálisan rossz volt, ötven év óta a gazdákat annyi elemi csapás nem érte, mint amennyi a két utolsó esztendőben”.¹⁷

Az alkalmi napszámosokkal vagy éves szegődményben gazdasági cselédekkel dolgoztató gazdálkodóknak az állami munkabér-megállapítás mértéke – a korábbi informális, szóbeli megegyezésekben rögzített bérekhez képest – hátrányos volt. A mezőgazdaság korszerűsítését szorgalmazó közéleti diskurzusban a korszak ideáltipikus termelőszervezete a kis- és középbirtokosok családi munkaszervezete volt. Az agrárszakemberek és a publicisták e gazdaságtípusok megerősítésében, támogatásában látták a mezőgazdasági termelékenység fokozásának fő gazdasági, munkaszervezeti kereteit. A gazdaságfejlesztési elképzelésekből következett, hogy az EMGE- jelentésekben a megyei kirendeltségek vezetői nem a vagyontalan cselédek, bér munkások érdekeit, hanem a kis- és középbirtokosok panaszait közvetítették a Földművelésügyi Minisztériumba. 1941. őszén „Csík vármegyéből jelentették, hogy a gazdasági cselédkérdés megoldására lenne itt hathatósabb intézkedéssel szükség. Sok gazdától érkezett panasz, hogy a gazdasági cselédek havi bérét a mai nehéz viszonyok mellett máról-holnapra emelik[,] és a gazdák, ha ezt nem adják meg, úgy szolgálataikat egyik napról a másikra otthagyják. Ez a kérdés a múltban se volt megoldva. A cselédek rendszerint koszt mellett teljes ruházattal (fehérmű, bakancs, csizma, sapka, felsőruha) vállaltak munkát rendszeren egy évi időtartamra. Ettől ma sem akarnak elállni, viszont a fenti ruházati cikkek beszerzése felette nehéz, sőt néha lehetetlen. A szokásos havi 30 pengő készpénzfizetést már 50 pengőre, sőt ennél többre is emelik igényeiket, úgyhogy ezt már nem tudja fizetni a gazda. Ennek káros hatása már jelentkezik is, mert egyes súlyos helyzetben levő gazdák vagy állatállományukat csökkentik, vagy földjeiket kiadják haszonbérbe, vagy részes gazdálkodásra”.¹⁸

Az adminisztratív rendelkezések nem álltak összhangban a hagyományosan kialakult regionális cserefeltételekkel, és ezekkel együtt a foglalkozási csoportok közötti társadalmi kapcsolatokat is megzavarták, például a földművelők és a kisiparosok vagy a napszámosok és a gazdálkodók közötti csereviszonyokat. A gyergyócsomafalvi gazdaköri elnök helyzetjelentése a maximált mezőgazdasági terményárak és a kisiparosok szolgáltatásai

¹⁷ Uo. 55. f.

¹⁸ Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület 1941. évi XI. havi helyzetjelentése. MNL OL K 184.1942. 46. 126014. 8. f.

közötti nagy különbségekről tudósított: „a gyergyói ipartestület megállapította a munkabéreket 1941 júliusában. A szabók egy condrakabát csinálásáért 20–25 pengőt, a csizmadiák egy bakancs készítéséért 60–70 pengőt, egy pár férfi csizma készítéséért 90–100 pengőt kérnek. Egy nagycsaládú gazda nem kap elegendő jegyet, így jegy nélkül egy pár lábbeliért 5–8 pengővel többet kell adjon. Ennek ellenére a krumpli vékája 1 pengőre van maximálva, tehát egy pár csizmaért 90–100 véka krumplit kell adjon. Egy pár állattal egy fuvar 8–10 pengő, ha sokáig így megy, akkor a gazdák teljesen tönkre mennek. Mindezekre sürgős intézkedést kérnek”.¹⁹

Az EMGE jelentései a Csíki-medencében is a gazdaságok jövedelmei és kiadásai közötti nagyfokú aránytalanságokról szoltak: a „lakosság ellátása a lisztjegyrendszer bevezetése óta zavartalan, azonban a rossz termés következtében sok olyan gazda van, aki az idén ellátásra szorul. Általában az egész visszatért területen a legnagyobb hiány a lábbeli beszerzése terén mutatkozik. Soha nem tapasztalt mértékben nyílt széjjel az agráröllő. Míg a kisemberek által termelt burgonya, zöldségfélék, tej, stb., a legszigorúbban maximálva vannak, addig éppen a kiscsászák által igényelt közszükségleti cikkek, ruházat, patkolás, székérmunka, stb. olyan mértékben drágult meg és olyan aránytalanná vált, ami eddig még nem volt tapasztalható. Ez a tünet nem egészen indokolatlan elkeseredést okoz gazdáink körében”.²⁰

Az EMGE megyei kirendeltségei a gazdatársadalom védelmében többször kérték a mostoha székelyföldi természeti viszonyok figyelembevételét a gazdasági kötelezettségek megállapításánál, és az elvonások mérséklését. 1944 nyarán hasonló célú intézményes kezdeményezés is történt: „a Székely Kerületi Iparkamara felterjesztést intézett a kormányhoz, melyben rámutatott arra, hogy a Székelyföld mezőgazdasági lakossága hátrányosabb helyzetbe jut a mezőgazdasági vidékek lakosságával szemben, mert aránylagosan nem közelíti meg az itteni terménybeszolgáltatási képesség a mezőgazdasági vidékek lakosságának terménybeszolgáltatási képességét”.²¹ A korabeli iratanyagban nem találtunk arra vonatkozó adalékokat, hogy a felterjesztések nyomán a beszolgáltatási kötelezettségek könnyítésére került volna sor.

¹⁹ Uo. 9. f.

²⁰ Uo. 14. f.

²¹ *Erdélyi Közgazdaság*, 1944. augusztus 31.

Hivatalnokok, szövetkezeti és állami alkalmazottak viszonyulása a termelői csoportok érdekeihez

„Erdély egyik legfontosabb népi szervezete” – ahogy az Erdélyrészi Hangya Szövetkezetek Szövetségének vezetői intézményüket minősítették – az 1943. év végén összesen 410 tagszövetkezetből állott. A kereskedelmi, értékesítési tevékenység mellett az EH a kormányzati segélyezési akciókban is részt vett, céljának tekintette a gazdasági népnevelést, támogatta a háziipart: „Közellátási tevékenységünkkel a közellátási minisztériumot támogattuk nagyvonalú terveinek keresztülvitelében [...] Székelyföld szegény sorsú lakosságának megsegítésére több községben igen szép eredménnyel szalmaszövő tanfolyamokat rendeztünk. Kész szalmaárú beváltó telepeket létesítettünk Kőröspatakon, Bözödön, Vágáson [...] Telekfalván és Szolokmán 12–18 fogú gereblye valamint favilla gyártását indítottuk be és ilyen módon a két község lakosságának pár hónap alatt 42 000 P keresetet biztosítottunk [...] Minden módot megragadtunk, hogy az erdélyi falumunka különböző síkjain dolgozó két nagy társintézményünkkel[,] az EMGE-vel és a Szövetség Gazdasági Hitelszövetkezetek Központjával még a kisebbségi időkben megteremtett együttműködésünket tovább építsük.”²²

A támogatások és segélykérések indoklásában keveredtek a gazdasági jellegű érvek a szociális szerepvállalás és a nemzetpolitikai szempontok hangsúlyozásával. 1943-ban a szövetkezet vezetősége az értékesítési tevékenység fokozása érdekében 400 000 pengő államsegély kiutalásáért folyamodott a Földművelésügyi Minisztériumhoz: „... a különféle értékesítési ágazatok kifejesztése terén intézetünk fennállása óta erőteljes munkát végez a visszatért erdélyi területeken. Ez a munka – mint minden úttörő tevékenység – bizonyos fokig harcnak is tekinthető, aminek megvívásához segítségre, támogatásra van szükségünk... Csupán bátorkodunk arra rámutatni, hogy a mi békés építő harcunkhoz is sok pénzre van szükség, amivel sajnos nem rendelkezünk a szükséges mértékben. Szeretnők értékesítési tevékenységünket az eddiginél jóval fokozottabb mértékben folytatni az eredmények fejlesztése és ezáltal az erdélyi néprétegek anyagi erősítése érdekében.”²³ A szövetkezet vezetői a gazdasági hatékonyságot bizonyító kalkulációnál hatásosabbnak gondolták a szociális és nemzetpolitikai retorikát. Amikor 1942-ben az EH, hogy a gépkocsiszállítás, a rossz utak okozta költségeket fedezze, 30 000 P államsegélyt kért, nem a várható gazdasági haszonnal érvelt, hanem az önzetlen

²² MNL OL Z 795. 27 csomó. 99 tétel.

²³ MNL OL K 84. 1943. 40. tétel. 266. cs. 170.

támogatási szándékot emelte ki: a kérelem szerint „nem akarunk Szövetségünk részére előnyös üzleti vállalkozásba kezdeni, törekvésünk csupán csak az, hogy ráfizetés nélkül gazdáinknak a megfelelő árakat biztosítani tudjuk”.²⁴

A EH vezetőségének sokat hangsúlyozott altruista beállítódását némileg beárnyékolja, hogy az erdélyi intézmények működését és állami támogatását vizsgáló anyaországi gazdasági szakemberek, elemzéseikben szigorúan racionális szempontokat érvényesítve, gyakran bíralták a kormányzat erdélyi támogatáspolitikáját és az erdélyi társadalmi szervezetek pénzgazdálkodását. Egy erdélyi körútjáról Budapestre visszatérő gazdasági elemző jelentésében a Hangya működéséről a következőket írta: „maga a Hangya központ, mint kereskedelmi vállalat nagyon szépen működik. Elsőrangúan megszervezte Székelyföldön az erdei gyümölcsök gyűjtését. Marosvásárhelyen hatalmas székházat épített és a város mellett Medgyesfalván fekvő gyártelepe szinte amerikai ütemben fejlődik. Azonban az új székház helyett egyelőre talán tag-szövetkezeteinek hitelkereteit kellett volna emelnie, mert ez időszerint legfeljebb a befizetett üzletrésztőkék erejéig tud hitelt nyújtani tagjainak”.²⁵

A szövetkezetek társadalmi szerepe, szolidáris jellege és a piaci törvények szerint működő tőkés kereskedelem közötti ellentétek a visszacsatolás után hamarosan felszínre kerültek. Az Erdély GT és az iparkamarák igyekeztek a magántőke érdekeit védeni, míg a társadalmi szervezetek képviselői, az erdélyi politikusok és közeleti szereplők többsége a szövetkezeti eszmét védelmezték. Az EGT 1941 nyarán „foglalkozott azokkal az érdekellentétekkel, amelyek a szövetkezetek és a magánkereskedelem között megállapíthatók. A Tanácsnak az a véleménye, hogy a magyar kereskedő osztály kialakulása és megerősödése az erdélyi részekben csakolyan nemzeti érdek, mint a kisembereknek szövetkezetekbe tömörülése. Kéri tehát a Hangyát, hogy ott ahol a magyar kereskedelem kialakulása és megerősödése tapasztalható, szövetkezetek alakulását ne szorgalmazza”.²⁶

Az Erdélyrészi Hangya marosvásárhelyi közgyűlésén ugyanekkor (1941. júl. 31.) a háromszéki képviselők a hatósági intézmények szövetkezetellenes magatartására panaszkodtak: „rámutatnak arra, hogy amíg a kormány minden eszközzel támogatja az erdélyi szövetkezeti mozgalmat, addig a hatóságok

²⁴ MNL OL K 84 6320. 1942. 41. tétel. 70224.

²⁵ *Jelentés Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Csík, Udvarhely és Háromszék vármegyék nemzetiségi és társadalmi viszonyairól, valamint gazdasági és hiteligényi helyzetéről.* OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 2127. 10–11. f.

²⁶ *Csiki Lapok*, 1941. július 13.

minden eszközzel gátolni igyekeznek annak terjedését és ez a legsúlyosabb panaszra ad okot”.²⁷

A szövetkezeti kereskedelmet – és közvetve a szövetkezetek társadalmi szerepét – védelmezők fő érve az volt, hogy „adófizetés szempontjából a szövetkezetek óriási hátrányban vannak a kiskereskedőkkel szemben, mert költségvetésük alapján 100%-ban adóznak, míg a kiskereskedők azt az előnyt élvezik, hogy a könyvelés alól fel vannak mentve, bevallásuk szerint adóznak. A múltban a szövetkezetek a román szövetkezeti törvény értelmében ennek az igazságtalanságnak az ellensúlyozásaképpen 50%-os adókedvezményt élveztek. Így közelítette meg az igazságos adózást a szövetkezeti törvény. Ma azonban egy ilyen törvény hiánya óriási előnyt jelent a kiskereskedőknek, adózás szempontjából”.²⁸

Az EMGE aktivistái is a szövetkezeti kereskedelem védelmében érveltek. Az egyik magántőkés kereskedelmi vállalkozásról a kormányzathoz küldött EMGE-jelentésben az alábbiak olvashatók: „A Globus egy nagy hatalommá nőtte ki magát és csodálatos, hogy nem lehet megrendszabályozni. A Globus mérlegében az alaptőkéhez viszonyítva olyan óriási nyereség van kimutatva, hogyha tekintetbe vesszük milyen kevés nyereség és munkadíj jut az iparosoknak, milyen elenyészően csekély nyereség jut az állatgazdáknak, akkor igazán felháborító [...] A Globus és a többi egyesek tönkreteszik az országot. Gazdaközönségünk kéri a kormányzatot, hogy ezek a gazdasérelmek a legnagyobb nyomattal vizsgáltsanak ki, a jogtalan haszonszerzők pedig az őket megillető helyre jussanak.”²⁹

Az EMGE-vezetők az állam szerepéről, az állami befolyás mértékéről úgy vélekedtek, hogy: érdekképviselési alapon kell történnjen, a magántőke szerepéről azt gondolták, hogy „a munka diktálja a tőkének, nem pedig fordítva”.³⁰

A szabad tőkeáramlásnak nemcsak az erdélyi közéleti szereplők diskurzusaiban, hanem a gazdasági és műszaki szakemberek körében is jelentős ellenzéke volt. Szabó István okleveles gépészmérnök *A székelység hivatása a Kárpát medencében* című könyvében a Székelyföld gazdasági fejlesztését az idegen tőke kirekesztésével, szövetkezeti összefogással gondolta el: „meg kell akadályozni a székelység további kiuzsorázását[,] és ezért a gazdasági fejlesztést csak az állam (önkormányzatok) pénzével s ehhez kapcsolódva egy

²⁷ *A Hangya Szövetkezet jegyzőkönyvei (1940–1945)*. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3634/2. 9. f.

²⁸ Korparich Ede: Szövetkezés mint feladat. *Erdélyrészi Hangya Naptár*, 1942, 122. p.

²⁹ Az EMGE 1942. április havi helyzetjelentése. MNL OL K. 184 1942 46 126061. 250. f.

³⁰ *Erdélyi Gazda*, 1943. július 1. 330. p.

nagy szövetkezeti összefogással szabad végrehajtani [...] A Székelyföldre csak magyar erőkre támaszkodó pénz kerülhet, idegen tőkét a Székelyföldre beengedni nem szabad [...] A székelységet kárpótolni kell azért az elnyomásért, amelyet eddig elszenvedett[,] s meg kell erősíteni a nagyra nevelt nemzetiségekkel szemben. Kelet kapujában a természeti kincsekben és lehetőségekben gazdag Székelyföldnek tárgyi alapot kell adni a hatalmas ívű fejlődéshez”.³¹

A korszakra ma emlékező idős emberek a Hangya szövetkezetek szerepét egyértelműen jótékonynak, hasznosnak értékelik: megfékezte, ellenőrzés alatt tartotta a magánkereskedelmi árakat is.

Akárcsak a kereskedelem területén, a magántőke és az állam által támogatott szövetkezeti hálózatok között a hitelezésben is állandó ellentétek voltak. A magánszféra támadásait nemegyszer a hatósági intézmények, politikai szervezetek közvetítették, a támadások háritására a szövetkezetek vezetői gyakran hangsúlyozták intézményük fontos szerepét, hasznosságát az erdélyi társadalom életében.

Nemcsak a társadalmi szervezetek alkalmazottainál, hanem a szigorú gazdasági szabályok szerint működő pénzintézeteknél dolgozó erdélyiek körében is gyakorlatban volt a támogatások, kedvezmények kérésénél, elfogadásánál a népszolgálati eszmetartalmakra való hivatkozás. Például az Udvarhely Megyei Takarékpénztár üzletévi jelentéseiben az igazgatóság a hitelek kérésekor 1940-ben és később is ugyanazokkal az eszmei értékekkel érvelt: „nem ajándékot kérünk, hanem az eddig is megnyilvánult jóindulat fokozását, kölcsönpenzt kérünk, hogy azt józan, nemzetmegtartó, vagyongyűjtő székely népünkhöz juttassuk el, hogy itt a végvárokon a lelkiek mellett anyagiakban is megerősödve, ezer éves határainkat az idők végtelenségéig megvédeni tudjuk”.³²

Az 1943. évi üzleti jelentésben egy fontos gazdaságpolitikai döntés burkolt elutasítását olvashatjuk: „Az általános gazdasági helyzetkép keretében kötelességünknek tartjuk felemlíteni, hogy Udvarhely megye ma is vasút nélkül tengeti életét s a megye határában feltárt földgáz csöveit Dés, Nagybánya és Kolozsvár felé rakják le, míg a három székely megye, melyet illetékes megnyilatkozásokban olyan szívesen ölelnek magukhoz, földgáz és részben vasút hiányában, leromlott kisiparral, a nagyipar teljes hiányával és bénított kereskedelemmel küzd a jobb jövőért.”³³

³¹ *Székelység*, 1944. 2. sz. 13 p. A lap Szabó István okleveles gépészmérnök *A székelység hivatása a Kárpát medencébe* című könyvéből idéz részleteket.

³² *Az Udvarhely Megyei Takarékpénztár Rt. székelyudvarhelyi igazgatóságának jelentései és zárszámadatai 1940–1943.* MNL OL Z 1373. 2 cs. 11 t.

³³ Uo.

Népszolgálat a szociális munkában és a népnevelésben

A törvényekkel, rendeletekkel létrehozott szociális szervezetek mellett a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok segélyezésében az erdélyi társadalmi szervezetek, vagyongözösségek is részt vállaltak. A támogatáspolitikai megvalósításában, a segélyezések célba juttatásában az állami intézmények gyakran igénybe vették a társadalmi szervezetek intézményhálózatát. A segélyezésre jogosultak csoportjainak meghatározásában döntő szempont volt a helyi (falusi, községi, városi) társadalmi szervezetek képviselőinek bevonása.

Az 1941. közepén felszámolt Erdélyi Szociális Szervezet „összes jogait és kötelezettségeit” az Országos Nép- és Családvédelmi Alap vette át. Az Alap célja a társadalmi osztályok közötti különbségek mérséklése, „a nyomorult helyzetben vergődő családok felemelése, akikben az anyagiakon kívül minden kellék megvan ahhoz, hogy családfőjük önálló kis egzisztenciává váljék...”³⁴ Az ONCSa a támogatási tevékenységet a városokban, községekben szervezett munkaközösségek segítségével végezte. A munkaközösségekben a különböző társadalmi szervezetek, egyesületek képviselői vettek részt.³⁵ Feladatuk volt, hogy „feltárják egyrészt a megsegítésre szorulóknak életének minden részletét, másrészt megismertetni velünk azt a társadalmat, amelynek szerves közreműködését a közület nem nélkülözheti a munkasiker biztosítása érdekében”.³⁶

Az erdélyi társadalmi szervezetek, vagyongözösségek jövedelmeik tekintélyes részét fordították kulturális, szociális támogatásokra. 1942-ben az Erdélyrészi Hangya Központ és a kötelékeibe tartozó tagszövetkezetek „az 1941. évi feleslegeikből 142 751 pengőt adtak jótékony- és kulturális célra, míg a folyó évben az üzleteredmény számla terhére máris több mint 30 000 pengőt költöttek el, ugyancsak ilyen címen”.³⁷

A szociális segélyezésre, társadalmi egyenlőtlenségek enyhítésére fordítható állami támogatások mértéke nagyságrendekkel meghaladta a társadalmi szervezetek önkéntes szolgálatainak mértékét.

Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület a saját gazdasági támogatások célba juttatása és az iskolán kívüli gazdasági népnevelés mellett részt vett az állami támogatások lebonyolításában is.

³⁴ *Csiki Lapok*, 1941. október 26.

³⁵ Uo.

³⁶ *Csiki Lapok*, 1941. november 9.

³⁷ *Csiki Néplap*, 1942. december 16.

A rendszeres intézményi képzés mellett alkalmanként különböző tanfolyamokat szerveztek. A Földművelésügyi Minisztérium Erdélyi Kirendeltsége a földműveseknek két-három hónapos téli gazdasági tanfolyamokat és a háziasszonyok részére hathetes háztartási vándortanfolyamokat szervezett.

Az 1943. évi tavaszi tevékenységi összefoglaló szerint „1.400 ezüst kalászos gazdát képeztek ki az Erdélyben megrendezett idei m. kir. téli gazdasági tanfolyamokon. A FM erdélyi kirendeltsége nagy ügyszeretettel karolta fel a mezőgazdasági népnevelés ügyét. Ezt a célt szolgálják a három hónapos gazdasági tanfolyamok, amelyekből 1942–43 telén 44 zajlott le a kirendeltség munkaterületén, összesen 1400 hallgatóval, amelyek egytől egyig a legsebb eredményekkel zárultak.”³⁸

Egy emlékező szerint a tanfolyamokon a községi jegyzők, a tanító, a pap tartották az előadásokat: „Főzőtanfolyamok voltak, s nemcsak főzőtanfolyamok, hanem gazdasszonyt neveltek belőle, talpraesett gazdasszonyokat neveltek, megtanították arra, hogy mit kell tudni egy gazdasszonynak. A szövéstől a hímzésig, a gyermeknevelésig, mik azok a fontos tudnivalók, amiket egy szülő asszonynak tudnia kell. Azt belénevelték, s ilyen nem is egy volt, hanem sok volt. S emellett ott voltak a zöldkeresztes nővérek. E nélkül a falusi ember... no, igen úgy-e megtanulták az öregektől a régi gyógy módokat, hogy mit mivel kell állatnál, mert akkor nem volt minden faluban állatorvos, hanem úgy gyógyították, ahogy ők tudták. Volt tanfolyam, s az emberekkel megszerettették a földet, s volt kedv! Falun is rendeztek ilyen vándortanfolyamokat. Belekóstolt, s ha újsághoz jutott tudta tovább képezni magát, s gyarapítani azt a kevéske tudást, amit megszokott az apjától vagy a nagyapjától, azt aztán gyarapította. Mert semmit sem szeret az ember, amíg nem kezd tudni s akkor kezd szeretni, amikor megismeri azt, hogy miről van szó.”³⁹

A téli gazdatanfolyamokra egy idős csíki földműves így emlékezett: „A tanfolyamokat faluhelyen tartották a községi jegyzők, a tanító, a pap. Többen voltak a faluban ezüstkalászos gazdák. [...] Hát érdekes volt, hogyne lehetett volna! Kinek tehetsége volt, hogy azt amit mondtak felszedje – mert elég érthető stílusba volt minden előadva – s az ember meggyőződött, hogy jót mondtak. Akkor akinek szántóterülete volt és elvégezte kellő időben az őszi mélyszántást, adókedvezményben részesült. Arra tanítottak, hogy tavasszal ne szántsunk, s akkor is azután is meggyőződünk, hogy az őszi szántás a jó, mert a tavaszi szántással elrontom a magágyat, elrontom azt, amit a tél

³⁸ Csíki Néplap, 1943. április 28.

³⁹ Elmondta Orbán Mihály (sz. 1921), Ajnád, 2001. július 7. Az interjú a szerző tulajdonában.

nekem előkészített a finom porhanyó magágyat, azt én tavasszal szántszándékosan elrontom, ha akkor szántok.”⁴⁰

Összefoglalás

1940–1944 ősze között a társadalmi és nemzeti szolidaritásra biztató sajtóban gyakran tükröződött a visszacsatolás előtti idők társadalmi kohéziójának, az egységes közösséggé forrott erdélyi magyar társadalomnak a képe. Az 1941 májusában megalakuló Erdélyi Párt elnöke, Teleki Béla „a kisebbségi élet kényszerű hatása alatt megteremtett társadalmi egység”-ről⁴¹ mint megvalósult harmonikus társadalmi berendezkedésről, viszonyrendszerről beszélt. Ez a beállítódás érhető tetten például az EMGE két világháború közötti társadalmi szerepének értékelésében is: „Az EMGE osztálykülönbség nélkül varázsolta testvéri közösségbe az erdélyi falu minden dolgos emberét” – mondta az EMGE börvelyi gazdanapján egy református lelkész, aki gazdaköri elnök is volt.⁴² Teleki Béla, az Egyesület elnöke úgy vélte „Erdélyben azért született meg a falu magyar társadalmi egysége s ezért dolgozik testvéri közösségben a kisgazda, birtokos, munkás, tanító, vagy pap. Hiszen egyformán tudják, hogy az amúgy is megfogyatkozott magyar erő mennyire eljelentéktelenedne, ha nem együtt, hanem külön utakon keresnék a boldogulásukat.”⁴³

Az egységről, a társadalmi kohézióról, a „válaszfallak nélküli társadalom”-ról szóló diskurzusnak más források gyakran ellentmondanak. Egy évvel a „boldog hazatérés” után Vita Sándor megállapította, hogy az egyszerűség és puritánság meghatározta erdélyi életformákat „az előkelősködés, az osztálygögg, a hiuság, a hivatkozás kikezdte”, és „az egység, melyet az önfenntartás ösztöne alakított ki, nehezen akar az új körülmények közt is építő gondolatává válni”.⁴⁴ Az eszmények „amelyek ezt a társadalmat két évtizeden át megtartották, egyre kevésbé jelentenek életformáló erőt”, mondja, és felteszi a kérdést, hogy vajon „romantikus lett volna önszemléletünk vagy az eszmék, amelyekben hittünk...”⁴⁵

⁴⁰ Elmondta Erőss Árpád (sz. 1923), Csíkszentmihály, 2001. július 14. Az interjú a szerző tulajdonában.

⁴¹ Zathureczky Gyula: *Metamorphosis Transylvaniae...* i. m. 215–216. p.

⁴² *Erdélyi Gazda*, 1943. augusztus 1. 383. p.

⁴³ Uo. 472–473. p.

⁴⁴ Vita Sándor: *Metamorphosis Transylvaniae. Hítel*, 1940–1941. 3–4 sz. In *Hítel. Kolozsvár 1935–1944...* i. m. I. köt., 151. p.

⁴⁵ Uo. 162. p.

Vita ekkor nem tud választ adni a kérdéseire, megállapítja, hogy „útvesztőkbe jutottunk”, és reméli, hogy „a nagy többség nem lett hűtlen” a népszolgálat eszmeköréhez.⁴⁶

A bizonytalanság, zavarodottság egyik oka az átalakuló társadalmi mezőben Vita szerint az, hogy a kisebbségi idők vezető értelmisége „ma áldatlan jelentéktelenségre kárhoztatott [...] a társadalmi intézmények szerepe összezsugorodott, az irányítás minden vonalon a közigazgatás kezébe került, az értékelés a hivatali hierarchia alapján történik, s ez az új élet eszményeit magában hordozó réteg kiszorult a társadalmi élet periferáira...”⁴⁷

Úgy véljük, a „megteremtett társadalmi egység” inkább társadalmi ideál, vágyott célképzet volt, nem reális társadalmi valóság, talán csak a képzetekben élő társadalmi egységről lehet beszélni, amely az új államkeretek között hamar szertefoszlott. Vita szerint a népszolgálati eszmekörben elindított társadalomátalakítási folyamat nem fejeződött be, tegyük hozzá, nehéz megállapítani, hogy meddig jutott el.

Az új „népvezető magyar intelligenciának” (Venczel József) a felvilágosító, hivatástudattal végzett társadalmi szolgálata, népnevelő munkája az adott társadalomtörténeti kontextusban nem alakíthatta át, nem teremthette meg a demokratikus erdélyi magyar társadalmat. Ehhez – más eszközök híján – kevés volt a szellemi hatalom és az idő is. Ezt igazolják az 1940–1945 közötti időszak társadalmi folyamatai, jelenségei: a társadalmi-foglalkozási csoportok között az állami beavatkozások nyomán gyorsan kialakuló konfliktusok, feszültségek, a javakat újra elosztó állam adományaiért folyó versengés. Bármilyen szigorúan igyekezett a bürokrácia kézben tartani a forráselosztást, ebben a személyes klientúra-kapcsolatoknak is szerepük volt.

A lokális autonómia, a saját ügyek önálló intézésének igénye vidéki társadalmi ideálok, eszmék maradtak végig a négy év alatt: „A decentralizáció szükségességéről és hasznáról, időszerűségéről vagy éppen sürgősségéről beszélni ma már aligha lehet, anélkül hogy az ember fejére ne olvassák a politikai közhely vádját. [...] És mégis alig lesz valami valósággá abból, aminek már régen meg kellett volna valósulnia. Sorskérdéssé lett az, ami egyébként csak egy igazgatási kérdés lenne. Budapest mellett nem tud érvényesülni a magyar vidék”⁴⁸ – cikkezett a *Hitel* 1944 elején.

A népszolgálat értékei (hivatástudat, elkötelezettség, önszerveződés, társadalmi szolidaritás stb.) konfliktusos viszonyban voltak a kor más politikai,

⁴⁶ Uo. 163. p.

⁴⁷ Uo. 161. p.

⁴⁸ A vidék érvényesülése. *Hitel*, 1944. 2. sz. 122. p.

adminisztratív, gazdasági, ideológiai elképzeléseivel. A harmincas évek második felében kialakult „új erdélyi szellem” bírálóan viszonyult az állami intézmények kiterjesztett hatásköréhez, és a társadalmi szervezetek önállóságának szükségességét hangsúlyozta. A négy év alatt ez a vita rejtetten végig jelen volt a közéletben. Az erdélyieknek a társadalmi, gazdasági élet sok területén szoros és kényelmetlen volt az állami gyámkodás. A saját ügyek önálló intézése vidéki társadalmi ideál maradt a „visszatért” Észak-Erdélyben. Ennek az igénynek kezdettől a legmagasabb szintű politikai támogatottsága is megvolt.⁴⁹

A centralisztikus állami irányítás és az önállóság, a szokásjog gyakorlásának igénye közötti konfliktus legélesebben az erőforrások (erdő, föld) fölötti rendelkezési jogosultságok körül bontakozott ki. A sajtóban, közéleti fórumokon, politikai, társadalmi szervezetekben folyó vitában a felszín alatt a társadalmi szolidaritás alapeszméje alapján működő gazdasági intézmények – a szövetkezetek, közbirtokosságok és más vagyontársulások – és a kapitalista érdekek, a szabad versenyt igénylő társadalmi csoportok, valamint a központosító állam konfliktusairól volt szó.

⁴⁹ Teleki Pál miniszterelnök az 1941. évi költségvetés előterjesztésekor mondott beszédében az Erdélyrészi Gazdasági Tanács létrehozásáról a következőket mondotta: „Erdélyben olyan szervekre volt szükség és úgy kellett alakítani az ügyeket, hogy Erdély speciális érdekeit megóvjuk és istápoljuk. [...] A legnagyobb súlyt vettem arra, hogy az erdélyi intézmények folytassák munkásságukat. Igyekeztem azzal adni kifejezést az eddigi munka értékelésének, hogy elsősorban nekik adom az első szót és a dolgok vezetését. [...] Így létesítettem az Erdélyi Gazdasági Tanácsot, amelybe mindezeket a gazdasági intézményeket összefoglaltam.” Gyulai Tibor: Erdély ipara és kereskedelme. In *Erdélyi Szemle*, 1942. 4. sz.

A népszolgálat formái a magyar népi mozgalom történetében

PAPP ISTVÁN

Az erdélyi magyarság 1920 utáni sorsát vizsgálva honosodott meg a történetírásban a népszolgálat fogalma. Az államát vesztt, idegen impérium alá került kisebbségi társadalom politikai, művelődési, gazdasági elitjének át kellett gondolnia és újra kellett értelmeznie saját közösségi viszonyait. Ebből logikusan következett az alulról építkező civil egyesületek, mozgalmak kiépítése és megerősítése a gyakran ellenséges, akadékoskodó valójában a nemzetállamot építő apparátus ellenében. A népszolgálat kifejezést hallva szinte automatikusan a magyar népi mozgalom juthat az eszünkbe, amely szintén újraértelmezte az elit és a nép¹ kapcsolatrendszerét.

A nyelvi hasonlóság ellenére mégsem a magyarországi minta követéséről, netán ugyanazon vagy csaknem megegyező helyzetre adott párhuzamos válaszokról van szó, hanem eltérő jelenségekről. Nem csupán arra gondolok, hogy az erdélyi és szlovenszkói népiség részben hamarabb, részben a magyarországi népi mozgalom áramlataitól függetlenül jelentkezett,² hanem a megoldandó problémakör jellegére is.³ Bár a népi mozgalom gondolkodóinak felfogásától sem állt távol, hogy a magyarsággal azonosított parasztság történetét és jelenbeli állapotát a kisebbségi sors metaforájával írják le, de ezt mégiscsak metaforaként használták. Igaz, hogy a népiek rendkívül kritikusan

¹ Az egyszerűség kedvéért nem térek ki a nép fogalmának pontos meghatározására, megelégszem azzal a hagyományos megközelítéssel, hogy a népi mozgalom követői a parasztsággal azonosították a népet.

² Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski, New York, 1983. 110–121. p.

³ A hagyományosan közös jelenségeként tárgyalt magyarországi és erdélyi népiség időbeli párhuzamosságából nem következett az egymással való kooperáció és kölcsönhatás. Bözödi György is utalt erre közismert szociográfiájának előszavában: [A könyv] „anyagát a harmincas évek eleje óta gyűjtöttem, amikor a közénk vont határon túl a falukutatók is jární kezdték az országot, a nélkül, hogy egymás munkájáról és terveiről tudtunk volna.” Bözödi György: *Székelý bánja*. Magyar Élet, Budapest, 1943. 5. p.

viszonyultak a magyar állam teljesítményéhez,⁴ de mégsem tettek le arról a reményről, hogy politikai elképzeléseiket a hatalom birtokában majd megvalósíthatják. A magyar népi mozgalom minden nehézsége, szervezetlensége és a politikai rendszer autoriter volta ellenére az anyaországi ellenzék egyik, idővel mind erősebbé váló csoportjává vált. Vezető alakjai, ha korlátozott mértékben is, de bízhattak abban, hogy gyökeres politikai fordulat esetén kormányra kerülve lehetőségük nyílik társadalom-, gazdaság- és művelődés-politikai elképzeléseik valóra váltására.

A hatalomban való részesedés igen sokáig illúzióknak tűnhetett, de a második világháborúban érlelődő, majd bekövetkező fordulat 1943–44-től valószínűsítette, hogy a népi mozgalom – eszméivel és képviselőivel – ellenzéki politikai alakulatból egyszer kormányzati szereplővé válhat. Ennek az időpontnak az eljöveteleig sem mondtak le arról, hogy mind a közgondolkodás formálása, mind gyakorlati példák révén megoldják a parasztsággal azonosított nép perzselő szociális, gazdasági, művelődési kérdéseit. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a népi mozgalom legfontosabb célja egy új nemzeti eszme/nemzetfogalom kialakítása volt. Tagjainak publicisztikájában, könyveiben, előadásaiban számos alkalommal köszönt vissza ez a gondolat.⁵ A népi gondolkodók csaknem kivétel nélkül egyetértettek abban, hogy a kasztjellegű, csoportérdekek által mélyen megosztott, zárt elitek által uralt magyar társadalom alapvető demokratizálása nélkül semmilyen nemzeti felemelkedés nem képzelhető el. A nép szolgálatát elsősorban ennek a felismerésnek a hirdetésével, képviselésével képzelték el.⁶

A népi mozgalom intézményesüléséhez, politikai párttá szerveződéséhez hosszú út, viták sorozata vezetett, és a Nemzeti Parasztpárt csak 1944 utolsó heteiben kezdett szerveződni. Az egész mozgalom ismertté válásában, a közvélemény befolyásolásában döntő szerepet játszottak az 1930-as

⁴ Szabó Dezső *Irodalom és politika* című, 1927-es tanulmányában úgy fogalmazott, hogy „a magyarság az államra és nemzetre ráfizette minden vérért, egész életét, múltját minden falatját, jövője minden üdvösségét.” Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. Püski, Budapest, 1991. II. kötet, 792. p.

⁵ A népiek nemzetfelfogásának általános jellemzőiről lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*, Osiris, Budapest, 2007. 389–397. p.

⁶ Veres Péter afféle népi királytűkörként is felfogható könyvében úgy vélte: „A legmagasabb emberi tudás és a legmélyebb emberi érzékenység, a legvalóságosabb népi ösztönök, a földhöz tapadó, életrabságban szenvedő tömegek között összhangot kell teremteni, hogy a magas tudás, a mély okosság és az éles érzékenység az egészséges, de szunnyadó népi ösztönöket megtermékenyítse: ez az igazi gondolkodó, de különösen a magyar népből származó gondolkodó feladata.” Veres Péter: *Mit ér az ember, ha magyar?* Püski, Budapest, 1989. 12. p.

évek második felében napvilágot látott szociográfiák.⁷ A *Néma forradalom*, a *Viharsarok*, vagy a *Cifra nyomorúság* kétséget kizáróan áttörést jelentettek a parasztság helyzetének közügyggyé tételében, de hatásuk a nép szorosan vett szolgálata szempontjából korlátozott volt. Erdei Ferenc mutatott rá, hogy bár ez a szociográfiai hullám lelkiismeretet akart ébresztetni, „ehelyett felbőszítette az uralkodó tényezőket, anélkül, hogy komolyan szólhatott volna azokhoz, akiket céljai érdekében kellett volna lázítani”.⁸ Vagyis a népiek igen hamar szembesültek azzal a dilemmával, hogy bár a népről, a parasztságról írnak, de a célközönségük elsősorban a középosztály reformok iránt nyitott része, az egyetemi ifjúság, az egyházi értelmiség szociálisan elkötelezett rétege. Éppen azokat tudták nagyon nehezen mozgósítani, akiknek a képviselésében szerettek volna fellépni. Ez a szó szoros értelmében létező és nyitott probléma volt, amelyet Darvas József az alábbi módon érzékeltetett egy 1939-es riportjában: „Irodalmi estre hívtak meg Kisújszállásra néhányunkat a népi írók közül. A legszebb ígéret az volt, hogy maga a nép is eljön majd meghallgatni bennünket. Úgy hangzott ez nekünk, mintha királyi vendégeket ígértek volna, mert hiába származtunk legtöbbször a népből, a parasztságból, hiába írtunk könyveket róluk, nemcsak mi magunk, de az írásaink se igen jutnak el hozzájuk, közéljük.”⁹

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy melyek voltak azok a területek, ahol a mindennapok körülményei közepette próbáltak a népi írók, értelmiségiek a parasztság sorsán jobbitani. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért mondanónkat három kérdéskör köré csoportosítjuk. A népi tehetségmentés, a mezőgazdasági reform és a közigazgatás átalakítása kapcsán igyekszünk bemutatni, mit is jelentett a népszolgálat eszméje a magyar népi mozgalmon belül.

⁷ A magyarországi és az erdélyi népiség eltérő fejlődési útjait jól példázza a falukutatás elméleti alapjainak, műhelyeinek és a szociografikus munkák irodalmi, illetve tudományos jellegének különbözősége. Cseke Péter: Az erdélyi falukutatás műhelyei a harmincas években. In Pölöskei Ferenc (szerk.): *A falukutatás fénykora (1930–1937)*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, h. n., é. n. [Budapest, 2002], 224–237. p.

⁸ Erdei Ferenc: A szabadság politikája In uő: *Művekkel élő társadalom*. (Erdei Sándor szerk.), Akadémiai, Budapest, 1978. 17. p.

⁹ Darvas József: Nagykunsági jegyzetek In uő: *Gyűjtőlelencse* (Riportok 1936–1944), Szépirodalmi, Budapest, 1968. 309. p.

A népi tehetségek ügye

A Horthy-korszak számos égető társadalmi kérdése közül a népiek különösen az oktatási rendszer problémáival foglalkoztak sokat. Elsősorban azért, mert tisztában voltak azzal, hogy a társadalmi mobilitás, esetünkben a szegényparaszti sorból való felemelkedés lehetőségeit alapvetően meghatározza, milyen arányban juthatnak be tehetséges, ám szegény sorsú parasztfiatalok a középiskolák és főiskolák padjaiba. Az egész problémakör lényegét számos más területhez hasonlóan elsőként Szabó Dezső ragadta meg. Vele kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy miközben konszenzus van abban, hogy a magyar népi mozgalom egyik nagy elődjének tekinthető, mégsem sorolják a népiek közé. Holott szinte minden olyan eszme megtalálható kiterjedt publicisztikai és csekélyebb szépirodalmi munkásságában, amelyeket teljes egészében és tisztaságban a népi írók bontottak ki. A 19. századi orosz irodalomra vonatkozó közismert hasonlatot kölcsönözve mondhatjuk, hogy a népi írók Szabó Dezső köpönyegéből bújtak elő.¹⁰

Szabó Dezső először 1919 májusában napvilágot látott regényében, *Az elsodort faluban* jutott el addig a következtetésig, hogy Magyarország felemelkedéséhez új középosztály szükségeltetik, mivel az addigi történelmi, sváb és zsidó középosztály leszerepelt. Szabó az általa erkölceiben megbízhatónak, etnikai értelemben pedig magyarnak tartott parasztságban találta meg a megújulás forrását. Arra a kérdésre, hogy milyen eszközökkel lehetne a parasztság gazdasági és szociális problémáit orvosolni, s ezzel összefüggésben az iskolarendszer reformján át a tehetséges parasztfiatalok továbbtanulását elősegíteni, sokáig nem adott választ. Először az 1923-ban napvilágot látott, *A magyar paraszt* című írásában érintette a kérdést. Ekkor még inkább csak a felismerés történt meg. Röviden utalt a népiskolák nyomorúságos helyzetére, s „elodázhatatlan feladatnak” tartotta a felekezeti iskolák államosítását. Megjegyezte, hogy külön tanulmányban kívánja tárgyalni „a magyar falu művelődésének kérdéseit”. A legfontosabb feladatnak

¹⁰ Németh László Szabó Dezső rá és nemzedékére tett hatását így ragadta meg: „Szabó Dezsőben azonban összegezve találtuk, amit mi a világból kapirgálni kezdtünk. Világképe minden helyzetben állásfoglalást jelentett, rendszere öntött szövet, amelyet nem lehet szálanként felbontani. El kellett fogadni vagy el kellett rúgni. Elfogadom, elrúgom. Lehetek-e ezzel az emberrel szemben kritikus? Emelhet-e az ember az apjára bonckést vagy pszichológiai szempontokat? Németh László: Szabó Dezső. In uő: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1970. 146. p.

azt látta, hogy „a magyar paraszt egész életén át céltudatos, irányított kulturális nevelésben részesüljön”.¹¹

Az ígért tanulmánnyal Szabó Dezső sokáig adós maradt, csupán az 1930-as évek közepén kezdett újból foglalkozni a kérdéssel, igaz, ekkor mélyebben és tudatosabban. Először *A falu Budapest* című rövid cikkében vetette fel a kérdést, hogy mi történjen a főváros forгатagába bekerült, esetlenül csetlő-botló, nehezen beilleszkedő parasztfiatalokkal. Számukra népházakat kívánt létesíteni, amelyekben könyvtár, előadóterem, népművészeti műhelyek, színpad, táncterem és kocsmá lettek volna. Az író elgondolása szerint itt a lelki-szellemi pallérozódásra, a néphagyományok őrzésére és kulturált szórakozásra egyaránt lehetőség nyílt volna. Ezek a népházak kettős feladatot láttak volna el: egyrészt megmentették volna a „magyar falvak Budapestre sodort tömegeit a bűn, a betegség lehetőségeitől”. Másrészt, s ez talán még lényegesebb volt Szabó Dezső számára, „a magyar nép alkotó szelleme, a magyar lélek teremtő szépségei törnének be a beteg és idegen Budapestre”.¹²

Néhány hónappal később Szabó tovább fonta a fonalat, és immár nemcsak a fővárosba került parasztfiatalok megóvását és Budapest „meghódítását” tűzte ki célul, hanem egyenesen „a magyar középosztály megteremtéséről” beszélt. Ebben a folyamatban az „emberanyagot” a „magyarság összes erőinek időtlen rezervoárjából”, a magyar parasztságból kívánta biztosítani. Először is egy központi információs intézmény révén fel akarta mérni az ország valamennyi elemi és polgári iskoláját, és a tanítók éves jelentései alapján ki akarta választani a továbbtanulásra érdemes tehetségeket. Az így kiválasztott fiataloknak „az Állam kollégium hungaricumokat állít fel Budapesten és a vidék nagy metropolisaiban. Ezekbe a hatalmas internátusokba gyűjti fel a magyar nép azon gyermekeit, kiket az információs intézmény tényleges felülvizsgálatai után alkalmasoknak ítél a kiválasztásra. Ezeket aztán hajlalmuk szerint küldi az üzleti, ipari művészi, irodalmi, tanítói, jogi, mérnöki, katonai stb. pályákra eljuttató közép- és később főiskolákra”.¹³

Szabó Dezső elgondolása a népi kollégiumi rendszer 1945 utáni modelljét fogalmazta meg. Akkor erőteljes állami támogatással létrejött az a közép- és felsőoktatást átszövő kollégiumi rendszer, amely egy új, népi származású elit kinevelését irányította. A kollégium/collegium Hungaricum eszméje tartósan beépült Szabó Dezső politikai gondolkodásába, később is hivatkozott

¹¹ Szabó Dezső: A magyar paraszt. In uő: *Az egész látóhatár...* i. m. 199. p.

¹² Szabó Dezső: A falu Budapest. In uő: *Az egész látóhatár...* i. m. 209. p.

¹³ Szabó Dezső: A magyar középosztály megteremtése. In uő: *Az egész látóhatár...* i. m. 180. p.

erre, mint egy általános reformprogram fontos elemére. Egy 1936-os írásában 12 pontban foglalta össze hogyan lehetne a magyar mezőgazdasági és ipari munkásságot „immunissá tenni a bolsevizmus fertőzésével” szemben. A 7. pont így szólt: „Intézményes biztosítása annak, hogy a magyar parasztság és munkás-ság arra való gyermekei középosztályá fejlődjenek (Lásd A magyar középosztály megeremtése)”.¹⁴ 1937-ben, aligha függetlenül a tehetségnevelés/mentés körüli közéleti vitáktól, ismét felelevenítette a Collegium Hungaricumok eszméjét, sőt tovább finomította azt. Az állami szerepvállalás mellett társadalmi hozzájárulást is elképzelhetőnek tartott, és a kiválasztáson túl lakást, élelmezést és különórát kívánt biztosítani a diákoknak. Kiemelte annak fontosságát is, hogy propagálják a munkásság, de főleg a parasztság körében, hogy „arra való gyermekeiket *akarják* tehetségüknek megfelelően továbbtanítani”.¹⁵

Szabó Dezső figyelme azonban nem csupán az oktatás révén előre jutni kívánó parasztfiatalokra terjedt ki, hanem azokra is, akik otthon akartak korszerű módszerekkel gazdálkodni, a modernizáció áldásaiból részesülni. Rajtuk ugyancsak az oktatás megváltoztatásával kívánt segíteni, de ebben az esetben a tananyag megújítására gondolt. Elgondolásait falutudomány címszó alatt foglalta össze. Úgy vélte, hogy meg kell ismertetni a parasztsággal az alapvető higiéniai, egészségügyi követelményeket, a gyakoribb betegségeket, a falu és a ház tisztán tartásának módjait. Fontosnak tartotta, hogy a parasztemberek tudjanak saját falujuk, tájuk gazdasági, földrajzi, kereskedelmi adottságairól, legyenek tisztában az értékesítés lehetőségeivel, a szövetkezeti rendszer fontosságával. Mindehhez társult a magyar nép történelmének és irodalmának tanítása, valamint a népi kultúra különféle ágainak (díszítőművészet, tánc, költészet, játékok) ébren tartása vagy felelevenítése. Szabó Dezső mind az elemi iskolát, mind az ehhez kapcsolódó ismétlő iskolát, mind pedig a népfőiskolákat fel kívánta használni ezen ismeretek terjesztésére. Az irányító szerepet a falusi értelmiségnek szánta: „a pap, az orvos, a tanító, a mérnök, a jegyző, a szolgabíró a saját szakján kívül köteles legyen elsajátítani ezt a teljes falu-tudományt is”.¹⁶

Szabó Dezső gondolatai termékeny talajra hullottak. Az 1940-es évek elején felvirágzó népfőiskolák nem egy elképzelését valóra váltották.¹⁷ Az is

¹⁴ Szabó Dezső: Az új kereszteshadjárat. In uő: *Az egész látóhatár...* i. m. 434. p.

¹⁵ Szabó Dezső: A kiválasztás. In uő: *Az egész látóhatár...* i. m. 665. p. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁶ Szabó Dezső: A magyar paraszt és a magyar kultúra. In uő: *Az egész látóhatár...* i. m. 206. p.

¹⁷ Szabó Dezső erdélyi hatástörténetét részletesen feldolgozta a Romániai Magyar Irodalmi lexikon 5/1. kötetének önálló címszáva.

igaz ugyanakkor, hogy amennyire mestere volt Szabó a kritikának, s bizonyos területen a programadásnak is, a mindennapi aprómunka, a szervezés részletei kevésbé érdekelték. Ez a jellemzés megáll Németh László esetében is, aki ugyancsak invenciózus, sőt Szabóhoz képest szélesebb körben, több kérdésben állást foglaló gondolkodó volt, viszont szintén nem a gyakorlat embere.

Németh 1934 tavaszán állt elő egy kisebb sajtópolémiát követően tehetségmentő javaslatával. A felállítandó intézménynek a nép Eötvös-kollégiuma nevet adta. Ide 16–22 éves parasztfiúkat vett volna fel, akik egy évig tanulhattak volna történelmet, földrajzot, természettudományokat, helyesírást és egy idegen nyelvet. A Budapest melletti iskolához kert is társult volna, az itt termelt zöldségek és gyümölcsök eladásából biztosították volna az ellátást. Mi is volt ennek az elképzelésnek a célja? Ezt kissé homályban hagyta Németh László, hiszen így fogalmazott: „mentsük meg ezeket a két sors közé került embereket, segítsük hozzá őket, hogy csodabogarakból a nép vezetőivé váljanak”.¹⁸ Németh abban bízott, hogy ezek a fiatalok falujukba visszatérve kovászai lehetnek az adott közösségnek: helyben hirdethetik azokat a reformeszméket, amelyekkel Magyarország megújítható.

A cikk sorsa nem különbözött Németh László számos értékes, de részleteiben kidolgozatlan, kellően végig nem gondolt felvetésétől. Élénk hírlapi polémia bontakozott ki, melynek folyamán Illyés Gyulától kezdve Cs. Szabó Lászlón át Szekfü Gyuláig sokan megszólaltak. Rámutattak az iskola céljának tisztázatlanságára, a kiválasztás veszélyeire. Sok szó esett arról, hogy művészeket, középiskolai tanárokat vagy faluvezetőket kell-e képezni. Két hónappal később a vitát elindító Németh László az alábbi, kissé keserű gondolatokkal zárta le a véleménycserét: „A nép Eötvös-kollégiumának terve egy időre megint magánügyemmé vált. Az marad-e? Megértem én már egyszer-kétszer, hogy arról, ami magánügyemnek látszott, végül mégiscsak kiderült, hogy közügy. Ha bírom erővel, most is így lesz.”¹⁹

Németh László ez esetben nem bizonyult rossz jósna, hiszen az 1930-as évek második felében egyre-másra láttak napvilágot a népi tehetségek iskolázásának, továbbtanulásának elősegítésével foglalkozó könyvek. Lényegében Szabó Dezső előbbieiben bemutatott cikkei is ide sorolhatók, amelyek a Némethéihez képest sokkal realitásabb elképzeléseket tartalmaztak. A következő években a népiekhez nem sorolható, de rokonszenvűket élvező Györffy

¹⁸ Németh László: A nép Eötvös-kollégiuma. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Püski, Budapest, 1992. 628. p.

¹⁹ Németh László: Két sors között (Zárszó az östehetségek vitájához). *Tanú*, 1934. október, 342. p.

István néprajztudós, a remek kormányzati kapcsolatokkal rendelkező Zilahy Lajos, vagy a finn társadalom demokratikus paraszti hagyományait csodáló Kodolányi János egyaránt papírra vetette elképzeléseit. Ezek mindegyike abból indult ki, hogy akár kollégiumok, akár népfőiskolák révén be kell tölteni a szakadékot, amely akadályozza a paraszti társadalom modernizálódását. Az értelmiséget átjáró izzás újból Németh Lászlóban lobbant fel, aki 1940 tavaszán felelevenítette néhány évvel korábban papírra vetette elképzeléseit.

Németh László írásának kiváltó oka Féja Géának a Kelet Népeben közölt cikke volt, amelyben a népfőiskolában lelte meg a parasztság felemelkedését legjobban szolgáló intézményt. Féja kifejtette azt is, hogy milyen szerepet szán az új, paraszti származású elitnek: „Nincs iskolatípus, amely a parasztság elitjének műveltségét betetőzi, s művelt, hivatott paraszti réteget ad a falunak. Az erős nemzeti állam és a fajvédelem korszakát éljük. Nagyan folyik a gazdasági életben az őrsgé váltás[,] és az a kormányzat tendenciája, hogy a magyar fajtát a gazdasági életben is megfelelő szerephez juttassa. A végső cél, helyesebben a közéleti cél azonban: a megerősödött magyarság önkormányzaton nyugvó szabad élete. A paraszti tömegek népi-nemzeti demokráciát kívánnak, s ez a kívánság a jövőben döntő szerepet fog játszani a magyar életben.”²⁰ A cikk nyomán Németh László levelet írt a *Kelet Népe* főszerkesztőjének tisztségét betöltő Móríc Zsigmondnak, amelyben kissé átalakítva, de felmelegítette a nép Eötvös-kollégiumának ötletét. Ezúttal Törökvész úti házát ajánlotta fel egy jövőbeni parasztkollégium céljaira. Itt február 1-je és november 1-je között 10 fiatal élhetne, és minden nap más író tanítaná őket. Délelőtt kirándulnának, múzeumokat látogatnának, házi munkát végeznének, délután pedig természettudományi és bölcséleti előadásokat hallgatnának.

Móríc Zsigmondot annyira fellelkesítette az ötlet, hogy némi indiszkréciót elkövetve közzétette Németh László magánlevelét a Kelet Népeben.²¹ Sőt mi több, összehívta tíz íróársát (Boldizsár Ivánt, Darvas Józsefet, Erdei Ferencet, Féja Géát, Illyés Gyulát, Kerék Mihályt, Kovács Imrét, Németh Lászlót, Szabó Pált és Veres Pétert), és megalapították a Népfőiskolai Társaságot. Móríc megyénként 1–1 fiatalelőt kívánt meghívni az írók népfőiskolájára, amelynek a vonzó sárospataki példa²² nyomán a Törökvész nevet adta

²⁰ Féja Géza: A népfőiskola alapjai. *Kelet Népe*, 1940. február 15. 3–4. p.

²¹ Németh László levele Móríc Zsigmondnak. *Kelet Népe*, 1940. március 1. 3. p.

²² A sárospataki népfőiskolára legújabbán lásd Bartha Ákos: Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai. Hernád, Sárospatak, 2013.

volna.²³ A nagy nekibuzdulást kevés tett követte. Hamar kiderült, hogy az alapítók közül Veres Péter és Erdei Ferenc különböző megfontolásokból, de nem támogatják ezt a fajta népfőiskolát. Bár Móricz tapogatózott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnál is, hogy felkarolnák-e a tervet, és Németh László is elkészítette a Budapesti Népfőiskolára keresztelt intézet programját, de az nem vált valósággá. 1940 augusztusában Móricz bejelentette lapjában, hogy az írók elállnak az általuk fenntartott és működtetett népfőiskola létrehozásától. Ezt hivatalosan azzal indokolta, hogy az ő intézetük nem felelne meg a készülő népfőiskolai törvényben foglaltaknak.²⁴

Bár a népi írók, főként Németh László és Móricz Zsigmond által óhajtott népfőiskola végül nem kezdte el működését, az eset számos tanulsággal járt. Ezeket leginkább a szervezésben és a kormányzati kapcsolatok ápolásában fontos szerepet játszó Féja Géza fontolta meg és hasznosította néhány évvel később.

1939 őszén megnyitotta kapuit a Bolyai Kollégium, amely 1942 februárjában Györffy István Kollégiummá alakult át. Az intézmény 1944 előtti történetének áttekintésére nem vállalkozhatunk,²⁵ de annyit kijelenthetünk, hogy ez a kollégium jelentette a népi mozgalom tehetségmentő/tehetséggonddozó erőfeszítéseinek a csúcását. Az első népi kollégium sikerességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy falai között indult útjára Csanádi Imre, Fekete Gyula, Kardos László és Sipos Gyula, nem is szólva az 1945 utáni több ezer kollégistáról. A Györffy Kollégium a hatalmi elit mérsékelt reformok iránt elkötelezett részének anyagi és politikai támogatását élvezte, köszönhetően Zilahy Lajos és Féja Géza közvetítő tevékenységének. A történet közismertsége okán nem időzünk sokáig a Györffy Kollégium históriájánál. Inkább vessünk egy pillantást a kevésbé ismert népfőiskolai mozgalomra, mérlegre téve, hogy mi valósult meg a korábban kifejtett elképzelésekből.

Az egyházi, egyesületi vagy állami támogatással létrejött népfőiskolák színes palettáját nehéz áttekinteni, ezért választottunk egy olyan példát, amely magán hordozza az egész mozgalom jellegzetes vonásait. A Széchenyi Népfőiskola Léván működött, 1942. január 7-e és február 28-a között.²⁶ Formálisan

²³ Móricz Zsigmond: Törökvész. Magyar írók első népfőiskola községe. *Kelet Népe*, 1940. március 1. 1–2. p. A község kifejezés a sárospataki népfőiskola tanárai és diákjai által alapított telepre, Szeretettfalvára utal.

²⁴ Móricz Zsigmond: Népfőiskolai törvény előtt. *Kelet Népe*, 1940. augusztus 15. 1–2. p.

²⁵ Erről lásd Papp István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*. Napvilág, Budapest, 2008. 123–317. p.

²⁶ Féja Tibor: *Széchenyi Magyar Kultúr Egyesület Széchenyi Népfőiskola*. Széchenyi Magyar Kultúr Egyesület, Léva, 1942. A 60 oldalas füzetet a Féja Tibor elleni népbírószági eljárás anyagában találtam. A védőügyvéd csatolta, mint a vádlott

a Széchenyi Magyar Kultur Egyesület vette pártfogásába, de jelentős állami forrásokat kapott az Országos Nép- és Családvédelmi Alaptól, a Nyitra vármegyei szociális előadótól, a Vöröskeresztől és a Magyar Gyermekvédő Ligától is. A népfőiskolát 29, a környékbeli falvakból érkezett 16 és 23 év közötti parasztfiú végezte el. A bentlakásos intézményben mai kifejezéssel élve közismereti és gyakorlati tárgyakat egyaránt oktattak: hittant, magyar irodalmat és történelmet, táj- és népismeretet, művészettörténetet és földrajzot. A diákságot igyekeztek megismertetni a korszerű mezőgazdaság, a jog és közigazgatás, a számtan és az egészségtan alapkérdéseivel is. Nagy hangsúlyt fektettek a népi kultúra ápolására, így népdalok és néptáncok tanulása ugyancsak szerepelt a népfőiskola tanrendjében. Az órákat többnyire Nyitra vármegyei gimnáziumi és polgári iskolai tanárok, orvosok, állatorvosok, egyetemi hallgatók, mezőgazdászok és gazdasági felügyelők tartották. A nádszegi körorvos Janics Kálmán, aki az egészségtani előadásokat tartotta, később a felvidéki magyarság hányattatásainak krónikásaként vált ismertté. A népfőiskola lelke Féja Tibor népiskolai tanár, Féja Géza öccse volt. Ő nem csupán a szervezéssel, hanem a propagandával is sokat foglalkozott, s ebben fivére nagy segítséget jelentett. A lévai népfőiskoláról nem csupán a érsekújvári, kassai, losonci és komáromi lapok írtak, hanem a kormánypárti Magyarország, valamint az Új Magyarország is, sőt a megnyitásról tudósított a Magyar Rádió is.

Arról, hogy a 8 hétig tartó népfőiskola milyen eredménnyel járt, mennyiben változtatta meg az oda járó parasztfiúk életét, semmit sem tudunk. Annyit azonban elmondhatunk, hogy a szerte az országban hasonló háttérrel, létszámmal, tanrenddel és oktatói gárdával működő népfőiskolai hálózat hallgatói közül 1945 után jó néhányan felbukkantak a népi kollégiumokban, a Nemzeti Parasztpártban és a különböző szövetkezetek, a népi mozgalommal rokonszenvező egyesületek vezetőségében.

A mezőgazdasági reform

A népi mozgalommal kapcsolatban mindmáig nem alakult ki széles körben elfogadott történettudományi értékelés, nem csekély mértékben annak köszönhetően, hogy a témát tárgyaló szerzők sajnálatos módon igen könnyen a népi-urbánus vita mocsarába tévednek. A nagyon kevés, senki által nem vitatott állítás egyike az, hogy a népiek a parasztság sorsát helyezték

szociális elkötelezettségét bizonyító dokumentumot. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.9. V-99102.

gondolkodásuk középpontjába, és ebből adódóan megkerülhetetlennek tartották a nagybirtokrendszer felszámolását, vagyis a radikális földreformot.²⁷ Ennek deklarálásán túl a népi írók közül nagyon kevesen mélyedtek el igazán komolyan a gazdasági ésszerűségnek és a politikai várakozásoknak egyaránt megfelelő helyes földreform mibenlétében.²⁸ Hiszen a nagybirtokok felparcellázása és a parasztságnak való szétosztása csupán az első, önmagában sem könnyen megvalósítható állomása volt egy sokkal komplexebb problémahalmaz megoldásának. Sokkal helyesebb ezért mezőgazdasági reformról beszélni, amely a paraszti gazdálkodás minden problémáját felöleli. A felosztott földön gazdaságosan kellett termelni, ehhez tőkére, gépekre, agrotechnológiai és piaci ismeretekre volt szükség. A földosztás lebonyolításának módja önmagában is nagyban meghatározta, hogy életképes mezőgazdaság születik-e, s ezzel megoldódik-e a föld népének számos problémája.

A közhiedelemmel ellentétben a mezőgazdasági reform legalaposabb szakértője a népiek között nem Erdei Ferenc volt, hanem 1945 utáni nagy ellenfele, Kovács Imre. Erdei kétségtől sokat tudott a paraszti településformákról, gazdálkodásról, a szövetkezeti kérdéssről, de igazi reformer munkássága csak 1956 után bontakozott ki. Az a mezőgazdasági modell, amely az 1960-as években Erdeinek is köszönhetően létrejött, lényegét tekintve visszatérés volt a Kovács által évtizedekkel korábban megfogalmazottakhoz. Úgy véljük, hogy Erdei sokkal inkább a népi mozgalom, majd a Nemzeti Parasztpárt közigazgatási reformelképzeléseihez járult hozzá, amelyet a következő fejezetben fogunk tárgyalni. Most inkább Kovács Imre és egy kevésbé ismert kortársa, Somogyi Imre tevékenységét idézzük fel.

Kovács Imre nevét 1937-ben megjelent harcos szociográfiája, a *Néma forradalom* és az azt követő bírósági eljárás tette ismertté. A következő esztendőben a Márciusi Front egyik meghatározó személyisége, 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt alapító tagja. A háborús esztendőben a párt és a népi mozgalom politikai hetilapjaként szolgáló Szabad Szó felelős szerkesztője,

²⁷ A népi írók közül csak Erdélyi József jelentett kivételt, aki a földreform helyett sokkal inkább az uradalmak hierarchikus berendezkedését és munkafegyelmét csodálta. Gyurgyák János: Szélsőjobbboldaliság a népi mozgalomban, In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Osiris, Budapest, 2009. 460. p.

²⁸ A parasztság politikai szerepvállalásával, történelmi hivatásával sokat foglalkozó Veres Péter is hallgatott, amikor a konkrét teendők ismertetéséről kellett volna szólnia: „A megoldásról, az új életforma megvalósításáról, a gépesítésről és a szövetkezésről már nem írok. Erdei Ferenc és Kovács Imre, akik szintén a parasztság fiai s akiknek szintén a parasztság felszabadításán fő a fejük, már sokat írtak erről.” Veres Péter: *Paraszsors – magyar sors*. Püski, Budapest, 2000. 358. p.

ha éppen nem katonai behívójának tett eleget. Számtalan irodalmi esten, vidéki gimnáziumban, hetilapok szerkesztőségében, karcos publicisztikában hirdette a mezőgazdasági reform szükségességét és helyes végrehajtásának módját. 1940-ben jelentette meg a Bolyai Akadémia és Püski Sándor közös vállalkozásában *A parasztéletforma csődje* című könyvét, amely 1935-től gyűjtötte csokorba a mezőgazdaság reformját taglaló írásait.

Kovács Imre legnagyobb erényét az jelentette, hogy nem táplált illúziókat, naiv hiteket sem általában a politika természetével, sem konkrétan a Horthy-korszak hatalmi elitjével kapcsolatban. Legfontosabbnak a paraszt-ság politikai megszervezését tartotta, ennek rendelte alá a gazdasági szervezetek létrehozását. Határozottan állás foglalt a demokratikus szövetkezeti mozgalom szükségessége mellett: „Győzzük meg a magyar parasztot is, hogy a szövetkezet érette van – írta –, tanítsuk meg szövetkezetiileg gazdálkodni, gondolkodni és hagyjuk meg kezében a vezetést, akkor népünknek is kedves lesz a szövetkezet.”²⁹ Szükségesnek látta a választójog kiterjesztését, sőt a népiekre nem igazán jellemző módon Rousseau-ra és a francia enciklopédistákra hivatkozott, mondván, a magyar népnek is új társadalmi szerződést kell kötnie.

A kíváncsú mezőgazdasági reform részletezésénél Kovács Imre, ahogyan azt ő maga is elismerte, más szerzők műveiből merített. Kortársai közül főként Adorján János, Kerék Mihály és Matolcsy Mátyás agrárgazdasági munkáit forgatta. Matolcsyhoz személyes barátság is fűzte, 1935 nyarán szociográfiai adatgyűjtés céljából együtt járták be Magyarországot. Bár 1938 után Matolcsy a szélsőjobboldalhoz csapódott, a mezőgazdasági népességről írott munkáit nem kezdte ki az idő.³⁰ Adorján Jánostól pedig a belső és a külső üzemkör jelentőségéről szóló gondolatokat vette át Kovács Imre.³¹

Az 1930-as évek végének magyar mezőgazdaságát illetően Kovács Imre úgy vélekedett, hogy a kezdődő háborús konjunktúra ellenére az ágazat mély válságban van. A nagybirtok megszüntetése önmagában nem oldja meg a problémákat, már csak azért sem, mert a kisüzemnek és a nagyüzemnek

²⁹ Kovács Imre: Szervezés. In uő: *A parasztéletforma csődje*. Bolyai Akadémia – Magyar Élet Kiadó, Budapest, 1940. 169. p.

³⁰ Romány Pál: A tévelygő „apostol”. Matolcsy Mátyás és az elfelejtett agrárpolitika. In Sipos Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikuskok a XIX. és a XX. században*. Napvilág, Budapest, 2010. 177–199. p.

³¹ Elsősorban Adorján János *A magyar föld korszerű problémái* című munkáját tanulmányozta Kovács. A könyv tartalmát a szerző röviden összefoglalta a *Szép Szó* köre által kibocsátott nemzetkarakterológiai kötetben. Adorján János: *A magyar föld korszerű problémái I.* In *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről*. Reprint kiadás, Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, Budapest, 1990. 143–155. p.

egyszerre kell jelen lennie a korszerű agrárgazdaságban: „A mezőgazdasági üzem kettéválasztása a racionális termelés kezdetét jelenti. Eddig nehezen lehetett a mezőgazdasági termelésben nagyobb arányú változásokat elérni, mert az üzemműköri zavarták egymást.”³² Kovács értelmezésében a belső üzemműkör négy-öt hektárból álló birtokot jelent, ahol a parasztok zöldség- és gyümölcsstermeléssel, valamint állattartással foglalkoznak. Külső üzemműkört nagy kiterjedésű táblákat értett, ahol elsősorban külterjes szemtermeléssel, vagyis búza, árpa, kukorica vetésével és aratásával termelnek jövedelmet. Míg a belső üzemműkört a paraszti magángazdaságok, a külsőt a részvénytársaságok dominálják. Ez a szisztéma bizonyos vonatkozásaiban az 1960-as évek magyar mezőgazdaságában tűnt fel, ahol a rendkívül eredményesen termelő háztáji kiegészítette a termelőszövetkezetek hatalmas szántóföldjeit.

Kovács Imre, túlzás nélkül mondhatjuk, profetikus erővel vetítette előre az 1945-ös földreform tényleges folyamatait: „A földreform úgy, ahogy nálunk hivatalos és nemhivatalos körökben tervezik, eredménytelen lesz. Hiába emlegetik, hogy organikus, konstruktív, jól átgondolt és megfontolt földreformra gondolnak: a tömegindulat és a felkészületlenség sodrában egyszerű mechanikus földosztás lesz a vége.”³³ Mindehhez hozzátette, hogy az így végrehajtott földreform kisbirtokok tízezreit hozza létre, amelyeket „elavult termelési technika” és „feudális munkarendszer” jellemez, ennél fogva nem lehet korszerű agráriumot létrehozni. A föld szétosztásán túl Kovács Imre szükségesnek tartotta a termelés átszervezését, az erőteljes gépesítést és a mezőgazdasági szociálpolitika megteremtését. Addig, amíg a kedvező politikai fordulatot el nem hozza az idő, nagy hangsúlyt kell fektetni a parasztság oktatására az elemi iskolától kezdve a mezőgazdasági szakiskolán át a népiskoláig bezárólag.

Az eddig ismertett reformlépéseket legalaposabban egy 1940 nyarán, a francia összeomlást követően írott tanulmányában foglalta össze Kovács Imre. Az időpontnak fokozott jelentősége volt, és érdekes párhuzamok levonására kínált alkalmat a szerzőnek. A Nyugat- és Észak-Európa jelentékeny részét elfoglaló német hadjárat kapcsán azon töprengett, hogy a háborús zűrzavarban csupán a parasztok nem menekültek el, ők a harcok csillapultával folytatták a föld művelését. Mindebből azt a tanulságot vonta le Kovács, hogy nem a hadiipari fejlesztések biztosíthatják a népek fennmaradását, hanem valami más. „A betonérődök, páncéltornyok és tankcsapdák nem tudták megvédeni az országot; ha van jövőjük a népeknek, azt a parasztságnak köszönhetik meg.

³² Kovács Imre: Menekülés a faluból. In uő: *A parasztelefforma csődje...* i. m. 187. p.

³³ Uo. 192. p.

A korábban végrehajtott holland, belga, francia földreformok áldása most jelentkezik. Az erődök helyébe a tanyák, udvarok, parasztházak léptek, s nincs az a hatalom, amelyik elmozdíthatná, megsemmisíthetné őket.”³⁴

Magyarország esetében is a belső reformok, a parasztság sorsának javítása mellett tette le a garast Kovács Imre, hiszen csupán ez biztosíthatja a magyar nép fennmaradását. Úgy vélte, hogy a hagyományos, vegytiszta piaci liberalizmus immár a múlté, a közösség érdekei fognak dominálni. A továbbiakban abból indult ki, hogy Magyarországnak a háború alatt és az azt követő rendezés során is ugyanazt a stratégiát kell követnie: mezőgazdaságát kell fejlesztenie, mivel az európai agrárzónába tartozik, és ott is marad. Az ide sorolható ország-sávra kettős feladat vár: „élelmezője és piaca lesz az iparos Európának”.

Ahhoz, hogy Magyarország az őt megillető helyet elfoglalhassa az európai agrárzónában, gyökeres reformok szükségeltetnek, a „mechanikus földreform [...] már túlhaladottnak tekinthető”. Az addig történt próbálkozások nem elegendők, felejtésre érdemesek. Elavultnak tartotta a nagybirtok és a kisbirtok hívei között régóta zajló vitákat, mivel össze nem hasonlítható szempontokat állítottak egymás mellé. Kovács szerint valóban a nagybirtok okolható azért, hogy a parasztság vásárolható és örökíthető föld hiányában egykezni kényszerült. Ugyanakkor a kisbirtok egyoldalú, szakszerűtlen szemtermelésre rendezkedett be, amely nem versenyezhet a nagyüzemi gazdálkodás hozamaival. Az alapvető különbség oka, hogy a kisbirtokot hat elemít végzett parasztok művelik, míg a nagybirtokot legmagasabb fokú szakképzést kapott gazdasági tisztviselők. Ezért a legfontosabb agrárpolitikai feladat „a mezőgazdasági szakoktatás reformja és a parasztság kulturális felemelése”.

Kovács a fent megfogalmazott érvek egyikét sem érezte teljes mértékben igaznak, és állást foglalt mind a kisbirtok-, mind a nagybirtokrendszer 1940-es formájával szemben. „Meddő vitatkozás helyett az új keretek és a mezőgazdasági üzem jövőbeni fejlődését tekintsük inkább át és úgy döntünk a magyar nagybirtok sorsa felett.”³⁵ A jövőbeni fejlődés Kovács Imre szerint eldöntött tény: csak nagyüzemi keretben lehet eredményesen gazdálkodni. Viszont olyan korszerű nagyüzemek, mint a holland, dán vagy német gazdaságok, alig vannak Magyarországon. Nálunk az uradalmak zöme súlyosan eladósodott, kevés és korszerűtlen géppel rendelkezik, a melléképületek renoválásra várnak, a cselédek és idénymunkások alulfizetettek, nyomorúságos viszonyok közepette tengődnek. A paraszti kisbirtokosok viszont zömében korszerűtlenül termelnek, nem tudnak betörni az európai piacra,

³⁴ Kovács Imre: Magyar agrárpolitika. In: uő: *A parasztéletforma csődje...* i. m. 197. p.

³⁵ Kovács Imre: Magyar agrárpolitika. In: uő: *A parasztéletforma csődje...* i. m. 202. p.

nem bírják a gazdasági versenyt. Kovács szerint a megoldás az amerikai és a szovjet mezőgazdaságban már kialakult rendszer, a korábban bemutatott belső és külső üzemkör meghonosítása.

A szerző lépésről lépésre megtervezte a mezőgazdasági reform állomásait is. A nagybirtokrendszer felszámolása után az agrárproletariátus kétharmadának földhöz juttatásával számolt. A belső üzemkörrel azonosított kisbirtokoktól remélte Kovács Imre az exportképes gyümölcs- és zöldségtermelés, valamint az állati termékek előállításának gyors kibontakozását. A korszerűen termelő külső üzemkörben nagyarányú gépesítést tartott elengedhetetlennek, amelynek révén megszűnne az embertelen fizikai erőfeszítést kívánó paraszti munka és megsokszorozódnának a termésátlagok. Ezen a ponton kapcsolta be Kovács Imre a munkaszervezés megújításának eszméjét, az alulról szerveződő szövetkezet ideáját. „A szövetkezeti elv, mint amelyik legalkalmasabb külső üzemkörök megszervezésére, a technikai felszerelés beszerzésére és a termelési újítások megvalósítására[,] az új rendet jelenti, s így a vertikális intenzitás³⁶ keretétül is szolgálhat. *Az európai újjárendeződéssel a magyar mezőgazdasági iparok nagymérvű fejlődése is megindulhat.*”³⁷ A feldolgozóipar megerősödésétől pedig a földhöz nem jutott agrárproletariátus számára remélt munkaalkalmakat.

A nagy ívű gazdaságfejlesztési programból igen kevés valósult meg, leginkább az 1960-as évek agrárreformjai során közeledtek ehhez a modellhez. Az akkori agrárreformerek vezető személyisége, Fehér Lajos 1942–43-ban a Szabad Szó szerkesztőségében Kovács Imre társaságában pallérozódott. Így nem véletlenül írta emlékiratában Kovácsról, hogy „a felszabadulás után ő lett volna a legmegfelelőbb földosztó miniszternek”.³⁸

Ha olyan embert keresünk a népi mozgalom nagyjai közül, akire leginkább ráillik, hogy a szó szoros értelmében a nép szolgálatának szentelte életét, akkor bizvást hivatkozhatunk Somogyi Imrére.³⁹ Az autodidakta szobrász, festő és kertészeti szakember sok ezer kilométert kerékpározott keresztül-kasul Magyarországon. Otthonosan mozgott Baranyában és Szabolcsban,

³⁶ A vertikális intenzitás megfeleltethető az 1970-es években Magyarországon is megtelepedett üzemi formának, a vertikális integrációnak. Ez azt jelentette, hogy a növénytermeléstől a feldolgozáson át a szállításig és a boltok polcaira kerülésig a mezőgazdasági termék egy alulról felfele szerveződő láncon belül halad. A fogalmi és tartalmi azonosság is rávilágít Kovács Imre rendkívül előremutató gondolataira.

³⁷ Kovács Imre: Magyar agrárpolitika. In uő: *A paraszteleforma csödjé...* i. m. 209. p. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁸ Fehér Lajos: *Így történt*. Magvető, Budapest, 1979. 195. p.

³⁹ Életrajzi adatait lásd Benkő Péter: *A magyar népi mozgalom almanachja*. Deák, Budapest, 1996. 329–331. p.

a Bükk alján és a Csepel-szigeten. Megszállott szenvedéllyel kereste azokat a vállalkozó szellemű fiatal parasztgazdákat, akik hajlandónak mutatkoztak arra, hogy új növények termelésével, merész technológiai kísérletekkel falujuknak is példát mutassanak. A kortársai által „kerékpáros apostolnak” nevezett Somogyi gyakran több hónapot is eltöltött egy-egy faluban, hogy megállassa, az általa javasolt módszerekkel lehet-e eredményesebben gazdálkodni. Tapasztalatait *Kert-Magyarország felé* című munkájában foglalta össze.⁴⁰ A cím felettébb ismerősen csenghet a Németh László életművét akár felületesen ismerőknek is, de míg a szárszói beszédben a jövő értelmiségi társadalmának részeként esik szó a városokat körülvevő kerteiről,⁴¹ addig Somogyinál az agrárium megújításának legfőbb eszköze a Kert-Magyarország víziója.

Somogyi Imre azért írta művét, mert tisztában volt azzal, hogy pusztán a szellemi élet, a művelődés reformja önmagában elégtelen, ráadásul csak hosszabb távon járulhat hozzá a parasztság felemelkedéséhez. Kovács Imréhez hasonlóan kevésnek érezte a mechanikus földreformot, ha mindez nem jár együtt új gazdasági rendszer megteremtésével. „De nekünk, sajnos, nemcsak kulturális bajaink vannak, ugyanolyan helytelen úton jártunk eddig gazdasági tekintetben is. De erről, sajnos, a nagyközönség számára, még alig írtak. Gazdasági életünk múltjáról alig tudunk valamit. Ez a kis munka ezt a hiányt szeretné pótolni” – írta könyve bevezetésében Somogyi.⁴²

A szerző alapkoncepciója az volt, hogy a mezőgazdaság terén Magyarországnak kiváló adottságai vannak, ezért nem külföldi állat- és növényfajok behozatalával, az éghajlati, talajtani viszonyoknak idegen termelési eljárások átültetésével kell kísérletezni, hanem a hazai adottságokra érdemes építeni. Azért kárhoztatta Somogyi a hazánkban őshonos háziállatok (magyar szürkemarha, bakonyi disznó, parasztló, parlagi tyúk, racka juh) tenyésztésének elhanyagolását, mivel ezek a fajták már akklimatizálódtak az éghajlati viszonyokhoz és a Kárpát-medencében felbukkanó állatbetegségekhez. Erőteljesen kritizálta az egyoldalú szántóföldi gabonatermelést is, amely szerint nem lehet jövedelmező az ország számára. Hogyan lehet kialakítani

⁴⁰ Somogyi Imre: *Kert-Magyarország felé*. Magyar Élet Kiadó, Budapest, 1942.

⁴¹ „Hivatalukba belécsömörlött értelmiségiek, szabad idejükben ojtogató hivataloszolág, a gyári munkások, a magasabb földművelésre rákapott gazdai fjak törekednek abba a Kertmagyarországba, melynek apró városgóccokkal s villamosított tanyákkal teleszórt tájképét talán elképzelni sem tudják, csendes, emberies, »kispolgárinak« gúnyolt hajlamaikban mégis ők készítgetik.” Németh László előadása. In *Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszélésorozata*. Püski, Budapest, 1993. 43. p.

⁴² Somogyi Imre: *Kert-Magyarország felé...* i. m. 8. p.

a megfelelő gazdasági rendet, tette fel a kérdést. „A minél előbbi és minden erővel történő kertgazdaságra való áttéréssel. A gyümölcs- és zöldségfélék termesztésével és amire szintén beláthatatlan lehetőségünk van, a szárnyasok tenyésztésével és állattenyésztéssel” – hangzott a válasz.⁴³

A könyv legérdekesebb része az, amikor Somogyi Imre az úgynevezett hasuragazdálkodást írja le. A török eredetű szó nádból vagy gyékényből font takarót jelent, amelyet tavasszal és ősszel a vetemények felé kifeszített drótra terítenek, így óvják meg a növényeket a talajmenti fagyoktól és az októberi deres hajnaloktól. Voltaképpen annak a fóliasátonak egyszerű formájával van dolgunk, amely az 1970-as években forradalmasította a magyar mezőgazdaságot. A lényeg a tenyészidőszak meghosszabbításában van: hamarabb lehet vetni és ősszel tovább van friss paprika és paradicsom. Az eljárást Somogyi saját maga is sikerre vitte vállalkozó szellemű szabolcsi és borsodi gazdáknál. A kötetben bemutatta a szövőállványt, aprólékosan leírta a hasura előnyeit és alkalmazásának lépéseit.

Somogyi számos további javaslattal állt elő: szorgalmazta egy országos talajkataszter elkészítését, hogy minden gazda tudja, mit érdemes a földjébe vetnie. Sikraszállt az öntözést lehetővé tevő víztárolók építése mellett. Előre látó módon ellenezte a mocsarak, lápok lecsapolását, mivel az az Alföld sivatagosodásához fog vezetni, helyette a kacsatenyésztést népszerűsítette. Javasolta, hogy minden faluban legyen határbíró, aki iskolát végzett mezőgazdasági szakemberként segitené a parasztembereket, gondoskodna a parlagon hagyott földek bevetéséről. Őt a helyi közösségnek kellene megválasztania.⁴⁴ Somogyi műve utolsó fejezetében az egykekérdéssel foglalkozott, s a gazdasági okok mellett inkább erkölcsi, még pontosabban társadalom-lélektani tényezőkkel magyarázta kialakulását. A hivatali ügyintézés bemutatásával rávilágított az egyke mentalitásbeli okaira: „Ha zsirosnyakú paraszt dugja be a fejét, az előbb még oly haragos úr menten megszelídül. De ha véletlenül egy szegény flótás dugja be a fejét az ajtón, jaj annak. [...] Ezért egykézik a zsiros paraszt. Ezt a megkülönböztetést, megbecsülést akarja egyetlen fiára átruházni. Nagyon jól látja mindegyik, hogy a megbecsülés nem neki, hanem a vagyonának szól.”⁴⁵

⁴³ Somogyi Imre: *Kert-Magyarország felé...* i. m. 33. p.

⁴⁴ Somogyi Imrének ez a javaslata más elnevezéssel (termelési bizottság), de azonos tartalommal 1945 és 1947 között meg is valósult, segítve a háborútól sújtott falvak újjáéledését. Nagy József: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei 1945–1956*. Napvilág, Budapest, 2009. 32–35. p.

⁴⁵ Somogyi Imre: *Kert-Magyarország felé...* i. m. 117. p.

A közigazgatás átalakítása

Somogyi Imrének az egykérőlről szóló megjegyzése átvezet minket arra a területre, ahol a népiek szerint nagyon pőrén megmutatkozott a Horthy-rendszer mélyen antidemokratikus mivolta. A községháza, a vármegye, az adóhivatal rettegett helynek számított a parasztemberek szemében, s erről bőségesen tanúskodnak akár Móricz Zsigmond regényei és novellái, akár a népi szociográfiák történetei. Természetesen abból is sok probléma származhatott, ha analfabéta, a modern világ működését nem értő embereknek kellett adminisztratív ügyeket elintéznük, de a fő gondot mégsem ez jelentette, hanem magának a közigazgatásnak a magyar társadalomban betöltött szerepe, a hivatalnokok viselkedése, megnyilvánulásai, amelyekről bőséggel értekezett a népi mozgalom legkiemelkedőbb teoretikusa, Bibó István.

Bibó elméleti munkásságának hozadéka az általa Erdei Ferencsel közösen kidolgozott, 1946 júliusában nyilvánosságra hozott közigazgatási reformjavaslatban öltött testet. A koncepció részletes bemutatása előtt érdemes szemügyre venni Bibó részben töredékes és/vagy kéziratban maradt, a témával foglalkozó írásait is. Ezek a reformjavaslattal egy időben, némelyik még utána fogalmazódott meg, de világosan kiderül belőlük, hogy Bibó mit tartott rossznak, fenntarthatatlannak az 1944 előtti magyar közigazgatásban.

Bibó abban különbözött a magyar közigazgatás-tudomány szerzőinek döntő többségétől, hogy nem csupán az igazgatás technikai, szervezeti jellemzőivel, valamiféle önmagában álló szakszerűséggel foglalkozott, hanem azzal is, hogy milyen viszonyban állnak a köz tisztviselői az őket körülvevő társadalommal, egyszerű kifejezéssel élve a néppel. Bibót sokkal inkább szociológiai, társadalom-lélektani szempontból izgatta a közigazgatás milyensége, nem pusztán jogfilozófiai, jogtechnikai aspektusból. Ideális esetben a közösség önzorgatása mellett foglalt állást, ezzel állította szembe a kizárólag hatalmi, uralmi szempontokat érvényesítő centralizált adminisztrációt. Tisztában volt ugyanakkor a modern társadalom bonyolultságával, ezért úgy vélte, annál jobb a közigazgatás „minél inkább meg tudja közelíteni az adott lehetőségek és szükségégek mellett az önzorgatás ideáját”.⁴⁶

Bibó a rá jellemző történeti gondolkodáshoz híven megpróbálta feltárni, hogyan alakult a magyar közigazgatás sorsa, mióta egyáltalán az állami igazgatás igénye felmerült Magyarországon. Az önzorgatás jószágáról vallott

⁴⁶ Bibó István: A magyar közigazgatás örökletes betegségeiről. In: *Bibó István összegyűjtött munkái* 3. S. a. r.: Kemény István és Sárközi Máttyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1983. 647. p.

meggyőződéséből adódóan nem értett egyet azzal a megközelítéssel, hogy a mindenkori hatalom vagy az annak alárendelt tényezők a közérdek kizárólagos hordozói lennének. Felfogása szerint „a hatalomnak az az éles felélése és a társadalom tömegeinek életétől való idegensége, mely közérdek és magánérdek, eredményesség és szakszerűség éles szembeállítására vezet, mint látni fogjuk, éppen a magyar közigazgatásra mindenkor jellemző volt; nem jellemző ellenben azokra a legmodernebb környezetekre, ahonnan Magyary Zoltán a modern eredményesség egész gondolkörét hozta”.⁴⁷

A magyar közigazgatási hagyományt Bibó két forrásból eredeztette. Egyrészt a vármegyei nemesi közigazgatásból, másrészt a Habsburg Birodalom igazgatási apparátusából. Rendkívül kritikusan viszonyult mindkét irányzathoz, s ezzel a megközelítésével egyaránt szembekerült a magyar történelem hagyományos függetlenségi nézőpontú és felvilágosult abszolutista olvasatával is. Bibó legkevésbé sem osztotta a vármegyéről mint a magyar demokratikus hagyományok, az idegen elnyomással való szembenállás letéteményeséről élő képet. Azt állította, hogy a „földesúri hatalom erősödésével, majd megmerevedésével a vármegye is mind erősebben a jobbagyság feletti nemesi hatalomgyakorlás eszközévé vált, s ebben a részében ez az igazgatás egy merőben uralmi szellemű, a rideg célmegvalósítás jegyében folyó igazgatási módszert jelentett, amely nem tudott sem szakszerűen elmélyült ügyintézésé, sem az igazgatottak bevonásával folyó demokratikus öniszervezéssé finomodni”.⁴⁸ Bár a Habsburg Birodalom által felállított és működtetett közigazgatási struktúra szakszerűségét Bibó nem vitatta, de közösségi szempontból ugyanúgy eredménytelennek ítélte: „a magyar nép számára ugyanolyan fajta igazgatást jelentett, mint a nemesség igazgatása: olyan igazgatást, mely a maga belső világában elérte a szakszerűség bizonyos fokát, azonban alapjellegét hatalmi feladatai adják meg s így mindenekelőtt ridegen célszerű és eredményes”.⁴⁹

Ezen értékelést azért idéztük viszonylag hosszasan, mivel egyértelműen rávilágított arra, hogy Bibó kevésnek és elégtelennek tartotta az olyan közigazgatást, amely pusztán racionális szolgáltatást nyújt, de nem érinti meg a demokratikus öniszervezés szelleme. Ideális vagy ahhoz leginkább közelítő modellt képviselt Bibó értelmezésében az alföldi városoknak az a típusa, amelyet ő Erdei Ferenc és körének leírásából ismert.⁵⁰ Kecskemét, Nagykőrös

⁴⁷ Bibó István: A magyar közigazgatásról I. i. m. 651. p.

⁴⁸ Uo. 652. p.

⁴⁹ Uo. 653–654. p.

⁵⁰ Bibó elsősorban Erdei Ferenc 1941-ben megjelent *Magyar város*, és Erdei felesége, Majláth Jolán és tanítványa, Márkus István 1943-ban kiadott *Egy alföldi civisváros kialakulása* című munkáira támaszkodott.

vagy Cegléd példája azért volt különösen rokonszenves Bibó számára, mivel ezeknél a városoknál a közigazgatás szakszerű differenciálódása nem járt együtt az élő közösséggel való kapcsolatok eltűnésével. Az átfogó történeti értékelés a két világháború közötti korszak esetében még keményebb ítéletet foglal magában. Ekkor már egyenesen a bürokráciában megtestesülő társadalmi önvédelemről beszélt Bibó, amely az úri és értelmiségi középosztály pozícióinak őrzését szolgálta.

Az eddig kifejtett, elnagyoltnak és leegyszerűsítőnek is mondható történeti elemzés mellett Bibó egy töredékes kéziratában külön áttekintette a Horthy-korszakbeli magyar közigazgatás jellemzőit. Akárcsak Szabó Dezső vagy Németh László, ugyanúgy az 1867-es kiegyezés elhibázott voltából eredeztette a magyar történelem, s ezen belül a közigazgatás problémáit is. A kiegyezésben nem azt tartotta a legrosszabbnak, hogy az 1848-as vívmányoknak csupán egy részét valósította meg, hanem azt, hogy „nem egy folyamatnak a továbbvitele, hanem az egyensúlyhelyzetnek a mozdulatlan megmerevítése érdekében jött létre”.⁵¹ Ez Bibó szerint olyan őszinteség hiányt eredményezett, amely megbénította a magyar politikát, és a közigazgatáson belül három megoldatlan problémát idézett elő. Egyrészt a felelősségi viszonyok átláthatatlansága rendkívül elnyújtotta és megnehezítette az ügyintézés. Másrészt a személyi ügyekben, kinevezésekben való döntéshozatal indokolatlan mértékben központosult, amely a legkevésbé sem a tehetséges, rátermett emberek kiválogatódását szolgálta. Harmadrészt pedig a központi közigazgatás olyan mértékig igyekezett ellenőrizni az igazgatást, hogy végül saját mindenhatóságába fulladt bele. Ezáltal a miniszterek és főhatóságok nem hosszú tervek kidolgozásával és megvalósításával foglalkoztak, hanem napi igazgatási döntések áradatával birkóztak meg. Bármennyire kritikusan értékelte is Bibó az 1944 előtti közigazgatás teljesítményét, mégsem ítélkezett differenciálatlanul, elismerte a becsületesen dolgozó szakemberek munkáját. Meglátása szerint „az alapvetően és rendszeresen elrontott apparátuson belül a hivatalnoki lelkiismeretességnek, az óraműszerű pontosságnak, szakmai elmélyedésnek, a kiművelt ügyintézési hagyományoknak nemcsak egyéni esetei, hanem igen széles körre kiterjedő gócai léteztek”.⁵²

Mindezek után érdemes szemügyre venni, hogyan szerette volna Bibó rendezni azt a problémahalmazt, amelyet éles bírálatban részesített. Erdei Ferenc belügyminiszterrel együtt publikált javaslata a Magyar Kommunista

⁵¹ Bibó István: A magyar közigazgatásról II. In *Bibó István összegyűjtött munkái* 3., i. m. 658. p.

⁵² Bibó István: A magyar közigazgatásról II. i. m. 664. p.

Párt központi napilapjában, a Szabad Népben jelent meg, de az egész koalíció számára készült. Bibó ekkor a Belügyminisztérium közigazgatási főosztályát vezette, ezért szokás azt mondani, hogy 1945 után még nem, majd csak 1956-ban vállalt politikai szerepet. Ez némiképp leegyszerűsítése az akkori időknek, hiszen pusztán a betöltött poszt kormányzati struktúrán belüli helyéből indul ki. Valójában Bibó István úgy is, mint főosztályvezető, úgy is, mint a Nemzeti Parasztpárt ideológusa már ekkor is fontos politikusi szerepet játszott.

Az Erdeivel közösen jegyzett szövegen⁵³ érződik, hogy kommunista napilapban tették közzé, s az is, hogy Bibó szerzőtársa ekkor már a marxizmus híveként gondolkodott. A szövegben olyan megfogalmazások találhatók, amelyek nincsenek benne, vagy csak enyhébb formában az előbb idézett Bibó-írásokban. Így például azt olvashatjuk, hogy „a vármegye a feudális szellem búvóhelyévé vált és fennmaradása döntő oka volt annak, hogy a magyar társadalom a legutóbbi időkig annyi feudális maradványt őrzött meg”. Egy másik helyen pedig nem csupán rossz és korszerűtlen közigazgatásról esik szó, hanem az „a népelnyomó uralom eszköze”-nek tituláltatik.

A szerzők a javaslat első részében tömören összefoglalták, hogy milyen hibákat látnak a közigazgatáson belül, s arra is utaltak, hogy ezek szerintük milyen történeti okokkal magyarázhatók. A megvalósítandó reformintézkedéseket tíz pontban foglalták össze. Először is fontosnak tartották a valódi községi önkormányzatot, amin azt értették, hogy a község tényleges vezetője a közvetlenül választott bíró legyen, az igazgatási teendőket pedig a neki alárendelt jegyző lássa el. A meglévő 25 vármegye és 151 járás helyett Bibó és Erdei 70–80 városmegye kialakítását javasolta. „A közigazgatás szervezetének a valóságos gazdasági, társadalmi és közlekedési góccok körül kialakult valóságos egységekhez kell idomulnia” – indokolták elképzelésüket. A városmegyék önkormányzati alapon, közvetlen választással működtek volna. Az akkoriban létező városokat pedig betagolták volna a városmegyékbe. Javasolták Nagy-Budapest létrehozását oly módon, hogy „a Budapest környéki városok és községek községi önállóságukat megtartva, a székesfővárossal egy törvényhatóságot alkossanak”. Tulajdonképpen ez volt a törvényjavaslat egyetlen pontja, amely négy évvel később valósággá vált, igaz, azzal a cseppel sem elhanyagolható különbséggel, hogy egyszerű összeolvasás következett be, bármiféle önkormányzatiságot nélkülözve.

⁵³ A közigazgatás reformja (A Nemzeti Parasztpárt javaslata). *Bibó István összegyűjtött munkái* 3., i. m. 695–702. p. Az egyes idézeteket külön nem jelöljük. (Kiemelés az eredetiben.)

A reform következő szintjét a hét országos kerület létrehozása jelentette, amikor is tájegységek szerint Budapest, Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely és Győr székhellyel felosztották volna Magyarországot. Bibóék szándéka szerint ez nem csupán a megyék fölötti újabb szintet jelentett volna, hanem a minisztériumok és központi hatóságok decentralizálását is. Mivel e fölött már nem létezett volna újabb igazgatási szint, ezáltal jelentős mértékben közelebb került volna az ügyintézés azokhoz az emberekhez, akikről dönteni kellett. A szerzők ettől az intézkedéstől nem csupán demokratikusabb működést, hanem az állami csúcsvezetés tehermentesítését is remélték: „A minisztériumokat a decentralizáció révén *alkalmassá kell tenni komoly központi irányításra* és megszabadítani minden ügyintézésről, hogy valóban kormányozhassanak.” Nagy kérdés persze, hogy ketté lehet-e ilyen egyszerűen és steril módon választani a modern közigazgatáson belül egymásba fonódó igazgatási és kormányzati funkciókat.

A nagyszabású közigazgatási reform szükségességét a javaslat kidolgozói olyan praktikus, a politikusok szívét mindig melengető érvekkel is igyekeztek alátámasztani, hogy a kevesebb közigazgatási egység kevesebb hivatallal és hivatalnokkal járna, így pénzt is lehetne megtakarítani. A törvény végleges szövegét és az egyes közigazgatási egységek határát a parlamenti munka során kívánták kikristályosítani, de a végrehajtás sorrendjét illetően Bibó és Erdei egyértelmű javaslattal szolgált. Először a vármegyék felszámolása után létrehoznák a városmegyéket és megválasztanák ezek képviselő-testületeit. Ezt követné a községi szervezet véglegesítése és önkormányzataik megválasztása. Végül felálltak volna a kerületek, és ezzel párhuzamosan leépítették volna a minisztériumok számba jöhető részét.

A papíron szépen mutató közigazgatási reform nem vált valósággá, elsősorban azért, mert ebben a formában sem a Magyar Kommunista Párt, sem a Független Kisgazdapárt nem támogatta. A javaslatot Bibó sokkal inkább szívügyének tekintette, mint Erdei, aki ereje java részét a Nemzeti Parasztpárton belüli küzdelmekre fordította, kettős párttagságából adódóan a kommunista érdekeket képviselve. Bibó néhány hónappal később, 1946 októberében a *Válasz* hasábjain újból hosszú esszében elemezte a belpolitikai helyzetet, az egy évvel korábbi nagy port felvert írásához, *A magyar demokrácia válságához* hasonlóan. A tanulmányban röviden foglalkozott a közigazgatási reform esélyeivel, és keserűen állapította meg: „Ennek a kérdésnek a felvesztését a koalíció egyik oldalán sem fogadják különösebb lelkesedéssel, valószínűleg azért, mert nem látják tisztán, hogy a koalíciós erőviszonyokhoz

fűződő érdekeik szempontjából jót jelent-e vagy rosszat.”⁵⁴ A közigazgatás a régi szervezetben és tartalommal működött a továbbiakban is, egészen 1950-ig, amikor is a tanácsrendszer bevezetésével és az egészen extrém mértékű állami centralizációval mind az önkormányzatiság, mind a szakszerűség a magyar történelemben soha nem látott mélypontot ért el.

Mérleg

Tanulmányunk elején feltettük a kérdést, hogy milyen módon szolgálta a magyar népi mozgalom a nép ügyét, milyen tervek, eszmék fogalmazódtak meg. A népi tehetségek ügye, a mezőgazdasági reform és a közigazgatás átalakítása voltak azok a kérdések, ahol konkrét, praktikus elképzelések öltöttek testet. Bár már itt-ott utaltunk rá, mégis érdemes számba venni, hogy mi vált valóra ezekből a nemes ideákból, elérték-e a kitűzött célokat.

A konkrét reformgondolatok sikere minden esetben azon múlt, hogy a népiek tudtak-e erős támogatókat, szövetségeket szerezni a tervek valóságba történő átültetéséhez. A népfőiskolák egyházi vagy állami támogatással működtek, eleve erősen korlátozott hatókörrel. A népi kollégiumi mozgalom 1944-ig a keresztény-konzervatív gazdasági és politikai elit mérsékelt szociális reformok iránt nyitott köreinek támogatásával, 1945 nyarától pedig a Magyar Kommunista Párt vezetőinek, különösen Rajk Lászlónak és Révai Józsefnek a patronálásával lett naggyá. Amikor 1948-ban úgy döntött az MKP, hogy már nem szolgálja közvetlen hatalmi céljait az autonóm kollégiumi mozgalom, véget is ért a története. A mezőgazdasági reform volt relatíve a legsikeresebb, mivel a kolhozosítás szörnyű esztendei után az 1960-as években a Fehér Lajos és Erdei Ferenc körüli, nem csekély számban a népi kollégiumokban nevelkedett értelmiségiek Kovács Imre és Somogyi Imre elgondolásainak számos elemét hasznosították. A közigazgatás átalakítása viszont markánsan szembement a kommunista hatalmi törekvésekkel, 1944 előtt pedig a kérdés pusztá felvetése az illúziók birodalmába tartozott.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a népiek valóban komoly erőfeszítéseket tettek a nép szolgálata, a parasztság helyzetének javítása érdekében, de ezekből a vajúadásokból nem született, nem születhetett új Magyarország.

⁵⁴ Bibó István: A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. In *Bibó István összegyűjtött munkái I.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern 1981.

Az Új Élet folyóirat ideológiája

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

Az *Új Élet* című, 1932 és 1940 között Kassán megjelent folyóirat – s részben az 1942–1944 között kiadott utódlapja – és szerzői köre sok vonásában különbözik az e tanulmánykötetben tárgyalandó többi – erdélyi – csoporttól és orgánumtól. Ez utóbbiak többé-kevésbé mind kapcsolódnak vagy a protestáns etika általuk értelmezett változatához, vagy éppen a kolozsvári – szintén protestáns gyökerű – filozófiai iskolához, melynek mestere, névadója az egyébként a Felvidékről származó – Besztercebányán született, s először a nevezetes pozsonyi evangélikus kollégiumban tanító – lutheránus, részben német származású Böhm Károly. Az erdélyi kezdeményezések eleve nem kapcsolódnak a többségek – ortodox, kisebb részben görög katolikus, tehát tőlük felekezetiileg és részben dogmatikailag is különböző – vallási-hiteleti szerveződéseihez, az *Új Élet* köre viszont nem határolódott el a többségi, szlovák katolicizmustól, illetve a harmincas években már kizárólag szlovákok vezette egyházi hierarchiától, bár nagy súlyt helyezett a magyaroknak a felekezeten belüli differenciálódására. (Közölt is apróbb dolgozatokat a szlovák, illetve a cseh katolicizmus állapotáról, illetve szerzői adott esetben részt vettek országos katolikus rendezvényeken is.) Ráadásul a folyóirat és köre közvetlenül kapcsolódott a reformkatolicizmus egyetemes, Nyugat-Európában munkába lendülő mozgalmához, tehát szupranacionális dimenziója is volt, noha feladatkörét a nemzettel kapcsolatban jelölte ki. Az *Új Élet*, amint azt első, 1932-ben megjelent számának fejléce mutatja, „az ifjúkatolicizmus” folyóirata, kiadója a Prohászka Kör, erdélyi szerkesztője a romániai magyar ifjúkatolicizmus jelentős alakja, Venczel József.¹ A legelső közlemény pedig az aktuális főpásztornak, a kassai székhelyű szlovák püspököknek és apostoli adminisztrátornak, „Cársky József”-nek az új nemzedékhez szóló köszöntője. Az *Új Élet*tel párhuzamos, sokat hivatkozott magyarországi csoport és intézmény nem valamely népi kezdeményezés, hanem, legalábbis a kezdetekben,

¹ Az indulásnál szerkesztőként Rády Elemér, felelős szerkesztőként Suhaj Béla van föltüntetve. A regionális szerkesztők: Prága: Sinkó Ferenc; Budapest: Czákó József; Erdély: Venczel József.

a konzervatív reformkatolicizmus gróf Széchenyi György által alapított és irányított emlékezetes folyóirata, a *Korunk Szava*, amely elzárkózott a társadalom forradalom által történő megváltásától, az 1930-as évtized végén egész füzetsorozatban bizonyította, hogy a katolikus kereszténység nem azonosulhat a németországi náci forradalom alapeszméivel, illetve hogy náciizmus és katolicizmus – amint azt a hitleri Németországban gyakorolt egyház-üldözés is igazolja – szöges ellentétben állnak egymással. A későbbiekben fontos kapcsolatot jelentenek a *Korunk Szavából* kivált s az *Új Kor* című folyóiratot, majd hetilapot alapító (radikálisabbá váló) fiatalok, Aradi Zsolt és Balla Borisz, sőt az *Új Élet* szerkesztője, Rády Elemér is ehhez az orgánushoz kerül Magyarországra való költözése után.

Az *Új Életet* azonban már a kezdetektől sok minden megkülönböztetni látszik a magyarországi reformkatolicizmus fő áramától, például fokozatosan erősödni látszó latens arisztokráciaellenessége és az ottaninál eddigi ismereteim szerint nyíltabb (vagy nyersebb?) középosztály-kritikája – amelyen a századforduló középosztályának bírálata értendő. A társadalomszervezésben a folyóirat a szociális igazság érvényesítését tekintette legfontosabb feladatának. Számos jelmondat, aforizma, aranyköpés szerepel a katolikus reformista egyházi vezetőkől, szembetűnően sok természetesen Prohászka Ottokártól – akit az utóbbi évtizedekben főként mint az antiszemitizmus egyik legfőbb korai magyarországi ideológusát emlegetnek. Az *Új Élet* köre azonban elsősorban a szociális megújulás apostolaként tartotta őt számon, s erre utaló citátumokat választott a műveiből. Egyébként az orgánus és köre legtekintélyesebb egyházi támogatója, a „kerékpáros kanonok”, az 1918-as „öszirózsás forradalom” kormányaival együttműködésre hajlandónak mutató Pffeiffer Miklós még Csehszlovákia megalakulása előtt több forrás szerint is feszült viszonyban volt Prohászkaival – ennek ellenére elfogadta a fiatal katolikusok névválasztását. Az *Új Életnek* azonban a magyarországi „apostolok” programján kívül van igen jelentős felvidéki előzménye, helyi, regionális gyökérzete is – a folyóiratban sokszor térnek vissza a cseh megszállás után is székeben maradt egyetlen (egyébként német és francia származású) püspök, Fischer-Colbrie Ágoston eszmevilágához, hagyatékához, amellyel eleven kapcsolatot jelent a Prohászka Körök szellemi atyja, Pffeiffer, akinek jótékony hatása az első számtól kezdve² mindvégig „kiolvasható” a folyóiratból. Maga Fischer-Colbrie már a háború előtről is a nemzetiségi – szlovák római katolikus, illetve román görög katolikus – hívők s a szociális kérdések megoldásának pártfogójaként vált ismertté; köztudott volt, hogy kísérletet

² Pffeiffer Miklós: Világnézet kell. *Új Élet*, 1932. 8–9. p.

tett földbirtokainak örökbérlet formájában a parasztság kezére juttatására is – csakúgy, mint Prohászka. Fischer-Colbrie szellemi hagyatékának gondozása éppen Pfeiffer feladata volt.³ Az élő és aktív szellemi iránymutatók között ott volt még a korabeli magyar katolikus szellemiség számos hatásos, akár kombattáns képviselője is, így a magyarországi KALOT-mozgalom egyik szervezője, a jezsuita Nagy Tőhötöm, sőt a későbbi jezsuita tartományfőnök, Csávossy Elemér, akinek például a kínai misszió megszervezésében is nagy szerepe volt, illetve Mihelics Vid, a magyarországi keresztényszocialista mozgalom vezetőinek egyike, aki többek között a portugál korporatív rendszerről írt könyvet. Mindannyian az *Új Élet* első évfolyamainak szerzői lettek.

Nyilván az orgánum első szakaszának erdélyi szerkesztője, Venczel József hatására vagy közvetítésével reagál az *Új Élet* az erdélyi generációs szerveződések munkájára is, idéz az ottani társadalomszervezőktől, citálja Márton Áront, a szövetkezeti mozgalom csehszlovákiai magyar esélyeit mérlegelve utal az erdélyi párhuzamokra, mégpedig nemcsak a kisebbségiekre; kiemeli például, hogy Csehszlovákiával szemben, ahol a diákszövetkezeti program ki van tiltva az iskolából, Romániában a diákok törvénybe foglalt kötelessége a szövetkezeti alapismeretek elsajátítása. Az erdélyi tárgyú cikkek többségét maga Venczel írja, de magának Márton Áronnak is van eredeti közleménye, és további erdélyi szerzők is föltűnnek a folyóiratban.⁴

Az *Új Élet* a két nevezetes reformkatolikus pápai enciklika, a 19. század végi, XIII. Leó által kiadott *Rerum novarum*, valamint az ezt több vonásában megerősítő, részben újraértelmező, az új világhelyezethez szabó, XI. Pius nevéhez fűződő s 1931-ben kiadott *Quadragesimo anno* tartalmát követve azoknak a főleg világi katolikus szerveződéseknek és szövetségeknek a fóruma, amelyek a társadalom úgynevezett igazságos átalakítására törekсенek. A *Quadragesimo anno* részben az 1929-ben kezdődő világválságra adott válasz, az 1932-ben induló szlovenszói magyar katolikus folyóirat tehát már indulása-

³ Lásd ehhez: Pfeiffer Miklós: *Dr. Fischer-Colbrie „Cultura Christiana” c. kultúr-bölcseleti és kultúrtörténeti műve*. Pozsony, 1928.

⁴ Az 1933-as évfolyamban például Szemlér Ferenc – A román korporatista mozgalom (312–314. p.) –, Stettner Andrea – Az erdélyi katolikus nőmozgalomról (318–320. p.) –, Gyárfás Elemér – Az erdélyi Katolikus Státusz átszervezése (101–103. p.), az 1934-esben Petrovay Tibor – Iskolaszövetkezetek a nevelés szolgálatában (123–125. p.). Az írók-költők közül verssel szerepel például Kiss Jenő – meglepő viszont, hogy Dsida Jenő, akinek világszemléletében oly döntő a katolicizmus szerepe, nem publikál az *Új Élet*-ben. A csehszlovákiai szerzők közül az erdélyi katolikus mozgalom működéseinek tanulságait például Esterházy Lujza elemzi – személyes tapasztalatok alapján.

kor bekapcsolódott ebbe a fontos világháramlatba.⁵ Az 1931-es, a keresztény társadalom megszervezésére intő enciklika a gazdasági élet szabályozó elvének nem az osztályharcot, de nem is a szabad versenyt tekinti, hanem a szociális igazságosságot és a szociális szeretetet. Központi kérdése a proletárság jogainak elismerése, igazságos munkabért követel, szabályozza a magántulajdon egyéni és társadalmi jellegét, és a munkaszervezésben a hivatásrendek föllállítását, a korporációt hirdeti. Hogy a korporációk, amelyeket Mussolini fasizmusa is alkalmazott, mire alkalmasak és mire nem, összeurópai probléma, s itt nem tudom tárgyalni. Ugyanilyen fontos azonban, hogy az enciklikát kibocsátó XI. Pius állást foglalt a két legmonumentálisabb korabeli totalitarizmussal szemben, mindkettővel szemben 1937-ben; a talán ismertebben, a *Mit brennender sorgében* március 14-én a náciizmus, a másodikban, 29-én, a kommunizmus fölött mondott ítéletet. XI. Pius hívta létre a világi katolikusokat tömörítő Actio Catholicát, éppen 1932-ben; a folyóirat nemcsak kapcsolódott e tömegmozgalomhoz, hanem valószínűleg éppen ennek jegyében jött létre – mint az ifjúsági szervezet, a Katolikus Ifjómunkások Országos Egyesülete [KIOE] orgánuma. A Pápa személyiségében összpontosuló katolikus megújulás azonban különös figyelmet szentelt az aktivitás és a kontempláció egyensúlyának; az utóbbi erősítésére irányult a szentté avatott Lisieux-i Szent

⁵ Meg kell említenünk ugyanakkor, hogy például Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank korábbi, náciellenes, 1944-ben a Magyarországot megszálló németek által letartóztatott elnöke a másodsorra említett pápai enciklikát, amely nem ismerte el a gazdasági szabadságot, noha „gazdasági szabadság nélkül még vallásszabadság sincsen”, nem tartotta kontinuusnak az elsővel: „A »quadragesimo« furcsa okmány; a »rerum novarum« fiának vallja magát; az is; csak hogy nem hűséges fia, hanem tékozló fia; herezisbe esett, de megvan a mentsége: az első háború utáni liberalizmus krízise idején íródott, amikor a frontok egészen másként álltak, mint ahogyan ma állanak. Erős meggyőződése, hogy a Vatikán – ha átirhatná a »quadragesimo«-t – ma csak a »rerum novarum«-ból átvett idézeteket tartaná meg belőle; a többit az utolsó betűig kitörölné és mást írna a helyébe. A »quadragesimo« – mondtam – visszakívánczik a szülői házba: a »rerum novarum«-ba, hogy bűnbocsánatot kérjen és kapjon! Az ankét [egy a magyar emigránsok közötti vita – F. T. G.] ebben a kérdésben megoszlott; azok,* – nagyon tiszteletreméltó okokból – ragaszkodtak a »quadragesimo«-hoz, mert ez építette meg részükre a hidat (akaratlanul) a kereszténység és a marxizmus között. Azoknak, akik a marxizmust meg akarják keresztelni, szükségük van a »quadragesimo« szentelt vizére; pedig nem a víz a lényeg; a hit a lényeg; márpedig elképzelhetetlen, hogy a marxizmus a lényegyet – a hitet – vagy akár csak az erre való készséget magáévá tegye; a keresztelendő hite nélkül pedig nem lehet keresztelni; se vízzel, se enciklikával, se egyébbel.” A *-hoz Baranyai toldása: „Barankovics [István] és a követői”. Baranyai Lipót Kornfeld Mórichoz. In Kornfeld Mór: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Közreadja: Széchenyi Ágnes. Corvina, Budapest, 2006. 381–382. p.

Teréz⁶ kultusza, akiről a magyarországi ifjúkatolikusok egyik szellemi vezetője, Balla Borisz már az *Új Élet* első évfolyamában közölt egy írást.⁷

Ezek tehát a szlovenszkói Prohászka Körök és folyóiratuk szellemiségének keretei. A reformkatolicizmus hatását tekintve mérhető a két nagy említett modern irányzathoz, a bolsevizmushoz és a különböző változatokat kitermelő szélsőjobboldali totalitarizmusokhoz, bár éppen keresztény alapeszméi miatt súlytalanabb azoknál. A háttérben, a nyugat-európai forrásoknál ott van egyfajta katolikus humanizmus alakuló ideológiája is; a társadalmi tömegek viszont ezekben az évtizedekben radikalizálódnak, az ő szemükben már nem a szeretet a változások programja. A reformkatolicizmus hatása viszont nem múlt el egészen az említett totalitárius ideológiák részleges győzelmével és a világháborúval; a Nyugat-Európa második világháború utáni újra-fölépítésében nagy szerepet betöltő kereszténydemokrácia gyökerei ide nyúlnak vissza. Az *Új Élet* legfontosabb szerzői nem hagynak kétséget afelől, hogy a világ szellemi birtokbavételéért egy hagyományos(abb) és két modern pogány ideológiai küzd, ezekkel szemben akarnak vállalkozni az emberiség újjáalakítására; bíznak ennek esélyeiben, bár szinte kísérteties, ahogy a katolikus ifjúsági munkások szervezését végző JOC – *Jeunesse Ouvrière Chrétienne* (Keresztény Munkás

⁶ Egyik megnyilatkozása szerint: „A szenvedésben az a vigasztalásom, hogy nincs vigasztalásom.”

⁷ Balla Borisz: A lélek útjai Nyugaton. *Új Élet*, 1932. 9–12. p. Most azonban nem tőle, hanem nemzedéktársa, az *Új Élet*-ben is publikáló Aradi Zsolt egy reprezentatív kiadványban megjelent tanulmányából idézek: „Jól írja Dacik Reginald olmtüzi dominikánus, hogy nekünk manapság a modern idők legnagyobb herezisést, a »tevékenység herezisést« is ki kell kerülnünk. » Míg a régi világ a tétlenség herezisével vétkezett – úgymond –, addig a mai katolikusok legnagyobb bűne a tevékenység herezise. Kevés katolikus van ugyanis meggyőződve arról, hogy egy a világtól elzárt karmelita nővér sokkal többet tehet az Isten egyházának érdekében imájával, mint húsz képviselő. Ma még mindig jobban bízunk az emberi erőben, mint a természetfölöttiség segítségével. « Az a pápa, aki a Katolikus Akcióról szóló körlevelet kiadta, ugyanabban a korban egy olyan szentet állított Szent Ferenc-i magaslathoz az Egyház és a világ elé, akinél jobban a kontemplatív élet elsőségét és – saját életével – annak mindent fölülmuló hatását alig bizonyíthatja valaki. A pápa, amikor meteornak, új jelnek, az Egyház oltalmazójának mondja ezt a törékeny apácát, nyilvánvalóan arra akart rámutatni, hogy gyökeres megújulásra van szükség a lelkiek terén; olyan fordulónál vagyunk, amellyel csak egy clunyi reformot, egy Assisi Szent Ferenc vagy Avilai Szent Terézia fellépését lehet összehasonlítani. Mindenkinek újjá kell születnie, hogy bejusson a mennyek országába, de mert van emberi társadalom, van kollektív szellem – ennek is »oportet enim nasci denuo«, ennek is meg kell újulnia, s ezt az újulást a mi számunkra Lisieux-i Szent Teréz közvetítette.” Aradi Zsolt: Lisieux-i Szent Teréz. In *Modern katolikus fejek*. Szerkesztette Mihelics Vid. Szent István Társulat, [Budapest, 1936]. 177–178. p.

Ifjúság) – vezetője, Joseph Cardijn, a későbbi bíboros 1938-ban írott röpiratában ezeket az esélyeket latolgatja: „Ezekben a sorsdöntő órákban, amidőn történelmünk legtragikusabb párviadalában az ellentétes világnézetek fejünk felett összecsapnak, kimondhatatlan bizalommal tölt el az a tény, hogy egy új mozgalom, a JOC szédítő iramban fejlődik és erősödik.

A mi korunk az álmissiások kora: szélsőséges, elvakult, és könnyen hajlik üldözésekre. Adja Isten, hogy ez az esztendő ne hozzon nekünk újabb megpróbáltatásokat és megpróbáltatásokat. Bárhogyan is alakuljon majd a világ, a JOC ott lesz, hogy betöltse gondviselészerű hivatását akár a veszély megelőzésében, akár abban, hogy a romokon új világot építsen fel.”⁸

Az világos, hogy egy katolikus folyóirat határozottan elutasítja a történelmi materializmuson alapuló ideológiákat; az *Új Élet* (és szellemi köre) már az előtt is szemben állt a bolsevizmussal, mielőtt annak eszközei és módszerei nyilvánvalóvá lettek. Érzik, megtapasztalják a szélsőbaloldal Európa-szerte erősödő vonzerejét, és emiatt nem az odatóduló tömegeket hibáztatják.⁹ Rády Elemér a folyóirat első számában arról értekezik, hogy éppen a katolicizmus (és a marxizmus) is szemben álló polgári ideológiák adtak alapot a materializmusnak, így a bolsevizmus paradox módon a liberalizmusból nőtt ki.¹⁰ Van véleményük a folyóirat szerzőinek a kommunizmus szovjet változatáról is, bár arról csak közvetett tapasztalatok révén számolhatnak be.¹¹ De már az első évfolyamokban materializmusnak minősítik a hitlerizmust is, rögtön a kezdeteknél német szerzők által írt tanulmányokat közöltek a nemzetiszocialistáknak a német katolicizmus háttérbe szorítását célzó intézkedéseiről és

⁸ Cardijn, J.: *Mi a JOC? Mi a KIOE?* KIOE Központ kiadása, Budapest 1944, 19–20. p. Az én kiemelésem – FTG. Cardijn cikke a folyóiratban: A társadalmi elhivatottság szelleme. 1939. [29]–30. p.

⁹ Az 1933-as évfolyamba Komló István írt tanulmányt A bécsi marxisták iskola-programja címmel (210–214. p.). E cikkből is, más közleményekből is érződik, hogy a reformkatolikusok részben méltányolják a marxisták reformelképzeléseit, illetve szociális elkötelezettségét, kitartását – így azt is, hogy gyakran valóban elősegítik a proletárság feltörekvését. Csakhogy épp ezzel vonják őket saját táborukba. Amikor a modernizációs programok kapcsán a katolikusok – mint az osztály iskolareform ügyében is – ókonzervatív elvekkel szállnak sorompóba, éppen hogy rossz taktikát választanak: valójában el kellett volna ismerniük azt, ami a reformokban jó volt, és belülről kellett volna befolyásolni azok megvalósulását.

¹⁰ Rády Elemér: Az ifjúkatolicizmus programja. *Új Élet*, 1932. 3–4. p. E két rémuralommal szemben kell végre kijönni a katakombákból; le kell számolni a sekrestye-katolicizmussal.

¹¹ Ikvay-Pfeiffer László: Hősök. Moszkvai katakombák. *Új Élet*, 1933. 357–361. p.

akcióiról.¹² Az 1934-es évfolyamban az egyik közlemény föltehetően orvosi végzettségű szerzője a náci sterilizációs törvényről értekezik, amely szerinte nemcsak jogi és erkölcsi szempontból elfogadhatatlan – a „negatív eugenika” egészségügyi szempontból is értelmetlen, hiszen az öröklés titkai tudományos szempontból jószerével föltáratlanok, az állítólagos veszélyek többnyire nem igazolhatók. A törvény, ez a „radikális, de talán visszafelé elsülő fegyver” nem fogja emelni a társadalom erkölcsi nivóját (például a mániákus depressziósok vagy a született vakok ivartalanításával, hiszen arra más módok alkalmasabbak).¹³ De a náciizmus elutasítása olykor még pár soros közleményekben is megjelenik, például ebben a keretes hírből:

„Hitlerista katolikusok figyelmébe!
(kommentár nélkül)

Münchenből jelentik: Német Katolikus Népegyesületek Nagygyűlését, melyen P. Muckermann S. J. is felszólalt volna, a kormány betiltotta.”¹⁴

Porubszky Géza plébános, a nem sokkal későbbi prágai parlamenti képviselő – jelenléte a folyóiratban azért is érdekes, mert az *Új Élet* alig-alig kötődik a hivatalos magyar ellenzéki politikához, így az Országos Keresztényszocialista Párthoz sem – éppen a náci ideológiával szemben tisztázza a nacionalizmus jelentését, pontosabban a kettő különbségét: „A hitlerizmus már nem egyszerű nemzeti irányzat, hanem fajmádás. Világnézete antibolszevista ugyan, de antiszemita és antikatólikus is egyúttal”, Hitlernél a nacionalizmus öncél, abszolút egoizmus. Az igazi nacionalizmusnak nem öncélja, hanem végcélja van: „a nemzeti élet szabadsága”.¹⁵

A szerzők közül többen erőteljesen kötődnek a harmincas években előretörő francia katolikus társadalmi szerveződésekhez, az orgánumban egyik jelentős munkatársa, Esterházy Lujza személyes kapcsolatban állt a mozgalom egyik vezető gondolkodójával, a hugenottából katolikussá vált Jacques Maritainnal – akitől közölnek is írást az *Új Élet*-ben¹⁶ – és Michel Riquet atyával, aki később megjárta a náci koncentrációs táborokat. Esterházy Lujza írt a lapban pél-

¹² Quirl, P.: A német nemzeti szocializmus és [a] katolicizmus. *Új Élet*, 1932. 250–255. p. Ebből (is) tudható volt, mi az náci véleménye Rómáról: „A pápa egy démoni kuruzsló.” Uo. 253. p.

¹³ Takács István: A német sterilizációs törvény egy érdeklődő bonckése alatt. *Új Élet*, 1935. 111–114. p.

¹⁴ *Új Élet*, 1933. 330. p.

¹⁵ Porubszky Géza: Lehet-e a nacionalizmus öncél. *Új Élet*, 1933. 103–109. p.

¹⁶ Például Jacques Maritain: Művészet, bölcselet, Isten. Possonyi László fordítása. *Új Élet*, 1933. 362–365. p. Róla szóló tanulmány: Possonyi László: Új szellemi forradalom erjed Párizsban. Jacques Maritain szabadságfilozófiája. *Új Élet*, 1934. [387]–392. p.

dául a JOC 1937-es világkongresszusáról és a Pax Romana szintén 1937-es kongresszusáról – mindkettő, éppúgy, mint az 1938-ban Budapesten rendezett eucharisztikus kongresszus (amelyen a szlovákiai magyar ifjúkatolikusok küldöttsége is részt vett), a háború helyett keresett és kínált alternatívát.

Az *Új Élet* körüli mozgalmak résztvevőiben és a folyóirat szerkesztőiben, továbbá szerzőiben rendkívül erős a társadalmi szolidaritás, különösképpen a szegény, elnyomorodott vagy alávetett néposztályok iránt,¹⁷ viszont gondolkodásuk egyik legfontosabb eleme az antiliberalizmus. Pontosabban az antikapitalizmus, amelynek összes embertelenségéért a liberalizmust teszik felelőssé. Szemükben, több tanulmánnyal alátámaszthatóan, a liberalizmus az ember ember általi kizsákmányolásának ideológiája, a szemérmetlen rablás fügefalevele (következésképpen az egész gondolatkör szülőatyja a 19. századi kapitalizmus embertelenségei iránti tiltakozás). Nem feltétlenül valamiféle romantikus, törzsi antikapitalizmusról van szó. A prohászksok ismerik az angol konzervativizmus kapitalizmuskritikáját is; így például idézik Chesterton egyik passzusát: „A kapitalizmus sohasem volt tudományos elmélet, inkább néhány ember számára kedvező alkalmak sorozata, akik a világ pénzfolyama mellé telepedtek. Amikor ezeknek hatalma biztosítva látszott és jólétük már állandó volt, akkor jöttek a nemzetgazdászok, akik már szolgai függésben állottak és megalkották a teóriát és nagy csomó törvényt, melyet az élet most zúzott össze. Színigazság, hogy a kapitalizmus rövid lélegzetű diadalát oly proletariátus kreálásának köszöni, mely lebuja lakik és védtelen a kizsákmányoló törekvéssel szemben.”¹⁸

A szlovákiai magyar reformkatolicizmus mozgalomként való elindításánál nagy szerepe volt tehát a fölismerésnek, hogy a legkiáltóbb társadalmi igazságtalanságokat fölszámoló reform elmaradása a radikális materialista mozgalmak eltömegesedését idézi elő. Ugyanakkor a folyóirat „középvonala” elhatárolódik a baloldaltól és a jobboldaltól egyaránt. Baloldal alatt, mondják, ma általában a kommunista marxizmust értik, ide mi nem tartozhatunk, mert a marxizmus materialista, „Isten- és lélektagadó”, mert az általa megvalósítandó vagyonszövetség „foka, mértéke és kiviteli módja” ellenkezik az emberi természettel, „esetleges átmeneti részletsikerek után gazdasági és társadalmi káoszhoz, tömegnyomorhoz, vagy államkapitalizmushoz és tömeg-kény-

¹⁷ „A szociális kérdés megoldásához *nem csak a szeretet* erényének gyakorlása, hanem a *társadalmi igazságosság* szükséges. Enélkül a pusztá »szeretet« tevékenység égbekiáltó hipokrizis” – írja a folyóirat és a Prohászka Körök kezdeti vezetője a folyóirat első számában: Rády Elemér: Az ifjú katolicizmus programja. *Új Élet* 1932. 4. p.

¹⁸ Chesterton a kapitalizmusról. *Új Élet*, 1932. 143. p.

szermunka-rabszolgasághoz vezet, ahol a proletár-munkásnak még annyi mozgási szabadsága és följebbjutási lehetősége sincs, mint a legkizsákmányolhatóbb »burzsuj« kapitalizmusban”. A taktika terén pedig azért utasítják el a kommunizmust, mert a bérharcokban nem népjóléti vívmányokért harcol, hanem „öncélú elégedetlenségszítás”-ra törekszik. A jobboldal viszont jelenlegi formájában nem „krisztusi alapon nyugvó szociális és nemzeti mozgalom”; ha ennyi lenne, azonosulni lehetne vele. De ehhez most sok „kapitalista vagy nyárspolgári önzés, maradiság [...] pogány sovinizmus [...] szociális rövidlátás” s a pápák szociális programjainak szabotálása kapcsolódik. A polgárság terminusával pedig az a baj, hogy a gyakorlatban sokszor „antiszociális szűkkeblűséget és kizsákmányoló szellemet” jelent, amely keresztényellenes vonás. Ha engednék magukra vonatkoztatni e terminust, ez egyebek mellett azzal a veszéllyel járna, hogy a proletárok elidegenednének a mozgalomtól,¹⁹ márpedig a munkások kizsákmányolásának letörése a korszak egyik legfontosabb célja. A „nemzeti érzés és a nemzeti jogok” melletti elkötelezettség nyilvánvalóan nem a jobboldal felé való elhajlás az ifjúkatolikusok gondolkodásában – és önnönmaguk számára –, hanem az egyház által vallott/elismert természetjog következménye, s részben kemény válasz azoknak, akik azért választják a katolikus eszmevilág helyett a (szélső)jobboldalt, mert a kereszténység (onnan nézve) túlságosan nemzetfölötti. A nemzethűség – írják 1937-ben – a természettörvényből eredő természetjog; a katolicizmus a természettörvény alapján áll, tehát világnézetének integráns része a nemzethűség. Lényeges eleme a folyóirat körül bábáskodók gondolkodásának, hogy a szélsőjobb- és szélsőbaloldali fiatalokat nem legyűrendő, megsemmisítendő ellenségnek, hanem megtérítendő megtévedteknek tekintik, mozgalmait pedig az evangelizáció, egy „katolikus internacionalizmus” célterületeinek. Ugyanakkor a katolicizmussal ellentétes világnézeteket – beleértve nemcsak a liberalizmust, hanem a deizmust is – ellenséges eszmevilágoknak látják. De főleg a magyarországi papi vezetők, akik itt is publikálnak, természetesen Kantot és Hegelt sem tartják követhetőnek.

Az *Új Élet* kapcsolódik a magyarországi fiatalok falukutató mozgalmához, cikkírói tiltakoznak a magyarországi falumonográfiák íróinak, Kovács Imrének, Féja Gézának bíróság elé állítása ellen, tehát közvetlenül is kénytelenek üzenni a „hivatalos Magyarország”-nak; a folyóirat nem az ottani uralkodó szellemiség kivetülése tehát. Sőt, maga az úgynevezett „keresztény kurzus” és a magyar – a szomszéd nemzetekkel szemben megnyilatkozó – fölénytudat sem áll közel a folyóirat köre meghatározó személyiségeihez, mert nem

¹⁹ Baloldal–jobboldal–polgári? *Új Élet*, 1937. 3. p.

látnak mögötte reformszellemet, a tudatos szociális igényű társadalom-átalakítás szándékát. Amikor Kovács Imréék elítéltetése ellen tiltakoznak, botránynak minősítik, hogy a népi szociográfusokat ítélik el, akik pedig létező társadalmi tragédiákra hívták föl a figyelmet; szerintük Pallavicini Alfonzot kellett volna bíróság elé állítani, aki széjjelhányatta a latifundiumára települő szegények viskóit (e módszerről Kovács Imre *Néma forradalom* című szociográfiájában vagy József Attila *Hazám* című versében is olvashatunk). Még a szociográfusok bíróság elé állítása előtt nyíltan a pécsi bányászsztrájk jogossága mellett foglal állást az *Új Élet* – megjegyezvén, hogy ahhoz egyik fázisában a keresztényszocialisták is csatlakoztak. Osztályharc van – szögeznek le –, s legalábbis tendenciózus az, hogy az állam csak a szegények és alávettettek által gyakorolt osztályharc ellen lép föl, az ellen viszont, amelyet a „termelési eszközök” birtokosai vívnak pozícióik védelmében, nem. E tiltakozások nem maradtak visszhangtalanok: a marxisták részéről dicsérték a bátor állásfoglalást, bizonyos jobboldaliak viszont bolsevistagyanús hírébe igyekeztek keverni a folyóiratot. Erre a válaszuk ez volt: „Nem lehet érv eme kiállítás ellen, hogy avatatlanok és rosszakaratúak felhasználják a nemzet ellen. A rosszakaratú mindent felhasznál rosszra, amiatt nem lehet megállni azon az úton, melyen a magyar nép lelki és testi javait akarjuk elérni.”²⁰ Amikor Szvatkó Pál *Új Szellem* című folyóiratában Baráth László azt írta, hogy ha a magyarországi szociográfusokat a vádlottak padjára ültetik, nem lesznek ott egyedül, mert az egész csehszlovákiai magyar ifjúság odaül melléjük, az *Új Élet* ezt így kommentálja: „Azt hisszük, nem akad Szlovenszkon józan magyar fiatal, aki nem ért egyet ezzel a kijelentéssel.”²¹

A szerzőgárda tág kört fog át: a reformkatolicizmus egész széles spektruma megszólal a lapban. Sokszor közlik vagy idézik a magyarországi fiatal katolikus vezetők, a már idézett Balla Borisz és Aradi Zsolt írásait, megszólal itt az a Nyisztor Zoltán, aki fokozatosan eljut a szélsőjobboldalhoz;²² az 1942-ben újrainduló lap szerkesztői és leggyakrabban publikáló munkatársai közül András Károly és Janics Kálmán például, úgy látszik, a német győzelem hívei lesznek.²³ 1934-ben a folyóirat szerzője a nyilas mozgalom, illetve

²⁰ Mégis elítélték... *Új Élet*, 1937. 434. p.

²¹ Az *Új Szellem* és a Prágai Magyar Hírlap. *Új Élet*, 1937. 239. p.

²² Igaz, az 1934-ben a folyóiratban kinyomtatott (egy másik, meg nem nevezett katolikus orgánumból átvett) németországi följegyzéssorozatában – lásd például: A jubiláló hitlerizmus, 161–167. p. – ha nem is elutasító, de igen kritikus a nácizmusmal szemben.

²³ Janics maga nyilatkozott erről egy több mint fél évszázaddal később adott interjújában: „Én különben németpárti voltam a háborúban.” Janics Kálmán. In *A rendszer*

a Volksbund egyik későbbi teoretikusa, Málnási Ödön.²⁴ Ennek azonban már csak azért sincs különösebb jelentősége, mert a budapesti par excellence urbánus *Szép Szó* – József Attila, Fejtő Ferenc és Ignótus Pál folyóirata – még évekkel később is a szerzői között köszönti Málnásit. Az 1939 utáni években a folyóirat gyakori szerzője viszont a nagy humanista pedagógus, Krammer Jenő. A kezdeti időkben a szlovákiai magyar katolikus nőmozgalom egyik szervezője a két publikációval magát a tárgyalt folyóiratban is képviseltető, 2006-ban boldoggá avatott Salkaházi (ekkor még Schalkház) Sára, a Szociális Testvérek Társaságának tagja, akit 1944-ben Budapesten zsidók és más üldözöttek bűjtatása miatt rendtársával, az éppúgy mint ő, szintén kassai Bernovits Vilmmával együtt a nyilasok belelőttek a Dunába. Salkaházi a húszas években egyazon körbe tartozott Esterházy Lujzával, az *Új Élet* állandó szerzőjével (a politikus Esterházy János testvérével, akiről többször is szó esik e tanulmányban). Pfeiffer Miklós 1944-ben Kassán püspökével együtt be akart menni a gettóba, hogy az egyház szolidaritásáról biztosítsa a társadalom többi részétől elkülönített zsidókat, illetve hogy közbenjárjon sorsuk enyhítése érdekében; a papi küldöttséget a német belső őrség fordította vissza.²⁵ A lap magjához tartozott egy időben Pfeiffer kanonok említett unokaöccse, Pfeiffer (1942-től Ikvey) László plébános, aki 1944-ben Budapesten a Katolikus Ifjómunkások Országos Egyesülete budapesti, Gát utcai székházának az igazgatója volt, s aki a székházban szintén zsidókat, német és francia katonaszökevényeket, lengyel menekülteket és egy osztrák kommunista újságírórt rejtgetett.

A szerzői gárdának ebből az ideológiailag széles és utóbb meg is osztott jellegéből következik, hogy egy részletesebb elemzés a politikai katolicizmus több árnyalatát tudná kimutatni és rendszerezni a folyóirat alapján; mindezenre 44-ben a függetlenség mellett vannak, náciellenesek is, nemcsak bolsevizmusellenesek.

A folyóirat a kisebbségi feladatvállalásban nem hangoztat romantikus sztereotípiákat, de 1937-ben egy glosszában elutasítja Makkai Sándor *Nem lehet*-elméletét vagy koncepcióját, „mert ez olyan kérdés, melyre a feleletet

váltás és a csehszlovákiai magyarok (1989–1992). Szerkesztette: Popély Árpád–Simon Attila. Fórum Kisebbségkutató Intézet, [Somorja], 2009, 311. p. (Elbeszélő történelem 1.) Az interjút Sándor Eleonóra készítette.

²⁴ Az 1934. 3. szám mellékleteként jelent meg *A pszichológia és pedagógia útjai című*, 42 oldalas tanulmánya.

²⁵ Lásd erről: Rákos Péter: Ecsetvonások Pfeiffer Miklós kanonok úr portréjához. *Prágai Tükör*, 2002. 1. sz. 21. p. Rákos fotómásolatban közli Pfeiffer egyik, a gettóról írt levelét.

megadja a Duna-völgy nemzetiségi összetétele. [...] Kisebbségek itt mindig voltak és mindig lesznek, hacsak valaki nem teszi magáévá a török megoldást az örményekkel szemben. Ezért a kisebbségi sorsnál nem merülhet fel a: lehet, vagy nem lehet; vállalni kell, és keresztényivé tenni Közép-Európát, hogy népei békében élhessenek egymás mellett”.²⁶

A lap szellemi atyjának, Pfeiffer Miklósnak említett unokaöccse, Pfeiffer László a folyóirat legelső számában a spanyolországi köztársaság már ekkor polgárháborús állapotai kapcsán írt tanulmányában olvashatjuk a programjavaslatot:

„1) Legyünk tehát öntudatos katolikusok, dolgozzunk; merítsünk a katolicizmus örök kultúrértékeiből. A spanyol példa bizonyítja legjobban, mennyire szükség van a Katolikus Akcióra, a Prohászka Körökre és a »felekezetek szerint« differenciált kultúrmunkára, melyet nálunk oly sokan kifogásolnak.

2) Forduljunk teljes érdeklődéssel a szociális kérdések felé. Előzzük meg a szociális gyógymódok rendszereivel a véres forradalmakat. De gyorsan, amíg nem késő.

3) A pozitív szociális munkához a népsziché tökéletes ismeretére kell törekednünk, nehogy végzetes baklövéseket kövessünk el.

4) Sose kössük össze a katolicizmust múltó politikai rendszerekkel, ne exponálja magát a katolikuság bizonyos gyűlölt kormányzatok és emberi, gyarló alkotások mellett. Mert minden politikai rendszer, kormányzat magában hordja a mulandóság bélyegét. A katolicizmus pedig örök, mert isteni eredetű.”²⁷

Annak, hogy ezt a szemléletet – különös tekintettel a negyedik pontra – a folyóirat legfontosabb szerzői érvényesíteni tudták, jó példája Esterházy Lujzának a spanyol polgárháborút megelőző tizenhárom évről Alfred Mendizabálnak, az oviedói egyetem jogfilozófia tanárának könyve alapján készült összefoglalása. (A könyvhöz Jacques Maritain írt előszót.) Esterházy Lujza – éppen úgy, ahogy a spanyol professzor – egyaránt állást foglal a jobb- és a baloldali erőszakkal szemben, illetve érzékletesen mutatja be a folyamatot, amelynek során az ellenoldali reakciók fölerősítették egymást, míg végül elvezettek az 1936-tal kezdődő értelmetlen mészárlásig. A cikk egyértelműen állítja, hogy a spanyol baloldal keresztényellenessége egyenesen következett abból, hogy Primo de Rivera „jogtipró diktatúra”-ja „váltig kereszténynek hirdette magát”, s világossá teszi, hogy az egész folyamat ezzel a diktatúrával kezdődött. Az, amit a spanyol falang művel, minden hivatkozása ellenére

²⁶ Nem lehet! *Új Élet*, 1937. 238. p.

²⁷ Pfeiffer László: A spanyol forradalom tanulságai. *Új Élet*, 1932. 31. p.

nem katolikus politika, hanem a német nemzetiszocializmussal egy tőről fakadt materializmus.²⁸ A polgárháború megítélése szempontjából fontos tényezőre hívta föl a figyelmet Esterházy Lujza, amikor leírta, hogy az állítólag jobboldali, katolikus, falangista politika elutasította a katolikus baszkok nemzetiségi követeléseinek teljesítését, akik – ezért is – a köztársasági táborba kerültek. A szerző mindeközben semmilyen engedményt nem tesz a köztársasági táboron belüli kommunizmusnak és anarchizmusnak, s a szövegből az tűnik ki, hogy tisztában van a Moszkvából szorgalmazott népfrempolitika igazi céljával. Az úgynevezett spanyol nemzetiek megítélése, az a meggyőződés, hogy a nemzeti kormányok végzetes mulasztást követtek el, amikor nem oldották meg a szociális problémákat, s ezzel gyakorlatilag ők maguk hajtották át a baloldal táborába a tömegeket, úgy tűnik föl, nem Esterházy Lujza elszigetelt, hanem a lap általános álláspontja.

Már az is lényeges adalék, hogy Esterházy Lujza olyan meghatározó alakja lehetett a folyóirat körének – s hogy már az első évfolyamban általában is kiemelik a nők szerepvállalásának fontosságát. Schalkház Sára az első évben a katolikus leánymozgalomról értekezik – amelynek szerinte *katolikusnak, aktívnek, modernnek és népiesnek* (azaz nyilván *népi* orientációjúnak) kell lennie –, s számon kéri: „milyen jogon kapcsolják le az ifjúsági kérdéseknél az ifjúság egy nagy részét – *mondjuk a felét* –, a leányifjúságot azok, akik rendszeresen foglalkoznak az ifjúsággal s az ifjúsági kérdésekkel, s akik állandóan mint az ifjúság harcosai szerepelnek”.²⁹

A Prohászka Körök legjobb képviselői számára tehát a megújuló, Maritain filozófiájával fémjelezhető francia katolicizmus lesz a minta. Esterházy Lujza kiemeli s az alábbiak szerint csoportosítja a katolikus egyház ottani jellemzőit:

1) Az egyház Franciaországban teljesen vagyontalan, az önkéntes egyházi adó és adományok révén mégis képes intézményei fönntartására. 2) Csak az megy papnak, akiben valóban nagy a hivatásérzet – az egyházat ellenségei a vagyonek kobzással akarták tönkretenni, de ennek „pont az ellenkezője történt”. 3) A papság független minden politikai párttól. 4. Az egyház egész tekintélyével exponálja magát a kizsákmányoltak ügyében. (A klasz-

²⁸ „Ez a mozgalom a fajimádat biológiai materializmusának alapjaira helyezkedett, s Rosenberg hatása alatt egy ősi faji vallás felújításával foglalkozott, melynek legfőbb áldozati cselekménye a bikaviadal. Ezekre az ősfaji alapokra akarta a falangista mozgalom építeni az Új Katolicizmust, melynek éltető génusza azonos a faszizmussal.” Esterházy Lujza: Egy tragédia forrásainál. (A spanyol politika 1923-tól 1936-ig.) *Új Élet*, 1938. 202. p.

²⁹ Schalkház Sára: A katolikus leányifjúsági mozgalomról. *Új Élet*, 1932. 235. p.

szikus példa Liénart bíborosé, aki a béremelést követelő bányamunkások mellé állt.) 5. Nem működik együtt sem a marxistákkal, sem az ókonzervatív jobboldallal, de él a demokrácia adta lehetőségekkel; tevékenységében a népfrentkormány sem korlátozza. 5) A katolikus intellektuelek a tudományos és egyéb szellemi munka „legelőretoltabb élvonalában” állnak.³⁰

A folyóirat és a körülötte összekapcsolódó társadalmi mozgalmak, amint azt említettük, kötődnek az egyházi szerveződésekhez, de azokon belül követelik a kritikus vizsgálódás jogát. Megadják a tiszteletet a szlovák és a cseh katolikus hierarchiának, de az egyházon belüli nemzeti elkülönülés jogát fönntartják maguknak, mert elsősorban a felföldi magyar társadalomtöredék dolgaiban tartják magukat illetékeseknek. A folyóirat egyik szerkesztője, Sinkó Ferenc öregkori visszaemlékezései szerint³¹ az orgánium irányultsága kimondottan antiklerikális volt; ezt, amennyiben nem találunk róla pontosabb leírást, úgy értelmezhetjük, hogy az egyházi tekintély vak, ellentmondás nélküli tiszteletét utasították el, éppen azért, mert az egyházi vezetés (rendszerint) erősen kötődik az uralkodó rendhez. Másrészt elzárkóztak a katolikus *pártpolitikától*. A kérdés úgy is napirendre kerül, hogy a klerikalizmus és a katolicizmus között kell választani. Az egyházi személyeknek a társadalomban kell élniük, nem fölötté, sőt, abból kell kinevelődniük is.³² De magának az Actio Catholicának is a világi katolicizmus szerepvállalásának növelése a célja. A katolikus civil mozgalmak kötődnek ugyan a hierarchiához, papi iránymutatóik is vannak, ám feladatukat és módszereiket maguk határozzák meg. A csehszlovákiai magyar egyetemi mozgalmak a véletlen szerencsének is köszönhetők, hogy a legkiválóbb lelki vezetőt kapták meg.

Pfeiffer az 1918-as őszirózsás forradalom idején Budapesten tartózkodott, de Kassa cseh légiók által történt elfoglalása után hazatért, s az ő feladata volt a városszéli barakktábor (ez gyakorlatilag a nyomortelep volt) szerencsétlenjeinek lelki gondozása. Itt rendszeresen találkozott a nincstelenséggel. Később ő lett a prágai magyar egyetemisták lelki vezetője, később pedig a brünnieké és a pozsonyiaké is. Állampolgárságának ügyét intézendő Prágába utazva ugyanis diákokkal találkozott, akik meghívták magukhoz végül a szlovákiai püspöki karnál elérte, hogy hivatalos „vándorlelkésze” lehessen a magyar egyetemistáknak. A harmincas években a Prohászka Körök moderátora lett, s az Ifjúsági Katolikus Akció ügyvivője.

³⁰ Esterházy Lujza: A francia katolicizmus mai helyzete. Új Élet, 1937. [506]–510. p.

³¹ Több helyütt említi ezt, lásd például: Sinkó Ferenc: Egy nagyasszonyról. In Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen. Népek ütközése. Közép-európai tapasztalatok*. Püski, Budapest 1991, 6–13. p., főleg 11. p.

³² Kovács Gyula: Proletár papokat. Új Élet, 1932. 309. p.

Pasztorációs útjai során épült ki a mozgalom egész hálózata.

A folyóirat köre, legalábbis a második világháború előtt, visszautasítja a keresztény eszmének a faji gondolattal való bármily kontaminációs kísérletét; ebben viszont nyíltan az egyház fejét követik. Maritain egyik, a tárgyalt korszakban magyarul is hozzáférhetővé vált írása közvetlenül amellet érvel, hogy bármiféle faji gondolat, és kimondottan az antiszemitizmus elutasítása magának XI. Pius pápának az egyik központi gondolata.³³

A folyóirat egyik glosszáírója a „faj mítoszát” német találmánynak nevezi, amint a nemzeté francia. A nemzet azonban „bevallottan *szellemi kategória*”, „mely elsősorban közös érdekeken nyugvó egységes célkitűzéseket jelent és így bármelyik nemzethez akárki tartozhat, aki azzal szándékosan közösséget vállal”. Viszont szellemi volta dacára reális kategória, „Az oda-tartozás csak utólagos tényeken: nyelv, lakóhely stb. alapszik”. Ezzel szemben „faj, mint nemzetalkotó tényező” nincsen, „illetve *a forgalomban levő és nemzetiségi törekvésekkel bíró európai fajok* nem léteznek”, amint az ember-tani kutatások, vércsoport-vizsgálatok és hasonlók könnyen bebizonyítják. Minden faj[ta] közül ráadásul a zsidó a legkevertebb, van benne elő-ázsiai, negroid, hamita, északi és földközi-tengeri összetevő – éppen a szemita elem az, amelyik kiveszőben van.³⁴ (Később, a háború éveiben újrainduló, s már az összmagyarországi Prohászka Körök orgánumaként megjelenő – de felvidéki fiatalok által szerkesztett – *Új Élet*ben már megjelenik bizonyos fokú antijudaizmus is.)

A folyóirat – első szakaszaiban – nagyon erősen kötődik a „világi apostolkodás” szervéhez, a harmincas években a pápa irányításával létrejött Actio Catholika mozgalomhoz. Következésképpen a lap ideológiája nem regionális, hanem egyetemes. Itt is a messianizmus egyik változatáról van szó, de nem arról, amit közkeletűen kisebbségi messianizmusnak szoktunk nevezni, ha feladat- és hatóköre a kisebbségre, a résztvevők környezetére irányul is: ugyanis nem a speciális kisebbségi helyzetből keletkező állítólagos erkölcsi tőkéből él. A Prohászka körösök mint az apostolok és tanítványok, áldozatra,

³³ XI. Pius az alábbiakat mondta belga zarándokok egy csoportjának az Ábrahám Atyánk Áldozata kezdetű misekánon kapcsán: „Figyeljétek meg, Ábrahámot pátriárkánknak, őstünknek nevezik. Az antiszemitizmus nem egyeztethető össze azzal a fenséges gondolattal és valósággal, mely ebben a szövegben kifejezésre jut. Az antiszemitizmus olyan mozgalom, amelyben nekünk keresztényeknek nem lehet semmi részünk. Szellemileg mi szemiták vagyunk.” Jacques Maritain: A civilizáció alkonya. In Jacques Maritain – J. Huizinga – Gabriel Marcel [et. al.]: *Mi európaiak*. Összeállította és fordította: Justh Béla. Cserépfalvi, [Budapest, 1940]. 18. p.

³⁴ (Tudósító): Van-e egységes faj? *Új Élet*, 1937. 268–269. p.

szinte halálra szánt hittérítőkként indulnak betölteni hivatásukat: „Hétfő hajnal van. Munkába kell indulnom itt. Száz kilométerre testvéreimtől, a szlovenszkói kisvárosban. Lelkem tele van azokkal a gondolatokkal, melyeket belém oltott az öt esztendő, amit a mozgalomban töltöttem. Tele vagyok eszményekkel, vággyal. De úgy hallgat ez a kis város, oly idegenül néz rám. Ezek a házak rendíthetetlen nyugalommal állanak körülöttem, telve embeerekkel, kikben a régi világ szelleme terpeszkedik. És én egyedül vagyok; tehetetlenül egyedül. Magánosan indulok ezen a héten is ennek a szellemnek, mellyel meg kell vívnom minden nap minden órájában a harcot: a rettenetes magános harcot.”³⁵

Valószínű, s közvetett utalásokból az látszik, hogy ez a missziós szemlélet a kezdeteknél még nem volt jelen, s az eredeti elképzelés csak az új értelmiségi generáció, az egyetemet végzettek elhelyezkedésének elősegítésére, támogatásukra vonatkozott.³⁶ De hamar kiderül, hogy a többség állampolgári programot akar. Az első menetben a fiatalok szellemi továbbképzése és a társadalmi gondokkal való megismertetése a tét: fölkészítésük arra, hogy közösségük hasznos tagjaivá váljanak. A prohászkások ennek érdekében előadássorozatot, tanulmányi heteket szerveznek az egyetemi városokban és néhány központi jelentőségű magyar városban, Érsekújvárbán, Kassán. Ezt egészíti ki a falukutatás programjának átvétele az ekkor már szétzüllött Sarló mozgalomtól. Kezdetben 3-4 fős csoportokat szerveznek a falvakban történő adatgyűjtés céljából – utóbb a lapokban kisebb szociográfiai tanulmányok, szociológiai adatsorok jelennek meg főleg a falusi társadalom néhány vonásáról. Később aztán a legjelentősebb szlovákiai magyar demográfusokat, statisztikusokat is sikerül beállítani a sorba.³⁷ De már 1932-ban megszervezik a Prohászka Körök első kongresszusát. Az 1933 júliusában Érsekújvárbán megtartott második kongresszus „szellemi része” például négyfelé tagolódott. Július 21-én délelőtt az előzetes tervek szerint világnézeti kérdések megvitatására került sor: itt a katolikus világnézetéről, a keresztény jövő társadalmáról, a korporációs mozgalmakról, illetve etika és társadalomtudomány kapcsolatáról terveztek előadást. Délután Kultúrmunkánk címmel a jogászok,

³⁵ Egy prohászkás imája. *Új Élet*, 1936. 97. p.

³⁶ „Az *Új Élet* irányítója és tudatos szerve kíván lenni a fiatal intelligencia társadalmi elhelyezkedésének.” Takács Menyhért: Székfoglaló. *Új Élet*, 1932. 2. p.

³⁷ Lásd például: Varga Imre: A kisebbségi magyarság társadalmi helyzete. *Új Élet*, 1935. 443–450. p.; Révay István: Kisebbségi helységeink nemzetiségi adatforrásai (ez utóbbi három részben jelent meg az 1938-as évfolyamban); Vájlak Sándor: Mátyusföld. *Új Élet*, 1939. [91]–97. p., uő: A Kassa-vidék magyar szórványai (uo., 234–240. p.); A kárpátaljai cseh földreform (uo. [306]–310. p.).

a tanítók és a tanárok munkatervét – tehát volt nekik –, a Prohászka Körök kultúrmunkáját, külön az „irodalmi-művészeti” munkát – ennek előadója Sinkó Ferenc volt, aki később, 1935-ben Rády Elemér utóda lett a főszerkesztői poszton – és a „történetiszemléleti reformmunká”-t ismertették, valamint a népi kultúrával kapcsolatos szociográfiáról hangzott el beszámoló. Másnap délelőtt a katolikus akcióról volt szó általában, illetve a szlovenszkoí működéséről, majd külön a nőmozgalomról – itt Schalkház Sára volt az előadó. Délután következett a Prohászka Körök konkrét mozgalmi ügyeinek tárgyalása.

Az *Új Élet* köre a kezdeteknél a társadalom-átalakítás talán legfontosabb feladatának a középosztály megszervezését látja. Ez itt a kisebbségi lét specifikumából következően, amint azt tudatosítják is, nem – vagy nem elsősorban – a középosztály erőszakos leváltását, lecserélését jelenti. Ha a régi – a békevilágban szocializálódott, szerintük a megváltozott helyzetben sem a kisebbségi küzdelmek vezetésére, sem az új korszak szociális igényeinek kielégítésére, tehát a társadalom irányítására nem alkalmas, ezek fontosságát nem is értő – magyar középosztály megvolna, akkor is ki kellene nevelni egy új, népi értelmiséget és (mondjuk) hivatalnokréteget. De ráadásul ilyen középosztály szinte nincs is – a hely gyakorlatilag üres. Miért? Az 1935-ös középosztály-vitában, amelyben a legkritikusabb vélemények megfogalmazói között ott van a már idős és *evangélikus* Gömör János, az eperjesi kolégium utolsó magyar igazgatója és Ungár Joób ügyvéd, a folyóirat kevés izraelita szerzőinek egyike, kísérletet tesznek annak meghatározására is, hogy mi is a középosztály. S arra jutnak, hogy magyar hivatalnokréteg az állami hivatalok csehszlovák szanálása, a magyarok kiszorása után jóformán nincs, a szabad pályán mozgókat helyzete drámai, s közvetetten az is kitűnik, hogy a zsidókról, a zsidó polgárságról mint a magyar közösség részéről gyakorlatilag lemondtak. Így a középosztály kinevelésében főleg az értelmiségre, leginkább a tanárokra, esetleg a papokra, kisebb részben a szabad pályákra bejutókra gondolnak; e csoportnak a népből kell kialakulnia. Részben szociális megfontolásokból, részben azért, mert a megbukott értelmiségi-középosztályi generáció az önreprodukcióra nem alkalmas. Talán azért is, mert igazi magyar polgárság néhány nagyvárost leszámítva a nyelvhatár fölötti *volt* városokban él (ezeket a megszállás után lefokozták nagyközségekké). Így a középosztály szerepe már a helyzet adottságainál fogva is oktatói-népinevelői jellegű, s bár az „oktatandó anyag” ma már számunkra gyakran avultnak tetszik, a katolikus ifjúság nem mond le az úgynevezett nép gondolkodásra neveléséről, s főként aktivizálásáról, a programokban való tevőleges részvételéről. A *népnevelés* feladata tehát körülírtan, sőt fogalmilag is megjelenik a folyóiratban, szemben a *népszolgálat* terminusával. Az általam hivatkozott,

illetve a tanulmány közvetlen háttéranyagát képező írásokban a népszolgálat nyelvileg nem fordult elő – bár a programok kétségtelenül azt írják le, amit ezen értünk. Amikor a gazdasági helyzet megváltoztatásának szükségessége kerül szóba, a folyóirat szellemi köre kimondottan népi mozgalomnak nevezi magát, s ezen a területen is megtalálja a keresztény alapokat: „Egy népi mozgalom akkor nyúl az alapokig, ha épp a gazdasági életet akarja keresztényivé tenni. Keresztényi gazdaság pedig szakműveltség nélkül nincs. Ami dilettáns, meg nem gondolt, mind antikrisztusi.”³⁸

A parasztkérdés megoldásának leghatékonyabb módja a folyóirat munkatársi köre szerint a szövetkezeti mozgalom szervezése. A 19–20. század fordulóján, illetve a 20. század első évtizedeiben a szövetkezeti mozgalmat sokan par excellence keresztényszocialista szerveződési formának gondolták, az első világháború előtt a (főként) katolikus papság állt a mozgalom élén. Jócsik Lajos egy későbbi tanulmánya szerint „Ez az irányzat valláserkölcsei hajlékonyságánál fogva nyúlt a szövetkezet után azon elv alapján, hogy add meg a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami az Istené. A keresztényszocializmus a kapitalista rendbe való hangtalan beágyazottságával megadta a császárnak (képletesen szólva: a részvénytársaságnak), ami az övé, s a szövetkezetek felé hajolván a társadalmi és gazdasági haladás irányába is tett néhány lépést”. Egy a korszakban sokat hangoztatott álláspont alapján a mozgalom szociálpolitikai felfogása szerint „a szövetkezeti termelést a kapitalisztikus termeléstől a haszonra való törekvés korlátozása különbözteti meg”, s ez „a szabad verseny egyedül üdvözítő voltában való kételkedést jelenti”. Ez az, amiért a szövetkezeti formát a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmenetnek szokás tekinteni.³⁹

Az *Új Élet*nek a parasztsággal kapcsolatos programja egészében az értékesítési és a termelési szövetkezetek körében mozog. Megjelenik ez a Prohászka Körök éves kongresszusairól kiadott összefoglaló jelentésekben, a folyamatosan közölt programcikkben és tanulmányokban, illetve a megvalósult szövetkezetekről szóló beszámolóiban is. A szövetkezetek történetéről, fölépítéséről, a szövetkezeti munka módszertanáról rendszeresen találkozzunk a folyóiratban Hantos László közleményeivel, ő a szövetkezeti eszme legmódszeresebb propagátora.

A katolikus mozgalmak és az *Új Élet* másik fontos célközönsége a munkásság; népszolgálat ez is, még abban az értelemben is talán, hogy a szerzők

³⁸ A SZKIE nyári ankétja. *Új Élet*, 1937. 337. p.

³⁹ Jócsik Lajos: *Szövetkezeti világ felé*. Magyar Kereskedelmi és Szövetkezésiügyi Minisztérium, Budapest, 1947. 14–15. p. (Szövetkezeti Kiskönyvtár I.)

és szerkesztők a munkásság legszegényebb, legkiszákmányoltabb rétege felé fordulnak, gyaníthatóan afelé, amelyik épp ez időben vagy egy generációval korábban került föl a városokba, illetve esett ki – föld híján – a mezőgazdaságból. A munkásságnak éppen ez a legszerencsétlenebb része magyar – legalábbis a Pozsonyban az első világháború alatt különösen megbecsült réteg, a szakmunkásoké, német. A nincstelen magyar munkásság létszámát jelentősen gyarapította az első Csehszlovák Köztársaságban végrehajtott földreform, amikor is a magyar agrárnépesség nem vagy alig kapott földet, a lefoglalt földbirtokokon az állam cseh telepesfalvakat hozott létre. Az uradalmi, gazdasági cselédek, kubikusok megélhetési forrásaitak veszítették el a nagybirtok szétverésével, földhöz pedig nem jutottak. Annak ellenére, hogy ez a magyar réteg a kommunista mozgalom egyik legfontosabb bázisa lett, az *Új Élet* szerzői nem fognak féktelen antikommunistázásba. Sőt, a kollektivatáseszmeiket sem utasítják el maradéktalanul: „*Önkéntes, a közjót vagy mások jogait nem sértő gazdasági kommunizmus [...]* a katolikus világnézettel meg egyeztethető, sőt ha magasabb erkölcsi motívumokkal kapcsolatos, dicsérendő” – írja Pfeiffer az egyik tanulmányában,⁴⁰ a paraguayi jezsuita államra emlékeztetve. A nacionalizmus és az internacionalizmus nem önmagában bűn vagy erény, hiszen mindkettőnek van pogány és keresztény változata, illetve értelmezése. Fasiszta vagy náci típusú mozgalomtól sokáig nem kell tartani; a német minta a harmincas évek második felében kezd majd hatni a csehszlovákiai magyarokra. (Eltekintve természetesen az egy évtizeddel korábbi szociográfiai programtól. Ezt a német Wandervogel-mozgalomtól vette át először a folyamatosan a baloldalra átvonuló Sarló mozgalom, amelyiktől viszont a mintát a fiatal katolikusok örökölték. Minden további vita ellenére az *Új Élet* a falu felé fordulást és az ezáltal történő mintaadást a Sarló múlthatatlan érdemének tekintette. S amikor egy-egy társadalmi esemény kapcsán a középosztályi ifjúság közönyét bírálta, az animozitással szemben a baloldaliak aktivizmusára mutatott rá.) Viszont katolikus részről többen is megállapítják a fasiszmus és a náciizmus első szakaszának társadalomépítő eredményeire utalva, hogy azok kimondottan a többségnek való ideológiák; a kisebbség számára károsak és veszélyesek.

A folyóirat története – részben a szerkesztők fölfogása szerint is – három részre bontható. Az indulástól 1935–1936-ig tart az alapozás, a tanulás, a teendők kijelölésének ideje. A kisebbségi léthelyzethez szabott gyakorlati társadalomépítő munkára csak néhány év maradt: 1938 végén, az első

⁴⁰ Pfeiffer Miklós: Kereszténység, kapitalizmus, kommunizmus. *Új Élet*, 1932. 328–334 p.

bécsi döntés következtében megtörtént a dél-szlovákiai magyar nyelvterület Magyarországhoz történő visszacsatolása. Ezután két, párhuzamos tendenciát figyelhetünk meg a folyóiratban 1940-es megszűnéséig – részben a „felvidéki szellem” képviselőjét a magyarországi társadalmon belül, részben a felvidéki magyar társadalom megerősítésének igényét a szlovákokkal szemben. Ez időben Janics Kálmán, a fiatal orvos ír a munkáskérdésről; bizonyítván, hogy a szociális változások elmaradása folytán a magyar falvak kiürülnek, a szórványok leválnak a magyarokról. Janics követelte talán a leghatározottabban az „ejtőernyősök” visszaszorítását, s figyelmeztetett rá, hogy ennek hiányában egy új felvidékiség fog kialakulni.⁴¹

A „felvidéki szellem” lényege az, hogy a visszatérők szerint a felvidéki magyarság szociálisan érzékenyebb, különböző társadalmi rétegeit-csoportjait tekintve összeforrottabb, polgáriasultabb, öntudatosabb, demokratikusabb beállítottságú a magyarországi „neobarokk” társadalomnál. Ennek a gondolkodásmódnak programszerű szövegei jelennek meg ismét csak Pfeiffer Miklós 1938 végén, 1939-ben közölt rövid írásában, glosszáiban – ő az a viszonylag magas funkcióban lévő egyházi személyiség, aki a korábbi baloldalnak a társadalom megújítására irányuló tevékenységét sokkal értékesebb hagyománynak tekintette, mint a középosztály jelentős részének e téren megnyilatkozó passzivitását.⁴²

A magyar társadalom a németek által 1939-ben megszállt Csehszlovákia iránt nem tanúsított szolidaritást, s a Közép-Európa újjárendezésére a nagyhatalmak által fölhatalmazást kapott Németországot azok közül is sokan respektálták már, akik a nácizmust nem találták követendő mintának. A visszatért csehszlovákiai magyarok mérvadó képviselői azonban a Csehszlovák Köztársaság nem egy demokratikus s főképp szociális törvényét igyekeztek átörökíteni, illetve ezek bevezetését követelték Magyarországon is. Az *Új Élet*-ben is a megvalósítandó elemek között emlegették az általános titkos választójogot, a demokratizált közigazgatást, a földreformot és a szociálpolitikai törvényeket, így a munkás-, a rokkant- és az aggkori biztosítást. Az intézmények közül a visszacsatolás pillanatában fönntartandóként emlegették a polgári iskolarendszert, a népkönyvtárakat, illetve a népművelési intézményeket. Az egyik közlemény már címében jelzi, hogy mi között kell választania annak, aki a népért akar tenni valamit: „Szellemi szegénygondozás

⁴¹ Janics Kálmán: *Új felvidékiség. Új Élet*, 1939. 287–291. p.

⁴² Lásd például: Pfeiffer Miklós: „Íratlan történelem.” (Üzenet Balogh Edgárnak.) *Új Élet*, 1939. 395–397. p.; *Nemzetnevelésünk legnagyobb akadálya a neobarokk szellemiség! András Károly szerkesztő beszélgetése dr. Pfeiffer Miklós kassai kanonokkal.* Kassa 1943. Különlenyomat az *Új Élet* 1943. évi júniusi számából.

vagy népi öntudatosítás?”⁴³ Ekkor azonban programok, világnézetek, ideológiák már szétválaszthatatlanul összekeveredtek. A felvidéki magyar politikai elit – beleértve az ekkor már az egyesült párthoz tartozó korábbi baloldaliakat is – a szociális reformot átmenetileg az alkotmány megcsonkításán ügyködő Imrédy Béla miniszterelnök mögé sorakozva igyekszik kivívni.

Viszont a Szlovák Köztársaságban maradt magyar töredék kisebbség ügyét éppen a visszatértek tartották napirenden, amint a szlovák társadalom alakulásáról is gyakran beszámoltak a folyóiratban. A magyar–szlovák kapcsolatok újjárendezésének alapjait is az egyik pozsonyi munkatárs, Esterházy Lujza igyekezett tisztázni egyik fontos tanulmányában.⁴⁴ Maga Pfeiffer a budapesti *Látóhatár* című folyóiratban és az *Új Élet*-ben egyaránt kifejti, hogy bár a „tót” népnév történelmi terminus, eredetileg nincs pejoratív jelentése, és a magyarok többsége nem is így használja, vegyük tudomásul, hogy a szlovákok általában sértőnek érzik, és figyelmességből, nagyvonalúságból ne használjuk;⁴⁵ egyáltalán, ha azt akarjuk, hogy a kisebbségek hazájuknak tekintsék Magyarországot – „Szent István államát” –, sürgősen adjuk föl az „apró tüszúrárok” taktikáját.

1942 tavaszától az újrainduló *Új Élet* című Szociális és Világnézeti Szemlét már az új nemzedék két tagja, András Károly és Sinkó Ferenc szerkesztette, s a régi gárda néhány tagja mellett föltűnik a szerzők között az eredetileg baloldali Sarló mozgalom több tagja, például Vass László és Kovács Endre, sőt, az ekkor Franciaországban élő, s ott állítólag maoisard-i munkát végző Dobossy László is küld ide néhány cikket. A folyóirat ekkor már nem csupán a felvidéki proháskások, hanem a Prohászka Ottokárról elnevezett ifjúkatolikus szerveződések összességének, a Prohászka Mozgalomnak az orgánusaként jelent meg. A „népi program” demokratikus megnyilatkozását többek között ismét Pfeiffer Miklós neve fémjelzi: a korszakban a nemzetnek már eluralkodik egy részlegesen materialista, „törzsnemzet” értelmében való elfogása, ezzel szemben a kassai kanonok ismét a szociális nemzetértelmezés mellett foglalt állást; célja „a nép beemelése” a nemzetbe: „Magyar nemzetünk egyik legnagyobb veszedelmének tartjuk a megszükitett magyar nemzetfogalmat, amely nemzetársadalmi szemléletében és magatartásában Werbőczy nyomán a tulajdonképpen, teljes értékű magyar nemzetet ma is csupán az »úri magyar társadalom« kis rétegére akarná szorítani, és az élet ezer apró

⁴³ *Új Élet*, 1939. 74–76. p.

⁴⁴ Esterházy Lujza: A szlovák–magyar jó viszony lélektani akadályai és azok áthidalása. *Új Élet*, 1939. 244–263. p.

⁴⁵ Tót vagy szlovák. *Új Élet*, 1939. 151. p.

mozzanataiban is lépten-nyomon megnyilvánuló merev kasztszellemmel akadályozza az igazi, egyetemes, magyar nemzeti testvériséget, egységet.”⁴⁶

Ennek ellenére a folyóirat „intranszigensebb”-nek tűnik föl elődjénél, a két fiatal szerkesztő egyfajta „jezsuitább” szellemet érvényesített benne a korábbi, „liberálisabb” változatnál. A folyóiratnak ez időben erősödik a „népi elkötelezettsége”, s fontosnak tartja, hogy meghatározza magát mind a népi írói mozgalommal, mind a polgársággal, mind a baloldalisággal szemben. A keleti, kurucos, népibb vétetésű és a nyugati, urbánusabb, polgáriasultabb magyarországi hagyománnyal kapcsolatos vitában a nép egysége s *ugyanakkor* a Nyugat-Európából eredő örökség megőrzése mellett foglalt állást. A Tisza-féle liberális korszak hagyatékát a korábbiakhoz viszonyítva még szigorúbb kritikával illették, az osztályelnyomást megszüntető társadalmat kollektivistá alapon képzeltek el. Az ideológiai alapok közül viszont még mindig hivatkoznak Aquinói Szent Tamás rendszerére. A humanizmust változtatlanul a francia neokatolicizmus szűrőjén át értelmezik – ez teszi lehetővé Krammer Jenő fönt említett jelenlétét a szerzőgárdában –, s ez majdnem nyílt antinácizmust is jelent egyben, bár nem olyan élesen, mint azelőtt: Janics Kálmán például a (szovjetellenes) háborút érzékelhetően a „végső győzelemig” tartja kíváncsúnak folytatni. Tehát a világháborút az ezt kommentáló szerzők egyszerűen a bolsevizmus elleni keresztesháborúként értékelték. Ebben a szakaszban a népiség ráadásul több helyütt fölébe kerekedik a katolicizmusnak. A folyóiratban fumigáló megjegyzést találunk Szüllő Gézáról, a korábban Csehszlovákiában működő Országos Keresztényszocialista Párt egykori vezetőjéről – 1938 után a liberálisokhoz közel álló s a zsidótörvények ellen felszólaló felsőházi tag –, s a Szociális Testvérek Társasága vezetőjéről, Slachta Margitról, mert a katolikus karitást „túl szabadon” értelmezi – azaz föllépett a zsidók érdekében. A német- és náciellenes polgári ellenzék megnyilatkozásaiban a szerkesztők nemegyszer a pozícióját veszített polgár siránkozását látták. Ha nem is „fajelméleti”, de szociális és teológiai értelemben a folyóirat ekkor már nem mentes a zsidóellenességtől sem. Ez egyébként már 1939-ben megkezdődött, igaz, akkor sem a divatos minta szerint; a folyóirat szerkesztője akár egyazon cikkben csap oda a „zsidó” és az „árja vagy urál-altáji” „pogányságnak”.⁴⁷ A zsidókérdés alapjaiban teológiai kérdés, írja Sinkó, s az egyháznak ellenállást kell tanúsítania, amikor bele akarják rántani a napi politika mocsarába. Ugyanakkor a folyóirat az „imperialista sovinizmust” változtatlanul elutasította, a magyarországi nemzetiségek

⁴⁶ Pfeiffer Miklós: [Cím nélkül.] *Új Élet*, 1942. 210. p.

⁴⁷ Sinkó Ferenc: A zsidókérdés alapjai. *Új Élet*, 1939. 83–86. p.

megismerésére (és megértésére) buzdította olvasóit. 1944-ben egyébként még a 19. századi Duna-konföderációs tervek föllelevenítésére is sor került.

Ekkor az *Új Élet* köré szerveződött ideológiai csoport világképében már nem jelentek meg a regionális különállás érvei. Irányelveiket a német megszállást megelőző utolsó hónapban, februárban szabatosan határozta meg Sinkó Ferenc vezető anyagként közreadott írása.⁴⁸ E cikk szerint a folyóirat nem fogadja el a katolicizmusnak a csak az elvont teológiai tézisek hangoztatásában kimerülő formáját; a katolicizmus „ugyanakkor, amidőn örökkévaló és egyetemes szempontokat követ, nagyon is hétköznapi, nagyon is gyakorlati és nagyon is követeli a megvalósulást a részletekben”. Az általa képviselt igazság és több, az övétől eltérő ideológiákban szereplő részerdek átfedi egymást, de ettől még nem kell csatlakoznia valamelyik irányzathoz, illetve oldalhoz; „a katolicizmus minden táborban ott lehet, de egészen egyikben sem”, mert nem engedhet az egyetemesség elvéből; ráadásul a sátán mindig a féligazságok álarcában jelenik meg. Sinkó cikke szerint a futólag csoportosított bal- és jobboldali ideológiák mindegyike antropocentrikus, metafizika-ellenes és anyagelvű; a kereszténységre, Istenre hivatkozó tradicionalizmus is az. Mégis a baloldal veszélyesebb a katolicizmus szempontjából, mert ideológiája megalapozottabb, *nagyobb hagyományra támaszkodik*, antik és reneszánsz előzményekre épül. Jól fölépített közgazdasági rendszerét a jobboldal is használja; főleg a nemzetiszocializmus és a fasiszmus is ebből él. Nacionalizmus és internacionalizmus között a lélek elleni támadásban nincs igazi különbség; a katolicizmussal egyaránt szemben áll mindkettő, ahogy az imperializmus és osztályharc, „faji gög” és „szociális gyűlölet” is. A jobboldalnak azonban tradicionalizmusa okán nagyobb az érintkezési felülete az egyházzal. Leszámítva a német típusú totalitarizmust: „A jobboldali frakciók közül egyedül a nemzetiszocializmus nyílt ellensége az Egyháznak.”

Az egész gondolatmenet láthatóan a katolicizmus *háború utáni* feladatai felől szemléli a jobb- és baloldallal kapcsolatos problematikát. Az *Új Élet* következő, az évi harmadik száma talán meg sem jelent még, amikor Magyarországra bevonultak a német csapatok.

⁴⁸ Sinkó Ferenc: Baloldal, jobboldal, katolicizmus. *Új Élet*, 1944. 33–36. p.

Sajtóterjesztés és társadalomszervezés

Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében (1935–1940)*

BÁRDI NÁNDOR

Dolgozatom a harmincas évek második fele vajdasági magyarságának önszerveződésével foglalkozik. Ebben fontos szerepet töltött be az újvidéki *Reggeli Újság* című napilap Kende Ferenc kezdeményezte *Egyesületi Közlöny* című rovata, amely vasárnaponként, egy oldalon jelent meg. Ez a következőkben leírtak legfontosabb forrásdokumentuma. Először Kende Ferenc (1886–1974) életútját mutatom be, majd a *Kalangya* című folyóirat 1935-ben kezdeményezett kisebbségi ankétjából kiindulva Kende kisebbségi társadalomszervezési modelljével foglalkozom. Ezt követően az *Egyesületi Közlöny* és az *Közművelődési Tanács* funkcióját és az ott generált akciókat elemzem. Végezetül az 1940-es zombori közművelődési nagygyűlésről és Kende szervezői utóéletéről szólok.

Kutatásom egyrészt ahhoz a kérdésfeltevéshez kapcsolódik, hogy a kisebbségi közösségeken belül az elit milyen módszerekkel szervezi saját társadalmát. Kende legkülönbözőbb szerepeiben a szervezés, illetve a szervezés fontosságának tudatosítása a központi kérdés. Fölismerései az egyik életszakaszában (1926–1940) Jugoszláviában kamatoztatta. A másik kutatási megfontolásom az volt: megvizsgálandó, hogy a korabeli csehszlovákiai, romániai önszerveződési modellekhez képest milyen alternatívák alakulhattak ki a vajdasági magyarság körében? A *Reggeli Újság* közművelődési tevékenységéről ez idáig csak egy az általánosságok szintjén maradó figyelemfelhívó írás született.¹ Kende kéziratban maradt visszaemlékezése² azonban

* A tanulmány az *Egyén és közösség* című kötetben (*Tanulmányok*. [Kisebbségi életpályák]. Szerk. Bárdi Nándor, Tóth Ágnes, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012, 195–252.) megjelent írás javított változata.

¹ Csáky S. Piroska: Sajtó és művelődéstörténet. A *Reggeli Újság* szerepe művelődési életünkben. In *Tanulmányok*. A Magyar Tanszék Évkönyve, Újvidék, 1997, 30. füzet, 13–23. p.

² Kende Ferenc: *A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között*. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3110. gépirat, 81 p. Ezt az anyagot többen *Így éltem*

gyakran idézett munka, és még színházi előadás is készült belőle, sőt ez zenei CD-t ihletett.³ 1940-ben megjelent *Magyarokról magyaroknak* című tanulmánykötetére már kevesebb a hivatkozás.⁴ A vajdasági irodalomtörténetben és a valóságirodalomban Kende általában mint a *Kalangya* folyóirat terjesztője, a Szenteleky Társaság vezetője jelenik meg, és nem esik szó a kisebbségi önszerveződésben betöltött animátor szerepéről.⁵ A korszakkal foglalkozó kisebbségtörténeti munkák eddig a vajdasági szintű politikátörténeti elemzésekig, illetve a Magyarország és Jugoszlávia közti viszony feltárásáig jutottak el.⁶ Az 1935–1940 közti, a megtorpanásokkal együtt is enyhültebb jugoszláviai magyarságpolitika révén intenzívebbé váló helyi kisebbségi

címmel idézik (Pl. Csáky S. Piroska: *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941*. Forum, Újvidék, 1988, 76–83. p.), de ilyen címre semmilyen utalást nem találtam a kéziratban. Lehet, hogy egy másodpéldányra került fel ez a cím? A továbbiakban a dokumentum publikált változatára hivatkozom: *Hungarológiai Közlemények*, 2001. 4. sz. 125–137. p.; 2002. 1. sz. 105–125. p.; 2002. 3. sz. 137–157. p.

³ Siposhegyi Péter: *Halottak napjától Virágvasárnapig. (1918, szerb bevonulás Délvidékre – 1941.)* Rendezte: András Attila, Magyarok Udvari Kamaraszínház. 2004 májusában mutatták be a darabot, majd több helyen Magyarországon is előadták, mint a délvidéki magyarság történetét, helyzetét bemutató alkotást. A színdarabhoz készült háttérzene szerzőjének, Barabás Zoltánnak *Ott, ahol zúg az a négy folyó* című CD-jét, saját bevallása szerint, a kézirat ihlette. <http://barabas.co.hu/tort.php> (2011. szeptember 8.)

⁴ Kende Ferenc: *Magyarokról magyaroknak. Népkisebbségi tanulmányok*. Farkas-Dürbeck Ny., Noviszád, 1940, 159 p.

⁵ Gerold László: *Rólunk is vallanak. Adalékok az értelmiség szociográfiai-szociológiai vizsgálatához*. Forum, Újvidék, 1970, 38–43. p.; Utsi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Forum, Újvidék, 1984, 32. p.; 89. p., Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Forum, Újvidék, 2007, 116–121. p. A könyvkiadásról szóló összefoglalójában terjesztői, szervezői tevékenységéről ír Csáky S. Piroska: *Vajdasági magyar könyvek... i. m., 76–83. p.* Életszerű portrét ad róla Herceg János; A Péter novellák szerzője. In *Uő. Két világ*. Forum, Újvidék, 1972, 193–212. p.

⁶ Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Püski, Budapest, 1995, 499 p.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Napvilág, Budapest, 2004, 416 p., Hornyák Árpád: A kisebbségi kérdés a magyar kormány délszláv politikájában a harmincas években. In *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek körében*. Szerk. Bárdi Nándor-Simon Attila, Fórum Intézet, Somorja, 2006, 69–88. p.; Hornyák Árpád Szántó Gáborról szóló dolgozata, különösen annak egy párbaj körülményeit elemző része jelzi, hogy a szerző érzékeny a politika helyi társadalomtörténetére: Hornyák Árpád: Szántó Gábor és a jugoszláviai magyar hűségmozgalom. *Aracs*, 2009. 2. sz. 23–32. p. A kisebbségi politizálás társadalomtörténeti háttere értelmezhetetlen a helytörténeti kutatások nélkül, e részdiszciplína a két világháború közti Vajdaságot tekintve szegényesebb az erdélyi és a felföldi feldolgozásoknál.

önszerveződésekkal nemigen foglalkoztak. Egyetlen dolgozattal nem lehet feltárni az önálló magyar politikai érdekvédelem hiányában a kulturális életben megjelenő új szerveződési formákat.⁷ Itt a királyi diktatúra körülményei között hasonló helyi önszerveződő társadalmi igényekre és jelenségekre figyelhetünk fel, mint amelyeket egy teljesen más korszak diktatórikus viszonyai között a csíkszeredai Kulturális Antropológiai Munkacsoport feltárt.⁸

A dolgozat elkészítését az is erősen motiválta, hogy a gyakrabban vizsgált csehszlovákiai és a romániai kisebbségi önszerveződési folyamatokat összehasonlíthatóvá tegyem – a „népszolgálat” fogalmának alakváltozásait keresve – a jugoszláviai magyar kezdeményezésekkel.

Kende Ferenc életpályája

Főhősünk 1886-ban született Nagybecskereken. Még gimnáziumi tanulmányai befejezése előtt könyvkereskedő-inasként helyezkedett el szülővárosában. Később Szekszárdon, majd 1904-től Budapesten dolgozott. Itt került kapcsolatba a szakszervezeti mozgalommal és a Galilei Körrel.⁹ A Szociáldemokrata Párt sajtótermékeinek terjesztője, a *Huszdik Század* kiadóhivatalának munkatársa, 1908–1909-ben a *Cukrászmunkás* című szakszervezeti, egyesületi, képzési híreket közlő, négyoldalas havilap kiadója és szerkesztője volt. 1910–1914 között három évet párizsi és egy évet londoni kiadónál dolgozott. A háború kitörése után hazatért, és ezt követően a Franklin, majd az Athenaeum kiadó munkatársa lett. Itt a kolportázskereskedelem

⁷ Az írásom kontextusa teljesen más lesz, ha egyszer elkészül külön-külön a szabadkai Népkör, a zombori és a nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesületek két világháború közötti történetének feldolgozása.

⁸ A KAM 1989 előtti évekből származó elemzései a helyi társadalom védekező mechanizmusairól: *Antropológiai Műhely*, 15. sz. 2009, 89–299. p. Az „erős szerkezet” kifejezést Gagy József használja helyi társadalomelemzéseiben, a „túlélési stratégiákról”, amelyeket gyakran ellenállásnak tekintünk, részletes feldolgozást ad a székelyföldi kollektívizálást feldolgozva Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektívizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2001, 280 p.

⁹ Kicsi Sándor András: *Magyar könyvlexikon*. Kiss József Könyvkiadó, 2006, [Kende Ferenc szócikk]; Kende Ferenc visszaemlékezése az 1907–1908-as budapesti diákmozgalomról. Petőfi Irodalmi Múzeum, hangfelvétel, 157/9 B, III. rész. Sajnos Kende Ferenc kéziratos hagyatékát nem sikerült megtalálni. 1915-ben született lánya, Kende Ferike 2011 márciusában örökös nélkül hunyt el. A hagyatéki leltárban könyvek vagy kéziratok nem szerepelnek.

meghonosítása, azaz az ügynöki kereskedelem, az utcai terjesztés, valamint a megrendelésgyűjtés szervezése volt a feladata. Még Budapesten jelent meg az Athenaeum Kiadó pályázatára írt munkája a könyvvásárlói kedv fejlesztéséről.¹⁰ Ebben – az egyébként díjnyertes pályázati munkában – abból indult ki, hogy a könyvkereskedő nem teremthet irodalmat, hanem csak a szükségleteket elégítheti ki. Önmagában egy-egy társadalmilag behatárolt vevőkörrel rendelkező könyvkereskedés nem tudja fokozni a könyvkeresletet, ezért a könyvkereskedők, kiadók együttműködésére van szükség. A Kende felvázolta terv alapja egy közös bizottság létrehozása, amely kifejezetten a könyvvásárlási kedv fellendítése érdekében működne. Ennek lehetne feladata: az irodalmi mozgalmak követése, amelyek kultuszt építhetnek; nyilvános irodalmi előadások és viták szervezése; irodalmi szabad iskola létrehozása; általános könyvismertető lap közreadása; valamint állami támogatással a népvagy a nyilvános könyvtárak fejlesztése. Párhuzamosan kibontakozó képzőművészeti érdeklődését jelzi, hogy Párizsból elsőként tudósított a *Nyugarban* a kubisták kiállításáról.¹¹

Eszmei alakulását jól illusztrálja a külföldről való hazatérte után Gömöri Gyulával Petőfi Sándor világnézetéről írt könyvük.¹² Petőfit és korát az osztályharc szempontjából marxistaként vizsgálták. Szerintük Petőfi „gondolataiban egy csírában lévő osztály akaratának adott kifejezést”.¹³ A kiváltságok és az igazságtalanságok ellen küzdő forradalmár ideáltípusát láttatták benne, akinek a nemzeti eszme egyet jelentett a szabadsággal, függetlenséggel és a demokráciával. „Amíg Petőfi idejében a nemzeti eszme, tehát a hazafiság a fejlődést szolgálta, addig ma a reakciót jelenti. Petőfi hazafi volt, de a fejlődés értelmében is egyike a legnagyobb kegyeletsértésnek az, ha Petőfi hazafiságát a mai hazafisággal egyeztetik. Tehát, ha annak eldöntésére kerül sor, hogy Petőfi eszméi melyik társadalmi osztályban élednek fel, úgy kétségtelen, hogy az egyetlen forradalmi osztály, a munkásosztály Petőfi eszméinek örököse.”¹⁴ Ugyanakkor Petőfi költészetében az is „öntudatra jutott”, hogy „rövid

¹⁰ Kende Ferenc: *Miként fokozható a könyvkereskedelem által a közönség könyvvásárlási és olvasási kedve?* Budapest, 1910, 14 p.

¹¹ Kende Ferenc: A XI-es terem. (A kubizmus a Salaon d'Automne-ban.) *Nyugat*, 1912. 20. sz. 610–611. p.

¹² Kende Ferenc – Gömöri Gyula: *Petőfi világnézete. Petőfi korának gazdasági átalakulása, eszméi és művészete*. Világosság, Budapest, 1909, 124 p.

¹³ Uo. 3. p.

¹⁴ Uo. 123. p.

úton, akár vér árán is megteremthető a nagy földi boldogság, igaz emberi együttélés, általános jólét, szabadság, egyenlőség, kultúra és művészet”.¹⁵

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Kende Ferenc a Tanácsköztársaság kikiáltása után a Közoktatási Népbiztosság Szellemi Termékek Országos Tanácsa Technikai Termelő és Szocializáló Osztályának vezetőjeként a magyarországi könyvkiadás és könyvkereskedelem államosításának egyik megvalósítója lett.¹⁶ Március végén feloszlatták a könyvkereskedelmi egyesületeket, majd egy 1919. május 5-i közoktatási népbiztossági rendelettel szocializálták a könyvkiadást és a könyvkereskedelmet, utóbb az egyes vállalatokhoz üzemi biztosokat neveztek ki.¹⁷ Kende a *Corvina* könyvszakmai folyóiratban a Tanácsköztársaság alatt megjelent négy cikkében az új politikai rendszer könyvkereskedelmi és terjesztési politikáját magyarázta. Akkor úgy vélte, hogy a kapitalista könyvkereskedelem egyetlen szempontot ismer: a profitérdekeltséget; míg az új, kommunista könyvellátás valós társadalmi szükségleteket elégít ki. „A kommunista társadalom lehetővé fogja tenni, hogy a szellemi kincseket a szó szoros értelmében mindenki élvezhesse; lehetővé fogja tenni már a nevelési rendszerénél fogva is, hogy a milliók megismerkedjenek mindazzal, ami számunkra eddig nem létezett. Nem messze fekvő utópiáról van itt szó, a szervezés munkája már megkezdődött. Az összes könyvkiadó vállalatok egységes vezetés mellett egy üzemben fognak működni és fogják termelni azt, amire az emberiségnek szüksége van. A termelés sorrendje a következő. Meg kell mindenkit ismertetni a kommunista társadalom alapelveivel, meg kell tanítani arra, hogy miként és hogy helyezkedjen el a kommunista társadalomban.”¹⁸ Elsősorban tankönyvekre van szükség és egységes országos irányításra. Ez azonban nem jelent publikációs korlátozást, mert „ami politikailag nem ártalmas, az a jövőben is megjelentethető” attól függetlenül, hogy kifizetődik-e. A szerző azonban nem tisztázza, hogy ki dönti el azt, mi az ártalmas és mi nem. Ezen túllépve azonban a valós helyzetet tükrözi kijelentése: a könyvtermelést „csak diktatórikusan

¹⁵ Uo. 124. p.

¹⁶ A Közoktatásügyi Népbiztossághoz tartozó Szellemi Termékek Országos Tanácsának (vezetője Szabados Sándor) három alosztálya volt: Szellemi Termelő (kiadói, szerkesztői munkák); Terjesztő (kiadvány-forgalmazás); Technikai Termelő és Szocializáló Osztály (nyomdaügy és ezek államosítása).

¹⁷ A Közoktatásügyi Népbiztosság 25. sz. rendelete. *Corvina*, 1919. április 30. 47–48 p. Az üzemek egy részét „társadalmiasítják” és felügyelet alá helyezik, 1919. júniusig sok esetben a volt tulajdonos tovább dolgozhatott az üzemében, vagy épp biztosnak nevezték ki.

¹⁸ Kende Ferenc: Könyvtermelés a régi és az új társadalomban. *Corvina*, 1919. április 10. 38. p.

lehet megoldani, miután nem rendelkezünk kellő nyersanyaggal (papírral)”.¹⁹ Néhány héttel később megjelent cikkében már leszűkültek a feladatok: az ország népét a szocializmus eszméjével kell megismertetni. Ehhez pedig elsősorban propagandairodalomra van szükség; létrehozzák az írói direktóriumot, s kijelölik a megírandó tudományos, irodalmi, művészeti munkákat. (Ezek között a legfontosabb Marx „Kapitaljának” magyar megjelentetése.) Az ország könyvkereskedelmét 24 könyvkiosztó központon keresztül oldják meg. Kende elvárása szerint a könyv munkásai a kultúrát szolgálják, és ebben a szolgálatban senkinek nincs joga mások kihasználására, tudatos megrontására, a vagyonfelhalmozásra. A cél „a berendezett kommunista társadalmat, az igazi kultúr-életet” szolgálni.²⁰ Igazi kultúréleten a szellemi kérdésekkel való foglalkozást és az önművelést értette. (Ez az életpályát meghatározó normaelvárás lesz.) Arról a kérdésről, hogy az államosítás után miként lehet pótolni a kiadók szellemi irányítását, Kende négy részes cikksorozatot publikált a *Corvinában* *A kiadói ötlet értéke* címmel.²¹ A kapitalista könyvkiadást „leleplezve”, a tankönyv, a szakkönyv, a lexikon, a könyvterjesztés üzleti korrumpáltságára és tudománytalanságára hivatkozva oda lyukadt ki, hogy a kommunista társadalomban nincs szükség kiadói ötletre, mert a könyvkiadást a társadalom élén álló legfőbb állami irányító szervek fogják végezni az egyes szakterületek szerint. Az addigi könyvkiadás és -terjesztés teljes negligálása még az adott helyzetben is sok volt, ezért Szántó Andor a folyóiratban sok – a kapitalista könyvkiadók által létrehozott – fontos kulturális értékeket hordozó könyvsorozat konkrét említésével cáfolta Kende állításait.²² Kende július végi radikalizálódása valószínűleg csalódásával magyarázható. „A szocializálást végzők feltevésükben (együttműködés) teljesen csalatkoztak, előlegzett bizalmukat elvesztették és megerősödtek abban a szocialista meggyőződésben, hogy minden ami burzsoá és mindenkit aki azzal érez teljesen meg kell törni, mert addig rend, munka és fegyelem a könyvszakmában nem lesz.”²³ A Tanácsköztársaság bukása után a *Corvina* új szerkesztősége név nélküli közleményben korrigálta az elmúlt hónapokban a lapban megjelent közleményeket, alapvetően a magyar könyv-

¹⁹ Uo.

²⁰ Kende Ferenc: A nagy munka megindult. *Corvina*, 1919. május 30. 46. p.

²¹ A könyvkiadói ötlet értéke I. *Corvina*, 1919. június 10. 53–54. p., II. Tudományos és szakirodalom. *Corvina*, 1919. június 20. 54–55. p. III. A könyv terjesztése. *Corvina*, 1919. június 30. 76–77. p., IV. A könyvkiadás tudományáról. *Corvina*, 1919. július 10. 86–87. p.

²² Szántó Andor: Válasz Kende Ferenc elvtársnak. *Corvina*, 1919. július 10. 98–101. p.

²³ Kende Ferenc: Osztályharc a könyvszakmában. *Corvina*, 1919. július 20. 97. p.

kereskedelem és könyvkiadás 1919 előtti eredményeire és rendszerére, mint visszaállítandóra hivatkozva.²⁴

Kende Ferenc Bécsbe emigrált, s ott létrehozta a *Hellas* kiadót, amely több erotikus munkát publikált, köztük Babits klasszikus antológiáját, az *Eratót* Zichy Mihály illusztrációival és Szép Ernő: *Szegény, grófnővel álmodott* című regényét. (Ezek politikai és erkölcsrendészeti okokból nem jelenhettek meg Magyarországon.) Később Párizsba költözött, ahol a művészvilághoz kapcsolódva szerkesztőként dolgozott, 1926-os szabadkai megjelenéséig.

1926 tavaszán a könyv- és papírkereskedői engedéllyel rendelkező szabadkai Heumann Mór és a Jugoszláviába emigrált Barna Sándor, az *Est*-lapok volt igazgatója a magyarországi lapok vajdasági terjesztésére szövetkezett.²⁵ Erre 1923–1924-től volt lehetőség, de a terjesztőhálózat hiánya és az egyéni előfizetőkhez a cenzúra révén késve – vagy az irredenta, illetve annak minősített tartalom miatt soha meg nem – érkező lapok miatt a közel hatszázezres magyar nyelvű felvevőpiac nem volt kihasználva. Sőt a politikai rendőrség egyáltalán nem nézte jó szemmel a kezdeményezést, és Barnának nem volt rendezve a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság-beli honossága, ezért kiutasították az országból. A helyére Kende Ferenc társult be, aki nagybecskereki születésűként – némi korrupció révén²⁶ – az ottani illetőségét igazoló papírokat be tudta szerezni. Így a Literária névre keresztelt cég társtulajdonosa a lap- és könyvterjesztés szervezője lett. Először a budapesti, bécsi, berlini könyv- és lapkiadókkal vette fel a kapcsolatot azzal, hogy egy regionális lapterjesztő központot szeretne létrehozni, majd Jugoszláviában közel 400 újságárúsító szervezetet keresett meg, amelyek addig magyar nyelvű sajtót nem forgalmaztak.²⁷ A magyar községekben pedig új ügynököket képezett ki és árusítóhelyeket hozott létre. 1926 második felében megindultak a magyarországi lapok. Az *Esti Kurir*, az *Est*, a *Pesti Napló*, a *Magyarország*, az *Újság* összesen majdnem 10 ezer példányban, a képeklapok közül a *Tolnai Világlapja* és a *Színházi Élet* egyenként 6–7 ezer példányban jött be a Literárián keresztül Jugoszláviába. A vállalkozás magyar könyvrészele a húszas évek végén 35 ezer egyéni számlát tartott nyilván. Kende lapterjesztői sikeressége több dolognak köszönhető. Egyrészt a nyugat-európai szervezési mintákat átvéve jól működő ügykezelési rendszert hozott létre (terjesztői jutalékrendszerrel, az előfizetők és az árusok problémáira való gyors reagálással, folyamatos

²⁴ A Sz.T.O.T Corvinája. *Corvina*, 1919. november 30. 2–5. p.

²⁵ A Literária vállalatáról: Csáky S. Piroksa: *Vajdasági magyar könyvek ...* i. m. 76–83. p.

²⁶ Kende Ferenc: A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között. I. *Hungarológiai Közlemények*, 2001. 4. sz. 128–129. p.

²⁷ Uo. 128. p.

ellenőrzéssel). Másrészt sikerült jó szerb kapcsolatokra szert tennie a belgrádi *Vreme* és a *Pravda* addig megoldatlan vajdasági terjesztésének megszervezése révén. Kende vállalkozása honosította meg Jugoszláviában a szerb kiadványok havi részletfizetését is. Ismeretsegei révén szükség esetén tisztviselőket tudott korrumpálni; rendszeres fizetést biztosított mellékkeresetként az ügyeivel foglalkozó vám- és vasúti munkatársaknak. Ugyanakkor – saját állítása szerint – ellenállt a belgrádi csendestársi ajánlatoknak és a kémtevékenységre való szervezési kísérletnek.²⁸ 1929 karácsonyán a *Tolnai Világlapjából* az akkor szokásos melléklapokkal együtt egy vagonnyi rakomány érkezett, amely nagy felháborodást, parlamenti interpellációt, majd szabadkai rendőrségi vizsgálatot váltott ki. Ennek eredménye nem ismert, de következményeként a könyvcenzúra ellehetetlenítette a további könyvbehozatalt. Ezt a folyamatos politikai zaklatást az zárta le, hogy 1931-ben a külföldi könyvek és periodikák behozatalát kormány-koncesszióhoz kötötték, az addig ezzel foglalkozó vállalatoknak pedig két héten belül be kellett szüntetniük a tevékenységüket. A könyv- és lapbehozatali engedélymonopóliumot a belgrádi távirati iroda (AVALA) kapta meg. Ez a cég azonban nem tudta mindezt hatékonyan lebonyolítani, úgyhogy később a kormányhoz közel álló cégek kapták meg a koncessziót. A magyar könyvbehozatal megszűnt, a lapelőfizetés és az árusforgalom pedig – Kende visszaemlékezése szerint – a negyedére csökkent.²⁹ A Literária vállalkozás a harmincas évek elejétől részben profitált váltott, a *Kalangya* című folyóirat és két könyvsorozat jugoszláviai terjesztésével foglalkozott, valamint napilap indításával kísérletezett.

Az Erdélyi Szépmíves Céh mintájára a Nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesületen belül megalakult könyvközösség Szenteleky Kornél szerkesztésében *Kalangya Könyvtár* címmel évi 4 könyvet tervezett kiadni. Az Egyesület női szakosztálya helyett a sorozat terjesztését a Literáriára bízta.³⁰ E mellett dr. Strelitzky Dénes szerkesztésében jelent meg a *Jugoszláviai Magyar Könyvtár* szintén a Kende vezette vállalat terjesztésében.³¹ 1932 nyarán pedig az abban az évben elindított *Kalangya* terjeszté-

²⁸ Uo. 129–133. p.

²⁹ Uo. 134–135. p.

³⁰ Csáky: *Vajdasági ...* i. m. 78. p.

³¹ A *Jugoszláviai Magyar Könyvtár* sorozatban kiadott kötetek: J. Dučić: *Álmok városa*; Sz. Szigethy Vilmos: *A vármegyeház kapujában*; Börcsök Erzsébet: *A végtelen fal*; Akácok alatt, szerk. Szenteleky Kornél, 1–2. köt.; Arányi Jenő: *A szentendrei bíró* (1933); Cziráky Imre: *... mosoly ... könny*. Novellák karcolatok (1933); Gergely Boriska: *Nagyokról kicsinyeknek* (1933); Tamás István: *A két vonat*, 1–2. köt. (1934); *Városok... falvak. Néprajzi és történelmi vázlatok*, 1–2. köt.

sét is átvette a Literária. Kende, felhasználva lapterjesztő ügynöki hálózatát, a folyóirat előfizetőinek számát 2 ezerre futtatta fel. Nagyon fontos, hogy a két könyvsorozat előjegyzési kampányához kapcsolta a Kalangya-előfizetést, és ez sokkal hatékonyabb volt, mintsem folyóirat-előfizetetéssel házalni. Már így ezer alapító tagot hoztak össze a Kalangyához.³²

Időközben a külföldi lapbehozatal betiltása miatt 1934 decemberében a Literária vállalat megszűnt; ezzel a *Kalangya* kiadása (a likviditási gondok miatt) bizonytalanabbá vált, és az előfizetők száma is 1200–1300-ra csökkent.³³ De ekkor már a magyarországi illetékes tényezők is fontosnak tartották a lap fenntartását, ezért a belgrádi követség kérésére a lap Szirmai Károly további főszerkesztésével 1937-ben Verbászra került át.³⁴

Ezekben az években Kende Ferenc a vajdasági magyar irodalmi és közéletben egyaránt pozicionálta magát, nem mint meghatározó irodalmár vagy közíró, hanem közvetítő-szervező, forrásszerző háttéremberként.³⁵ Szenteleky halála után három éven át a *Kalangya* társszerkesztője (az 1933. 8. számtól az 1936. 8. számig). A folyóiratban rendszeresen publikált képzőművészeti cikkeket, tanulmányokat és novellákat.³⁶ Az utóbbiak, a „Péter-novellák”

(1934). A *Kalangya Könyvtár* kötetei: Farkas Geiza: *A fejnélküli ember* (1933); Szirmai Károly: *Ködben* (1933); Radó Imre: *Áram* (1934); Havas Károly: *Az idők mélyén* (1934).

- ³² Szirmai Károly: Emlékezés a Kalangyára. *Új Látóhatár*, 1966. 1. sz. 76. p. [70–82. p.]
- ³³ A marseilles-i merényletig (1934. október 9.) sajtócenzúra által történt ellenőrzésen keresztül elvileg minden sajtóterméket be lehetett vinni Jugoszláviába. Ezt teljesen megszüntették az 1934. november 10-i, 50.617/I. sz. Belügyminisztériumi rendelettel. Majd az 1935. október 24-től (55.234/I.) 12 folyóiratot beengedtek a turisztikai területekre, a tengerpartra, illetve 1936. július 28-tól engedélyezték a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Napló* behozatalát. Magyarországi könyvek és folyóiratok beengedése Jugoszláviába, feljegyzés Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) K 28 164–271–1937/R16.317. 15–17. f. Szirmai, a főszerkesztő szerint a *Kalangya* fénykora 1936-ban azzal zárult, hogy anyagiak hiányában már csak az októberi és novemberi szám jelent meg, „mert sem a nagybecskerekiek[,] sem más nem tett semmit[,] akik odaátról közvetítéssel pénzhez jutottak. 1937 áprilisában indult újra[,] a felhatalmazott zombori kultúrtényezőktől [Deák Leó – BN] Szirmai, Draskóczy és Radó Imre kapott megbízást a szerkesztésre. Ettől kezdve rendszeres anyagi támogatást kapott a lap.” Szirmai Károly: *Emlékezés...* i. m. 80–81. p.
- ³⁴ Kende Ferenc: *A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között*. II. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 1. sz. 124. p.
- ³⁵ Lásd a Szirmai Károllyal folytatott levelezését. Szirmai Endre: *A magányos óriás* I. köt. A Szirmai Károly Emlékbizottság és a Szirmai Károly Archívumok Kiadása, München, 1976, 87–104. p.
- ³⁶ A vajdasági képzőművészekről készült írásai a *Kalangyában*: Balázs Árpád, 1934. 9. sz. 641–643. p., Oláh Sándor, 1934. 10. sz. 700–702. p., Husvéth Lajos, 1934.

főhősét magáról mintázta: a világpolgár, aki hazatér és egy új azonosságot keres.³⁷ A *Kalangya* és a két könyvsorozat révén a jugoszláviai magyar irodalom adminisztrálása nála összpontosult. Ez óhatatlanul azzal járt, hogy a többi párttal együtt betiltott Magyar Párt intézményi szerepét pótolni akaró regionális közművelődési szervezetekkel is kapcsolatba került. Strelitzky Dénes és könyvsorozata révén a szabadkai Népkör (Magyar Olvasókör) és a *Kalangya* magyarországi támogatásának egy részére volt rálátása; a nagybecskereki Közművelődési Egyesület – ahonnan átvette a *Kalangya* terjesztését – Várady Imre volt országgyűlési képviselő érdekkörébe tartozott, míg a zombori Magyar Közművelődési Egyesületben Deák Leó és unokaöccse, Deák István volt a meghatározó szervező személyiség. Velük majd a *Reggeli Újság* szervezőakciói kapcsán is kapcsolatba és versenyhelyeztetbe kerül.

Mindez azért is fontos, mert Kende emlékiratának legtöbbet idézett része arról szól, hogy a jugoszláviai magyar irodalom megszületésekor a Magyarországról anyagilag támogatott helyi politikusok egyáltalán nem támogatták ezeket a törekvéseket. „Hosszúra nyúlna annak az állapotnak részletezése, itt csak ennek a közismert ténynek megállapítása bír fontossággal. A magyar

11. sz. 788–790. p., Farkas Béla, 1935. 1. sz. 10–12. p., Konyovits Milán képkiállítása Budapesten, 1942. 11. sz. 517–518. p.

³⁷ Kende Ferenc: Gyík anyó. In *Ákácok alatt. Délszlávországi magyar írók novel-lái*. Összeáll. Szentleky Kornél, II. köt., Jugoszláviai Magyar Könyvtár, Subotica, 1933, 20–33. p.; uő: Péter a bohémek között; Péter hallgatja Antóniót, aki Istent érzi. In *A diófa Árnyékában. Délvidéki elbeszélők*. Szerk. Herceg János, Bp., 1942, 102–110. p.; 111–117. p.; uő: Csobagi Mehmed. In *Délvidéki elbeszélők válogatott munkái*. Összeáll. és bevezető: Csuka Zoltán, Magyar Népművelők Társasága, Bp., 1942, 47–56. p. Csak a *Kalangyában* megjelent Kende-novellák: Péter fohásza. 1932. 5. sz. 296–299. p., Péter vasárnapja. 1932. 8. sz. 554–561. p., Péter Rouenben. 1934. 5. sz. 332–334. p. Egy önálló Kende-novelláskötetet is terveztek A csend beszél... címmel, de ez nem jelent meg. *Kalangya*, 1935. 2. sz. 81. p. Utasi Csaba a *Kalangya* kisprózáját elemezve Kendét a szó legnemesebb értelmében művészetpártolónak tekintette, aki „szüntelenül alkotói körökben forgolódott, minthogy azonban önteremtő lázak nem nyugtalanították, ereje nagy részét szervező munkába ölte. S ha irodalmunk alacsony értékszintje nem jelentett volna számára kihívást, lehet, hogy sohasem fog hozzá novelláinak sorozatához”. Utasi: *Irodalmunk...* i. m. 89. p. A Péter-figurában pedig „egy életidegen, világihiánytól szenvedő hőssel állunk szemben, aki hol Bécsben, hol Rouenban, hol pedig Párizsban bukkan föl a közelmúlt útjain járva, s egyúttal teljesen fesztelenül labdázgatva a modern művészvilág neveivel, irányzataival. A novellák érdekességét azonban nem ezekben a periférikus mozzanatokban kell keresnünk, ezekben még akár az írói exhibicionizmus jegyeit is láthatnánk, hanem abban a felülemelkedett, szelíden sziporkázó ironiában és nem múltó zaklatottságban, mely Péter alakját előremutató módon meghatározza és áthatja.” Uo.

kormány tehát a két világháború között elvileg nem zárkózott el egyes Jugoszláviában élő, bizalminak elfogadott, magyar személyek támogatásától, de a kiutalt összegek nagy részét a magyar nép életének fellendítésére, gazdasági és kimondottan kulturális akciók megteremtésére szánta. Azonban a vezetők véget nem érő tanácskozásokon kívül mitsem produkáltak. E célra kiutalt összegek nyomtalanul elsikkadtak. Felmerül így a kérdés, vajon soha senki nem kért hosszú éveken át számadást, az átutalt összegek hova fordításáról?”³⁸ Az emlékirat határozottan állítja, hogy a belgrádi nagykövetség a támogatásokat a politikai vezetőknek adta tovább, akik ezzel visszaéltek és magáncélokra fordították a pénzt, miközben a támogatandó intézmény vergődött. Kende szerint a vezetők tudták, hogy a számukra kultúrcélokra kiosztott összegeket „elsősorban a magyar kisebbségi kérdésekkel foglalkozó és szépirodalommal magyar lélektartó folyóiratokat kellene anyagilag támogatni, kifejlődéséhez segíteni”.³⁹ Ennek elmulasztását maguk előtt kellett igazolniuk, és ez vezetett el oda, különösen miután már Magyarországra is eljutott a *Kalangya*, hogy szerették volna átvenni a folyóiratot. Kende visszaemlékezése szerint a nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesület főtitkára a lap rossz hírért keltette, majd 1936 nyarán meghívták őt mint kiadót az egyesület rendkívüli közgyűlésére. Ott Juhász Ferenc főtitkár olyan értelmű nyilatkozatot akart Kendével aláíratni, amely „szó szerint azt tartalmazta, hogy »a Magyar Közművelődési Egyesület a Kalangyát eddig is erkölcsileg és anyagilag támogatja«”.⁴⁰ A visszaemlékezés szerint az irat lényege az volt, hogy „a Kalangyát az egyesület tartotta fenn, a jövőben a szerkesztésben teljes jogú beavatkozást igényel, fenntartja a kiadás ellenőrzését, a [Kalangya] nyomdai előállítását át akarja a becskereki nyomdába helyezni, ahol egyébként anyagilag egyes vezetők érdekelve voltak”.⁴¹ Mindezt Kende a leghatározottabban cáfolta, és nem írta alá a nyilatkozatot. A helyi sajtóban és az általam ismert levéltári forrásokban erről az esetről semmilyen utalás nem találtam.⁴² Az emlékiratban leírtak tárgyilagosságát egyrészt az az életszerűtlen helyzet gyengíti, tudniillik hogy

³⁸ Kende: A magyar betű sorsa... i. m. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 1. sz. 119. p.

³⁹ Uo. 120. p.

⁴⁰ Uo. 123. p.

⁴¹ Uo.

⁴² Ehhez a délvidéki segélyeket közvetítő Szent Gellért Társaság, illetve a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja (MNL OL K 438), a Kültügyminisztérium és a belgrádi Magyar Nagykövetség (K 63, K 64) iratait, valamint a Miniszterelnökség II. osztályának (K 28) anyagát néztem át. A Kende által felemlített visszaélési lehetőségek fennálltak. De erre vonatkozó vizsgálati dokumentációt vagy feljelentéseket nem találtam.

egy ilyen nyilatkozatot nem szokás nagyobb közönség előtt aláíratni. Másrészt az érintett Juhász Ferenc és Marton Andor életpályájából sem következnek ilyen hozzáállás.⁴³ Harmadrészt a feltehetőleg az 1960-as években készült kéziratban leírt élesen kritikus viszonyhoz képest Kende Strelitzky Dénessel, Várady Imrével, Deák Leóval, a vajdasági magyarság legfontosabb vezetőivel mint szerkesztő a harmincas években napi kapcsolatban volt. Akkoriban viszonyuk egyáltalán nem mondható ellenségesnek. Az emlékirat szerzője korabeli írásaiban nemigen foglalkozik a magyar politikai vezetők bírálatával. Vagy ha igen akkor azt tematizálja – az egyes személyek megnevezése nélkül –, hogy még mindig „vármegyházában”, azaz többségiként gondolkoznak helyzetükről.⁴⁴ A segélyezési anomáliák valószínűek. Az pedig tény, hogy az 1932-ben újra engedélyezett nagybecskereki Közművelődési Egyesület 1930-ban, majd 1932-ben is országos szintű összmagyar szervezetként akarta magát újrászervezni. Szirmai Károly, a *Kalangya* főszerkesztője minderre így emlékszik: „Kende Ferenc a becskerekiektől sohasem kért támoga-

⁴³ Juhász Ferenc (1887–1965) Nagybecskereken végezte a gimnáziumot, majd a helyi *Torontál* (1929-től *Híradó*) című lap főszerkesztője, a helyi művelődési élet fő szervezője, az Ady Társaság alapítója, műkedvelő színi előadások, irodalmi rendezvények szervezője. A nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesület egyik vezetője, az 1929-es diktatúra után a Bánáti Magyar Közművelődési Egyesület létrehozója, ebbe szerette volna integrálni a vajdasági magyar társadalmi egyesületeket. 1941 után magyar iskolát szervez, majd 1944 után a műkedvelő színjátszás aktivistája, a rövid életű nagybecskereki Madách Színház vezetője, ahonnan 1954-ben távolították el. Marton Andor (1866–1943) dunántúliként került Torontálba, a megyei gazdasági egyesület főtitkáráként 1894-ben. A kisbirtokok modernizációja és a szövetkezeti mozgalom elkötelezett híve. Maga is birtokot szerez, és 1918 után is Nagybecskereken marad. A Torontáli Központi Hitelszövetkezet elnöke, a Bánáti Közművelődési Szövetség vezetője, a helyi színjátszás támogatója, a tehetséges magyar középiskolások ösztöndíjazásának megszervezője. Arról, hogy mennyiben támogatta a Kalangyát, megoszlanak a vélemények. (Volt aki a korban azt is támogatásnak tekintette, ha előfizetett a lapra. Mások több előfizető gyűjtésével, és voltak olyanok, is akik a nyomdászamlá kifizetésében segítettek.) A levéltári forrásokból eddig nem derült ki, hogy ténylegesen ki volt a Budapestről érkező támogatások helyi felelőse. Kende Ferenc emlékiratának állítása, miszerint Marton Andor lett volna a bizalmas pénzek kezelője, nem bizonyított. Kende konfliktusa nem minden előzmény nélküli a nagybecskereki vezetőkkel. Velük kapcsolatos kritikáját már 1933-ban kifejthette egy Szentelekynek írt levélben. Erre utal Szenteleky Kornél levele Kende Ferencnek 1933. március 29. In *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Sajtó alá rendezte és bevezető: Bisztray Gyula–Csuka Zoltán, Szenteleky Társaság, Budapest–Zombor, 1943, 342. p.

⁴⁴ Lásd Kende Ferenc: Értékmérés és időrend kisebbségi életünkben. *Kalangya*, 1937. 4. sz. 145–148. p., Apáink és fiaink. Uo. 1937. 5–6. sz. 201–207.

tást, hiszen kezdetben egyáltalán nem volt rá szükség. Ők felajánlottak neki havi 2000 dinárt. Ezen a címen szerették volna kezéből kivenni a folyóiratot. Kende emlékezéseiben megírta, hogy a 2000 dinárt csak három hónapig kapta.⁴⁵ A negyedik hónapban Marton Andor, a Magyar Közművelődési Egyesület pénzügyeinek irányítója ugyan aláíratta vele a 2000 dináros nyugtát, de a pénz átadását későbbre halasztotta, és sohasem teljesítette.⁴⁶ Kende felszólítást intézett Martonhoz, aki mindenhol megpróbálta őt ellehetetleníteni. Ezt a belgrádi követség tanácsosa közölte Kendével.⁴⁷ Szirmai tehát valami olyasmire emlékszik, ami nincs benne Kende emlékiratában. Ezt éppúgy nem tudjuk más forrásokból ellenőrizni, mint Kende állítását, de a főszerkesztő emlékezése így is életszerűbb, mint a Kende verzió. De az is biztos, hogy a nagybecskereki egyesület vezetői szerették volna befolyásukat az addig független, a vajdaságban egyedüli irodalmi folyóiratra kiterjeszteni.⁴⁸

A *Literária* és a *Kalangya* mellett Kende vajdasági tevékenységének harmadik intézménye a *Jugoszláviai Magyar Újság* (1932–1934) volt, amelyet a Magyarországgal kritikus, magyar ügyekben óvatos *Napló* riválisaként indított, és amelyben 1933 augusztusától Szirmai Károly szerkesztésében *Irodalom és Művészet* címmel indított rovatot. A korszerűen szerkesztett lapban volt film-, színházrovat és gyerekmelléklet is. A kiadást egy ideig a zágrábi nyomdászszakszervezet finanszírozta, de csak 1934. szeptember közepéig tudták megjelentetni.⁴⁹ Kende negyedik vajdasági bázisa – 1934 novemberétől – az újvidéki *Reggeli Újság* volt.⁵⁰ A napilap *Délbácska* elnevezéssel jött létre 1920 decemberében, és mindvégig a szabadkai *Bácsmegyei Napló* című, jórészt emigráns újságírók által szerkesztett, Magyarországgal szemben

⁴⁵ Ha Szirmai ugyanazt a Kende-visszaemlékezést olvasta, amely az OSZK-ban található és amelyet a *Hungarológiai Közleményekben* publikáltak, *A magyar betű sorsa...* i. m., akkor rosszul emlékszik, mert abban ez az elem nem szerepel.

⁴⁶ Szirmai Károly: *Emlékezés ...* i. m. 79. p.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Nem voltak egyedül. Ilyen volt az újvidéki dr. Vilt Vilmos is, aki 2000 dinárt adott Csuka Zoltánnak a *Kalangya* indítására, de utóbb úgy érezte, hogy a folyóirat „kikerült a kezéből”. Kende Ferenc Levele Szirmai Károlyhoz 1934. május 23. Idézi: Szirmai Endre: *A magányos...* i. m. 99. p.

⁴⁹ A lap főszerkesztője Bródy Mihály volt, aki a *Városok... falvak* című kötet bevezetőjét is jegyezte.

⁵⁰ A *Literária* 1934-ben szűnt meg, a *Kalangya* kiadását Kende 1937-ben adta át. A *Reggeli Újság*hoz való csatlakozását az 1934. november 26-án kelt levelében Szirmai Károlynak írta meg. Közli Szirmai Endre: *A magányos ...* i. m. 101. p.

kritikus lap konkurenciájának számított.⁵¹ A királyi diktatúra bevezetése után törölni kellett minden olyan elnevezést, amely az 1918 előtt berendezkedésre utalt. Ezért a lap nevét *Reggeli Újságra* változtatták. A főszerkesztő Tomán Sándor, majd Andrée Dezső lett. A lap irányvonalát Vilt Vilmos orvos és Korányi Elemér újvidéki plébános nagyban meghatározta. A *Naplóval* és más vajdasági magyar lapokkal szemben a *Reggeli Újság* MTI híreket használt, Magyarországgal szemben nem volt kritikus, és Kende Ferenc visszaemlékezése szerint egyik vajdasági magyar politikuscsoportnak sem volt alárendelve, mert alapvetően magyarországi támogatást élvezett a belgrádi nagykövetségen keresztül.⁵² A Magyarország-közi irányvonal miatt két bombamerényletet is elszenvedett a szerkesztőség, Andrée Dezső, a főszerkesztő nem kapott útlevelet Magyarországra, és a cenzúra is nagyon szigorúan kezelte a lapot. Különösen a marseilles-i merénylet után (1934. október 9.) szinte lehetetlen volt a törzsközséget kielégítő (Magyarországhoz lojális) politikai publicisztikát közölni. Mindez oda vezetett, hogy a lap példányszáma háromezerre csökkent, és a betiltás is bármikor bekövetkezhetett. Ehhez a politikai nyomáson túl az is hozzájárult, hogy a *Naplónál* gyengébben szerkesztett lapról volt szó. Szenteleky Kornél – a *Kalangya* előzményének tekinthető – a *Reggeli Újságban* megjelenő *Mi Irodalmunk* rovatának szerkesztése és Csuka Zoltán közreműködése ellenére a lap újságírógárdája felkészületlenebb volt, mint a profi szerkesztőséget és hírszolgálatot működtető *Naplóé*. Szenteleky és Csuka épp azért nem fért be a jórészt magyarországi emigránsokkal működő lapba, mert Fenyves Ferenc, a tulajdonos főszerkesztő úgy vélte, hogy a vajdasági irodalom az, amely a *Naplóban* – döntően a vasárnapi mellékletben – jelenik meg. Szenteleky 1928-tól induló regionális irodalomszervezéséről – a *Kalangyát* bírálva – csak Szenteleky halála után vettek tudomást.⁵³ A *Reggeli Újság* költségeit – mint mondtuk – részben a belgrádi magyar nagykövetség állta, de 1935 júniusában – Kende visszaemlékezése szerint – a támogatást beszüntették, és Alt Valdemár követ felszólította Andréet, hogy „adják el a lapot a nyomdászoknak, ha akarják, vagy dobják ki az utcára”.⁵⁴

⁵¹ A periodika mintaértékű feldolgozását adja: Hornyik Miklós: *A Délbácska története* (1920–1929). Magyar nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1985, 253 p.

⁵² Kende: *A magyar betű sorsa...* i. m. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 3. sz. 139. p.

⁵³ Kende: *A magyar betű sorsa...* i. m. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 1. sz. 115–118. p.

⁵⁴ Kende: *A magyar betű sorsa...* i. m. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 3. sz. 141. p.

A lap kiadását azonban a nyomda nem vállalta, és a beszüntetést sem lehetett egyszerűen megoldani, mert a lap munkatársai számára a felmondási idő alatt valakinek fizetést kellett volna biztosítania, de ezzel, valamint más jogi következményekkel fény derült volna a magyar kormányfinanszírozásra. Azon vajdasági személyiségeknek pedig, akik a követségi támogatásokat közvetítették, azért lehetett volna kinos az ügy, mert kiderülhetek volna a laza pénzkezelés szabálytalanságai.⁵⁵ Kende Ferenc a Literária beszüntetése után – emlékirata szerint mit sem tudva a *Reggeli Újság* körüli helyzetről – megkereste Andrée Dezsőt, és felajánlotta, hogy átveszi a lap vezetését. A főszerkesztő ekkor elmondta, hogy még a meglévő alkalmazottakat sem tudja rendesen fizetni, és ismertette a napilap helyzetét. Ekkor Kende új ajánlattal állt elő: fizetés nélkül vállalta a lap átszervezését. A forgalmi nyereségnek az ő munkája eredményeként létrejött többletből kért bizonyos százalékot honoráriumként. Magának kérte a szerkesztés feletti felügyeletet és – az emlékirat szerint – kikötötte, hogy a lap szüntesse be a jobboldali intranzigens magatartását, „a beszivárgó Horthy-Hitler fasizmus minden megnyilvánulása ellen foglaljon állást, a szerb–horvát–magyar barátságot, a magyar kisebbség jólfelfogott érdekében ápolja”.⁵⁶ Majd meggyőzte Andréét, hogy a cégbiróságnál saját neve alatt jegyeztesse be az újság tulajdonjogát.

A lap revitalizálásához Kende két szervezési programot dolgozott ki. Egyrészt meg kellett teremteni a lap működéséhez szükséges anyagi forrásokat. (A magyar követségre, kisebbségi magyar politikusokra a továbbiakban nem számíthattak.) Másrészt távlatosan „olyan lehetőség kialakítása [a cél], amely látszólag politikamentesen egy szellemi tömbbé gyúrja a magyarságot, elsősorban a magyar parasztságot”.⁵⁷ Tehát Kende hosszabb távon olvasó- és előfizetői közönséget hoz létre. Az addig csak Újvidékre és Temerinbe eljutó lapot a Literáriánál kialakított kapcsolatai révén és terjesztési hálóján keresztül tette országos lappá. Első lépésben mintegy ötven községből tudósító személyt kért fel, illetve árusítókat szervezett be. Az volt a célja, hogy a lap eljusson „a magyarlakta tömbök minden városába és községébe, valamint a magyar szórványterületekre, továbbá a szerb–horvát városokba, ahol a magyar ipari munkások helyezkedtek el”.⁵⁸ A példányszám növeléséhez a terjesztőhálózaton túl figyelemfelhívásra is szükség volt. Ezt szolgálta 1935 májusában a *Földet ad a Reggeli Újság* akció. Kende megállapodott

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo. 142. p.

⁵⁷ Uo. 143. p.

⁵⁸ Uo. 143. p.

az újvidéki Vöröskereszt Egyesülettel, hogy a sorsolási engedélyük alapján a lapból kivágható szelvények gyűjtői között ajándékokat sorsolnak ki, és első díjként egy hold földet ajánlottak föl a nyertesnek, amelyet annak lakóhelyén vásárolnak meg.⁵⁹ Később a lap a központi sorsjegyjátékba is bekapcsolódott, akkor is a lapból kellett a szelvényt kivágni.⁶⁰ A sorsjáték föld- és tárgynyermény-akciói, illetve a terjesztőhálózat hatására a lap példányszáma 1935 őszére 18 ezerre emelkedett, majd a következő években 30 ezer körül állandósult. Hasonlóan sikeres pályázat volt a tízhetes rejtvénypályázat,⁶¹ a *Nótát küld a Tisza-Duna tája*, amely során 235 dal érkezett be a szerkesztőségbe, és ebből később népszerű nótás könyvet adtak ki.⁶² A nyereményjátékokon kívül a lap kiadóhivatala rendezényszervezéssel is foglalkozott. A hazai és külföldi társasutazások mellett nagy népszerűségnek örvendett a *Reggeli Újság* Újvidék–Szabadka kerékpáros körversenye.⁶³

1935-ben mindehhez egy, a *Kalangya* égisze alatt kezdeményezett kisebbségiprogram-ankét is kapcsolódott. Az egyesületek számbavétele mellett a folyóirat szerkesztői közel száz vajdasági magyar értelmiségit, közéleti személyiséget kértek fel – egy 1935. július 1-jén keltezett körlevélben – arra, hogy fogalmazzák meg a legfontosabb kisebbségi teendőket.⁶⁴ A lapszám el is készült (1935. 6. sz.), de a cenzúra betiltotta a megjelentetését. Mivel azonban a szedés már készen volt és több száz kefelevonat elkészült, az anyag jó néhány helyre eljutott. Kende Ferenc programadó, *Magyar szellem – kisebbségi szellem* cikke pedig az 1940-ben megjelent tanulmánykötetében látott napvilágot. Ezt a következő fejezetben részletesen ismertetem. A lapszám betiltása megrázta a *Kalangya* szerkesztőségét, és új számmal csak 1935 novemberében tudtak jelentkezni. A *Reggeli Újság* szerkesztőségében 1935 őszére az ankét eredményeit felhasználva kialakult egy kulturális akcióprogram, amelynek a lényege a szinte minden városban, községben helyi szinten működő egyesületek (népkörök, felekezeti szervezetek, legényegyle-

⁵⁹ Hétköznap egy szelvény, vasárnap 3 szelvény jelent meg a lapban. Összesen 100 szelvényt kellett beküldeni, és ebből 101 ajándékot sorsoltak ki augusztus végén. 100 szelvény után 1 dinárt kapott a Vöröskereszt, a többi a lapkiadóé volt. *Reggeli Újság*, 1935. április 3. 7. p. Összesen 15217 dinár gyűlt össze. Az újvidéki Falkenstein Károly Gyula fia nyerte az 1 hold földet. *Reggeli Újság*, 1935. szeptember 1. 3. p.

⁶⁰ *Reggeli Újság*, 1937. március 8. 2. p., uo. március 12. 3. p.

⁶¹ *Reggeli Újság*, 1935. május 16. 42. p.

⁶² 1934. augusztus 15. és október 15. között lehetett beküldeni a szerkesztőségnek a nótákat. *Reggeli Újság*, 1935. május 14. 4. p.

⁶³ Az elsőre 1935. június 9–10-én került sor. *Reggeli Újság*, 1935. június 2. 10. p.

⁶⁴ A körlevelet idézi: Utasi Csaba: A *Kalangya* betiltott kisebbségi számának margójára. *Híd*, 1994. 7–8. sz. 533. p.

tek, dalegyletek, tűzoltó egyesületek, sportkörök stb.) összefogása, segítése, orientálása, tevékenységük nyilvánosságának biztosítása volt. A kormányzat többszöri kérés ellenére sem engedélyezte országos magyar kultúrszövetség létrehozását, ezért 1935 őszétől a *Reggeli Újság* vasárnapi számaiban *Egyesületi Közlöny* címmel rovat indult, amelyet az úgynevezett *Közművelődési Tanács* szervezett. „A Közművelődési Tanács nem volt engedéllyel vagy alapszabályokkal működő alakulat [...] a *Reggeli Újság* szerkesztőségének kebelén alakult meg mindenféle szabályzat és hatósági jóváhagyás nélkül. A szerkesztőség néhány tagja [Kende Ferenc és Tóth Bagi István⁶⁵ – BN] az egész országból maga köré gyűjtötte, mondhatnók baráti alapon, azokat a férfiakat, akik népük nevelése érdekében hajlandók voltak munkásságot kifejteni. Sikerült is velük a népnevelést megindítani és helyes irányba fejleszteni. A Közművelődési Tanács működése azonban hamar szemet szúrt a hatóságoknak és így ellene különböző helyekről vizsgálatot indítottak. A *Reggeli Újság* védekezésében mindenkor kijelentette, hogy a Közművelődési Tanács nem egyesület, sem szövetség és semmi ilyen jelleggel nem bír, hanem a napilap egyik osztálya, amely kulturális kérdésekkel foglalkozik.”⁶⁶ Tehát a magyarság iskolán kívüli népnevelésének megszervezésére vállalkoztak, és ehhez egyesületekre és „tananyagra” volt szükség. Erről az 1937/1938-as tevékenységbeszámolóban így fogalmaztak: „Jugoszláviában a magyar nyelvterületeken általánosságban – amint azt többek, számos esetben megállapították – nélkülözzük az a művelt középosztályt, amelynek intellektuelltjei a népnevelő feladatot vállalhatnak. Így van ez néhány nagyobb városunk kivételével, valamennyi városunkban és falunkban. De nincsen egységes átfogó szervezetünk sem. Nincsen fiókszervekkel rendelkező kultúregyesületünk, amely az iskolán kívüli népnevelést központilag életre hívná és irányítaná. Az egymástól függetlenül működő egyesületek pedig nemcsak erőtlenek, hanem körülhatárolt viszonyaik miatt, képtelenek a népnevelés kérdését megoldani. Kétségtelen, hogy szórványosan történtek ilyen

⁶⁵ Tóth-Bagi István (1911–1941) a szabadkai gimnázium befejezése után ugyanott a Jugoszláviai Magyar Újság munkatársa lett. 1932-ben több írása is megjelent a Szentelekly szerkesztette *Mi Irodalmunkban*, 1934-től a *Hid* szerkesztője, majd 1935-től a *Reggeli Újság* belső munkatársa lett, és itt vált a jugoszláviai magyar közírás egyik meghatározó szerzőjévé. Előbb a *Reggeli Újságban*, majd a *Kalanyia* betiltott számában jelent meg a *Pusztulunk, veszünk...* című cikksorozata húsz bácskai magyar község demográfiai viszonyairól. 1937-ben *Valamit tenni kell* címmel regénye jelent meg. 1941 áprilisában belgrádi riportútjáról hazafelé tartva a dunai átkelés közben géppisztoly-sortűzben vesztette életét.

⁶⁶ *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság huszonkét esztendei munkájáról*. Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, 1941, 5. p.

kísérletek és itt-ott tartottak és tartanak népnevelő előadásokat. Ezek az előadások sajnos nem nagyszámúak és a rendszerességet, tervszerűséget nélkülözik, szélesebb néprétegre kiterjedő jelleggel nem bírnak. Számos egyesület lelkes vezetőinek a népnevelés terén való minden jóakarata kárba vész, mert előadót nem tud szerezni és nincs előadható anyaga. Az egyesületek ezért nem emelkedhetnek kultúrhivatásuk magaslatára és így általánosságban be kell érniök mulatságos és néha kétes kultúrértékű színművek műkedvelőkkel való előadásával.”⁶⁷ Az elvégzett népnevelő és szervező munkával a későbbiekben részletesen foglalkozunk.

Kende Ferenc 1940 novemberében Budapestre távozott a *Reggeli Újságtól*, és 1941-től a kisgazdapárti *Kis Újság* kiadóhivatalát vezette. 1945–1946-ban Kende és Társa néven saját lapterjesztő vállalatot működtetett, majd különböző állami cégeknél a lapterjesztést szervezte 1958-as nyugdíjazásáig. 1974-ben bekövetkezett haláláig három momentumról van tudomásom. 1960-ban vékony könyve jelent meg *A szervező és a szervezés* címmel, amelyben a harmincas évek kisebbségi közegében a szervezésről propagált ismereteit új példakörnyezetben, a csepeli szerszámgépgyár példáin újította fel. 1964-ben megírta *A kapitalizmus kialakulásának hatása a magyar könyvkiadásra* című 170 oldalas kéziratát, de ebből a dokumentumból kiderül, hogy tervezte a magyar könyvkiadás történetének megírását is. Erről azonban csak tervezet maradt fent.⁶⁸ Ugyanekkor készülhetett a többször idézett *A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között* című 81 oldalas kézírata.⁶⁹ Az 1960-as évek végén pedig a Magyar Rádió irodalmi szerkesztőségében visszaemlékező interjúk készültek Kende Ferencsel a századforduló mozgalmairól.⁷⁰

Kende életpályáját a tízes évek progresszivizmusa, a világ szervezhető, alakítható voltába, a társadalmi menedzsmentbe vetett hite határozza meg, ez a szocializáció lesz a sorsélménye. Könyvterjesztőként, kiadóként a Tanácsköztársaság alatt, a kisebbségi közéletben teljesen különböző keretek között újra és újra erre támaszkodik úgy, hogy az épp aktuális folyamatokat, mozgalmakat adaptálja.

⁶⁷ Kende: *A magyar betű sorsa...* i. m. 147. p.

⁶⁸ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3169.

⁶⁹ Ennek a *Hungarológiai Közleményekben* publikált anyagnak a *Reggeli Újság* akcióira vonatkozó része megegyezik a napilap 1941-ben kiadott *Tájékoztató...* i. m. vonatkozó részével.

⁷⁰ Ebből egy rövid, le nem írt hanganyag maradt fent a Petőfi Irodalmi Múzeumban PIM, Hangtár157/9 B, III.

Egy kisebbségi, társadalomszervezési program

A jugoszláviai magyarság politikai megszervezése a folyamatos diszkrimináció miatt a Jugoszláviai Országos Magyar Párt 1922. szeptemberi megalkakulása után is gyengének mondható: a párt jelöltjeinek az 1925-ös parlamenti választásokon nem sikerült mandátumhoz jutniuk, és az 1927-es választásokon is csak a Radikális Párt listáján tudtak két képviselőt bejuttatni a parlamentbe. A királyi diktatúra bevezetésével (1929. január), a pártok, kulturális egyesületek betiltásával szinte megszűntek a politikai érdekérvényesítés lehetőségei. A saját közösség szervezése és a kisebbségi politikusok működése is a helyi (Szabadka, Nagybecskerek, Zombor, Újvidék) közművelődési egyesületekre szűkölt. Ekkor a jugoszláv kormány Szántó Gábort, a szabadkai Népkör elnökét és több helyi társadalmi szervezet vezetőjét ismerte el a magyarság képviselőjeként.⁷¹ Ő arra alapozta politikai stratégiáját, hogy a magyarokról kialakult képet, mely szerint illojálisak volnának, megváltoztatva, annak ellentételezéseként majd egyenjogú polgárként kezelik a magyarokat. Ennek érdekében tömeggyűléseket szervezett, és létrehozta a Jugoszláv Egységmozgalom magyar szervezeteit. 1931-ben kormánylistáról parlamenti képviselővé választották, majd megszervezte a Jugoszláviai Magyar Népszövetségi Ligát annak érdekében, hogy a Népszövetséghez kapcsolódó nemzetközi szervezetből kiszoríthassa a volt jugoszláviai Magyar Párt politikusait. Ugyanebben az évben javaslatot tett a Jugoszláviai Magyar Gazdasági Szövetség létrehozására, azt hangsúlyozva, hogy a magyarság kulturális fejlődésének alapját a gazdasági összefogás teremtheti meg. Ez a szervezet, összeköttetésben a hatóságokkal, a belföldi gazdasági mozgalmakba integrálta volna a magyar gazdatársadalmat. 1935-ben újra a kormánylistán indult a választásokon, és nemcsak mandátumhoz jutott a bécstopolyai járásban, hanem a szabadkai Népkör, illetve a Nagybecskereki Kulturális Egyesület működésének újbóli engedélyezését is sikerült elérnie. Ezenkívül Topolyán visszaadták az Olvasókör elvett könyvtárát. Bár a kormány megnyerte a választásokat, világos lett, hogy demokratikusabb körülmények között az Egyesült Ellenzék győzött volna, amely a Vajdaságban is jól szerepelt. A kormányzat mindenképpen érzekelte a változtatás szükségességét. Attól tarthattak, hogy a volt Magyar Párt vezetői a Nagy Iván vezette horvát orientációjú magyar mozgalommal együtt a kormány ellenzékét fogják erősíteni. Így 1936 tavaszától informálisan a volt magyar pártvezetőket is elfogadták a magyarság érdekképviselőiként, és a budapesti kormánnyal is javultak

⁷¹ Hornyák Árpád: Szántó Gábor... i. m. 23–32. p.

a kapcsolatok, Szántó Gábor és hűségmozgalma leértékelődött. Ebben a politikai légkörben született meg a *Reggeli Újság*, illetve a *Kalangya* szerkesztőségében az az ötlet, hogy össze kellene gyűjteni azokat, akikre a magyarság belső megszervezésében számítani lehet, illetve össze kellene állítani a programszerű teendőket. A majdnem száz személyt megszólító ankét eredményeként jött létre a *Kalangya* 1935. 6., említett száma, amelyet – mint arról már volt szó – azonban betiltották, és csak a kefelevonat révén maradt meg a dokumentum mint a korabeli legteljesebb vajdasági magyar helyzetkép és problémakatalógus.⁷² Ennek bevezetőjét, mondhatnánk programideológiáját Kende Ferenc írta. A folyóiratszám és Kende ezen és további programírásainak háttereként a magyarságpolitika enyhülésén túl még két dologgal mindenképpen számolnunk kell.

Egyrészt a szlovenszkói és erdélyi minta nyomán Csuka Zoltán és Szenteleky Kornél 1928-tól tudatosan szervezte a vajdasági magyar irodalmat előbb napilapmellékletekként (*Vajdasági Írás*, 1928–1929; *Mi Irodalmunk* 1930–1933), majd elindítva a *Kalangya* című folyóiratot (1932). Az alapító főszerkesztő Szenteleky halála után a Szirmai Károly, Radó Imre, Kende Ferenc összetételű szerkesztőség a *Híd* című folyóirat (1934) megjelenése ellenére (vagy épp annak balratolódása miatt) képes volt integrálni a kisebbségi közösség programadó szakembereit. (Majd egy szélesebb népművelői körnek a *Reggeli Újság* Egyesületi Közlemények rovata biztosított nyilvánosságot.) A másik fontos előzmény a felföldi és erdélyi kisebbségi szellemi életben az önálló kisebbségi társadalmépítés megfogalmazása, amelynek irodalmát Kende Ferenc ismerte; a Vásárhelyi Találkozó határozatát közölte is az *Egyesületi Közleményekben*.⁷³ Csuka Zoltán pedig a *Kalangya* elindítása mellett annak a *Láthatár* című budapesti kisebbségi/közép-európai folyóiratnak az alapító szerkesztője lett, ahol az új kisebbségi értelmiségi értékrend manifesztálódott.⁷⁴

⁷² Fontos előzmény még: *Városok... falvak. Néprajzi és történelmi vázlatok*. 1–2. köt. Előszó Bródy Mihály, Subotica, 1934 (Jugoszláviai Magyar Könyvtár).

⁷³ *Reggeli Újság*, 1940. január 7. 49. p. (EK) A Vásárhelyi Találkozó (1937. október 2–4., Marosvásárhely) az erdélyi magyar ifjúsági csoportok találkozója volt, amelyet baloldaltól javasoltak ugyan, de maga a tanácskozás a nemzeti összezárkózás jegyében zajlott le, a határozatok is ezt tükrözik, és a világnézeti, szemléleti kérdések feloldása során az egységes cselekvési terv megteremtésében a kereszténység-szociális-nemzetépítő kisebbségi csoportok váltak dominánssá.

⁷⁴ Lásd például Nánay Béla: Kisebbségi magyar lélek. *Láthatár*, 1937. 1. sz. 21–30. p. vagy uo. Makkai Sándor: Nem lehet... c. tanulmányának vitáját. Kovács J. Béla: *Láthatár 1933–1944* [repertórium]. Állami Gorkij Könyvtár–Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1986, 210 p. A korabeli kisebbségi magyar társadalom-

A hivatkozott *Kalangya* számot bevezető, Kende jegyezte *Magyar szellem – kisebbségi szellem* című tanulmány alapállítása az, hogy a vajdasági magyarság bajainak fő forrása, hogy a magyar többségi szellem tovább él az közeletben, és ez kerül összeütközésbe a kisebbségi léthez szükséges új szemlélettel. Az 1918 előtti magyar közeletet és politikai kultúrát nem a társadalmi megszervezettség, hanem a megyeháza határozta meg. „A megyeháza volt a szív, ami a mindent éltető vért lövelte széjjel. A megyeháza volt az az átütő szellemiség, amely büvkörébe vonta nemcsak a közvetlenül tőle függőket, hanem a társadalom minden érvényesülni akaró rétegét és egyénét.”⁷⁵ Ezt az úriassággal áthatott szellemiséget törte meg az impériumváltás. „A volt magyar városok képe teljesen megváltozott. Megszűnt a megyeháza, elnéptelenedtek az úri kaszinók. Az itthon maradt hangadó tekintélyek csendesesen járó, szelíd emberekké változtak. Természetes és törvényszerű, hogy a középosztályunk, melynek gondolkörét a magyar történelmi múlt erőnei, a háború előtti társadalom szemlélete és az úriasság szelleme táplálta, a kisebbségi állapot egészen más légkörében tapogatózó tanácstalanságba esik, és csak lelki válságokkal, fokozatosan és zökkenőkel találja meg a helyét. A múlt minden jóval és rosszal – kiirthatatlanul él benne, kíséri útjain, irányítja gondolkozásában és gátolja cselekedeteiben.”⁷⁶ Az új kisebbségi helyzet és az elszegényedés, a gazdasági válság következményeinek áttekintése után Kende megállapítja, hogy a „szellemvilágunkhoz való ragaszkodás, ma csak tragikus helyzeteket szülhet”.⁷⁷ Ezért „szakítanunk kell azzal a belénk rögzített felfogással, ami mindent felülről vár. Nincs támaszunk, nincs segítségünk, és tudnunk kell, hogy a kenyérért való harcban csak a magunk erejére és szervezettségére számíthatunk”.⁷⁸ Ebben a helyzetben az öngondoskodás első lépését Kende abban látja, hogy ki kell alakítani a közösség kisebbségi gondolkodását. Ez számára „pontosan meghatározható, szigorú szabályokkal körülírható szellemiség, aminek fel kell szívódnia

konstrukciókról: Bárdi Nándor: Társadalomkonstrukciók a magyar kisebbségek két világháború közti történetében. In Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (szerk): *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Argumentum, 2011, 303–326. p.; dokumentumösszeállítás: uő.: *A kisebbségi értelmiség önképe a második világháború előtt. Magyar Kisebbség*, 1998, 3–4. sz. 55–59. p., dokumentumok: 60–128. p.

⁷⁵ A *Kalangya* betiltott száma teljes terjedelmében megjelent a *Híd* 1994. 7–8. számában, az idézet helye: 423–424. p.

⁷⁶ Uo. 425–426. p.

⁷⁷ Uo. 427.

⁷⁸ Uo.

vérünkben, agysejtjeinkben és idegrendszerünkben”.⁷⁹ A kisebbségi szellem jellegzetességét három pontban foglalta össze: „1. A modern szervezés megismerése és alkalmazása. 2. Az egyéni képességek és teljesítmények legmagasabb szintre való fejlesztése. 3. Társadalmilag: gazdasági, önszervezési, népjóléti, kulturális és politikai területeken szigorúan egységes szervezetekbe való tömörülés, illetve érdekképviselők alkotása.”⁸⁰ Számára a szervezés modern tudomány, a társadalomépítés tudományos módszertana.⁸¹ Az egyéni képességek kiteljesítésén alapvetően a kisebbségi fiataloknak a szabad pályákon, döntően az iparban és a kereskedelemben való elhelyezkedését, annak szorgalmazását értette. Az intézményépítés terén pedig a szerző azt tartja a legfőbb problémának, hogy „a központosítás híján a lokalitás kis színvonalán csetlenek-botlanak” a kisebbségi intézményépítők.⁸² A *Kalangya* a kisebbségi teendőkre kért gyakorlati ötleteket. De ezzel Kende nem foglalkozik, mert a megvalósítás lényegét abban látja, hogy „kitermelünk-e soraink közül egy vagy több olyan gyakorlati szervező egyéniséget, akiben a kisebbségi élet a maga egész mivoltában él és lüktet. Olyant, akiben a fejlett kisebbségi öntudaton kívül megvannak mindazok a tulajdonságok, amelyek a vezető-szervező egyéniségnek összetevője. A terület és az anyag adva van, itt él szervezetlenül kisebbségi sorban a magyar nép. Ennek a népnek, kisebbségi szempontból tekintve szervezője nincsen.”⁸³ A szerző körülírja azt az öntudatos kisebbségi polgártípust (kreatív, munkás, derűs lelkű, hitvalló, nem lehet pesszimista), akinek a megjelenésétől a társadalmi feladatok tudatosítását várja el. „Tudósaink, kutatóink, statisztikusaink, szociológusaink nincsenek. Ismerjük szegénységünket. Mégis köztudomású, hogy a magyar középosztály különböző tagjai már foglalkozásuknál és hivatásuknál fogva a gyakorlati élet egyes kérdéseivel alaposan és speciálisan foglalkoznak, vagy ilyenekre hajlamosságuk van. A magyarság gyakorlati megszervezőjének kellene ezeket a férfiakat olyan munkálatokra bírni, amelyek a magyar kisebbségi közösség javára szolgálnak. Szemléltetőbben: a magyar ajkú közösségek papjait a születési, házassági és elhalálozási kimutatások elkészítésére kell bírni. Orvosainkat a magyar nép egészségügyének feldolgozására, demográfiai

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo. 428. p.

⁸¹ „A szervezés célja a széthulló szervetlent szervessé változtatni. A szervezés az a tudomány, ami az egyedülálló egyest ésszerűen bekapcsolja az egészbe, úgy hogy közöttük kölcsönös összeköttetés létesüljön, és az egyes szerv az egész szervezet részese legyen.” Uo.

⁸² Uo. 430. p.

⁸³ Uo. 431. p.

leírásokra kell felkérni. Gyárigazgatóinkat, vállalkozóinkat, kereskedőinket munkaalkalmak megszervezésénél kell igénybe venni. Ügyvédekkel, életünk minden területén, a jogvédelmet kell megszerveznie. Íróinkat a kisebbségi irodalom fejlesztésére kell rábírnia. Sajtónkat a kisebbségi kérdésekkel kell ellátnia és tájékoztatnia. Tanítóinkat a magyar népnevelés munkájába állítani. Egyszóval: szerteszóródó értékeinket, tudásanyagunkat, a bennünk levő eleven készséget kell szerves egésszé ömlesztve, népünk javára felhasználni.”⁸⁴ Ebben a gyakorlati szervezői ideáltípusban – amely nagyon hasonló Balogh Edgár sarlós és Venczel József művelődéspolitikai programjaihoz – Kende valójában egy „kisebbségi szellemvilágot”, a „kisebbségi munka módszerét” propagálja a vajdasági német és szerb nemzetiségi minták alapján, egy új nyelvezetben. A kisebbségi szocializáció nála maga a szervezés, a konkrét szervező-irányító feladatot pedig a Közművelődési Tanács, illetve az *Egyesületi Közlöny* látja el, közvetítve az egyesületi élethez, társadalmi akciókhoz szükséges információkat.

A betiltott lapszámban megjelenő 27 rövid írásban felvetett teendők négy téma köré csoportosíthatók. A szerzők döntő része a magyarság helyi és jugoszláviai *egyesületeinek* megszervezését tartja kulcskérdésnek. Kulturális, gazdasági és egészségügyi összefoglaló szövetségek létrehozására tesznek javaslatot.⁸⁵ Mindezt legtömörebben, mint egy munkaközösség feladatkörét, Gyöngyösi Dezső, a zombori munkásbiztosító vezetője foglalta össze:

⁸⁴ Uo. 432. p.

⁸⁵ Batta Péter ügyvéd és folklórkutató a legutolsó tanyacsoportig a helyileg szükséges egyesületalapítást szorgalmazza: ifjúsági egyesület, cserkészegylet, leány- és legényegyletek, daloskörök stb., amelyek népnevelő munkát szervezhetnének. Majd ezeket fogná össze a Jugoszláviai Magyar Szövetkezeti Központ, illetve a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Központ. S egyben ezek felülről generálnák is a szervezést (*Céltűzések*, uo. 438–443. p.). Csuka János, a *Napló* munkatársa (Kolozyz álnéven) a német és a szerb nemzetiségi önszerveződési minták feldolgozását javasolja (*Hova, merre?* uo. 461–464. p.). Léway Endre, a *Híd* alapító szerkesztője az ifjúság integrációját az egyesületeken keresztül látja megoldhatónak, és egyetemes magyar kisebbségi kongresszus összehívását tartja szükségesnek (*Az új nemzedék törekvései*, uo. 465–467. p.). Külön ifjúsági kongresszust látna jónak Schwarczer Gyula jogász, a *Híd* szerkesztője, de ő is igényelné az egységes irányító szervet (*Hogyan?* uo. 471–472. p.). Stern Lázár ügyvéd pedig szintén német mintára (Bauernhilfe) a szövetkezeti mozgalom építését szorgalmazta, majd ugyanilyen módszerrel a közművelődési egyesület szervezését (*Kultúrszervezkedés*, uo. 481–485. p.). A gazdasági és a kulturális egyesületek, illetve szövetkezetek mellett többeknél megjelent a nemzeti alapon szerveződő egészségügyi szövetkezet (gyakorlatilag betegbiztosítási pénztár) terve is, amelyet Tóth-Bagi István a német példa alapján részletesebben is kifejtett (*Pusztulunk, veszünk ...*, uo. 503–506. p.)

a csúcsherv „[...] kezdeményezze, megalakítsa és vezesse a kisebbségi magyar társadalom minden együttes életmegnyilvánulását. Hatáskörébe tartozik a termelő, a fogyasztó, értékesítő és hitelszövetkezetek megszervezése, kulturális, dal-, sport- és társadalmi egyesületek alakítása, a magyar kisebbség katasztréneének elkészítése és állandó statisztikai vezetése, népies jellegű napi- és hetilapok kiadása, az iskolán kívüli oktatás és társadalmi akciók szervezése, és minden ügy, amely az itteni magyarságot közösen érdekli.”⁸⁶

Egy másik, az egyesületszervezéssel szorosan összekapcsolódó főtema a *népművelési program* volt.⁸⁷ Ezen belül a helyzetismeret megteremtését és a néphagyományok ápolását emelték ki, amely megteremti a „népélményt”. Brájer Lajos nagybecskereki újságíró és műfordító hat pontban összegezte a kulturális feladatokat: irodalmi és művészeti díjak létrehozása; a szerb-magyar megértést szolgáló munkák megjelentetése; magyar hangversenyek és képzéállítások szervezése a nagyobb jugoszláviai településeken; tehetség-gondozásként a jó tanulók jutalmazása és az irodalmi, művészeti tehetségek felkarolása; évente az egyesült kultúregyesületek nagygyűlésének megszervezése más-más városban, magyar kultúresttel összekötve.⁸⁸

A harmadik nagyobb tematika a mezőgazdaság átalakítása és a *gazdasági önszerveződés*, amely összekapcsolódott a szövetkezeti javaslatokkal. Itt is tétélesen felsorolták a gazdaságfejlesztés, illetve a magyar intézmény-szervezés legfontosabb feladatait.⁸⁹

⁸⁶ Göngyösi Dezső: *Magyar munkaközösség*, uo. 455. p.

⁸⁷ Garay Béla színész-rendező a műkedvelő színjátszás szakmai színvonalának emelése érdekében tömörítene egyesületbe a helyi műkedvelőket (*A magyar színjátszásról*, uo. 452–453. p.). Szili Jenő, az újvidéki Református Olvasókör vezetője, presbiter a helyi kultúrbizottságok révén előre megtervezett népművelő előadás-sorozatokban gondolkodott (*Emeljük népünk kultúrszínvonalát*, uo. 473–474. p.). Lucia (dr. Török Béláné) író a vasárnapi iskolák ismétlésen túli feladatait foglalta össze (*Vasárnapi iskolákat!* uo. 468. p.). Kristály István tanító szerint (VGy ill. Vető György álnéven) „népélményre” van szükség a népművelésben, amelyet egy-részt a mai élet helyzetismeretével, másrészt a néphagyományok feltárásával lehet megteremteni, és mindezt a fiatalság és a sajtó regisztrálhatná a magyar közönség számára (*Népművelésünk útja*, uo. 494–497. p.).

⁸⁸ Dr. Brájer Lajos: *Kultúrfeladataink*, uo. 445–446. p.

⁸⁹ Kelemen János könyvkiadó a cselédség földhöz juttatása érdekében, tízdiáros alapon (minden magyar egy dinárral járuljon hozzá az alaptőkéhez) létrehozandó hitelszövetkezetet javasolt, a kisbirtokos gazdaköröket pedig magyar gazdaszövet-ségbe kapcsolná. Ezen túl a munka- és állasközvetítés megszervezését, magyar ipari kiállítások szervezését, vándor színtársulatok működtetését, közös magyar lapáru-sító helyek felállítását javasolta (*Hozzászólás*, uo. 456–457. p.). Szobonya László a takarmánytermelésről az állattenyésztésre való áttérést; a gyümölcsstermesztés

A negyedik, kevesebb hozzászólást előhívó témakör az irodalom és a szerb (jugoszláv)–magyar *kapcsolatok* és közeledés lehetőségeit vette számba. Itt egyrészt a sorsközösségi élmény megteremtését és az egységes közvélemény kialakítását, másrészt a délszláv–magyar irodalmi, zenei kölcsönhatások feltárását szorgalmazták.⁹⁰

A betiltott lapszám egyetlen közvetlenül politikai írása a Magyar Párt volt elnökének, Várady Imrének a cikke, amely a vajdasági közös érdekek hangsúlyozásán túl a jobbra vagy balra való lecsatlakozás és szétforgácsolódás helyett „az együtt maradás” parancsát emelte ki.⁹¹ Ezzel mintegy a volt hivatalos pártvezetés részéről is legitimálta a folyóiratban összegyűjtött reformtörekvéseket. Csakhogy ehhez a politikai enyhülés ellenére nem volt partner a jugoszláv kormányzat magyarságpolitikája, ami abból is látszik, hogy a kiadvány megjelentetését sem engedélyezték.

Kende Ferenc 1935–1940 közti, a *Reggeli Újságban*, a *Kalangyában*, a *Láthatárban* – illetve mindezek együtt a tanulmánykötetében⁹² – megjelent írásainak tartalma három nagyobb kérdés köré csoportosítható. 1. Felépíthető-e a vajdasági magyar társadalom szerves egésze, illetve megalkotható-e

elterjesztését, a gazdasági felvilágosító munkát, magyar földművesiskola létrehozását, vándor gazdasági előadások rendszeresítését propagálta (*A gazdasági kérdés*, uo. 477–481. p.). Schulhoff József újságíró, műfordító Kelemenhez hasonlóan tőkét díjraként összerakó hitelszövetkezetet javasolt. A gazdálkodók és kereskedők szövetkezeti együttműködése révén jugoszláviai magyar tervgazdaságban gondolkodott. A közművelődés terén pedig a jugoszláviai magyarság szabadegyetemének létrehozására tett javaslatot (*Mindenki csak egyetlen dinárt adjon!* uo. 469–470. p.).

⁹⁰ Asch Izidor tanár a minél nyíltabb sajtótájékoztatás révén létrehozandó egységes közvéleményben látta a kulcskérdést (*A kisebbségi közvéleményről*, uo. 433–434. p.). Ágoston Sándor református lelkész, a magyar nemzeti irodalomnak a mindennapi családi életben való használatát szorgalmazta (*A guzla*, uo. 436–437. p.). Szirmai Károly író az irodalom feladatát az egymásrataltságot tudatosításában és az egymáshoz való tartozás felébresztésében vélte felfedezni, a németiség mintájára (*Íróink és közönségünk*, uo. 475–476. p.). Csuka Zoltán a jugoszláviai magyar irodalom mint az erdélyi, felvidéki irodalomhoz hasonló regionális entitás az egyetemes magyar irodalomba való integrálását tartotta fontosnak (*A jugoszláviai magyar írás az egyetemes magyar irodalom s a két szomszédos nép kultúrközeledésének szolgálatában*, uo. 447–449. p.). Kohlmann Dezső tanár pedig egy másik vonatkozást, a jugoszláv–magyar irodalmi kapcsolatok tudatos építését hangsúlyozta (*Jugoszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*, uo. 458–460. p.). Ugyanezt emelte ki Brájer Lajos is az irodalmi és zenei kölcsönhatások feldolgozását és magyar költők szerb fordítását szorgalmazva (Brájer Lajos i. m.).

⁹¹ Várady Imre: *Hová csatlakozunk?* uo. 498–500. p.

⁹² Kende Ferenc: *Magyarokról magyaroknak...* i. m. 159 p.

a magyar egység? 2. Milyen a vajdasági magyarság kulturális helyzete, és mire szolgálhatna egy kultúrszövetség, illetve annak hiányában hogyan lehet feladatkörét betölteni. 3. Szervezhető-e a magyar nép? S ha igen, akkor melyek a szervezés lehetőségei?

1. Kende két szempontból tagolja a vajdasági magyarságot: korosztályok és társadalmi rétegek szerint. Az előbbi vonatkozásban fiatalokról és öregekről beszél. Az előbbieket azok, akik már az impériumváltás után nőttek fel és kisebbségiként szocializálódtak. Épp ez a másként szocializáció választja el őket legélesebben. A vajdasági korabeli magyar fiatalságon belül négy csoportot különít el. A marxista eszmekörhöz orientálódókat bírálja (a *Híd* köre), mert ők a nemzeti kisebbség öntudatának kialakítását – Lenintől eltérően – nem úgy fogják fel, mint a forradalmi öntudatosításhoz vezető egyik lépcsőfokot, így ezzel szembe is kerülnek a magyar kisebbségi mozgalommal. A jobboldali fiatalok szerint már közelebb állnak a magyar kisebbség eszmei közösségéhez, de a faji szempontok révén, a zsidókérdéssel éket vernek a magyar közösségbe (Nagy Iván mozgalma). A magyar kisebbségi alapra helyezkedő ifjúsági csoportok között két árnyalatot különböztet meg. Az egyik az, amelyiknek tagjai apáik hatalmi politika-központúságát követik, és ellenzékiként a parlamentbe való bejutásra törekszenek. A másik csoport pedig még nem formálta ki nézeteit, s a társadalmi cselekvést, az érdekszövetkezetek megteremtését tekinti kulcsfeladatnak. Ez az a csoport, amelyet Kende saját bázisának tekint, és írásaiban, illetve az *Egyesületi Közlöny* révén épp ezek számára próbált fórumot, illetve folyamatosan tanácsokat adni. De a fiatalság legnagyobb része a negyedik magyar csoportba sorolható: a közömbösekhez.

Az osztálytagoltság szempontjából a vajdasági magyarság törzsét a kisbirtokos parasztságban látta. Ezért az érdekvédelmük „minden kisebbségi kérdésünk tengelye”.⁹³ Ennek kerete pedig a (termelő, fogyasztó, értékesítő) szövetkezeti mozgalom lehet. Az így létrejövő helyi „érdekszövetkezetek” pedig tudatosíthatják a magyar tömegeket, és az ebből születő kohézió révén jöhet létre a magyar egység. „A kisebbségi gondolat célja: népi egységünk nemzeti voltában való fennmaradásának biztosítása.”⁹⁴ Ennek érdekében pedig tudományos módszerek alkalmazásával kell eljutni a paraszti osztály megerősítéséig. A legfőbb feladat a vérbaj, a tudóvész és a magzatelhajtás

⁹³ Magyar szellem – kisebbségi szellem. (Ez nem a betiltott Kalangya szám bevezetőjével azonos szöveg, hanem a *Láthatárban* (1936. 4. sz. 135–147. p.) megjelent változat, ua. Kende tanulmánykötetében 30. p.)

⁹⁴ Kende Ferenc: Értékmérés és időrend kisebbségi életünkben. In uő: *Magyarokról magyaroknak...* i. m. 36. p.

elleni küzdelem (döntően a népnevelés révén) – miközben tudjuk, hogy az előbbi problémák hátterében a földnélküliség miatti szegénység húzódik meg. Kende ezzel a társadalmi példázattal vezeti be a *mérték* és az *időrend* problémáját. „Az értékmérőt az adatgyűjtés és az adatfeldolgozás eredménye nyújtja, az időrendet pedig a megvalósítás lehetőségei határozzák meg.”⁹⁵ A mérték által a kisebbségi életből adódó kötelességeket lehet megállapítani. A környezet ezek megvalósítása elé akadályokat állít, de „a legelőbb megvalósítandóval egyesítve adja meg a kisebbségi életünkben követendő eljárást. Ebből önként következik, hogy mindazok, akik öntudatos kisebbségi életet élnek, ebben a nagy és átfogó munkában szerepet vállálnak. Szerepet, amely nem hangulattól, kedvteléstől, hiúságtól függő, hanem belső kényszer teremtette kötelesség. Az a lelkiesség, ami a hazafiúi érzetet, a rajongóban istenének imádását váltja ki. Ennek a lelkiességnek kell munkálkodnia a nemzeti-kisebbség életében”.⁹⁶ Ez a némileg erőltetett kategorizálás Kendének a „társadalom mérnöke” szerep tudományos alátámasztásához kellett.

A kisebbségi élet tudatosításával a közéleti aktivista eszmeiséget kívánatos normaként állította be. Ehhez kellett a magyar egység eszméje, amely szerte „a magyar eszményiségnek a magva. A magyar eszményiség történelmi múltunkból, népi hagyományainkból, földünk szeretetéből, elődeinkhez való ragaszkodásból, verejték és véráldozatainkból, polgári munkánkból, sajátos kulturális alkotásainkból, művészi teljesítményeinkből, nyelvünk szeretetéből fakadó érzéseink összessége”.⁹⁷ Az ebből következő stratégiát, értéket, teendőket pedig Kende számára tételelesen is megfogalmazta a romániai Vásárhelyi Találkozó (1937. október) határozata, amelyet egyfajta kisebbségi alkotmány-nak tekintettek a korabeli résztvevők. Ezért – mint már említettük – Kende ezt a „*Hitvallást*” is közölte a *Reggeli Újságban*.⁹⁸ De vajdasági magyar sajátosságokból kiindulva adaptálni próbálta az erdélyi megállapításokat. Kende szerint közhitté vált, hogy „keretnélküli társadalom a mienk [...] és nincsen olyan szervünk, amely a mi nemzeti különállóságunkat[,] helyesebben nemzeti létünket dokumentálná”.⁹⁹ A szerző ezzel szemben úgy véli, hogy a kisebbségi társadalom gerincét a helyi egyesületek vezetői képezik. Ezekben az egyesületi vezetőkben látja meg azt a célcsoportot, amelynek öntudatosítása révén át

⁹⁵ Uo. 37. p.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo. 45. p.

⁹⁸ Hitvallás. A Vásárhelyi Találkozó záróhatározata. *Reggeli Újság*, 1940. január 7. 49. p. (EK)

⁹⁹ Kende Ferenc: Megalkotható-e a magyar egység? In uő: *Magyarokról magyaroknak...* i. m. 54. p.

lehetne formálni a kisebbségi közszellemet. Ehhez pedig egy a vásárhelyihez hasonló nagygyűlésre volna szükség.¹⁰⁰ A tervezett gyűléshez referátumokat és határozati javaslatokat szükséges előkészíteni, amelyeket – a marosvásárhelyi találkozóhoz hasonlóan – bizottságokban tárgyalnának meg. A szerző a legfontosabb feldolgozandó vajdasági magyar témákat a következőkben látta: „1. Iskolai nevelésügy, amelyhez a névvegyelemzés¹⁰¹ és tanítóképzés kérdése is tartozik. 2. Az iskolán kívüli népnevelés kérdése és az analfabetizmus elleni küzdelem módjai. 3. A földkérdés minden ágazata és legújabb problémái. 4. A szövetkezeti kérdések: egészségügyi, termelési, értékesítési stb. részleteivel. 5. Magyar iparoskérdés, a tanonckérdés, a hitelügyletek csoportjával. 6. A magyar sajtó ügye általánosságban és részleteiben. 7. A magyar színház és a magyar műkedvelők ügye a színészképzés kérdésével. 8. Irodalom. 9. Magyar művészkérdés. 10. Östetehetségek felkarolása. 11. Kultúregyesületek és kultúrszövetség kérdése. 12. Városi és községi testületekben a magyarság szerepe, stb.”¹⁰² Tehát ez a nagygyűlés azt a célt is szolgálhatná, hogy pontokba foglalják: mit és hogyan cselekedhet saját közössége érdekében a vajdasági magyar elit. Kende szándéka szerint így külső keretek nélkül is megvalósítható a magyar egység. Sőt ha a közös tanácskozást nem engedélyezik, akkor ezt a gyűlés megtartása nélkül végzik el.¹⁰³

¹⁰⁰ „A magyar vezető társadalom gerince ismert: a magyar tagokkal bíró egyesületek vezető férfiai. Jó néhány száz egyesület működik és mindegyik élén, a maga körzetében kiváló férfiak serege áll a vártán. Ezeket a magyar embereket hívjuk össze magyar szellemi alkotmányt hozó nagygyűlésre. Ámde jól vigyázzunk! Nem az egyesületet hívjuk, sőt vezetőiket sem, mint egyesületeik képviselőit. Meghívónk a magánembernek szóljon. Az egyesületet ne érintsük, nemcsak mert felesleges, hanem mert célszerűtlen.” Uo. 57. p. Az, hogy 1937 után ez épp 1940 januárjában kerül napirendre, valószínűleg összefüggésben van azzal, hogy a jugoszláv kormányfő ekkor tárgyalott többek között a betiltott magyar kulturális egyesületek újraengedélyezéséről a Magyar Párt volt vezetőivel.

¹⁰¹ Az iskolai beiratkozáskor az oktatási intézmény vezetői vagy a helyi hatósági képviselők a név alapján megtagadhatták, hogy valaki a gyerekeit magyar nyelvű osztályba írathassa be.

¹⁰² Uo. 57–58. p.

¹⁰³ A magyar egység megteremtésének folyamatát Kende a következőkben foglalta össze: „1. A magyart szellemiség határozza meg. 2. Egységgé akkor forr össze, ha a magyar szellemiséget vezető társadalmában teljes mértékben tudatosítja. 3. A tudatosítás munkáját a magyar problémák részletes feltárása, ismertetése és [a] követendő eljárás meghatározása jelenti. Ezt közös tanácskozás (nagygyűlés) útján igyekszik megteremteni. Akadályoztatása esetén mindezt gyűlés megtartása nélkül végzi. 4. Vezető társadalomnak a magyar egyesületek élén álló férfiakat ismeri el, de az akcióba az egyesületeket nem vonja be. Az egyesületek vezetőit egyénenként, de nem mint testületük képviselőit hívja meg a rendezendő kongresszusra. 5. A gyűlés vagy

Az ötrészes, 1939-es, a magyar egység megteremtéséről szóló Kende-dolgozat megjelenése után a szintén *Reggeli Újság* munkatárs Tóth-Bagi István reagált az írásra azzal, hogy a magyar egység már létezik, mert a vajdasági magyarság egységet akar és egyetért a következő legfontosabb kérdésekben: a magyar nemzeti érzés megélése; a magyar kultúra iránti lelkesedés; a magyar kulturális és gazdasági szükségletek terén való egységes felfogás; az egység iránti törekvés.¹⁰⁴ Erre Kende azzal válaszolt, hogy a vajdasági magyarság nem egységes, pusztán érzelmi közösségben él. Ennek az aktív vá válása csak a tervszerű közös cselekvés révén lehetséges. Tehát az aktivitás tudatosíthatja a közösséget.¹⁰⁵

2. A vajdasági magyarság kulturális helyzetét és egy kultúrszövetség létrehozását illetően Kende abból indul ki, hogy a kulturális javak tekintetében négy pillérrel kell számolni: az öröklött kultúrával, a rádióval, a sajtóval és az egyesületekkel.¹⁰⁶

A kulturális adottságok terén Kende leszögezi, hogy a magaskultúrában nincsenek „országhatárt átszárnyaló hírv” alkotói. A vajdasági magyar művészek, írók nem tudnak kulturális munkájukból megélni. A másik fontos adottság, hogy a „középeurópai magyarság alkotó részének” tekinti kultúrájukat. Azt állítja, hogy „múltunk, nyelvünk, erkölcsünk, szokásunk, eszményünk, dalkincsünk, irodalmunk, viseletünk miben sem különült el húsz esztendő alatt a törzsmagyarságétól”.¹⁰⁷ A nyugat-európai falusi világhoz képest pedig a közösség nem kulturálisan, hanem a gazdasági és társadalmi szervezetlensége miatt van lemaradva. Kende utal a szórványokban folyó elkallódásra, de a népi kultúra megtartó erejét döntőnek tartja, és erre – ennek tudatosítására: a folklóröntudatot nemzetiesítve – gondolja felépíteni a mindenképp szükséges modernizációt.¹⁰⁸

találkozó határozatait választott bizottság hajtja végre. 6. Ez a bizottság gondoskodik a kongresszus következő évi összehívásáról. 7. A magyar szellemiség egységesítését végző munkánál minden széthúzásra alkalmas anyagot, így a napi politika kérdését is mellőzi. 8. A gyűlés határozatait minden itt élő magyar ember öntudatának kialakítójává, szellemi útmutatójává, erkölcsi törvényévé teszik. Ez jelenti a magyar egység megalkotását.” Uo. 60–61. p.

¹⁰⁴ Tóth-Bagi István: Hozzászólás a magyar egység kérdéséhez. Uo. 60–61. p.

¹⁰⁵ Kende Ferenc: Válasz Tóth Bagi István cikkére. Uo. 63–66. p.

¹⁰⁶ Kende Ferenc: Kultúra és kultúrszövetség. Uo. 77. p.

¹⁰⁷ Uo. 71. p.

¹⁰⁸ „A falut évszázados életéből kiforgatták. De ma még mindez csak felszínes. Az erkölcsi mag, a józan magyar észjárás, ha idegen szemek előtt rejtve is marad, ott él a szívekben és megnyilvánul a cselekedetekben. Maradi – mondják – a falu.

Ennek egyik eszköze a *rádió*, amely „nemcsak lélekerősítő és szórakoztató, hanem a gyakorlati élet minden területén haladott szellemű útmutatással szolgál”.¹⁰⁹ A másik fontos eszköz a *vajdasági magyar sajtó*, amely most sokkal fontosabb, mint 1918 előtt, amikor az itt olvasott könyv és hírlapirodalom a régió kívül (Budapesten) készült. A korabeli piaci viszonyok között épp az tarthatja el a helyi sajtót, ha minél inkább a népi (társadalmi) igényekhez alkalmazkodik.

Mindazonáltal Kende a legfontosabb szerkezetnek a kultúra közvetítésében az *egyesületeket* tartja. Az egyesület azonban a népkisebbség esetében nem ugyanazt jelenti, mint a többségi kultúrában. Hiszen az utóbbi esetben az állami intézményrendszer eleve gondoskodik a nemzeti kultúra fenntartásáról – a kisebbség viszont az egyesületek révén „a kívülről hiányzó nemzeti jelleget és légkört kényszerül kialakítani. Ezért minden kisebbségi egyesület, kör, klub, kaszinó, bölcsője sajátos nemzeti kultúrájának”.¹¹⁰ Ezekben a magyar egyesületekben (vajdasági szinten kb. 500, amelyből 100-at minősítettek színvonalasnak¹¹¹) a legnépszerűbb tevékenység a műkedvelő színjátszás volt; színvonalának emelése mellett Kende, és mint később látni fogjuk a Közművelődési Tanács is, elsősorban az iskolán kívüli népnevelést, ahol lehetett, a népkönyvtárak működtetését szorgalmazták. A társadalomfejlesztési tervnek azonban kulcskérdése, hogy a jugoszláv hatóságok engedélyezik-e egy összefoglaló magyar kultúrszövetség létrejöttét, illetve hogyan lehet ezt pótolni más keretek között? Magát a kultúrszövetséget Kende egyfajta „közoktatásügyi minisztériumnak” fogta fel, amelyet szakemberek folyamatosan működő hivatalként vezetnének. A tervezett legfontosabb szakirányok: „1. Népművelés, iskolaügy, analfabéták oktatása. 2. Könyvtári élet fejlesztése. 3. Műkedvelés, színészképzés. 4. Dal és énekkultúra. 5. Torna és testedzés. 6. Képzőművészetek fejlesztése. 7. Irodalmi élet ápolása. 8. Östehetségek felkutatása és istápolása. 9. Sportélet. 10. Kisebbségi

De ennek a maradiságnak a konstruktív erejét nem tudjuk eléggé értékelni. Nemzeti szempontból felbecsülhetetlen. [...] Erre az alapra építjük az új kultúrát, amit a modern technika, a tudomány és a művészet nyújt. Félteve őrizzük ugyan néptünk ősi kultúráját, mert az erkölcsi egészségben, formai szépségben, nyelvi tisztaságban ragyogó értéket rejt magában. Azonban a rohanó élet, a gép, a többtermelés, a világverseny túlhaladta a nép életének kereteit és ha az idők következményeihez nem alkalmazkodik, arról tudomást nem vesz, elmarad, elszegényedik, elsorvad. A modern kultúra terjesztése, tehát nemzeti kötelesség.” Uo. 72. p.

¹⁰⁹ Uo. 73. p.

¹¹⁰ Uo. 74. p.

¹¹¹ Magyar kisebbségi statisztikát! Válasz Bodroghy Szabolcsnak. *Reggeli Újság*, 1937. december 19. 33. p. (EK)

tudományok ápolása: egészségügy, tanonckérdés, szövetkezet és földkérdés stb. feldolgozása. 11. Falukutatás és népi szokások ápolása. 12. Kultúrkapcsolatok kiépítése a magyarországi kultúrintézményekkel és az utódállamok magyarságával.”¹¹²

Azzal is szembenézett Kende, hogy egy központi magyar kultúrszövetség engedélyezése a magyarságon belül is konfliktusokkal járna, hiszen több város (Szabadka, Zombor, Nagybecskerek) közművelődési egyesülete vélte úgy, hogy ő hivatott a vezetésre. Ugyanakkor az is belső vita tárgyát képezhette, hogy a meglévő egyesületek az új országos központ fiókjai legyenek, vagy új szervezeteket kellene létrehozni. S hogyan rendeződik ezek sorsa a szövetség esetleges felosztatásakor? Kende válasza 1935-től egyértelmű volt: kultúrszövetség nélkül kell a magyar kultúrát terjeszteni. Erre szolgáltak a Közművelődési Tanács akciói az *Egyesületi Közlöny*ön keresztül.

3. Az országos kultúrszövetség hiánya azonban munkatöbblettel járt, és ezért is vált fontossá Kende szervezéspropagandája. Szerzőnk számára a „társadalom fejlődése [...] egyenlő a szervezés fejlődésével”.¹¹³ A szervezést, említettük, tudománynak, pontosabban tudományos társadalomépítésnek tekintette, amely természettudományos módszereken alapszik. Első lépésben azzal a közhiedelemmel számolt le, hogy a magyarság nem szervezhető. Hallóssy István magyarországi „szervezés-nevelő”-vel szemben¹¹⁴ Kende a magyarság történelmi múltjának hatóerejét és a hivatástudatát, illetve ennek tudatosítását állította szembe. A magyarság időszerű célkitűzéseit – ha a homályból kiemelik őket – hivatástudattá lehet tenni, amely maga lesz a nemzeti eszme. „A magyar nép időszerű hivatása a lenézett polgári pályáknak igazi értékére való emelése és abban szívvel lélekkel való részvétele. A polgári munka minden téren való megbecsülése. Ezért művelt és foglalkozását lelkesen szerető földművesekre, állattenyésztőkre, mérnökökre, iparosokra és kereskedőkre van a magyarságnak szüksége. Létének ez a főbiztosítója. Ez az az időszerű felfogás, amit hivatástudatává kell tenni a magyarságnak. Ezzel az új elemmel kell gazdagítani és megtelíteni a faji, nemzeti és népi eszmét.”¹¹⁵ Tehát Kende polgárosítani akarja a vajdasági magyarságot. Ehhez pedig szervezeteket szeretne nevelni, és erre nézve

¹¹² Kende Ferenc: Kultúra és kultúrszövetség. In uő: *Magyarokról magyaroknak...* i. m. 80. p.

¹¹³ Kende Ferenc: Szervezhető-e a magyarság? Uo. 87. p.

¹¹⁴ Hallóssy István: *Neveljünk magyar szervezőket!* Stádium, Budapest, 1938. 19 p.

¹¹⁵ Kende Ferenc: Szervezhető-e a magyarság? In uő: *Magyarokról magyaroknak...* i. m. 97. p.

útmutatást is ad. Ennek alapja a tudományos megközelítés, természettudományos alapon.¹¹⁶ Majd a szervezők kiválasztásának és nevelésének kritériumait kell betartani.¹¹⁷ A gyakorlati szervezési munka alapja az egyesületek korszerű hivatásának tudatosítása, amelynek a lényege, hogy nem elsősorban szórakozási lehetőséget biztosítanak, hanem legfőbb funkciójuk a nép nevelése és irányítása. A másik fontos kitétel, hogy a gazdasági, az egészségügyi és a szövetkezeti intézmények felállításához pénzre van szükség, míg az önkéntes kulturális munkához ez nem annyira szükséges. Ráadásul mindezt lehet nem kifejezetten kulturális célra létrehozott egyesületben is folytatni (iparos-, felekezeti, tűzoltó- legény-, leányegyesületek, gazdakörök, dalárdák stb.). Kende a tevékenységi körök között fontossági sorrendet is meghatározott. „1. Iskolán kívüli népnevelés. 2. Írni és olvasni nem tudók tanítása. 3. Kultúrnnepélyek, műsoros előadások rendezése. 4. Ifjúsági csoportok alakítása, gyermekgondozás. 5. Népi ünnepek. 6. Könyvtárélet. 7. Műkedvelés. 8. Dal és énekkultúra. 9. Torna és testedzés. 10. Társasági élet ápolása.”¹¹⁸ Ebben az 1938-as írásban már ott vannak az *Egyesületi Közlemények* akcióinak tapasztalati is. A következőkben ezeket tekintem át. Ugyanakkor az előbbi 10 pont ötleteinek taglalása egyben a kisebbségi társadalomépítés elváráshorizontja. A kisebbségi közösségek fejlesztésének modellje.

A Közművelődési Tanács akciói az Egyesületi Közleményekkel

A következőkben leírtak a *Reggeli Újság* lapszámain kívül a napilapnak az 1941-es visszacsatolás után készült tájékoztatójára támaszkodnak, valamint fölhasználtam Kende Ferenc kötetének *Ahol a munkát kezdenünk kell!* című tanulmányát, amelyben az addigi akciók tapasztalatait összefoglalja.¹¹⁹ Az eddigi politikatörténeti feldolgozásokkal szemben semmiképpen nem szeretnék egy idealizált önszerveződő kisebbségi társadalomképet konstruálni. A korabeli vajdasági magyar közélet közművelődési alrendszerének legátfőbb programkezdeményezését tekintem át.

¹¹⁶ Elemei: „1. Megfigyelés[,] tapasztalás. 2. A tények gyűjtése. 3. Csoportosítás és összehasonlítás. 4. Okok kutatása. 5. Összefüggések kiderítése. 6. Működések feltetele és jelenségek előidézése.” Uo. 108–111. p.

¹¹⁷ A jó szervezőt jellemző tulajdonságok: 1. céltudatosság, 2. akaraterő, 3. szívósság, 4. ítélőképesség, 5. kezdeményezés, 6. derűlátás. Uo. 112–118. p.

¹¹⁸ Kende Ferenc: *Ahol a munkát kezdenünk kell!* In uő: *Magyarokról magyaroknak...* i. m. 122–145. p.

¹¹⁹ Uo. 124–140. p.

1. A *Kalangya* szerkesztői már az 1935. tavaszi kisebbségi ankét előkészítésekor hozzákezdtek a vajdasági magyar egyesületek számbavételéhez. 1937-ben 350–400 magyar egyesülettel számoltak, és ebből kb. 100-at minősítettek színvonalasnak. A legtöbb egyesület tevékenysége évi egy-két rendezvényben merült ki. Voltak továbbá engedélyezett, de nem működő, illetve működni kívánó bejelentett, de nem engedélyezett egyesületek. S külön kellett kezelni azon egyesületeket, amelyek vezetősége nem volt magyar nemzetiségű, miközben a tagok zöme igen (a legtöbb helyen a tűzoltóegyesület számított ilyennek.)¹²⁰ A Közművelődési Tanács 1937-ben kérdőívek alapján összefoglaló jelentést készített, de azt a hatóságok elkobozták, később minden ilyen jellegű kérdőívezésnek ez lett a sorsa.¹²¹ Az *Egyesületi Közlöny* rovatban ettől függetlenül a kisebbségi statisztika szükségességéről vita folyt,¹²² és az egyesületszervezés konkrét teendőit is ismertették. Ez utóbbit az újvidéki Református Olvasókör elnöke, Szili Jenő több részes cikksorozatban foglalta össze.¹²³ A tanácsok, javaslatok egy része a hivatalos engedélyeztetési, működési feltételekre vonatkozott, másrészt az egyesületi tagság nemzeti és morális felelősségét hangsúlyozták, de a konkrét tevékenységi köröket is felvázolták: műkedvelő előadások, kulturális és szakelőadások, énekkar működtetése.¹²⁴ Szili azt javasolja, hogy havonta két programot szervezzenek, és az első nyilvános szereplést nagyon jól készítsék elő a közvélemény megnyerése érdekében. Fontos a község népi sajátosságainak (népviselet, tárgyak, könyvek, népdalok) összegyűjtése és esetleg kiállítás szervezése, egy kultúregyesületi otthon kialakítása, a nők bevonása a munkába, táncos teadélutánok és vacsorák szervezése, ahova már műkedvelő jelenetek betanulását lehet szorgalmazni.¹²⁵ A szerkesztőség megbízottjai a községekbe is kilátogattak az egyesületszervezések ügyében, és az alapszabályok engedélyezése érdekében

¹²⁰ Válasz Bodroghy Szabolcsnak. Magyar kisebbségi statisztikát! *Reggeli Újság*, 1937. december 19. 33. p. (EK), Hivatalosan 83 magyar egyesületet tartottak nyilván. Šandor Mesaroš: *Mađari u Vojvodini, 1929–1941*. Institut za istoriju, Novi Sad, 1989, 365–367. p. A Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség tevékenységére bővebben Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In Csuka Zoltán (szerk): *A visszatért Délvidék*. Budapest, 1941. 43–54. p.

¹²¹ *Tájékoztató...* i. m. 5. p.

¹²² Válasz Bodroghy Szabolcsnak... i. m.

¹²³ Szili Jenő: A kultúregyesületek ügyvezetése és fejlesztése I. *Reggeli Újság*, 1938. január 23. 33. p. (EK)

¹²⁴ Ua. II–V. rész, *Reggeli Újság*, 1938. január 30. 33. p. (EK); február 13. 33. p. (EK); február 20. 33. p. (EK)

¹²⁵ Uo. 1938. február 27. 33. p. (EK)

a hatóságoknál is eljártak.¹²⁶ Szilít követően Bálint Géza cikksorozatát közölték szintén az egyesületszervezésről. Témái: a folyamatos létszámnövelés szükségessége, propagandabizottság létrehozása, településenként – az újdékihez hasonlóan – az egyesületi vezetők folyamatos együttműködése.¹²⁷ Fontos a jó példák közvetítése, így a horgosi, a gombosi, a doroszlói, újdéki eredményes egyesületek tevékenységét példaként mutatták be.¹²⁸ Bálint veti fel, hogy a napköziotthonos gyerekfelügyeletet egyesületi szervezésben kellene megoldani. A kölcsönösség elvén alapuló, nemzetiségi közösségen belüli segítségnyújtást már gyakorolta a *Reggeli Újság* az ingyenes álláshirdetésekkel, illetve az egyesületeken keresztül munkaközvetítéssel.¹²⁹

Az egyesületszervezési propagandával párhuzamosan 1935 karácsonyán Batta Péter *Magyar földosztás* címmel cikket jelentetett meg, amelyre 12 hozzászólás érkezett. Ezt Andrée Dezső szerint politikamentes földszövetkezeten keresztül lehetne megoldani. Az egyik ötlet szerint a társulás előbb ház nélküli telkeket vásárolhatna, ahova gyümölcsöst telepíthetnének, majd házat lehetne építeni rájuk. Mindezt a szövetkezet 20–50 évre bérbe adná, és ebből lehetne a további fejlesztéseket lebonyolítani.¹³⁰ Egy másik javaslat a tervezett szövetkezeti házak építéséhez: 100 ezer tag egyenként havi 2 dináros befizetésével számolva 1000 családnak építene házat a szövetkezet 20 millió dinárból.¹³¹ A csantavéri Tóth-Bagi Géza földbérllő szövetkezet keretében képzelte el a közös élelmiszertermelést. Mások a külföldön élő magyarok bevonását javasolták, szabályzatkritikát adtak, gyűjtési felhívást adtak ki.¹³² 1936 áprilisára a szervezkedés a szövetkezeti részvénytársaságok előjegyzéséig és egy felhívásig jutott el, amelyben azt kérik a magyar tár-

¹²⁶ *Tájékoztató...* i. m. 3. p.

¹²⁷ Bálint Géza: Minden egyesület alakítson propagandabizottságot! *Reggeli Újság*, 1938. március 6. 33. p. (EK); március 20. 33. p. (EK); március 27. 33. p. (EK); uő: Magyar a magyarnak ellensége?! *Reggeli Újság*, 1938. április 10. 33. p. (EK); uő: Egyesületeink nyári feladatai. *Reggeli Újság*, 1938. április 24. 33. p. (EK)

¹²⁸ A horgosi kultúrmunka. *Reggeli Újság*, 1938. április 3. 45. p.

¹²⁹ Egymásra kell találnunk. *Reggeli Újság*, 1937. március 21. 17. p. (EK)

¹³⁰ Andrée Dezső: Így képezem... *Reggeli Újság*, 1936. február 9. 3. p.; uő: uo. 1936. február 15. 3. p.,

¹³¹ Hozzászólás. Jutassuk földhöz a jugoszláviai szegény magyarságot. *Reggeli Újság*, 1936. február 25. 3. p.

¹³² Tóth Bagi Géza: Hozzászólás. *Reggeli Újság*, 1936. február 13. 3. p., Pekló Béla: Hozzászólás. [A részletes szövetkezeti szabályzat kritikája.] *Reggeli Újság*, 1936. április 2. 3. p., Kalmár István: Hozzászólás. [A külföldön élő jugoszláviai magyarok bevonásáról.] *Reggeli Újság*, 1936. április 4. 3. p., Schumacher Nándor: A parcellázó és házépítő szövetkezetek szervező bizottságának. *Reggeli Újság*, 1936. április 7. 3. p.

sadalmi szervezetektől, hogy közösen egy 5–10 tagú bizottságot állítsanak fel.¹³³ Valószínűleg anyagiak és szervezés hiányában az akció nem folytatódott, és ez is hozzájárult ahhoz, hogy a Közművelődési Tanács a keretek kiépítése (a kisebbségi társadalom intézményépítése) helyett inkább a sokkal kisebb forrásokat igénylő népnevelésre helyezte a hangsúlyt.

Az enyhülő magyarságpolitika és a *Reggeli Újságtól* függetlenül megvalósult, később tárgyalandó zombori kultúregyesületi nagygyűlés is konkrét intézményi lépésekre készítette a Közművelődési Tanácsot. 1940. június 10-én az újvidéki magyar egyesületek határozatot hoztak a jugoszláviai magyarság múzeumának létrehozásáról.¹³⁴ A központi gyűjtemény nem jött létre. Nem sokkal ezután – német mintára – az egyesületi részmunkákat szorgalmazták. Lényege, hogy egy-egy egyesület néhány feladatkörre specializálódjon, és az adott településen belül ne legyenek párhuzamosságok, konkurenciáharok a magyar társadalmi szervezetek között.¹³⁵ Ugyanakkor az egyesületi élet központi feladatának az ifjúság iskolán kívüli népnevelését tartották.¹³⁶ Az akkor Várady Imre által engedélyezésre beadott Magyar Kultúrszövetség központját pedig Újvidékre javasolták, mintegy elismerve a Közművelődési Tanács addigi munkáját, az újvidéki magyar egyesületek együttműködését, és talán azért is, hogy ezzel bizonyítsák a politikafelettséget.¹³⁷ De mindegyre már 1940 januárja után került sor, amikor Cvetković jugoszláv miniszterelnök megegyezett a Magyar Párt vezetőivel többek között a közművelődési egyesületek engedélyezéséről. Erre a szabadkai Népkör (Magyar Olvasókör), a nagybecskereki Bánáti Közművelődési Egyesület és a Zágrábi Magyar Közművelődési Község esetében sor is került. Majd 1940. november 24-én

¹³³ Megkezdjük a szelvények előjegyzését. *Reggeli Újság*, 1936. április 4. 12. 3. p., Felhívás a magyar társadalmi szervezetekhez. *Reggeli Újság*, 1936. április 23. 3. p.

¹³⁴ Tervezett gyűjtőköre: magyar sajtó; a vajdasági nemzetiségi kérdés irodalma; külföldi, a jugoszláviai magyarságra vonatkozó anyagok; társadalomtudományi kéziratok; népi eszközök és berendezési tárgyak; szociográfiademoográfiai leírások; fényképfelvételek; mesegyűjtemények; egyesületi jelentések. *Reggeli Újság*, 1940. július 14. 49. p. (EK)

¹³⁵ A részmunka jelentősége. *Reggeli Újság*, 1940. július 21. 49. p. (EK)

¹³⁶ Egy lépéssel tovább kell mennünk. Néhány őszinte szó az egyesületek vezetőihez. *Reggeli Újság*, 1940. október 6. 49. p. (EK)

¹³⁷ A volt Magyar Párt vezetői egy-egy városhoz, a szabadkai (Strelitzky Dénes,) a zombori (Deák Leó) és a nagybecskereki (Várady Imre) kulturális egyesületekhez kötődtek. Újvidéken hat magyar kulturális egyesület működött: Beltéri Katolikus Kör, Református Kör, Polgári Magyar Kaszinó, Polgári Magyar Daloskör, Külső Katolikus Olvasókör, Adamovics telepi Olvasó és Gazdakör. *Reggeli Újság*, 1940. október 13. 49. p. (EK)

megalakult a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség Újvidéken, de ez már a Jugoszláv–Magyar örökbarátsági szerződés (1940. december 12.) előjátékeként valósult meg. Ebből jött létre a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség 1941 februárjában, Kramer Gyula vezetésével.¹³⁸

2. A *Reggeli Újságban* az *iskolán kívüli népnevelést* – ha nem is így nevezték – már évekkel a Közművelődési Tanács működése előtt elkezdték a vasárnapi *Tündérország* gyerek- és a *Líra és lant* magyar irodalmi rovat megjelentetésével. A lap 1932–1933-ban 24 cikkből álló gazdasági szabadegyetem rovatot is indított.¹³⁹ 1936-ban a *Gazda gondja* címmel a falusi gazdálkodóknak adtak praktikus gyakorlati ismereteket tematikus bontásban a gazdasági udvar berendezésétől az okszerű takarmányozáson át a kisállattartásig és gyümölcstermesztésig közel 250 cikkben, amelyek kivágva, majd egybekötve egy gazdálkodási tankönyvet adhattak ki. Ugyanígy 1940-ben jelentették meg a *Kereskedők és iparosok ismerettárát* – az ipartörvényektől a mestervizsgákon és jogi, könyvelési ismereteken át a számtan, kalkuláció, üzemtanig – 350 közleményben. 1938-ban nem ilyen szisztematikusan, de gyakran jelentkezett a lapban az *Ezer jó tanács a háziasszonyoknak!* című rovat.

A Közművelődési Tanács 1937. március végén kezdeményezte az egyesületek részére *szabadegyetemek* szervezését, az általuk kiadandó és ingyen eljuttatandó ismeretterjesztő füzetek alapján. Ez gyakorlatilag felolvasásból állt, és ahol erre nem volt megfelelő személy, oda külön erre alkalmas embert ajánlottak. 1937-ben 32 – egészségügyi, természettudományos, mezőgazdasági, irodalmi – előadás megírására kértek fel szakembereket. Ebből 24 készült el, és 22 került terjesztésre. Mivel az ingyenes füzetekért cserébe hivatalos beszámolót kértek, azt is tudjuk, hogy a megszólított 79 egyesületből 55-ben tartottak „népi egyetemet”. Az 1937–1938-as idényben (betakarítástól a szántás, vetés időszakáig) 409 ilyen – kizárólag a Közművelődési Tanács anyagaiból készült – előadásra került sor, összesen 47.215 hallgatóval.¹⁴⁰ A következő években már 130 egyesületből kértek anyagokat, 1938-ban 22 kiosztott előadás volt készen, 1939-ben 40, és újabb 18 anya-

¹³⁸ A Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség tevékenységéről Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In Csuka Zoltán (szerk.): *A visszatért Délvidék...* i. m. 43–54. p.

¹³⁹ A *Reggeli Újságban* 1932. november 27.–1933. április 16. között jelentek meg. Majd ugyanez kis füzetben: Orbán Ignác: *Konkrét gazdasági javaslatok*. Novi Sad, 1932–1933, 108 p.

¹⁴⁰ Kende: *A magyar betű sorsa...* i. m. 148–149. p. *Reggeli Újság*, 1937. március 28. 17. p. (EK)

gának elkészítésére kértek fel szakértőket.¹⁴¹ Itt egészségügyi, gazdálkodási, kulturális előadásokról egyaránt szó volt.¹⁴² A cenzúra egyedül az 5 részes magyar történelmi előadás szétküldését tiltotta meg, de a kefelevonatot kézirat gyanánt mégis eljuttatták az egyesületekhez, és azokban az években egyedül ez szolgált a Magyarország történetére vonatkozó ismeretek pótlására.¹⁴³

Ehhez a szabadegyetemi és kiadványakcióhoz három másik program kapcsolódott. Az egyik egy lexikon kiadása volt, amely az általános tudnivalókon túl a vajdasági magyarságra vonatkozó szócikket is hozott és idegen szavak szótáraként is szolgált. 1938–1940-ben az év minden vasárnapján a lexikon egy-egy ívét (16 oldalt) jelentettek meg a *Reggeli Újság*ban. Ezeket

¹⁴¹ Száz egyesület, negyven előadás. *Reggeli Újság*, 1939. január 1. 49. p. (EK)

¹⁴² A Közművelődési Tanács a magyar nép szolgálatában áll. Mit kérhetünk és mit kaphatunk a közművelődési Tanácstól? *Reggeli Újság*, 1939. 27–30. p. Az elkészült és a kiadóhivataltól igényelhető előadások: *Állattenyésztés*: Mit kell tudni az állatainkról? (Dr. Erdős Dezső), A méhész haszna (Eszes László–Tamaskó József), A nyúltenyésztés haszna (Spiller Lajos); *Egészségügy*: A gyümölcs mint tápanyag (Dr. Tordai Árpád), A gyermek és a gümőkór (Dr. Petrányi Győző), A fog és fogfájás (Dr. Horváth József), Csecsemővédelem (Dr. Halász László), Védekezzünk az influenza ellen (Dr. Györki Tibor), Harc a tüdővész ellen (Dr. Czeizel János), Az elsősegély nyújtásról (Dr. Brezovszky Nándor), Védekezzünk a vér és nemibaj ellen (Dr. Bauer József), A légy az egészség veszedelme (Dr. Andriska Viktor), Hogyan táplálkozunk? (Dr. Klier Artur), A gyermekek fertőző betegségeiről (Dr. Klier Artur), Idejekorán menjünk orvoshoz (Dr. Hady Antal), Az idegrendszer; *Erkölcsmesítő előadások*: A babona (Tóth Bagi István), Családvédelem (Perlaky Lajos), Az egyke (Perlaky Lajos), A káromkodás és a pletyka (Perlaky Lajos), Hit és tudomány, két előadásban (Bodroghy Szabolcs), A magyar asszony hivatása (Böröcsök Erzsébet), Mit jelentenek a közmondások? (Selmeczy János), Illik, nem illik. (Illemtan); *A falugondozás köréből*: A falumunka (Thomka Viktor); *Gyermekek nevelési előadás*: A gyermek és az ifjú nevelése és fegyelmezése (Dévay Lajos); *Irodalmi és zenei előadások*: Magyar írók utolsó órái (Marék Antal), Arany János (Vető György), Vörösmarty Mihály (Blazsek Antal), Liszt Ferenc (Papp Viktor), A magyar irodalom története hat előadásban; *Közhasznú előadások*: A vitaminok (Dr. Zemplényi Imre), A láthatatlan ellenség (Kisbéry János), Hogyan védekezzünk a gáztámadások ellen?, A csillagok világa (Dr. Létmányi István), Hangyák és egyéb házi férgek irtása (Szitnyai Jenő); *Kulturális előadások*: Ki a művelt? (Kende Ferenc), Mi a kultúra, két előadásban (Kende Ferenc); *Mezőgazdaság és kertészet köréből*: Konyhakertészet (Horváth Ferenc), Gyümölcs termesztés (Horváth Ferenc), Érdemes-e búzát termelni? (Dr. Hajnal Lajos); *Szervezési kérdések*: Szervezhető-e a magyarság? (Kende Ferenc), Szervezőiskola, három előadásban (Kende Ferenc); *Szórakoztató és humoros előadások*: Mosolygó séták régi magyar temetőkből (Andrée Dezső); A gyermek az exotikus népek babonáiban (Andrée Dezső); *Történelmi előadások*: A magyarság története, öt előadásban (Szarvas László), Napkeltétől napszálltáig. (Vető György);

¹⁴³ *Tájékoztató ... i. m. 5. p.*

az oldalakat összegyűjtve, majd a kiadóhivataltól díjtalanul igényelhető bekötési táblákat felhasználva két vastos kötethez juthattak az olvasók. Így közel húszezer példányban jelent meg a „mindentudó” lexikon.¹⁴⁴ A szerkesztőség a magyar irodalom és történelem népszerűsítése keretében magyar klasszikusok munkáit szerette volna kiadni nagy példányszámban, az újsággal együtt terjesztve. Ebből egyedül a *Toldit* sikerült megjelentetni, nagy propagandával. Petőfi János vitézét azonban a cenzúra annyira meghúzta, hogy nem volt értelme kiadni. Ezt követően a hivatalos szervek Andrée Dezsőnek tudtára adták, hogy a továbbiakban az ilyen jellegű tömegkiadványok megjelenését nem engedélyezik.¹⁴⁵ A napilap 1936-tól minden karácsonyra 30 ezer példányban naptárt jelentetett meg, amely a vidék paraszti lakosságának adott hasznos információkat és népszerű olvasmányokat.¹⁴⁶

A népnevelés ügyében az *Egyesületi Közleményekben* a nehézségeket is felvetik, például, hogy miként lehetséges az őszi népoktatást megfelelő helyiség hiányában mondjuk a kocsmában megtartani.¹⁴⁷ Ugyanakkor tárgyalják, hogy maga a népnevelő is munkája révén ismeri meg a társadalom problémáit és tölti be a maga nemzeti/társadalmi funkcióját.¹⁴⁸ A szerző Makkai Sándort idézi: „a népművelés történelmi misszió, de ha meg nem érezzük, nem vállaljuk, lebecsüljük és elvetjük magunktól, akkor történelmi ítéletünk... A tanul-tak rétege csak úgy nyerhet nemzeti jelentőséget, hogy a népért, a nép között és a nép szolgálatában áll”.¹⁴⁹ Az erdélyi népszolgálati ideológia közvetítése mellett 1940-ben két cikksorozatban magyarországi szerzők munkáját közli. Zemplényi Imre a nyolcosztályos népiskolára alapított falusi folyamatos népművelő tanfolyamokat, a leventeoktatás és a faluvezetők rendszerének intézményes kiépítését propagálta.¹⁵⁰ Bencs Zoltántól pedig a magyar nem-

¹⁴⁴ *A Reggeli Újság mindentudó lexikon és idegen szavak szótára*. I–II. köt., Reggeli Újság, Újvidék, 1941, 1664 p.. A lexikonadományozás egyben növelte a lap előfizetőinek számát, rentábilissá tette az „ingyenes” kiadványokat, hiszen a napilap árából gazdálkodták ki a szükséges nyomdaköltséget. Lásd A magyar műveltség útja. *Reggeli Újság*, 1938. szeptember 18. 33. p. (EK)

¹⁴⁵ Arany János: *Toldi*. Novisad, 193?, 47 p.; *Tájékoztató...* i. m. 6. p.

¹⁴⁶ *A Reggeli Újság naptára. A Reggeli Újság Karácsonyi ajándéka*. Novi Sad, 1936–1942.

¹⁴⁷ Batta Péter: Népművelés akadályokkal. *Reggeli Újság*, 1940. március 3. 20. p. (EK)

¹⁴⁸ Tamás József: Mit nyer a népművelő a népnevelési munka révén? *Reggeli Újság*, 1939. április 23. 48. p. (EK)

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ Zemplényi Imre: Új gondolatok az iskolán kívüli népművelés eredményesebbé tételére. I. *Reggeli Újság*, 1940. április 7. 49. p. (EK), VIII., befejező közlemény uo. 1940. május 19. 49. p. (EK)

zETFelfogásról és nemzeti hivatásról vettek át egy népszerűsítő anyagot.¹⁵¹ Ezekben az adaptációkban, azon túl, hogy a korabeli cenzúra érdekes módon átengedte őket, az a különleges, hogy nem vajdasági szerzőket kérnek fel, hanem egyértelmű a külhoni és az anyaországi reformmozgalmakhoz való kapcsolódás és közvetítés, adaptáció igénye.

3. Szintén a népnevelési programhoz tartozott az 1939-ben elindított *analfabetizmus elleni program*. Ez nem csak a nagyszámú vajdasági magyar írástudatlan oktatását szolgálta, az ennek keretében megjelentetett tankönyvet, a *Betűvetőt* a kisdíákok ábécéskönyveként használták. Különösen fontos volt ez a szerb elemi iskolákba vagy az olyan intézményekbe járó magyar anyanyelvű gyerekek számára, amelyekben szerb tanítók cirill betűkkel tanították a magyar ábécét. Valószínűleg Kende szervezte meg a propagandakampányt, amely azzal indult, hogy 500 dináros pályázatot írtak ki Vető György *Betűvető* című, nagyalakú, 16 oldalas, új módszereket honosító füzetének és az analfabetizmus elleni programnak a népszerűsítésére. A jelmondatverseny győztese a *Betűvető magyarmentő!* szlogen lett.¹⁵² (Természetesen jó néhány nem nyertes reklámmondatot is közöltek.) A kampány második részében támogató leveleket, problémafelvetéseket, felajánlásokat jelentettek meg.¹⁵³ Ezekből a megnyilatkozásokból az önkéntes írásoktatók száma több százra tehető. A legnagyobb gond az volt, hogy sokan szégyellték az írástudatlanságukat, ezért nem jelentkeztek a helyi egyesületek által meghirdetett foglalkozásokra. Így a Közművelődési Tanács javaslatára papok, tanítók, tanultabb falusi és tanyasi gazdák egyénileg felkutatták és segítették az írásoktatást igénylőket. A program harmadik eleme pedig az írásoktatás módszertanát

¹⁵¹ Bencs Zoltán: Magyar világnézet. I. *Reggeli Újság*, 1940. április 21. 49. p. (EK), befejező közlemény uo. 1940. május 12. 49. p. (EK)

¹⁵² Kristály István pádéi állami iskolai igazgató volt a füzet szerzője, de ezt a munkáját Vető György álnéven publikálta. A könyv szakmai kritikáját adja: Szirmai Károly: Válasz – bírálat – ellenbírálat. Hozzászólás Vető György Betűvetőjéhez. *Kalanga*, 1939. 3–4. sz. 102–103. p. Az 1939. január 31-én zárult pályázat eredménye: *Reggeli Újság*, 1939. február 19. 49. p.

¹⁵³ Szili Jenő: Tanítsuk az analfabétákat! *Reggeli Újság*, 1939. január 15. 49. p. (EK), Kuktiu Mihály levele. *Reggeli Újság*, 1939. január 22. 49. p. (EK), Megmozdul a tanya. *Reggeli Újság*, 1939. január 29. 49. p. (EK), A subotikai Magyar Olvasókörben február 15-én megkezdik az analfabéták tanítását. *Reggeli Újság*, 1939. február 12. 47. p.; Megjelent a Betűvető! *Reggeli Újság*, 1939. február 26. 49. p. (EK) Ne tőrjünk magunk között az írástudatlant! *Reggeli Újság*, 1939. november 12. 39. p. (EK)

tanító közlemények publikálása volt.¹⁵⁴ Azonban arról, hogy a programban pontosan hányan tanultak meg írni-olvasni, nem rendelkezünk adatokkal. Csak azt a *Tájékoztatóból* ismert és már idézett adatot tudjuk, hogy több százan jelentkeztek oktatni, és a legnagyobb egyesületekben (pl. Szabadkán a Magyar Olvasókörben) tanfolyamok indultak. A *Betűvetőt* többször utánnyomták és több ezer példányban ingyenesen terjesztették. (Ezen kiadványok költségét Andrée Dezső fedezte a lap bevételeiből.)

4. A népnevelés, illetve az intézményépítés és a szolgáltatás határterületének mondható a *népkönyvtári program*. Az Egyesületi Közlönyben 1937-től jelennek meg különböző javaslatok a vajdasági magyar könyvtárügy megszervezésére, a dokumentáció pótlására. Van aki a központi könyvtárat, mások a fiókkönyvtárakat hiányolják, de leginkább egy összekötő szervezetre lett volna szükség a könyvtárügyben.¹⁵⁵ A következő évben 12 pontból álló kérdőívet küldtek ki az egyesületi könyvtáraknak, majd kis füzetet adtak ki *Amit a könyvtárosnak tudni kell* címmel, amelyben összegyűjtve lehozták az *Egyesületi Közleményekben* közölt ismereteket, és a könyvtárszervezés módszerének ismertetésén kívül könyvjegyzéket is publikáltak. A kiadványt minden egyesületnek és könyvtárosnak ingyen megküldték.¹⁵⁶ A „nép nem olvas” kijelentést tagadó propagandacikkek a könyvtáros propagandamunkájának és a jó könyvek kiválasztásának fontosságát hangsúlyozták. Tóth-Bagi István könyvtári bizottságok szervezését, a magányosok megszólítását és mozgókönyvtárak szervezését tartotta fontosnak.¹⁵⁷ De végül 1940-re

¹⁵⁴ Útmutató a Betűvetőhöz. Hogyan kell az olvasást és írást tanítani? *Reggeli Újság*, 1939. április 1. 49–50. p. (EK) [A tanítás módszere 25 pontban összefoglalva.] Olvasó órákat a falusi asszonyoknak! *Reggeli Újság*, 1939. december 10. 49 p. (EK) [A szerző munkadélutánokat javasol falusi nőknek, akik összejöhetnek varrni és valaki irodalmat olvas fel a számukra.]

¹⁵⁵ Kisbéry János: Kölcsönkönyvtárat. *Reggeli Újság*, 1937. március 7. 17. p. (EK), Vajdasági magyar könyvtárat. *Reggeli Újság*, 1937. december 5. 30. p.

¹⁵⁶ A könyvtárról és a könyvtárosról. *Reggeli Újság*, 1938. május 15. 33. p. [Jelenleg a könyvállomány ¾-e szirupos, használhatatlan kiadvány.], Kérelem az egyesületi könyvtárosokhoz! *Reggeli Újság*, 1938. május 22. 33. p. (EK), *Tájékoztató...* i. m. 6. p.

¹⁵⁷ „A mi népünk nem olvas.” Válasz néhány könyvtáros jelentésére. *Reggeli Újság*, 1938. május 29. 33. p. (EK), Tóth Bagi István: Az ismeretlen olvasók felkutatása. *Reggeli Újság*, 1938. június 5. 33. p. (EK), Szili Jenő: Mit olvassunk? I. *Reggeli Újság*, 1938. június 12. 33. p. (EK), II. uo. 1938. június 19. 33. p. (EK), Detrefalvi Kálmán: Subotica-i levél az Egyesületi Közlönyhöz. [A Köztelek és a Patria kiadó mezőgazdasági szakkiadványainak falvakban való terjesztését javasolja.] *Reggeli Újság*, 1938. június 26. 33. p. (EK)

a Globus tudományos könyvkereskedelmi cég létrejöttével az *Egyesületi Közleményekben* eljutnak annak kimondásáig, hogy „a könyvterjesztést kizárólag üzleti alapon lehet ma megoldani”.¹⁵⁸

5. A magyar egyesületek leggyakoribb és a legnagyobb szervező erővel bíró programja a *műkedvelő előadások* szervezése volt.¹⁵⁹ Egyrészt ezek révén az egyesületek bevételre tettek szert, másrészt reprezentációs funkciója volt az előadásoknak, a helyi közösség előtt ki-ki megmutathatta magát, harmadrészt hiányzott a hivatásszerű vajdasági magyar színházi élet, amelyet csak részben pótolhattak a műkedvelők. De egyből hozzá kell tennünk, hogy az „amatőröktől” a Közművelődési Tanács és Kende sem várt el színészi teljesítményeket. A gondot a színművek kiválasztásában látták, mert a harmincas évek közepére az alkalmi csoportok a budapesti revük anyagát vették át, vagy azokra a darabokra, jelenetekre figyeltek fel, amelyeket az operett-színházban, kabarékban játszottak. „Így a fővárosi közönség alsó rétegeinek készült, erkölcsi színvonal alatti, nyelvezetükben romlott színművek kerültek a falusi magyar nép elé.”¹⁶⁰ Ezért Kende szerint „az egyesületek, kultúránk terjesztői, erkölcsi felelősséggel tartoznak azért, hogy a műkedvelő színpadokon mit adnak elő. Ezért az egyesület vezetősége azt az álláspontot foglalja el, hogy inkább semmit, mint romboló hatású, szedett-vedett tákolmányokat mutasson be. Viszont senki ne értse félre az álláspontunkat. Nem álszen-teskedő[,] unalmas, idejétmúlt, senkit nem szórakoztató színművekre gondolunk. Lehet szórakoztatni, kacagtatni, mulattatni, érdeklődést felkelteni anélkül, hogy szennyes és sikamlós volna a színmű tartalma és hemzsegne otromba, izléssértő tréfáktól és kifejezésektől. Népszínmű-irodalmunk olyan gazdag, hogy azzal kevés nép irodalma versenyezhetik. [...] A baj – mint mondtuk – a színműkiválasztó tájékozatlanságában rejlik”.¹⁶¹ Más publikációk az olvasmányok között orientáltak, illetve bibliográfiákat adtak.

Ennek érdekében egyrészt felmérték a helyzetet: kik, hol és mit játszanak?¹⁶² Másrészt megszervezték a tanácsadást és a színművek beszerzését. S ezzel párhuzamosan pályázatot hirdettek a műkedvelő egyesületek

¹⁵⁸ A magyar könyv ügye. *Reggeli Újság*, 1940. szeptember 1. 49. p. (EK)

¹⁵⁹ Üzenetértékű, hogy az Egyesületi Közlemények rovat fejléce alatt a „műkedvelés, népnevelés, könyvtárélet” alcímek szerepeltek.

¹⁶⁰ *Tájékoztató*... i. m. 4. p.

¹⁶¹ Kende Ferenc: Ahol a munkát kezdenünk kell! In uő: *Magyarokról magyaroknak*... i. m. 133. p.

¹⁶² Szigethy Béla: Mit játszanak műkedvelőink? *Reggeli Újság*, 1936. november 27. 17. p. Beszámoló: Uo. 1936. november 25. 6. p., 1937. március 27. 10. p. A napi-

számára. Ehhez bíráló bizottságot kértek fel, amely megnézte és minősítette az előadásokat.¹⁶³ A közel 80 előadásból a legjobbnak ítélteknek a népszínmű, a vígjáték és a dráma/operett kategóriában osztottak díjakat. Az utóbbi kategóriában a kulai Iparos Dalárda a *Mit susog a fehér akác?* című darabbal nyert, és ugyanezt adta elő a nagydíjas újvidéki Katolikus Olvasókör is. A vígjáték kategóriában pedig az újvidéki Polgári Magyar Daloskör vitte el a pálmát a *Méltóságos asszony* című darabbal.¹⁶⁴ Mindezzel keretet teremtettek a legnépszerűbb egyesületi tevékenységnek, de a legfontosabb cél a fiatalok integrálása volt, hogy később bevonhassák őket a népnevelő és szociális munkába.¹⁶⁵

Mivel sok helyen az iskolán kívül nem tartottak *népünnepélyeket*, ezek megszervezését is propagálták, és konkrét módszertani tanácsokat adtak az ünnepi műsor összeállítására, a szereplők kiválasztására, a technikai lebonyolításra, rendezvénytípusokra.¹⁶⁶

6. A *Reggeli Újság* szervező tevékenysége a *dalkultúrára* és a *táncos tömegrendezvényekre* lehetett a legnagyobb hatással. A Közművelődési Tanács akciói intézményesítették és *alakították az itt élő magyarság „népi kultúráját”*. Már említettem az 1936-os *nótapályázatot*, amikor az egybegyűjtött, kiválogatott dalokat külön kötetben adták ki. Majd hetente legalább egyszer kottázott magyar dalokat közöltek a lapban, amelyet aztán a helyi muzsikuskok és a hivatalos zenekarok is átvettek, és azok így váltak a régióban közsismertté. Ugyanezt a népkultúra konstruálást végezte Bodroghy Szabolcs, aki az ősmagyar szokásoktól a vajdasági ünnepi és vőfélyhagyományokig – az *Egyesületi Közlemények* rovaton kívül – a legkülönbözőbb hagyományokat

lap 8. oldalán található *Művelődés* rovat folyamatosan tájékoztatott a vajdasági zenei, irodalmi, művészeti, műkedvelő eseményekről.

¹⁶³ A pályázat meghirdetése: *Reggeli Újság*, 1937. március 21. 17. p. (EK), Szigethy Béla: A műkedvelő előadások értékeléséről. *Reggeli Újság*, 1937. április 18. 17. p. (EK), uő: Színdarabokat keresnek a műkedvelők. *Reggeli Újság*, 1937. április 25. 17. p. (EK)

¹⁶⁴ A pályázat eredménye: *Reggeli Újság*, 1937. december 24. 49. p. (EK) A két említett mű: Erdélyi Mihály: *Mit susog a fehér akác?* Operett 3 felvonásban, 1929-ben mutatták be Budapesten, Békeffi István–Stella Adorján: *Méltóságos asszony*. Vígjáték, 1935-ben mutatták be Budapesten.

¹⁶⁵ Pernyész István: Gondolatok egyesületeink kultúrmunkája körül. *Reggeli Újság*, 1938. július 3. 33. p. (EK);

¹⁶⁶ Novágh Gyula: Ünnepek a népművelés szolgálatában. *Reggeli Újság*, 1939. május 21. 49. p. (EK);

felelevenítve publikált a lapban.¹⁶⁷ E mellett Györffy István a témában megjelent röpiratát a magyarországi kiadással egy időben – rövidítve, csonkitott címmel – megjelentették.¹⁶⁸ Ugyanakkor közölték Kende Ferencnek a polgári műveltséget, a saját gyökerekből táplálkozó polgárosodást középpontba állító, a kultúra fogalomrendszerét áttekintő dolgozatát.¹⁶⁹ Ennek az a végső konklúziója, hogy a magyar kultúra úgy lehet az európai nemzetek egyenjogú tényezőjévé, ha saját nemzeti hagyományait erősíti és ápolja.¹⁷⁰

A korabeli legnagyobb jugoszláviai magyar tömegmozgalom, a vajdasági *Gyöngyösbokréta* is részben a lap szervezésében jött létre. Egy magyarországi kezdeményezés átvételéről van szó: 1931–1944 között augusztus 20-án ezzel az elnevezéssel rendezték meg Budapesten falusi csoportok tánc-, ének- és játékbemutatóját. A fővárosi szereplés lehetősége, a népi kultúra felülről történő jól szervezett reprezentációja országos mozgalmat generált.¹⁷¹

¹⁶⁷ Néhány példa: Bodroghy Szabolcs: Ilyen az igazi lakodalom! *Reggeli Újság*, 1939. január 1. 19. p. [III. rész], A. Hercegh Ilona: Táncos népi játékok. *Reggeli Újság*, 1939. június 11. 49–50. p. (EK), Bodroghy Szabolcs: Tartsunk arató-ünnepet! *Reggeli Újság*, 1939. július 9. 18. p., Támasszuk fel ősi, néprajzi szokásainkat! *Reggeli Újság*, 1939. szeptember 3. 19. p., Bodroghy Szabolcs: Az ősz megünnepelése a pogány magyaroknál. *Reggeli Újság*, 1939. szeptember 17. 19. p.

¹⁶⁸ Györffy István: A néphagyomány és a művelődés. *Reggeli Újság*, 1939. május 28. 20. p. (EK), június 4., június 11. 49. p. Eredetileg: uő: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest, 1939, 85 p.

¹⁶⁹ Kende Ferenc: Mi a kultúra? *Reggeli Újság*, 1938. július 24. 33. p. (EK), Ua. Az ősemlék kultúrája. Uo. július 31. 33. p. (EK), Ua. Technikai kultúra. Uo. augusztus 7. 33. p. (EK), Ua. A gazdasági kultúra. Uo. augusztus 14. 33. p. (EK), Ua. A szellemi kultúra. Uo. augusztus 21. 33. p. (EK), Ua. A társadalmi kultúra. Uo. augusztus 28. 33. p. (EK), Ua. A lelki kultúra. Uo. szeptember 4. 33. p. (EK)

¹⁷⁰ „Az, hogy a kultúra minden eredményét elfogadjuk, nem tesz bennünket nemzetközivé, hanem erősíti és ápolja nemzeti kultúránkat. Amelyik nép lemond nemzeti sajátosságairól[,] az nyomtalanul belevész a népek nagy tengerébe.” Ugyanakkor az európai kultúrának a magyarság mindent vissza is adott. S mivel a magyarság egyszerre „harcos” és kitűnő az alkalmazkodóképessége, betöltötte polgárosító és kulturális hivatását, és az európai nemzetek egyenjogú tényezőjévé emelkedett. Uő. Mi a lelki kultúra? *Reggeli Újság*, 1938. szeptember 11. 33. p. (EK)

¹⁷¹ Ezek fő szervezője Paulini Béla újságíró volt, aki a húszas években országszerte tartott népművészeti bemutatókat, és a harmincas évekre kezdeményezése mozgalommá szélesedett. 1933-ban már egy héten át 30 csoport lépett fel Budapesten, majd 1934-től kizárólag a Paulini vezette Bokréta Szövetség elvei szerint lehetett csapatot szervezni, és a mozgalmat a Bokréta Lapja (1934–1939) népszerűsítette. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium 1935–1936-tól, a betanítói beleváltások miatt szakmailag ellenőriztetni akarta a mozgalmat – Györffy Istvánnal és más szakemberekkel – a hitelesség megőrzése érdekében, de az előadások előtt ezzel a stilizációval már nemigen tudtak mit kezdeni a szakemberek. Pálfi Csaba:

A mozgalom meghirdetett céljai egybeestek Kende Ferenc és a *Reggeli Újság* szerkesztőinek a folklóröntudatra alapozó társadalommozgósító elképzeléseivel. Először 1936. június 14-én Gomboson szerveztek a magyarországi mintára *Gyöngyösbokrétá* ünnepélyt, arató és gazdanapként, amely a környező falvak lakosságát is odavonzva, több ezres népünnepélyé vált. Ezt követően évente ismétlődően Bezdánban, Temerinben, Topolyán, Ürményházán. Majd 1937-től Hertelendyfalván, Doroszlón, 1938-ban Pacséron, Ómoravicán, Muzslyán, Székelykevéen, Csantavéren is hasonló ünnepségekre került sor.¹⁷² Mivel a vasárnapi alkalmakra a közeli-távolabbi falvakból is meghívták egymást az egyesületi csoportok, a rendezvényeken 3–5 ezer magyar vett részt. A legtöbb helyen Andrée Dezső ismertette a mozgalom jelentőségét, majd a köszöntők és a dalok-táncok bemutatója következett, és gyakran kísérő programként műkedvelő előadásra is sor került.¹⁷³ Több vajdasági magyar település gyöngyösbokrétáit meghívták Budapestre, de utazásukat a jugoszláv hatóságok nem engedélyezték.¹⁷⁴

Kende a népszokások bemutatójának tekintette a *Gyöngyösbokrétát*, amely „nem színházi attrakció, nem jelmezes felvonulás, nem betanult táncok bemutatója, nem varietéből kikopott magyar romantikájú műdalok előadása”.¹⁷⁵ Hanem épp ennek az ellenkezője: „az eredeti és ősektől örökölt népi dal, tánc és viselet. De korántsem csak ennyi, hanem sok minden egyéb: bölcsődalok, a keresztelői szokások, a betlehemesek énekei, a fonóban és a kukoricafosztáskor elhangzó dalok, az arató ünnepek, szürettek, lakodalmi szokások, a juhász, kanász, csikós nóták, a nép ajkán termő szerelmi és más

A Gyöngyösbokrétá története. *Táncudományi Tánulmányok*, 1969–1970. 115–161. p.; *A Gyöngyösbokrétá. Írások és dokumentumok a Gyöngyösbokrétá történetéből*. Szerk. Dóka Krisztina–Molnár Péter: <http://www.folkradio.hu/folkszemle/gyongyosbokreta/> (2011.09.20.)

¹⁷² Kende Ferenc: Gyöngyösbokrétánk mérlege. In uő: *Magyarokról magyaroknak...* i. m. 147–149. p., Hetven éves a gombosi Gyöngyösbokrétá. *Hét Nap*, 2006. augusztus 9. <http://www.hetnap.rs/uj/index.php?zg=2810&no=100> (2011. szeptember 20.), Gyöngyösbokrétá Doroslovon. Felelevenedett a magyar mesevilág. *Reggeli Újság*, 1937. június 29. 5. p.

¹⁷³ A *Reggeli Újság* 1941-es *Tájékoztatójában* i. m. a rendezvényeket „tömegmozgalomként”, mint „íz-ig-vérig magyar nemzeti megmozdulás”-okat minősítették, 4. p.

¹⁷⁴ Uo. 1941 áprilisa után négy település szerepelhetett a fővárosi ünnepségeken: Bácskertes, Doroszló, Józseffalva 1941-ben, majd Gombos 1942-ben. Pálfi: *A Gyöngyösbokrétá...* i. m.

¹⁷⁵ Kende Ferenc: Gyöngyösbokrétánk mérlege. In Uő: *Magyarokról magyaroknak...* i. m. 149. p.

dalok előadása”.¹⁷⁶ De mindezeket fel is kell tární, és ebben a helyi egyesületek tevékenysége, a néphagyományok őrzőinek megszólítása a döntő.¹⁷⁷

A népi kultúra felelevenítéséhez való viszonyt és az ezzel párosuló népnevelést jól szimbolizálja, hogy 1940 nyaratól az *Egyesületei Közlemények* rovat decemberig egy vázlatos magyar irodalomtörténetet publikált, és vele párhuzamosan a következő oldalon Ortutay Gyula *Mesél a nép* című színvonalas népmese-válogatását közölték.¹⁷⁸

7. Kende Ferenc és a *Reggeli Újság* szerkesztőségének említett akciói elsősorban a vajdasági magyarság önszerveződését segítették, ahhoz biztosítottak kereteket. Volt azonban néhány olyan tevékenységi forma, amely alapvetően *szolgáltatásnak* tekinthető. Ezek közül a legkevesebbet a *jogsegélyszolgálat* fenntartásáról tudunk. Valószínűleg ez az újvidéki szerkesztőségén belüli, fordítói, kérvényírói olvasói levelekre adott válaszokban merült ki.¹⁷⁹ Egy másik ilyen közvetítői tevékenység a díjtalanul hirdetett *munka- és tanoncközvetítés* volt.

Ennél szélesebb körű volt az *egészségügyi nevelés* egyrészt a már említett iskolán kívüli oktatás keretében, másrészt a lapban sorozatban közölt praktikus orvosi tanácsok révén.¹⁸⁰ A legnagyobb volumenű akcióra 1939-ben került sor, a *Fő az egészség!* című munkát 25 ezer példányban, ingyenes hűsvéti ajándékkötetként jelentették meg.¹⁸¹

Szociális támogatás terén a falusi gyermekgondozónők munkába állítására tett Szili Jenő javaslatot, ugyanő a segélyezés módszertanáról publikált a lapban.¹⁸² A falusi szegények támogatására nézve is külön módszertani tanácsokat adtak, hangsúlyozva, hogy minden eset más és más, de a munkaeszközök és alkalmak biztosítása mellett ebben az esetben is a népművelő munka lehet a probléma tartós megoldása.¹⁸³ Konkrét szociális akciót egy alkalommal, 1940-ben szerveztek, az újvidéki Darányi-telep árvízkárosultjainak

¹⁷⁶ Uo. 150. p.

¹⁷⁷ Bálint Géza: A Gyöngyösbokréta és az egyesületek. *Reggeli Újság*, 1938. május 8. 33. p.

¹⁷⁸ *Reggeli Újság*, 1940. július 26. – december 1.; Ortutay Gyula: *Mesél a nép*. Stádium, Budapest, 1940, 32 p.

¹⁷⁹ *Tájékoztató...* i. m. 3. p.

¹⁸⁰ Lásd például *Reggeli Újság*, 1939. január 15. 18. p., január 22. 11. p.

¹⁸¹ *Fő az egészség. Fontos orvosi tanácsok egészségesegek és betegek számára*. Bevezető Bauer József, Novisad, 1939, 96 p.

¹⁸² Szili Jenő: Gyermekvédelem. *Reggeli Újság*, 1938. május 1. 33. p., uő: Gondoljunk a szegényekre. Uo. 1938. október 2. 33. p.

¹⁸³ Szegénygondozás falun. *Reggeli Újság*, 1939. december 17. 49. p. (EK)

megsegítésére. (A sajtóban ezt akkor az Adamovics-telepi akcióként hirdették meg.¹⁸⁴) Hetek alatt félmillió dinár gyűlt össze, és jelentős mennyiségű élelmiszert, illetve ruhaneműt adományoztak az egyesületek az árvízkárosultaknak.¹⁸⁵

Ezzel a tanulmánnyal semmiképp nem szeretném azt a benyomást kelteni, hogy a jugoszláviai királyi diktatúra időszakában a politikai felszín alatt virágzó közösségi élet zajlott volna. A céloom inkább a magyar kisebbség önszerveződésére tett próbálkozások bemutatása. Ebben a magyarságpolitikai szempontból enyhültebb időszakban, 1938 őszén a kulturális mozgalmak működésével kapcsolatosan majdhogynem megszűntek a panaszok, sőt a Szerémségben 10 (magyar) gazdakört engedélyeztek.¹⁸⁶ A sajtót szemlélve egy novemberi héten a következő magyar rendezvényekre került sor a Vajdaságban: 8 műkedvelő előadás, 6 kultúrest, 10 táncmulatság, 2 székházavató, 1 gazdatanfolyam, 1 szövetkezetalapítás, 1 zászlószentelés, 1 serlegavatás.¹⁸⁷

A közösségszervezés egy másik központja: Zombor

A *Reggeli Újság* szervezőmunkájával párhuzamosan Bácskában működött Deák Imre ügyvéd (Deák Leónak, a Magyar Párt vezető politikusának unokaöccse), aki 1934. január–februárban Zombor környékén 9 településen alapított magyar közművelődési egyesületet. Ezek informálisan a Zombori Magyar Közművelődési Egyesület hatókörébe tartoztak. Ugyancsak ő volt a Gyöngyösbokrétá egyik kezdeményezője Bezdánban, Gomboson és Doroszlón, majd 1938-ban Csonoplyán. Ezekre az akciókra alapozva (megismerve és kiválasztva a falvak aktív vezetésre alkalmas személyiségeit) Deák szervezése nyomán magyar házakat (Doroszló, Bajmok) hoztak létre, valamint szövetkezetet alapított a szerémségi Stari Jankovciban és egészségügyi szövetkezetet Doroszlón.¹⁸⁸ Miután 1935-ben nem jelenhetett meg a *Kalangya* kisebbségi ankétjának anyaga, majd az erdélyi Vásárhelyi Találkozó mintájára tervezett kultúrszövetségi összefogás sem járt sikerrel, a volt Magyar Párt vezetői és a jugoszláv kormányfő már említett 1940. januári találkozója után, május 6-án

¹⁸⁴ Az egyesületek vezetőségéhez! *Reggeli Újság*, 1940. április 7. 49. p. (EK)

¹⁸⁵ *Tájékoztató...* i. m. 3. p.

¹⁸⁶ Rendkívüli követ jelentése, Bled, 1938. június 31., 99. pol./1938. MNL OL K 63 140–1938–16/4.

¹⁸⁷ Nagyköveti jelentés, Belgrád, 1938. november 30., 177. pol./1938. MNL OL K 63 140–1938–16/4.

¹⁸⁸ Deák Imre beszámolója, Zombor, 1940. június 10., MNL OL K 28 164–279–1941-R-19062

Deák Imre a Zombori Magyar Közművelődési Egyesületben javasolta az első vajdasági magyar kulturparlament összehívását.¹⁸⁹ A rendezvényt 1940. június 30-ra engedélyezték. 56 helységbe küldtek meghívót, 23 községből 73-an jelentek meg egyesületi képviselőként, illetve meghívottként.¹⁹⁰

A rendezvény előtt próbáltak a *Reggeli Újság*/Közművelődési Tanács szerkesztőivel is egyeztetni, de nem sikerült megállapodniuk. (Deák Imre és Andrée Dezső egyaránt magának vindikálta az elsőbbséget az egyesületszervező és koordináló szerepben.¹⁹¹) Ez a Zombor – Újvidék kettősség abban is megmutatkozott, hogy miután a kulturális egyesületek tanácskozását Zomborban megtartották, az országos hatáskörű magyar kultúrszövetség Újvidéken alakult meg. De már előtte az 1936-ban anyagi gondokkal küszködő Kalangya 1937-től úgy kap feltehetőleg magyarországi eredetű támogatást Deák Leó révén (aki a szabadkai Strelitzky Dénes után ekkorra a budapesti kormányzat legfőbb vajdasági bizalmasa lett), hogy Újvidékről áthozzák Zomborba/Verbászra a szerkesztőséget, amelyet továbbra is Szirmai Károly vezetett. Ugyanekkor Kende Ferenc kivált, és Draskóczy Ede belépett a szerkesztőségbe.¹⁹² 1940-ben már nem Kende a vajdasági kisebbségi önszerveződés meghatározó teoretikusa, hanem ezt a szerepet az óbecsei ügyvéd, Draskóczy vette át. Ezt szimbolizálja az is, hogy a zombori kulturparlament meghatározó, felvezető előadását ő tartotta meg *Kisebbség és erkölcsiség* címmel, Szirmai Károly szerint „a kisebbségi gondolkozás, magatartás és cselekvés nagykátéját”¹⁹³ adva. Draskóczy lényegében a külhoni magyar kisebbségi értékvilág e korszakra érvényes elvárásrendszerét és népszolgálati ideológiáját honosította, magas színvonalon, 11 pontban összefoglalva:

¹⁸⁹ Szirmai Károly: A zombori magyar kulturparlament. *Kalangya*, 1940. június–szeptember, 387. p.

¹⁹⁰ Uo. 388. p.

¹⁹¹ Deák Imre beszámolója, Zombor, 1940. június 10., MNL OL K 28 164–279–1941-R-19062; Szirmai Károly: *A zombori...* i. m. 400 p.

¹⁹² Draskóczy Ede (1891–1945) ügyvéd, az Óbecsei Népbank vezetője, a *Tiszavidék* című lap elindítója, az óbecsei Népkör Elnöke, a *Vajdasági Írás* és a *Kalangya* szerzője, Szenteleky Kornél barátja, a Szenteleky Társaság egyik vezetője. Kendevel kölcsönösen nagyra becsülték egymást, nem rivalizáltak. Írásainak gyűjteménye Mák Ferenc tanulmányával: Draskóczy Ede: *Bizonyítás egyszerű utakon. Draskóczy Ede válogatott írásai*. Összeáll. bev., Mák Ferenc, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2011. 340 p.

¹⁹³ Szirmai Károly: *A zombori...* i. m. 388. p.; Draskóczy Ede: *Kisebbség és erkölcsiség. Kalangya*, 1940. június–szeptember, 291–295. p.

- „1.) a kisebbség erkölcsi fogalom,¹⁹⁴
- 2.) erkölcsi parancs a nemzetfenntartó munkára,¹⁹⁵
- 3.) A kisebbség a kellő időben, legjobb szándékból fakadó, lehetőleg legtökéletesebb cselekvést követeli, amely boldogságot, örömet és megelégedést okoz. [...]
- 4.) A kisebbség erkölcsi kötelezettség. Az osztálytalan és osztatlan nemzetet és az osztatlan erőt jelenti.¹⁹⁶
- 5.) *Minden polgári munkának csak annyi erkölcsi értéke van, amennyit a kisebbségi életközösség szempontjából ér.* [Kiemelés az eredetiben.]¹⁹⁷
- 6.) Miként a tűzoltásban és a gátemelésben mindenkinek részt kell vennie [ez – BN], a nemzeti szervezet fenntartásában is mindenkinek egyformán erkölcsi kötelessége, bármilyen feladatot is teljesít a polgári életben.
- 7.) A kisebbségi életre komolyan és tudományosan fel kell készülnünk, hogy azt mentesítsük az alapvető hibáktól és kiemeljük a hősi műkedvelés kezdetleges állapotából. [...]
- 8.) Kisebbségi életünk erkölcsi parancsa tehát, hogy különbek, jobbak és tökéletesebbek legyünk, mert [a – BN] kisebbség hátrányait csak tökéletesebb szellemi fölkészültséggel lehet ellensúlyozni.

¹⁹⁴ „A kisebbség: élet, szerves élet, az életfenntartási ösztönök sürgető megnyilatkozását, s az ehhez szükséges szerveknek parancsoló szükségszerűséggel való munkába állítását is jelenti. [Kiemelés az eredetiben.] A kisebbség tehát nem egyszerűen csak szám, nem a népszámlálás végösszege és eredménye, hanem magasabb természeti és erkölcsi fogalom.” Uo. 291. p.

¹⁹⁵ „... végezzünk istenit és emberit[,] minden bizonnyal erkölcsösek leszünk. [...] az erkölcs nemcsak magasabb lelki állásfoglalás a világ dolgaival szemben, hanem folytonos és állandó cselekvés, magasabb rendű munka az összesség épületén, önmagunknak szakadatlan áldozása nemzetünk főnnmaradása érdekében.” Uo.

¹⁹⁶ „... minden olyan magatartás, vagy cselekedet kisebbségünk szempontjából erkölcsellenes, amely a fenntartó erőt megosztja és szétforgácsolja. A kisebbség azonban nemcsak az osztatlan erő erkölcsi parancsát jelenti, hanem azt is, hogy ebben az erőkifejtésben mindenkinek részt kell vennie.” [Kiemelés az eredetiben.] Uo. 292. p.

¹⁹⁷ Draskóczy a kisebbségi életben való részvételen elsődlegesen a polgári feladatok tisztességes ellátását érti, de „a kisebbség tagjainak vállalniuk kell a nemzeti szervezet munkaszolgáltatását is.” Uo. Ezt a kisebbségi organizmust pedig csak a kisebbség tagjai hozhatják létre, áldozatokkal jár, és ebben az értelmiségnek „volna a legegyszerűbb kötelessége, hogy a népi közösség társadalmi és lelki föltételeit megvalósítsa azt gazdasági alapon kiépítse, a csökevényes választó falakat lerontsa, a közeledést a bizalom légkörében lehetővé tegye, hogy a közmunkaszolgáltatás teljes felkészültséggel megindulhasson”. Uo.

- 9.) Érzelmi kultúra nélkül nem tudjuk teljesíteni erkölcsi parancsainkat népünkkel szemben.¹⁹⁸
- 10.) A kisebbségnek, mint erkölcsi fogalomnak felfogása közelebb juttat bennünket a keresztény ember eszményéhez.
- 11.) A kisebbség, mint erkölcsi fogalom új embert és új magyart nevel belőlünk.”¹⁹⁹

A felsorolt pontokból és a lábjegyzetben kapcsolt értelmezésekből kitűnik, hogy itt egy organikus társadalomképről van szó, amelyben döntően morális és keresztény erkölcsi kötelesség a kisebbségi közösség szervezése és szolgálata. Ehhez képest Kende az előbbieken ismertetett modellje a tudatos és tudományos társadalomszervezésből és építésből indul ki, és a modernizációs szükségleteket, a történelmi szükségszerűséget helyezi a középpontba. A konkrét társadalomfejlesztési célokban azonban szinte alig van különbség a Zombori Kultúrparlament és az *Egyesületi Közlöny* tárgyalt publikációi, akciói között, noha itt egy másik egyesületi szakértőgárda vonult fel. Itt is az iskolán kívüli népoktatás volt a központi téma. Csakhogy a Deák szervezte tanácskozáson keveset beszéltek az elvárásokról és tervekről, sokkal inkább az eddigi zombori tapasztalatokat ismertették.²⁰⁰ A rendezvényről beszámoló Szirmai Károly

¹⁹⁸ „Aki azt hiszi, hogy szellemi képesítéssel, egy bizonyos ismeretanyag elsajátításával, a maga részéről mindent elintézett, az nincs tisztában a népi közösség fogalmával, e fogalom tartalmával és jelentőségével. Az ilyen érzelmi élet nélkül való lény, sem az ő népében nem tud belegyökerezni, sem pedig az európai népek levegőegébe nem tud bele lombosodni. Lehet, hogy a száján fogja hordozni, sőt tajtékozni a népi szolidaritás eszméit, de soha nem fog érezni kisebbségi élettársával szemben sem hajlandóságot, sem melegséget, sem szeretetet. [...] A kisebbség tehát állandó szellemi elmélyülést, folytonos érzelmi készenlétet jelent, önzetlen és szakadatlan gyakorlati munkát, legtöbbször szerény és nem látszatos kötelességteljesítést, sokszor szerzetesi egyedüllétet és elvonulást, áldozatot és önfeláldozást, kisebbségi életünk társaival szemben meg nem szűnő hajlandóságot és segíteni akarást, de mindennek előtt elrendeltetésünkbe való hitet, s annak mindenkorai bátor bevallását jelenti.” Uo. 294.

¹⁹⁹ Uo. 291–293. p. Az ehhez a tételhez kapcsolódó értelmezés: „...nemcsak azért[,] mert nemzetfenntartó munkát végez, hanem azért is[,] mert a magyarságnak egy tökéletesebb embertípust nevel ki. Ez a típus edzettebb, harcosabb, igazságait bátran hívó és valló, tehát az anyagiaktól következképpen eloldottabb, határozottan azt mondhatjuk: szellemibb, mint a régi ember.” Uo.

²⁰⁰ Dr. Kühner Béláné a mesedélutánok programjairól és a kórusszervezés tapasztalatairól beszélt. Magassy Antal az írástudatlanság ellen egyéni, vagy ha másként nem lehetséges, kiscsoportos oktatást javasolt, és az átképző és iskolán kívüli oktatás keretén belül a helyesírási és irodalomtörténeti tanfolyamokkal foglalkozott részletesebben. Paál Sándor az iparos- és tanoncifjak iskolán kívüli oktatásának

a rendezvényt komoly kiindulási alapnak tekintette, de nem helyeselte és nem tartotta „magyar cselekedetnek”: „az elsőbbség kérdés[é]nek s a gondolat kisa-játítás[a] vádjának felvetésével, a féltékenység és a vetélkedés a mozgalmat lekicsinyelni igyekszik. Lehetnek személyi ellentétek, de ezeket – értsük meg végre – alá kell rendelni a közösség érdekeinek. Nem az a fontos, hogy egy mozgalmat ki kezdett, – mert ha ezt firtatjuk, az elsőbbség, korábbi kezdeményezései alapján mégis a Szombori Magyar Közművelődési Egyesületé, – hanem, hogy kultúrmozgalmunk komoly fejlődési szakaszba jutott. *Hogy két csoport is ezen fáradozik, az egyesülésben csak javára lehet az ügynek*, mert mindegyik magával hozza egyesületeit, melyek eddig ilyen vagy olyan okból távolmaradtak. A gyűlöletnek és a bosszúnak nem szabad többé szerepet játszania, vagy pedig: *ne beszéljünk s ne írjunk magyar testvériségről.*”²⁰¹

Az, hogy a vajdasági magyarság önszerveződése miként működött 1941 áprilisa után, egy másik kutatás feladata bemutatni.

Főhősöm, Kende Ferenc 1945 után is megmaradt a szervezéssel jobbit-ható társadalomépítés propagálása mellett. 1960-ban megjelent kis könyvének szervezői értékideálja megegyezik a 30-as évek-belivel csak a terep változott meg: például a Csepeli Szerszámgépgyár munkafolyamataiból veszi. A füzet fejezetbeosztása is hasonló a több mint két évtizeddel azelőttihez, ugyanazt várja el a szervezőtől, csak az utolsó fejezet változott meg: a szerző – *A vállalatok és intézmények irányító szervei és kapcsolatai – címmel a szocialista gazdaságot szervező állami főhatóságainak hierarchiáját adta közre.*²⁰²

zombori esti iskolai tapasztalatairól adott elő. Itt lényegében a mestervizsgára való anyanyelvi felkészítés történt. Sauernborn Mária a háziasszonyokat képző tanfolyam programjáról és tapasztalatairól beszélt. Garay Béla és Richter János közös előadást tartottak a színjátszásról, amelyben egyrészt a műkedvelés feladatkörét tisztázták, másrészt a vajdasági egyesületi rendezvények kritikáját adták. Kührer Béla az egyesületi könyvtárgyhoz adott szervezési szempontokat. Deák Imre a falukutatás, falunevelés, faluvezetés, a falumentés és a szövetkezetszervezés feladatkörét ismertette. Halász János a vajdasági falvak egészségügyi problémáiról adott elő. A konferenciát Csete István – a későbbi református püspök – előadása zárta a népkisebbségi ifjúság életformájáról, társadalmi feladatairól. Szirmai Károly: *A szombori...* i. m.

²⁰¹ Uo. 400. p.

²⁰² Kende Ferenc: *A szervező és a szervezés ...* i. m. 73–82. p.

Népszolgálat, mint politikai játszma. Mikó Imre és a román állambiztonság, 1948–1971*

STEFANO BOTTONI

Egy rendhagyó életút rejtett dimenziói

Mikó Imre (Kolozsvár, 1911–1977) a romániai magyar közösség egyik legkiemelkedőbb képviselője. Székelyfölről származó, kétszáz éve Kolozsváron élő, igen tekintélyes családban született; 1848 óta a Mikó család tagjai vezető szerepet töltenek be az unitárius egyházban.¹ Már dédapja (Mikó Lőrinc) is ügyvéd volt Kolozsváron; a szintén Lőrinc nevet viselő édesapja járásbíró, majd 1922-től az unitárius egyház főgondnoka, kisebbségi jogvédő. A családhoz tartozott Kelemen Lajos, az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárosa, de unokatestvére volt Jancsó Béla, az Erdélyi Fiatalok mozgalmának mindenese, és annak testvére, Jancsó Elemér irodalomtudós, a Bolyai Egyetem későbbi tanára. A rokonok között egy unitárius püspök (dédapja, ótordai Székely Miklós) és egy pénzügy- és külügyminiszter is akadt Gratz Gusztáv személyében. Későbbi feleségének, Kauntz Kornéliának a családja is számos neves emberrel büszkélkedhetett. Szász István Tas szerint ez a felvilágosult családi háttér meghatározónak bizonyult egész pályájára és mindig középutat kereső gondolkodására.² Mikó Imre 1929-ben érettségizett a kolozsvári Unitárius Kollégiumban, majd 1934-ben jogi doktorátust szerzett az I. Ferdinand

* A tanulmány elkészítését az OTKA K-104408 számú programja, valamint a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet Népszolgálat című kutatása támogatta. E dolgozat első változata a Magyar Kisebbség című folyóirat 2013. 1. számában látott napvilágot, és a közeljövőben megjelenő Mikó Imre-életrajz első eredménye. Mikó Imre utolsó éveiben kifejtett közéleti tevékenységével a készülő monográfia befejező fejezete foglalkozik. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a Mikó családnak a kutatásban nyújtott segítségért.

¹ Balázs Sándor: *Mikó Imre – Élet- és pályakép. Kéziratok, dokumentumok (1933–1968)*. Polis, Kolozsvár, 2003, 7–10. p.

² Szász István Tas: A világlátott lokálpatrióta (1.) Száz éve született Mikó Imre. *Művelődés*, 2011. 8. sz. 26. p.

Egyetemen. Ahhoz a fiatal értelmiségi generációhoz tartozott, amely 1918 után átélte a többségi státusból a kisebbségi létbe kényszerülést. Már egyetemi hallgatóként az *Erdélyi Fiatalok* című lap főmunkatársa, de tanulmányait közölte többek között az *Erdélyi Múzeum*, majd a *Hitel* és a Jakabffy Elemér által szerkesztett *Magyar Kisebbség* is, cikkeit pedig a *Keleti Újság*. 1934–1936 között Párizsban tanult nemzetközi jogot, majd hazatérése után, 1937–1938-ban az Országos Magyar Párt bukaresti irodájának vezetője lett. A királyi diktatúra bevezetésével érdekes fordulatot vett politikai pályafutása: 1939-ben az alig huszonnyolc éves Mikó lesz az újonnan megalakult korporatív érdekszervezet, a Nemzeti Újjászületési Front (NUF) magyar tagozata, a Magyar Népközösség bukaresti jogvédő irodájának a főtitkára (1939–1940). A második bécsi döntés után Budapestre költözött, ahol Teleki Pál és Bánffy Miklós támogatásával bekerült a törvényhozásba: országgyűlési képviselővé nevezték ki.³ 1944 márciusáig, Magyarország német megszállásáig az Erdélyi Párt országos politikai főtitkára és meghatározó háttérembere volt, miközben baloldali kapcsolatait (Józsa Béla, Balogh Edgár, Jordáky Lajos, Méliusz József) fenntartotta, sőt 1944 nyaratól tudatosan építette egy sikeres kiugrás reményében. Ebben a korszakban jelentek meg máig alapvető jog- és kisebbségtörténeti vonatkozású művei: 1941-ben a *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*, 1944 nyarán pedig *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika* címmel a doktori értekezése. Szeptemberben, a sikeres román kiugrást követően többek között Jordáky Lajos szociáldemokrata politikussal és Járosi Andor evangélikus lelkésszel Mikó tagja a Teleki Béla által vezetett „pártok feletti” szervezetnek, az Erdélyi Magyar Tanács Végrehajtó Bizottságának.⁴ 1944. október 13-án az Észak-Erdélybe bevonuló szovjet és román csapatok több prominens magyar polgári személyiséggel együtt elhurcolták Kolozsvárról.⁵

A közel négyéves fogság alatt kitűnően megtanult oroszul, 1948-tól a frissen államosított Unitárius Gimnázium (1. számú fiú középiskola, később és

³ Az Erdélyi Párt alakulásáról és Mikó szerepéről lásd Balázs Sándor: *Mikó Imre – Élet- és pályakép...* i. m. 95–100. p.

⁴ Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. EME–Pro-Print, Kolozsvár–Csíkszereda, 2003, 57. p.

⁵ Közöttük volt Kiss Jenő író, Bartha Ignác és Decsy István ügyvédek, Faragó József és Haáz Ferenc etnográfusok, Árvay Árpád lapszerkesztő, Jancsó Béla, az *Erdélyi Fiatalok* volt főszerkesztője, Járosi Andor evangélikus esperes, író és Mikecs László, a moldvai csángók múltjának egyik legkiválóbb kutatója. Utóbbi kettő nem tért haza a szovjet fogságból. Nagy – Vincze: *Autonómisták és centralisták...* i. m. 63. p.

jelenleg Brassai Elméleti Líceum) orosz nyelv és irodalom tanára lett, sőt, 1954-ben a négyéves egyetemi szintű képzést biztosító bukaresti Gorkij Intézetben szakképesítést is szerzett, miközben szovjet szépirodalmat és ideológiai műveket fordított.⁶ A magyar forradalom után, 1958 tavaszán politikailag megbízhatatlannak minősítették, és a tanügyből eltávolították. Állásától, minden közlési lehetőségtől és nyilvános szerepléstől megfosztva évekig raktári munkásként dolgozott a megyei könyvtérjesztő vállalatnál, majd 1963-tól egyszemélyes boltot vezetett az Egyetem utcában, itt árulta az egyetemi jegyzeteket. Csak a Ceaușescu-rendszer első éveiben kezdhetett újra közírói tevékenységét; 1964-től az Unitárius Egyház főgondnokává választották, és e jelentős közéleti funkciót rövid megszakítással haláláig töltötte be. Ebben a minőségben 1968-ban Kolozsvárt megszervezte az egyházalapítás 400. évfordulójának nemzetközi megünneplését, és a következő években intenzív kapcsolatot ápolt az egyház amerikai és nyugat-európai képviselőivel. Politikai és szakmai rehabilitációjának hosszú folyamata 1970-ben zárult le, amikor az 1976-os nyugdíjba vonulásáig Domokos Géza és Fazekas János támogatásával a nemzetiségi irodalom kiadásáért felelő kiadó, a *Kriterion* lektora és egyik legbefolyásosabb háttérmunkatársa szakmai és eszmei szempontból egyaránt.⁷

Mikó Imre életpályáját, eszmevilágát és politikai tevékenységét az utóbbi harminc évben több kortárs és jelenkortörténész dolgozta fel és értékelte 1981-ben a jogtudós halála után megjelent fontos tanulmánykötet bevezető írásában Gáll Ernő meleg szavakkal méltatta a „sajátosság méltóságáért” küzdő kisebbségpolitikust és antifasiszta értelmiségit. „Láthatjuk, minden kitérő és visszakozás ellenére, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* szerzője tudatában, lelkében megőrizte valahol ifjúkori elkötelezettségét. Amikor a történelem

⁶ Az 1950-es években Mikó egyik kollégája a volt unitárius gimnáziumban Kiss Ilona, Páskándi Anikó édesanyja volt, akit 1952-ben távolítottak el a Bolyai Egyetemről (később tankönyveket is szerkesztettek, emiatt a családok is összejártak). Éppen Mikó tanácsolta Kiss Ilonának, hogy személyesen Petru Grozánál jelentkezzen, ha felvételizni kíván a Gorkij Intézetbe. A volt miniszterelnök el is intézte az ügyet. Páskándi Anikó közlése, 2013. január 30.

⁷ Mikó Imre életpályájáról elsőként Gáll Ernő emlékezett meg részletesen egy 1981-ben megjelent kötetben: Gáll Ernő: Mikó Imre – a „nemzetiségi jogász”. In Mikó Imre: *Változatok egy témára*. Kriterion, Bukarest, 1981, 5–24. p. A rendszerváltás után elsőként Bárdi Nándor dolgozta fel Mikó életpályáját: Egy magyar gironalista Erdélyben. In Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998, 5–33. p. (Múltunk könyvek); életpályájáról eddig egyetlen monografikus igényű feldolgozás jelent meg: Balázs: *Mikó Imre – Élet- és pályakép...* i. m.

vihara alapjaiban rendítette meg azt a világot, amely éveken át elnyomni látszott benne a régi állásfoglalást [...] Mikó azoknak az antifasiszta-forradalmi erőknek az oldalára állt, amelyek az augusztus 23-i romániai fordulat után Erdélyben az ellenállást megszervezték.”⁸ Az elkötelezett antifasizmus hangsúlyozása legitimációs eszközként is felfogható a Ceaușescu-korszak utolsó évtizedében, de ezen túlmenően Gáll Ernő (és később árnyaltabban, de lényegében ugyanazon a nyomon haladva Balázs Sándor alapos életrajza) erkölcsi mércévé emelte Mikó Imre tudósi életművét. A két interpretáció közös vonása az életrajz „baloldali” elemeinek hangsúlyozása és a jobboldali „kisiklások” átugrása. Ezzel szemben Bárdi Nándor 1998-ban megjelent életrajzi portréjában jóval összetettebb képet fest Mikó Imre társadalomfilozófiájáról: „az életpálya látszólagos fordulatainak (baloldali társadalomtudományi értékrendben gondolkodva egy értékörzésre, parlamenti jogvédelemre berendezkedett párt szakértői munkájába való bekapcsolódás, majd 1943-ban szövetségeskeresés a baloldalon) kulcskérdése, hogy miért nem artikulálta tudományos szemléletét politikai síkon is? A választ erdélyi önazonosság-tudatában látom. Mert a politikai döntési helyzetekben ugyanazzal élt, amit könyvében a nemzeti-ségi társadalom stratégiájaként fogalmazott meg: a külső körülményekhez való állandó alkalmazkodást próbálta egyensúlyba hozni a történeti hagyományokkal, adottságokkal.”⁹

Tíz évvel később, az Erdélyi Párt történetének utolsó periódusát tárgyaló monográfiájában Egry Gábor kiemeli Mikó ideológiatermelő szerepét. Mikó szerint Erdélyben egészen más politikai kultúra honosodott meg a húszéves „kisebbségi korszakban”, mint amely a trianoni Magyarországot meghatározza. Erdélyben ugyanis leomlottak a társadalmi korlátok (amit pozitív fejleménynek tartott), és erősödött a népi szellemi és a szociális felelősségérzet. Ugyanakkor állandósult egy – gyakran steril – kritikai magatartás a mindenkor kormányzattal szemben, mivel a politikai harc elvi kérdésekről és nem közjogi-hatalmi állásokért folyt. Egry szerint „Mikó meglehetősen idealizálja a kisebbségi korszak politikáját, tehát felfogását okkal tekinthetjük a tudományosságon túlmutató, identitásformáló diskurzus részének”.¹⁰ Az utóbbi években érdemi vita alakult ki Mikó Imrének a vészkorszak idején (és ezt megelőzően, a második és harmadik zsidótörvény megszavazásánál) betöltött szerepéről. Balázs Sándor „mulasztásokról” és „kétes megnyilván-

⁸ Mikó Imre: *Változatok egy témára...* i. m., 15. p.

⁹ Bárdi Nándor: *Egy magyar girondista...* i. m. 11–12. p.

¹⁰ Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944.* Napvilág, Budapest, 2008, 92–93. p.

nulásokról” ír. A zsidókérdésben tanúsított magatartásával kapcsolatosan Balázs a következőképpen fogalmaz: „Bizton állíthatjuk, hogy Mikó Imre országgyűlési képviselőként az Erdélyi Párt e programjának – szigorúan véve – nem mindenben tett eleget. Persze azt nem jelenthetjük ki, hogy a parlamenti vagy azon kívüli szereplésében ellentmondott volna az Erdélyi Párt irányvonalának a zsidókérdésben, hogy nyíltan bírálta volna a faji diszkrimináció jelenségét. Az igazság az, hogy voltak kétes, de ugyanakkor a jelenséget elmarasztalónak is felfogható megnyilvánulásai.”¹¹

Ezzel szemben Egy Gábor úgy véli, hogy a magyar (és az észak-erdélyi) társadalmat érintő antiszemitizmus mélyebben hatott Mikóra is, mint ahogy korábban feltételezték: „Az Erdélyi Pártnak a zsidósághoz mint »ők« csoporthoz való viszonyát tehát alapjában a kizárás határozta meg. Nem pusztán a társadalmi életből történő fokozatos kiszorításról volt szó, hanem arról is, hogy eltávolítsák őket a földrajzi térből is.”¹² Ez alól a szigorú ítélet alól nemcsak Nyíró József, László Dezső vagy Albrecht Dezső, hanem Teleki Béla és Mikó Imre sem mentesül. Bárdi Nándor differenciáltabban kezeli a zsidósághoz való viszonyt (úgy látja, hogy Mikó álláspontja sokkal keményebb volt a nemzeti szempontból veszélyesnek ítélt, középtávon kitelepítendő román középosztállyal szemben), és Mikó „középutas” pozicionálására hívja fel a figyelmet: „A zsidókérdés esetében az erdélyi magyar politikai elit véleményét nem lehet általánosítani. Hipotetikusan el lehet különíteni azokat, akik nem osztották a levált erdélyi zsidóság konstrukcióját, vagy emberieségi szempontból nem értettek azzal egyet (például Krenner Miklós, Márton Áron, Járosi Andor). Mások a disszimilációval részben egyetértettek, és európai folyamatnak látták a kitelepítést, de a deportálásokkal már – személyes, illetve humánus vagy a háború utáni erdélyi új rendezés szempontjából – nem tudtak azonosulni (például László Dezső, Mikó Imre, Teleki Béla, Vita Sándor). A harmadik csoportba azokat sorolom, akik a deportálásokat is magyar nemzeti érdekként felfogva támogatták.”¹³ Bárdi szerint éppen az 1944 márciusi német megszállás töri meg az addigi látszólagos egyetértést az erdélyi magyar politikusok körében: „Az Albrecht Dezső meghatározta csoport továbbra is kitartott a kormánytámogató álláspont mellett. Egy Bár dossy vezette jobboldali egységfront létrejöttében, valamint a szovjet–angol-

¹¹ Balázs: *Mikó Imre – Élet- és pályakép...* i. m. 103. p.

¹² Egy Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”*. i. m. 168. p.

¹³ Bárdi Nándor: A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása, 1940–1944. In Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006, 237–292.; 284. p.

szász ellentétek közeli kirobbanásában és a német győzelemben bíztak. Nyár végétől pedig Erdély kiűritését szorgalmazták. A másik, Mikó Imre, Vita Sándor, Demeter Béla, Szász István meghatározta kör elutasította a Sztójay-kormányral az együttműködést, a passzivitás felé hajlott.”¹⁴

Miközben Mikó Imre 1944 előtti politikusi teljesítményéről javában zajlik a vita, az 1948 nyarán kezdődő és haláláig tartó „második” életének számos mozzanata mindeddig ismeretlen a szakmai közönség előtt (ráadásul a szovjet fogságban töltött közel négy esztendőről sem levéltári adattal, sem visszaemlékezéssel nem rendelkezünk). Ilyenkor lép elő mint nélkülözhetetlen eszme- és társadalomtörténeti értékű forrás az állambiztonsági dosszié, és segít eligazodni egy rendhagyó életút rejtett dimenzióiban. A román kommunista állambiztonsági szerv, a Securitate közel harmincéves tevékenység során több mint kétezer oldalt, tízkötetnyi iratanyagot „termelt” Mikó Imréről és szűk környezetéről. A nemrég hozzáférhetővé vált dokumentáció nagyjából része az úgynevezett „követési dossziéból” (*Fond Informativ*) származik, ahová a Mikó Imréről vonatkozó adatokat, hálózati jelentéseket és az operatív játsszmákat összefoglaló átiratokat gyűjtötték. Az iratsomó kisebbik, de több száz oldalas részét Mikó Imre négykötetes hálózati dossziéja (*Fond Rețea*) adja. A két anyag között meglehetősen sok a tartalmi átfedés, mivel az 1950-es és az 1970-es években a belügyi szervek egyszerre forrásnak és célszemélynek tekintették Mikó Imrét, és folyamatosan – egészen 1976-ig – informálódtak róla, miközben rendszerezték, értékelték és felhasználták az általa szolgáltatott adatokat.

Mikó Imre rendhagyó pályafutása mögött tehát a román állambiztonsági szolgálat intenzív tevékenysége is ott állt. Az első döbbeneten túl, az „erkölcsi pánikot” meghaladva úgy érzem, hogy a kutató dolga – és egyben jelen tanulmány célja – ennek a rendkívül összetett kapcsolatnak a részletes bemutatása és értelmezése. Ezért minden egyéb szempontot mellőzve kizárólag Mikó Imre „párhuzamos” életrajzának rekonstruálására törekedtem, időrendben követve a mindkét fondból származó iratokat. A tanulmány három nagy időszakra, és ennek megfelelően három alfejezetre oszlik: 1. Mikó Imre korai megfigyelése (1948–1951), első és második beszerzése (1952–1955), majd 1956 utáni kizárása és társadalmi kirekesztettsége; 2. Mikó 1958 és 1971 közötti túlélése, majd visszakapaszkodási stratégiái az ügynöki jelentések tükrében; 3. Mikó harmadik és magasabb, politikai szintű kapcsolata a román állambiztonsággal, 1972 és 1976 között. Formális beszerzését 1975 januárjában hajtották végre, de már 1974-től rendszeresen találkozott

¹⁴ Uo. 242. p.

a Securitate Kolozs megyei parancsnokával, Constantin Ioana altábornaggyal, akivel 1976 augusztusáig közel húsz konspirált találkozót bonyolított le. E tanulmány keretében az első két korszakot kívánom bemutatni. Mikó életének utolsó éveiben folytatott közéleti tevékenységével és az állambiztonsággal fenntartott kapcsolatával a most készülő életrajzi kötet foglalkozik.

Kényszerügynök: Mikó Imre első két beszerzése, 1952–1955

Az első Mikó Imréről szóló román állambiztonsági észlelést 1948. augusztus 6-ára jegyzi a Mihai Patriciu által vezetett kolozsvári Siguranța I. számú, „S.” fedőnevű ügynöke.¹⁵ Eszerint „visszatért a városba dr. Mikó Imre, dr. Kauntz (a volt kolozsvári német konzul – S. B.) veje”.¹⁶ Az informátor szerint Mikó „a magyar uralom alatt képviselő volt, és nagyon fontos szerepet játszott. A múltban többek között a *Szent István-i Birodalomról* és a *Szent Korona Tanáról*¹⁷ írt. Jelenleg a kommunista pártban játszik szerepet”.¹⁸ A következő, őszi beszámoló a szovjet fogságból visszatért Mikó beilleszkedéséről tudósítanak. Egy másik informátor szerint augusztus végén Mikó „tanári kinevezését kérvényezte a Bolyai egyetemen Buza László professzor helyére, aki Magyarországra távozott”.¹⁹ Egy harmadik forrás novemberben arról tájékoztatja az immár Securitatévá átnevezett politikai rendőrséget, hogy „sovén múltja ellenére” Mikó „a volt unitárius kolégium oroszstanára lett”. 1948. november 4-én pedig személyes jó barátja, Balogh Edgár ad magyar nyelven gépelt „bizalmas” jellemzést Mikóról. A Bolyai egyetem tanára szerint Mikó rendkívül képzett szakember, aki polgári neveltetése és attitűdje ellenére már az 1930-as években kapcsolatot tartott a baloldali mozgalmakkal, sőt „szimpatizált” is velük. Balogh Edgár azonban azt is hozzáteszi, hogy Mikót „a mindenkori rendszerhez szinte szolgailag alkalmazkodó embernek” tartja, és ezért semmilyen vezető állást

¹⁵ Az 1945 utáni első években a román állambiztonsági rendszer számmal jelölte meg a hálózati személyek konspirált identitását. Lásd László Ferenc: A 4424-es megfigyelt. László Dezső állambiztonsági ügyiratai (1948–1952). *Korunk*, 2004. 8. sz., 49–62. p. A honlapon tévedésből a 2004. 9. lapszám szerepel: <http://www.korunk.org/?q=node/7635>.

¹⁶ Mikó Imre 1948. július 15–16-ára virradóan érkezett vissza Kolozsvárra a közel négy évig tartó szovjet fogságból. Balázs Sándor: *Mikó Imre – Élet- és pályakép...* i. m. 148. p.

¹⁷ Az eredeti szövegben is magyarul.

¹⁸ ACNSAS, Fond Informativ, dosar 235727 (Mikó Imre), vol. 3, 105. f.

¹⁹ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 106. f.

nem javasol neki, hanem egy, „a képességeinek megfelelő pozíciót”.²⁰ Egy évvel később, az 1949 őszi tömeges letartóztatásokat követő feszült légkör már a feltűnésmentesen élő, családja fenntartására koncentráló Mikót is eléri. A feljelentések főleg Mikó 1940–1944 közötti politikai szereplését kifogásolják. 1950. január 12-én Szilágyi András²¹ holokauszt-túlélő „író és újságíró”, akit informátorként tart számon az állambiztonság – noha saját névvel jelenik meg az iratokban, rövid, de meglehetősen rosszindulatú feljegyzést készít Mikóról, akit jobboldali politikusként és revizionista művek szerzőjeként említ, a már letartóztatott Balogh Edgárral együtt. Ez utóbbit Szilágyi azzal vádolja, hogy az 1930-as években egy Albrecht Dezső vezetése alatt működő „titkos fajvédő társaság” tagja volt.²² Szilágyi szerint Balogh Edgár minden lehetséges módon segítette Mikó visszatérését a polgári életbe, például orosz fordításokat rendelt tőle az egyetemen keresztül. Július 5-én a „Gyurka János”²³ fedőnevű informátor Mikó 1944 előtti politikai tevékenységéről jelent. Kiemeli az Országos Magyar Pártban és a Népközösségben vállalt szerepét, és részletezi a felszabadulás előtti gazdag publicisztikai tevékenységét.²⁴ Szilágyi Andrással ellentétben az ismeretlen „Gyurka” tárgyalgosságra törekszik, akárcsak a szintén fedőnév alatt jelentkező „Szentpéteri Carol”, polgári nevén Marosi Péter, Molter Károly író fia,²⁵ a kolozsvári

²⁰ Uo. 128. f.

²¹ Szilágyi András (Facset, 1904. április 25. – Kolozsvár, 1984. december 10.) író, műfordító. A prágai egyetemen szerzett orvosi diplomát; ugyanott került kapcsolatba a munkásmozgalommal és a nemzetközi avantgárd irodalommal. Erdélybe hazatérve orvosi állást vállalt. A *Korunk* táborához csatlakozott. A harmincas években kommunista agitáció vádjával két ízben is börtönbe került, írói tevékenysége ezután főként publicisztikai írásokra korlátozódott. 1944-ben a dachauai koncentrációs táborba hurcolták, hazatérése után 1948-ig Kolozsvárt orvosi gyakorlatot folytatott, majd az *Utunk* belső munkatársa lett. Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, V/1. kötet, önálló szócikk.

²² ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 123. f.

²³ „Gyurka János” ügynökről nem áll rendelkezésre a CNSAS által kibocsátott nyilatkozat. Összehasonlító dossziévizsgálatból azonban kiderül, hogy az 1956 utáni megtorlás alatt is igen aktív „Gyurka” mögött Kelemen Béla nyelvész állt, aki 1950 és 1978 között a Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetben osztályvezetőként dolgozott, és ezzel egyidejűleg, 1957-től 1968-ig a kolozsvári egyetem román nyelvtudományi tanszékén egyetemi tanárként is munkálkodott. Lásd Bottoni, Stefano (főszerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2006, 191., 237. p.

²⁴ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 110. f.

²⁵ Marosi Péter és Mikó Imre életrajzában közös vonás a szovjet fogság alatt betöltött felelős politikai pozíció. A számunkra még hozzáférhetetlen orosz iratok segíthetnének az 1944–1948 közötti időszakban történtek megértésében. Egyértelműnek

magyar színház igazgatója, aki 1951. február 2-án írt jelentésében kiemeli, hogy Mikót a színház művészeti titkára és ideológiai felelőse, Jordáky Lajos alkalmazza, akinek kérésére fordításokat végez és orosz tanfolyamot tart a társulatnak. „Szentpéteri” hozzáteszi: Mikó fordításai „nagyon jók”, de politikai múltja miatt szorosan kell figyelni őt.²⁶ Jancsó Elemér és Gaál Gábor 1951-ben jóval pozitívabb jellemzést adnak Mikó 1944 előtti és utáni tevékenységéről. Mikó közeledése a baloldalhoz az 1930-as évek elején szerintük őszinte érdeklődésből eredt, és csak a külső körülmények (család, egyházas szocializáció) terelték el Mikót a baloldaltól.²⁷ Jancsó az 1944 utáni politikai fejlődését, Gaál az orosz nyelv és a szovjet kultúra népszerűsítésében tett erőfeszítéseit méltatja.²⁸ Ennek ellenére több állambiztonsági feljegyzés arról tanúskodik, hogy Patriciu emberei már 1948 szeptemberében ellenőrzés alá vonták múltbeli, „antidemokratikus magatartása” miatt.²⁹

A legnagyobb mennyiségű, legmegbízhatóbb információ 1944 előtti és utáni helyzetéről azonban magától Mikó Imrétől származik. 1948. október 1-jén, két és fél hónappal a hazatérése után, Gaál Gábor kérésére egy húszoldalas memorandumot ír *Mikó Imre életrajza és önbírálata* címmel „mindazok számára”, akik élete „eddigyi folyásáról ítéletet akarnak mondani”.³⁰ A dokumentum valahol az életrajzi vallomás és a politikai elemzés között helyezkedik el; Mikó saját korábbi énjére mond ki ítéletet, és hitet tesz a szocialista demokrácia építése mellett. Pontokba szedve veszi sorra életének addigi főbb stációit (akkor még csak 37 éves!), és a tőle megszokott tárgylagossággal és alapossággal elemzi 1944 előtti cselekedeteit, írásait, gondolkodását, arra a következtetésre jutva, hogy vétségeit – például az Erdélyi Párt jobbratolódásának meg nem akadályozása 1941 után, vagy a zsidókérdésben tanúsított „tartózkodó” álláspontja – nem szándékosság, hanem a bátorság hiánya és a kedvezőtlen külső körülmények – lényegében a pártfeladatok – okozták.³¹ Mint gyakorló politikus Mikó az ésszerű kompromisszumok híve, és leginkább centrista, mérsékelt vonalra terelte volna az Erdélyi Pártot és

tűnik ugyanis, hogy éppen a Szovjetunióban töltött évek döntő hatással voltak a két polgári és „egyházias” (Marosi református segédlelkész is volt 1944-ben) neveltetésben részesült fiatal értelmiségi reorientációjára.

²⁶ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 112. f.

²⁷ Mikó Imre és Gaál Gábor kapcsolatát részletesen elemzi Balázs Sándor: *Mikó Imre – Élet- és pályakép...* i. m. 165–167. p.

²⁸ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 126–127. f.

²⁹ Uo. 119. f.

³⁰ Uo. 136–155. f.

³¹ Balázs Sándor: *Mikó Imre – Élet- és pályakép...* i. m. 103. p.

az észak-erdélyi magyar közvéleményt; mint hangsúlyozza, mind a román-kérdésben mind a zsidókérdésben 1944 márciusára szinte teljesen egyedül maradt álláspontjával. Különösen fontos a korábban zsidóbarátnak tartott unitárius egyházra 1940 után gyorsan áterjedt fajvédő antiszemitizmusra tett megjegyzése, amit a kortárs szakirodalom bőségesen dokumentált.³² Mikó politikai elszigeteltségéhez nagyban hozzájárult ugyanis a saját egyházában belül és a nyilvánosságban, az *Ellenzék* című napilap hasábjain vívott közéleti harc.³³ 1948-as önéletrajzában részletesen ismerteti szovjetunióbeli fogságát is, 1944. október 13-án, kolozsvári lakásából történt elhurcolásától kezdve. Mikó sokféle munkát végez a taganrogi táborban – raktáros, éjjeliőr, vasgyári munkás, tolmács – majd a foglyok ranglétráján gyorsan haladva „antifasiszta funkcionárius”, a magyar és a román állampolgárságú foglyok szervezője, politikai/ideológiai nevelője.³⁴ Tudatában van annak, hogy polgári politikusi múltja miatt nem kaphat vezető szerepet az új társadalomban, de meggyőződéssel állítja, hazatérése után a demokrácia és a szocializmus építéséért kíván dolgozni. Hasonló részletességgel, hasonló érvrendszert használva vall múltjáról a már ismert,³⁵ 1949. október 25-én Balogh Edgárnak írt levelében, melyben több, az 1940–1944 közötti időszakra, az 1944. őszi kiugrási kísérletre, valamint a kolozsvári politikai helyzetre vonatkozó kérdésre válaszol.³⁶ Itt csak azt emelném ki, hogy az 1949-ben írt magánlevelél jóval kritikusabb az 1944 előtti erdélyi magyar politikai élettel szemben, mint az előző évi nyilvános önbírálat. Elismeri, hogy míg „Felvidék, Kárpátalja, Délvidék szőröstül bőristül beolvadt az anyaországba”, Erdélyben egyfajta önkormányzatiság épült ki az EMGE, az EMKE, a szövetszervezetek és az egyházak részvételével. Saját volt pártját azonban Mikó az „elvtelen magyar egység” példájának nevezi, és károsnak tartja az erdélyi társadalom tudatos depolitizáltságát, vagyis azt a népszerű nézetet, miszerint az erdélyi magyaroknak nem szabad országos politikai ügyekkel foglalkozniuk, csak „provinciális” kérdéseik orvosolásával. 1949-es levelében Mikó erélyesen védi akkori álláspontját és cselekvését; ismerteti a német megszállás után megindult belső vitákat, emlékeztet arra, hogy a Sztójay-kormány támogatása ügyében nemleges álláspontja kisebbségben maradt, és a párt vezetőségében csak Demeter

³² Lásd erről Pál János úttörő munkáját. Pál János: A zsidókérdés a magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájában (1940–1944). *Regio*, 2009. 1. sz. 117–146. p.

³³ Lásd erről Bogdán Kálmán: *Csak a szépre emlékezem*. Marosvásárhely, Mentor, 2008.

³⁴ Funkcióit említi Balázs Sándor: *Mikó Imre – Élet- és pályakép...* i. m. 148. p.

³⁵ A levelet teljes terjedelemben közli Balázs Sándor: *Mikó...* i. m. 336–349. p.

³⁶ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 6–18. f.

Béla, Szász István, Vita Sándor támogatására számíthatott. Megemlíti, hogy Budapesten az Imrédy-párt vezetői szabadkőművesnek, román- és zsidóbarátnak nevezték, majd az 1944 márciusa és októbere közötti tetteit sorolja: a Kolozsvárra való költözést, a lehető legbaloldaliabb vonalat érvényesítő *Ellenzék* átvételét, a Békepárt tagjaival fenntartott informális kapcsolatot, az illegális kommunistáknak (például Jordáky Lajosnak) nyújtott jogi és politikai segítséget.³⁷

1952. január 15-én Kovács József hadnagy, a Kolozs tartományi állambiztonság operatív tisztje feljegyzést készít Mikó Imre lehetséges szervezéséről.³⁸ A tiszt jellemzése szerint Mikó befolyásos kolozsvári unitárius családból származik, Jancsó Elemér irodalomtörténész első unokatestvére. „Ideológiai-
lag magasan képzett, és a vele folytatott beszélgetések alapján meggyőződ-
hettünk arról, hogy változni akar és aktívan hozzájárulni a szocializmus épí-
téséhez.” Majd érdekes pszichológiai megjegyzés következik: „Okos, óvatos,
előrelátó, olyan ember, aki minden rendszerben feltalálja magát, mivel tehet-
séges és munkájában megbízható, pontos. Rendkívül aktív elem, aki könnyen
megszerzi a vele kapcsolatba kerülők bizalmát. Bizalmas információgyűjtés-
ben is van tapasztalata, mivel a horthyista rendszer idején kapcsolatot tartott
fenn svéd újságírókkal, akiktől bizalmas információkat szerzett, majd ezeket
baloldali kapcsolatainak továbbította”.³⁹

Úgy tűnik, maga Mikó Imre áll ezen információ mögött, aki 1952. január 24-én terjedelmes, magyar nyelven írt *Nyilatkozatot* nyújt át a vele kapcsolatba került tisztnek. Önéletrajzában megtaláljuk az 1948-ban és 1949-ben hangoztatott érveket, miszerint polgári nevelést kapott egy konzervatív családban, ennek ellenére mindig rokonszenvezett a haladó erőekkel, és ennek tükrében elemzi saját életútjának fordulópontjait, 1944 előtti cselekedeteit és írásait. A dokumentum a következő mondattal zárul: „A fentiekhez még azt kívánom hozzáfűzni, hogy amennyiben szükséges akár ezeknek az adatoknak a kiegészítése, akár a magam vagy más személyek további jellemzése, akikkel együtt dolgoztam vagy dolgozom, ha megkérdeznék, ebben a tekintetben is további felvilágosítást adhatok. Felelősségem tudatában kijelentem, hogy azt, amit az állambiztonsági szervekkel beszéltem, senkinek el nem mondom, valamint fenti kapcsolatomat nem árulom el. Ellenkező esetben viselni fogom az ezzel járó következményeket.”⁴⁰

³⁷ Uo. 8–9. f.

³⁸ ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, 72. f.

³⁹ Uo.

⁴⁰ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 55. f. A család szerint az idézett szöveg nem tükrözi Mikó Imre stílusát és gondolkodásmódját, a kihallgató tiszt diktálhatta neki.

A beszerzés nem érheti váratlanul, de Mikó mégis ellenállni látszik. Február 15-én ugyanaz a Kovács hadnagy részletes beszerzési tervet készít, amit két héttel később este 7 órakor hajt végre a tartományi Securitate Traian utcai székházában, két kollégája, Ioan Brie és Emil Mărgineanu segítségével. Kovács hadnagy részletes terve azonban már nem a korábban hangoztatott „hazafias” elemekre épül (Mikó mint titkos baloldali), hanem egyértelműen a kényszerre: Mikót mint „horthyista” képviselőt leplezi le, és válaszút elé állítja: „Azt fogjuk neki mondani, hogy két lehetősége van: internáló táborba kerül, de ha otthon szeretne maradni családjával és négy gyermekével,⁴¹ intenzív ügynöki tevékenységet kell kifejtenie, és le kell lepleznie mindazokat, akikkel együtt volt a pártban [az Erdélyi Pártban – S. B.], és jelenlegi tevékenységükről is be kell számolnia”.⁴² 1952. február 29-én születik meg a „Hunyadi Ioan” fedőnevű hálózati személy, miután Mikó Imre aláírja a saját kézírással készített első beszerzési nyilatkozatát.⁴³

A Mikó Imrére vonatkozó állambiztonsági iratok nem engednek közelebbi betekintést a beszerzés pillanatába. Liviu Pleșa azonban részletesen feltárta az 1948 és 1968 közötti Kolozs tartományi Securitate állományát és munkamódszerét, és általános jelenségnek nevezte az 1950-es évek elején a pszichikai és fizikai kényszerítő eszközök alkalmazását. Az Állambiztonsági Minisztériumban 1953. február 11-én megtartott állományülésen Andrei Gluvacov ezredes a következőket mondta: „Brutális beszerzési módszereket alkalmaztak Kolozsváron és Konstancán. A jelöltet sötétített szemüveggel vezették be a konspiratív lakásba, hogy ne ismerje fel a helyiséget”.⁴⁴

Biztosan állítható – és Mikó remegő írása is erre enged következtetni –, hogy első beszerzése rendkívül erős pszichikai kényszer alatt, zsarolós módszerrel történik. A következő három évben Mikó egy védekezési stratégiával kísérletezik: kiváló emlékezetére és analitikus képességére hagyatkozva részletesen feltárja a rendszerváltás előtti kapcsolatrendszerét, és önkritikát gyakorol. Ismerősei 1944–1948 utáni tevékenységéről azonban csak általános szinten hajlandó beszámolni, amit tartótisztjei – Kovács József és Ioan

⁴¹ Ekkor valójában három gyermeke volt csak: várandós felesége júniusban szülte meg a negyedik gyermeküket, Miklóst.

⁴² ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 10. f.

⁴³ Uo. 14. f.

⁴⁴ Pleșa, Liviu: Direcția Regională de Securitate Cluj (1948–1968). Organizarea, personalul și direcțiile de acțiune. In Cioflâncă, Adrian – Jinga, Luciana M. (coord.): *Represiune și control social în România comunistă*. Vol. V–VI. Polirom, Iași, 2011, 141. p.

Brie – többször is kifogásoltak.⁴⁵ 1952 és 1954 között Mikó több gépelt feljegyzést készített az Erdélyi Párt volt vezetőiről. A korszakkal foglalkozó szakemberek számára az iratok semmilyen „minősített” adatot avagy olyan információt nem tartalmaznak, amit a korabeli hatóságok legális úton nem szerezhettek volna be.⁴⁶ Ennek ellenére tartóztisztjei az 1953 februárjában és decemberében készített jellemzésekben dicséretben részesítik. Kovács szerint „Hunyadi Ioan” „példaértékű pontosságot tanúsított úgy a találkozón való megjelenésekor, mint a megadott feladatok végrehajtásában”, és amikor nem tudott megjelenni bukaresti útjai (ekkor a Maxim Gorkij egyetemi szintű intézet levelező hallgatója) vagy más elfoglaltságai miatt, „telefonon jelentkezett és más időpontra kért találkozót”.⁴⁷ Kovács hozzáteszi, hogy „nagyon értékes anyagokat adott az Erdélyi Párt kolozsvári és Kolozs megyei vezetőségéről”, de hasznos információkkal szolgált az OMP-ről, a Magyar Népközösségről és az 1944-es ellenállási mozgalomról is. Ioan Brie szerint, aki 1953. december 17-én közel kétéves tevékenységét értékeli, Mikó fő feladata a magyar nyelvű korabeli iratok fordítása volt az OMP-ről és a későbbi magyar pártokról. Arra is utasították, hogy egyenként jellemezze és figyelje azokat a régi vezetőket, akik még Kolozsváron élnek. A tiszt dicsőítőleg hozzáteszi: „Érzékelhető volt azon igyekezete, hogy ne dekonspirálódjon, és ne derüljön ki, hogy nekünk dolgozik”.⁴⁸

Mikó Imre és az állambiztonság kapcsolatában 1955. április 20-án keletkezik az első fontos törésvonal. A „Hunyadi Ioan” fedőnevű informátor tevékenységével elégedetlen Vasile Lupșă hadnagy, a magyar nacionalistákkal foglalkozó alosztály vezetője gyanúsított kihallgatást végez a Traian utcai Securitate-székházban.⁴⁹ Egy későbbi feljegyzés szerint Lupșă sokkal erőszakosabb, mint kollégái: céljainak eléréséhez különböző pszichikai kényszerítő eszközökhöz folyamodik, a kihallgatottat háborús bűnösnek aposztrofálja, perrel és súlyos ítélettel fenyegeti.⁵⁰ Az elhangzott fenyegetések hatására Mikó feladni kényszerül az addig sikeresen felépített önéletrajzi narratívát. A kihallgatás témaköre Mikó politikai és publicisztikai tevékenysége 1940 előtt és után, és az 1930-as évekre vonatkozóan a volt kisebbségi vezető még kísérletet tesz korábban már hangsúlyozott érdemeinek elismételására. Gondosan kiemeli mérsékelt baloldali nézeteit, a kolozsvári marxista szemináriumon

⁴⁵ ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, 11. f.

⁴⁶ Uo. 47–56. f.

⁴⁷ Uo. 57. f.

⁴⁸ Uo. 58. f.

⁴⁹ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 26–37. f.

⁵⁰ ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, 59–62. f.

való részvételét, majd párizsi diákként a népfront győzelmének pillanatát, 1936-ban.⁵¹ A baloldali szellemben írt cikkei és tanulmányai miatt – emlékeztet Mikó – a jobboldali sajtó kemény bírálatban részesíti. Nem feledkezik meg az 1937-es Vásárhelyi Találkozó szervezésében nyújtott segítségéről, és a Magyar Népközösségben 1939–1940-ben vállalt titkári funkciót is azzal magyarázza, hogy Bánffy Miklós benne látta „a román– magyar barátság elkötelezett pártolóját”. Az 1938 előtti időszakra vonatkozóan egyetlen feladatoként azt jelöli meg kihallgatótisztjének, hogy a „burzsoá kormányzatok” alatt a meg nem oldott nemzetiségi panaszokat közvetítette a Silviu Dragomir vezette Kisebbségügyi Minisztériumba.⁵²

1940–1944 közötti tevékenységét Mikó ugyanebbe a szakértői, „jogvédő” keretbe igyekszik beilleszteni. 1940 októberében Gyárfás Elemérnek hagyja a Népközösség bukaresti irodáját, és Kolozsvárra, majd innen Budapestre költözik. Valóban „csak” egyetemi tanári kinevezést szeretne elérni a kolozsvári egyetem jogi karán, de a Szegedről nagy számban visszatérő tanárok miatt ez lehetetlen. Ekkor tereli őt Teleki Pál a politikai pályára, felkérve őt behívott parlamenti képviselőnek. 1944 márciusáig Mikó az 1940 decemberétől szerveződő Erdélyi Párt budapesti irodáját vezeti, feladatát most is a román és magyar lakosságtól érkező panaszok közvetítésében, a felmerülő helyi problémák megoldásában jelöli meg. Védekezési stratégiájának része a számára kellemetlen körülmények jelentőségének csökkentése. Említi, de nem részletezi főművét, az 1941-ben kiadott *Huszonkét évet*; kiemeli az Erdélyi Párt szellemi függetlenségét a kormánypárttól és főleg a szélsőjobb-oldaltól, bár elismeri, hogy együtt szavaztak a kormánnyal. Súlyos tényként kell viszont elismernie a parlament jogi bizottsága munkájában való aktív részvételét, ahol olyan törvénytervezetek készültek, mint a zsidók és nem zsidók közti házasságok tiltása és a zsidó javak kisajátítása.⁵³

Sőt azt is bevallja, hogy képviselőként és ügyvédként támogatta az észak-erdélyi zsidó származású ügyvédek arányának maximalizálását és a zsidók kitiltását az ügyvédi kamarából.⁵⁴ Ugyanakkor ellensúlyozni próbál, és

⁵¹ Mikó baloldaliságáról a következőt írja Balázs Sándor: „A baloldalhoz való kötődésének volt még egy eleme: az *osztálynézőpont*. Soha nem tagadta, hogy az osztályszempont szerint is látja a világot, de ennek a szócskának súlya volt, ugyanis kisebbségi létünket nem kevésbé *nemzeti* alapon is láttatta.” Balázs Sándor: *Mikó Imre – Élet- és pályakép...* i. m. 79. p.

⁵² ACNSAS, Fond Informativ, vol. 2, 14–25. f. (A Magyar Népközösség Központi Irodájának levelezése panaszügyekben).

⁵³ Uo. 29. f.

⁵⁴ Uo. 30. f.

arra emlékezteti vallatótisztjét, hogy a Kállay-kormány alatt már a parlament külügyi bizottság tagja volt, ahol a csendőrség által Észak-Erdélyben elkövetett atrocitások ellen szólalt fel, követelve a reciprocitás elvének betartását. 1940–1944 közötti politikáját Mikó „polgári-népi-demokrata”-ként értelmezi, kiemelve, hogy a korabeli viszonyok mellett sokan ezt túl baloldalinak tartották. A vallatás utolsó részét dokumentáló kihallgatási jegyzőkönyv szerint Mikó azt állítja, hogy az 1943-as olasz kiugrás után Demeter János kereste meg őt, és azt javasolta, hogy közös jobb- és baloldali egységfrontot alakítsanak Magyarország átállásának előmozdításáért. A szöveg szerint Mikó azt válaszolta, hogy még nem érett az idő erre a lépésre, és csak 1944. március 19-e után alakult ki benne az az álláspont, hogy a németbarát magyar kormánnyal való együttműködés káros lenne az erdélyi magyarságra nézve.⁵⁵ Valószínű, hogy a vallatás során Mikó erős kényszer alá került, mert a szöveg vége felé érkezve már nyomát sem látjuk a korábbi logikus érvelésnek és védekezésnek. Mikó bevallja, hogy a *Huszonkét évben* hazaáruló szervezetként mutatta be a MADOSZ-t, és igen negatívan jellemezte a *Korunkat*. Sőt hozzáteszi, hogy 1944. augusztus 23-a után csak azért vállalta az együttműködést a baloldali Békepárttal, hogy ezzel „leleplezze korábbi nacionalista és társadalomellenes tevékenységét”.⁵⁶ A szövegből két elemet érdemes kiemelni. Egyrészt egyértelmű, hogy az idézett mondatrész nem Mikó Imre nyelvezetét és gondolkodásmódját tükrözi, hanem inkább Lupșă hadnagy átírásának tulajdonítható. Másrészt érdekes megfigyelni a Mikó által is említett körülményt, hogy 1944 őszén széles együttműködés bontakozott ki a magyar jobboldal és baloldal között Észak-Erdély megtartásának érdekében. Az 1970-es és 1980-as években az „elvtelen magyar egység” tétele a nemzeti kommunista román történetírás egyik toposzává válik; a korabeli magyar jobboldal által nemzetárulónak bélyegzett MADOSZ nacionalista mozgalommá alakul át, melynek vezetői – Balogh Edgár, Kurkó Gyárfás és sokan mások – 1944 előtti és utáni tevékenységükkel „kiérdemelték” későbbi büntetésüket.⁵⁷

Mikó Imre vallatását a még börtönben levő Jordáky Lajos, Balogh Edgár és Venczel József kihallgatása előzi meg. Őket április folyamán kérdezik meg Mikó politikai nézeteiről, a baloldalhoz és a szélsőjobboldalhoz fűződő viszonyáról. Venczel József, aki már 1930 óta ismeri és eszmei jó barátja (mindketten részt vettek az Erdélyi Fiatalok munkájában és a Hitel-mozgalomban),

⁵⁵ Uo. 32. f.

⁵⁶ Uo. 33. f.

⁵⁷ Lásd erről Csucsuj István: Kolozsvár 1944 őszén. In Dáné Tibor – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. EME–EMKE, Kolozsvár, 2001, 294–296. p.

1955. április 4-i kihallgatásán tényszerűen és empatikusan vázolja fel Mikó 1944 előtti karrierjét. Megemlíti az Erdélyi Pártban betöltött politikai funkcióit, de hozzáteszi: megválasztását elsősorban az indokolta, hogy szükség volt egy nemzetközi jogi kérdésekben jártas szakemberre. Venczel szerint Mikó politikai irányvonala megfelelt a korabeli fősodornak; nemzetiségi kérdésekben pedig a reciprocitás híve volt, többször felszólalt az észak-erdélyi románok érdekében.⁵⁸ Balogh Edgár április 7-i vallomása már sokkal árnyaltabb képet fest – legalábbis állambiztonsági szempontból – a volt politikusról. Balogh, aki 1936 óta ismeri Mikót, haladó műnek nevezi az 1932-ban kiadott könyvét, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdést*, és említést tesz a *Korunk*-ban álnéven közölt cikkeiről, valamint arról, hogy 1937-ben Mikó az OMP vezetésével szemben támogatta a Vásárhelyi Találkozót. A második bécsi döntés nyomán azonban gyorsan változnak a pozíciók. Miután a magyar hatóságok elbocsátják tanári állásából, Balogh Edgár barátjához fordul segítségért, aki azonban semmit nem tehet érte, mivel mindenkit „verifikálnak”. 1941-ben Balogh ismét segítségért fordul hozzá; az EMKE keretében szeretne létrehozni egy olyan fórumot, ahol a baloldal is képviselteti magát, de Mikó udvariasan elutasító: nem lehet megtörni az Erdélyi Párt politikai monopóliumát. 1942 végén Balogh Edgár ismét felkeresi régi kapcsolatát Józsa Béla üzenetével: az Erdélyi Párt józanabb képviselői szövetkezzenek a baloldallal egy függetlenségi platformon. Mikó válasza ismét nemleges: tudja, hogy a náci Németország el fogja veszíteni a háborút, de a Szovjetuniót nem tartja megbízhatóbb szövetségesnek. 1944-es szerepét – vagyis azt, hogy szeptemberben, tehát a magyar közigazgatás kivonulása után Mikó intézi a kommunisták szabadon bocsátását, és ő szerez fegyvert és lőszert a Dermata munkásainak rendfenntartás végett – Balogh Edgár rendkívül pozitívnak tartja.⁵⁹ Jordáky Lajos április 4-i vallomása jóval súlyosabb ténye-

⁵⁸ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 42–44. f. Venczel állítása érdekes, mivel az 1941-ben megjelent *Huszonkét év* előszavában Mikó éppen a reciprocitáspolitika veszélyeire hívta fel az olvasók és a döntéshozók figyelmét. Venczel ezt azért hangsúlyozhatta, mert őt népcsere, azaz a román lakosság Észak-Erdélyből való kitelepítésének előkészítésével vádolták. Ilyen terveken Venczel ténylegesen is dolgozott, és Mikó is tudott a koncepcióról. Tóth-Bartos András: Szórványkérdés és birtokpolitika Észak-Erdélyben 1940–1944 között. In Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Őnazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális megosztottságról*. Argumentum, Budapest, 2013, 285–314. p.

⁵⁹ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 40–41. f. A nyugatnémet emigrációban élő Dálnoki Veress Lajos és a romániai „belső emigrációban” élő Bethlen Béla visszaemlékezéseiben ők ketten játszottak főszerepet, de valójában Mikó édesapja, dr. Mikó Lőrincz táblai tanácselnök adott utasítást a kommunista foglyok kiszabadítására,

ket tartalmaz. A jegyzőkönyv szerint Jordáky nem tulajdonít nagy szerepet Mikó fiatalkori baloldaliságának; említést tesz ugyan Antal Márk kolozsvári matematikatanár marxista szemináriumán való részvételéről, de rögtön hozzászól: már 1934-ben az OMP-hez közeledik, és politikai karrierjének rendeli alá a korábbi barátságokat és tudományos munkáját. A második bécsi döntés után pedig „centrista” irányvonalával Mikó a párt mérsékelt szárnyához tartozik. Noha Jordáky elismeri, hogy 1944-ben Mikó interveniált a kommunisták kiszabadulásáért, saját történetét nem említi meg – pedig neki köszönhetné, hogy nem deportálták Ukrajnába – sőt hozzászól, hogy Mikó „imperialista” és nem szocialista országnak tartotta a Szovjetuniót, valamint hogy az összes munkásellenes törvényt és rendelkezést megszavazta a „hortyista” [sic!] parlamentben. Jordáky külön felhívja a kihallgatótisztt figyelmét arra, hogy Mikó 1944-ben megjelent egyetemi magántanári értekezése Erdélyt ősi magyar földnek tekinti a történeti jog alapján, noha elismeri, hogy a lakosság többsége román nemzetiségű.⁶⁰

1955 áprilisában tehát Vasile Lupșă hadnagy már sokkal több konkrét negatív elemmel rendelkezik Mikóval kapcsolatosan, mint felületesebb kollégái. Ilyen körülmények között erősíti meg Mikó Imre április 22-én a Securitatével való „összinte” együttműködési szándékát egy újabb, saját kezűleg aláírt szervezési nyilatkozattal.⁶¹ Mikó Imrét tehát másodszor is csak zsarolás útján sikerül megnyernie az állambiztonságnak. Ügynöki tevékenységének második szakasza (1955–1956), amit „Dumitrescu” fedőnévvel végez, figyelemre méltó elemmel gazdagodik. Mikó gondosan összeállított, társadalmi csoportokra, politikai hovatartozásra és családokra lebontott személyi jellemzése (összesen több, mint száz maradt fenn a rendelkezésünkre álló dossziékban⁶²) nemcsak hasznos, de pótolhatatlan adatbázist képez. Jelentései első ízben operatív értékű, naprakész adatokat tartalmaznak, például a Bolyai Egyetem akkori rektorának, Bányai Lászlónak a közvetítésével 1954-ben megismert fiatal budapesti történésről, Csátori Dánielről.⁶³ Új tartótisztje, Vasile Lupșă hadnagy, a magyar nacionalistákkal

miután 1944 szeptemberében a magyar polgári közigazgatás visszavonulásával ő maradt a városban dolgozó tisztviselők között a rangidős. Lásd Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták...* i. m. 57. p.

⁶⁰ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 38–39. f.

⁶¹ ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, 12–13. f.

⁶² Uo. 19–46. f. Különösen fontos az 1955. május 3-án készített jelentése, amelyben több élő személy kötődését fedi fel az 1944 előtti magyar hírszerző és elhárító szervekkel.

⁶³ Uo. 47. f.

foglalkozó alosztály vezetője 1956. január 17-én pozitívan értékeli tevékenységét: „Hunyadi Ioan fedőnevű informátor, jelenleg Dumitrescu fedőnévvel, 1955. április 22-ig dolgozott a magyar nacionalista elemek témakörében, de csak gyenge anyagokat termelt, amelyek ráadásul csak a múltbeli tevékenységükre vonatkoztak, jelenlegi helyzetükről nem tájékoztatott. Ezért az informátort ismét kihallgattuk, és háborús bűnösként lepleztük le. Azóta több értékes adatot szolgáltatott a nacionalisták jelenlegi tevékenységéről, pontosan jelent meg a találkozón, és írásos feljegyzésekkel készült. Amikor valamit nem sikerült megoldania, útbaigazítást kért annak érdekében, hogy legközelebb sikeresebben járjon el”.⁶⁴ Még egyértelműbb Lupșă dicsérete 1956. április 19-i feljegyzésében. Az irat szerint Mikó Imre több „magyar nacionalistáról” (Nagy Gézá, Dobri Jánost, Fejér Miklóst és Juhász Istvánt említi)⁶⁵ szolgáltatott operatív értékű információt; a találkozókra írásos anyagokkal készül, és értesüléseit más hálózati személyeken keresztül is ellenőrzik. Ennek alapján Lupșă azt javasolta, hogy a Belügyminisztérium által elrendelt ügynöki hálózat felülvizsgálata után is (a március 14-én kiadott BM 1956/15. sz. utasítással a hálózathoz eltávolították a párttagokat, az „inaktív” és a „ketős” ügynököket)⁶⁶ tartsák vele a kapcsolatot. Fontos azonban megjegyezni, hogy a Mikó Imre által megfigyelt személyekre vonatkozóan semmilyen más bizonyíték nem áll rendelkezésünkre a tiszt jelentéseinek kívül.

Kiállítás, bűnhődés és csendes rehabilitáció, 1956–1969

Mikó Imrének az 1956-os magyar forradalomhoz való viszonyulásáról nem maradtak fent állambiztonsági iratok. A szovjet fogságot megjárt orosz szakos középiskolai tanár különös helyzetben volt. Ha bármilyen formában tiltakozásának ad kifejezést, súlyos büntetésnek teszi ki nemcsak saját magát, hanem egész családját. A taganrogi fogolytáborban töltött négy év világossá

⁶⁴ Uo. 59–60. f.

⁶⁵ Dobri Jánost 1957-ben ítélték el a Dobai-perben, előzőleg pedig – a szovjet hadifogságból való hazatérése után – kétszer is le volt tartóztatva a cserkészszervezet újraalakításának kísérlete (alaptalan) vádjával. Lásd Molnár János: *Szigorián ellenőrzött evangélium*. II. köt. Partium Kiadó, Nagyvárad, 2010, 131–141. p. Érdekes, hogy Dobri János és Juhász István dossziéjának feldolgozásában nem találkozunk „Dumitrescu” jelentéseire történő utalással. Nehéz tehát értelmezni a feljegyzésben tett utalást a Mikó Imre által szolgáltatott operatív értékű információkról.

⁶⁶ Az utasítás politikai összefüggéseiről lásd Bottoni, Stefano (főszerk.): *Az 1956-os forradalom...* i. m. 16–17. p.

tette számára, hogy a Szovjetunió mindenható birodalom lett a kelet-európai térségben, és a leigázott országok állampolgárainak nincs más lehetőségük, mint a beilleszkedés és a túlélésre való törekvés. November 16-án Mikó mégis tollat ragad, és levélben közvetlenül a Kolozs tartományi első párttitkárhoz, Vasile Vaidához fordul. Hosszasan megfontolt, gondosan megfogalmazott szövegről van szó. Mikó röviden felvázolja életútját, és elismeri, hogy „polgári-nacionalista” pártokban tevékenykedett, de korábbi önéletrajzaira építve részletesen felvázolja az 1944 előtti munkásmozgalmi kapcsolatrendszerét is. Majd rendkívül bátor és szokatlan kérést intéz a tartomány politikai vezetőjéhez: „Tizenkét év telt el azóta, hogy részt vettem a polgári politikai életben. Azóta tevékenységgemmel elősegítettem a szocializmus építését országunkban. Büntetve nem voltam. A háborús bűnösöket már több mint egy éve kegyelemben részesítették. Kérem, rehabilitáljanak engem is. Abban az értelemben rehabilitáljanak, hogy ne kötelezzenek arra, hogy hetente jelentkezzek egy bizonyos ellenőrzésre. Ezt már májusban kérényeztem, de mivel kérésemet nem teljesítették, jónak láttam személyesen Önhöz fordulni. Ez a kérésem”.⁶⁷ A levél több fontos információt tartalmaz. Egyrészt minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Mikó Imre rendszeres (heti „jelentkezés” egy „bizonyos ellenőrzésre”), de kényszerű („ne kötelezzenek”) kapcsolatban áll az állambiztonsági szervekkel. Másrészt Mikó politikai rehabilitációját kívánja elérni, bár rögtön hozzáteszi: teljesen elégedett szakmai elhelyezkedésével, és nincsenek közéleti ambíciói; a hátralevő „tíz vagy húsz aktív évét” a fiatalság nevelésével, a román–szovjet barátság erősítésével, a szocializmus építésével szeretné tölteni.

1956 őszén Mikó Imrét kiváló politikai érzéke hirtelen cserbenhagyja. Ha arra számít, hogy jó pontokat szerezhet a forradalom leverése utáni időszakban tanúsított kiállásával a szocializmus és a Román Munkáspárt mellett, súlyosan téved. Rehabilitálása helyett a tanügyből való kizárása következik egy országos kampány keretében, melynek következtében több száz „politikailag megbízhatatlan” oktatótól szabadulnak meg.⁶⁸ Mikó kérésének, sajátos módon, mégis eleget tesznek a hatóságok. Simon Lajos hadnagy és közvetlen főnöke, Páll Ferenc főhadnagy, a magyar nacionalistákkal foglalkozó alosztály új vezetője 1957. február 20-án Mikó mint saját magát szándékosan dekonspiráló ügynök kizárását javasolja: „Még a magyarországi események előtt, de főleg azután »Dumitrescu« ügynök kijelentette, hogy már nem

⁶⁷ ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, 76. f.

⁶⁸ Csak a Magyar Autonóm Tartományban 136 oktatót bocsátottak el. Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyleknél*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008, 385–386. p.

akar együttműködni az állambiztonsági szervekkel, mivel már 12 éve rehabilitálta magát, és inkább ítéljék el, de már nem fog velünk együttműködni”.⁶⁹

A kizárást követően egészen más feltételekkel folytatódik Mikó Imre kapcsolata az állambiztonsággal. A BM 1957/70. sz. utasításának megfelelően 1957. március 13-án figyelő dossziét nyitnak róla mint magyar nacionalistáról.⁷⁰ 1957. október 15-én Mikó aláírja utolsó kézírásos nyilatkozatát, amelyben titoktartási ígéretet tesz az állambiztonsági szervekkel fenntartott kapcsolatról, és kijelenti: tisztában van az esküszegés jogi következményeivel.⁷¹

1958 tavaszán hirtelen zsákutcába kerül egy tízéves szívós munkával elért társadalmi reintegráció, melynek ára a politikai szerepvállalás feladása és a sokáig eltűrt állambiztonsági zaklatás volt. A mindenki által tisztelt, munkáját lelkesen végző osztályfőnököt egyik napról a másikra bocsátják el tanári állásából. A volt unitárius kollégiumból való eltávolítás súlyos anyagi és erkölcsi csapás Mikó Imre számára. „Pădureanu”⁷² ügynök, volt kollégája 1958. november 4-én ad róla jelentést Nagy Gyula hadnagynak. Vele beszélgetve Mikó múltbeli politikai szerepével magyarázza elbocsátását. Valami azonban bántja: hogyan lehetséges, panaszkodik, hogy más expónált személyiségek (Mihai Ralea akadémikus, volt munkaügyi miniszter; Mihail Sadoveanu író, 1938–1940 között a Szenátus egyik bizottsági elnöke; a „fasisztabarát és misztikus” Lucian Blaga filozófus) közmegebecsülésben és jó anyagi helyzetben élhetnek?⁷³ A róla jelentő ügynök láthatóan együttérző a munkanélkülivé vált tudóssal, aki annak ellenére, hogy több orosz nyelvű tankönyvet szerkesztett (az utolsó kettő éppen 1958-ban jelent meg),⁷⁴ most fordításokból, magánórákból kell, hogy eltartsa népes családját, és a városi Néptanáctól várja „repartizálását”, avagy egy új munkahely kijelölését. 1958. november 21-én végül „Pădureanu” arról tájékoztatja tartótisztjét, hogy

⁶⁹ ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, 65–66. f.

⁷⁰ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 1–5. f.

⁷¹ ACNSAS, Fond Rețea, vol. 1, 67. f.

⁷² ACNSAS határozata Deményi Dezsővel azonosította a „Pădureanu” fedőnevű hálózati személyt. Demény Dezső (1915–1988) kolozsvári egyetemi tanulmányait 1942-ben fejezte be, majd Berlinben egészítette ki. Mint középiskolai tanár kezdte pályáját Kolozsvárt, egy ideig az egyetemen dolgozott; az 1956-os eseményeket követő megtorlási hullámban veszítette el állását, éveken át volt ipari munkás (1959–1964), később a torockói általános iskolához került, majd Gyaluban tanított. ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 99. f.

⁷³ Mikó Imre: *Orosz nyelv. Tankönyv a magyar tan nyelvű iskolák VIII. osztálya számára*. Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó, Bukarest, 1958.; uő: *Orosz nyelv. Tankönyv a magyar tan nyelvű iskolák X. osztálya számára*. Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó, Bukarest, 1958.

Mikót a városi könyvellátóhoz irányították, havi fizetését 450 lejben állapították meg.⁷⁵ Három évig gyakorlatilag könyvterjesztőként dolgozik; a főtér sarkán könyveket cipelő Mikó Imre a régi kolozsváriak közbeszédének tárgya. Sokan csodálkozva, többen méltatlankodva és szomorkodva nézik a város egyik legjobb családjának szomorú sorsát. „Sófalvi” ügynök, aki a volt Református Leánykollégium igazgatójánál, Váczi Margitnál informálódik, 1958–1959 között pontos és empatikus képet fest Mikó drámaira fordult helyzetéről. A család gyakorlatilag éhezik a két szülő rendkívül alacsony fizetése miatt (Kauntz Kornélia, a bécsi konzuli akadémiát végzett feleség 1945 óta a Herbák János/Dermata/Clujana bőr- és cipőgyárban dolgozik mint adminisztrátor, bár kitűnő nyelvismerete miatt rengeteg üzleti tárgyaláson kell megjelennie mint szinkrontolmácsnak; Mikó éjjel-nappal dolgozik, délelőtt futárként, délután magántanárként, késő este pedig fordítóként).⁷⁶ Ennek ellenére ez a csapás nem rendíti meg, sőt elégedetten nyilatkozik új munkájáról, bár fizetése még 1961-ben is csak 780 lej⁷⁷ (a román statisztikai hivatal szerint ekkor 850 lej körül mozgott az átlagkereset).

Az új kényszerhelyzet hatására Mikó át is értékeli a hatóságok döntését. 1961 januárjában „Papp János” régi ismerősének már azt állítja, hogy számított az elbocsátásra, mivel „egy volt horthysta képviselőnek nincs mit keresnie a mai oktatásban”.⁷⁸ Egy hónappal később, amikor beszélgetéseik során ismét előkerül a tanügyből való eltávolítása, Mikó határozottan állítja, hogy politikai múltja miatt semmilyen esélye nincs a visszatérésnek. Hozzáteszi azonban, hogyha Magyarországra távozott volna a második világháború után, valószínűleg jobb körülmények között élne, mivel „ott nem büntetik olyan szigorúan a politikai múltat, mint itt nálunk”.⁷⁹ Egy 1961. április 13-án készült jelentés szerint Mikó összehasonlítási alapja a Kolozsvárra látogató Nanovszky Károly főorvos (Latabár Kálmán és más ismert színészek magánorvosa), akivel együtt járt gimnáziumba, és most Budapesten öt állás mellett magánpraxist tart fenn – Romániában ez már tilos volt –, saját gépkocsival és lakással rendelkezik.

Az állambiztonság folyamatosan „teszteli” Mikó közérzetét. Az intézkedési tervek alapján az ügynökök fő feladata régi/új ismerősük faggatása aktuális közéleti és politikai kérdésekről. Az immár több éve folyó megfigyelésnek

⁷⁵ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 103. f. Ez az összeg a korabeli átlagkereset alig kétharmadának felelt meg.

⁷⁶ Uo. 96–97. f.

⁷⁷ Uo. 87. f.

⁷⁸ Uo. 93. f.

⁷⁹ Uo. 89. f.

ugyanis semmilyen kézzelfogható eredménye nincs. Mikó Imre – állapítja meg 1962-ben Magyar Tibor százados – rendkívül okos, óvatos, zárkózott személy, aki „senkiben nem bíz”, és kerüli a politikai kérdéseket.⁸⁰ Amikor mégis kénytelen nyilatkozni, megnyilvánulásaival messzemenően igyekszik megfelelni a hivatalos álláspontnak. 1963. január 16-án például „Pop Domokos”⁸¹ provokatív kérdésére a magyar utcanevék fokozatos eltűnéséről és az iskolák egyesítéséről azt válaszolja, hogy egyrészt az utcanevék kérdése korántsem olyan fontos, mint ahogy ezt sokan állítják, másrészt hogy hiba volt a magyarok részéről az ország hivatalos nyelvének mellőzése. Üdvözlendő tehát a vegyes oktatási intézmények létrehozása, mivel elő fogja segíteni a román nyelv elsajátítását.⁸² Még a ráállított személyek jelentései is inkább csak tiszteletet sugároznak. „Aiudeanu”⁸³ fedőnevű ügynök 1963. január 18-i jellemzése szerint Mikó rendkívüli képességű ember, az erdélyi magyarság legképzettebb politikusa és értelmiségije. A hálózati személy hozzáteszi: 1962-ben Nyárády Erazmus Gyula botanikus megkísérelte elcsábítani munkahelyéről egy akadémiai kutatóintézetbe, ahol a jelenleginél közel háromszoros fizetést (1800 lej) ígértek neki, de a könyvellátó vállalat nem engedte el Mikót, akinek köszönhetően jól működő és igen jövedelmező terjesztési hálózatot épített ki a városban.⁸⁴ „Pop Domokos” 1963 októberi jelentésében arról tudósít, hogy újabb pozitív változás következett be Mikó életében: a Puskin utcai egyetemi könyvesbolt vezetője lett, és annak ellenére, hogy fizetése még mindig csak ezer lej, a legnagyobb elégedettséggel nyilatkozik helyzetéről, ismervé a Romániában maradt volt magyar politikusok sorsát.⁸⁵ 1964 júniusában Mikó azt is megengedi magának, hogy „Páll Ernest” fedőnevű ügynök provokatív kérdéseire (Nem szeretne tanítani? Az RMP áprilisi nyilatkozata után várható-e közeledés a Nyugattal?) érdemi választ adjon. Fontos körülmény, hogy „Páll Ernest” is „rég” ember – feltehetően az Erdélyi Párt helyi vezetéséhez tartozott: a két volt politikus hosszas beszélget a közös ismerősökről (Szász Endre, Demeter Béla, Páll György, az Erdélyi Párt titkára), egymásnak meséli 1944 utáni nehéz sorsát, lecsúszását és visszakapaszkodását. Mikó őszintén bevallja, hogy nagyon szeretne tanítani, és ismeri a párt határozatát a volt történelmi pártok tagjai felvéte-

⁸⁰ Uo. 21–23. f.

⁸¹ A „Pop Domokos” fedőnév mögött Gyergyai Árpád fül-orr-gégész áll.

⁸² ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 64. f.

⁸³ Az „Aiudeanu” fedőnév mögött Árkossy Sándor földrajztanár áll, aki az 1950-es években Mikó kollégája volt az államosított Brassai Sámuel Elméleti Líceumban.

⁸⁴ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 39. f.

⁸⁵ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 1, 34. f.

lének engedélyezéséről, de magyar politikusként ez szerinte járhatatlan út. Azt is elárulja, hogy Bányai László rektor felvette volna a Bolyai egyetem orosz tanszékére, de az 1956-os események negatívan befolyásolták az életét. Sétélmez azonban – és nem először teszi – hogy az 1944-ben Magyarországra távozott kompromittált személyek, mint például a szélsőjobboddallal összejátszó Páll György vagy a kolozsvári *Keleti Újság* kemény németbarát vonalához tartozó Domokos Pál Péter, a Romániában maradt közéleti szereplőkkel ellentétben, megőrizhették magas pozíciójukat.⁸⁶

Az 1960-as évek első felében a csendesen küszködő Mikó visszanyeri az 1944 előtti vitathatatlan presztízsét a kolozsvári magyar társadalomban. Létrejön azonban egy erősödő *státus-inkonzisztencia*, ami az informális rang és a hivatalos funkció közötti szakadékból fakad. Mikó hitelessége, munkabírása és hozzáértése egyszerűen *nélkülözhetetlen*, és ezt az őt megfigyelés alatt tartó rendszer is tudja. Ráadásul az 1960-as évek elején termelt állambiztonsági iratokból világosan látszik, hogy a hiányos műveltségű, alacsony társadalmi pozícióból kiemelt magyar és román Securitate-tisztek nem tudnak mit kezdeni egy Mikó Imre kaliberű személyiséggel. Az egyik operatív terv margójára, amit Ioan Haiduc százados készít 1963 januárjában, egy ismeretlen kéz – minden valószínűséggel a felettes tiszté – keresetlen szavakkal illeti a sablonos és amatőr kombinációk készítőjét. Beosztottja – szól a dorgálás – érezhetően nincs tisztában azzal, hogy milyen jelentős személyiséggel van dolga.⁸⁷

A fontos egyházi funkció birtoklásának köszönhetően Mikó Imre *hivatalosan* is visszatérhet az erdélyi magyar közéletbe. Erős korlátok között ugyan – az 1960-as években Mikó még csak a kolozsvári egyetemi könyvesbolt vezetője –, de néhány év után folytatódhat társadalmi rehabilitációja. Az állambiztonság azonban felkészülten várja a célszemély remélt „megnyilvánulásait”. Az 1964 februárja és 1965 márciusa közötti intenzív adatgyűjtést új, rátermett ügynökök segítik, például „Aczél”,⁸⁸ „Nagy László” (akivel Mikó együtt járt egyetemre és 1928 óta ismerik egymást) és „Székely János”, aki az Erdélyi Párt vezetőségéhez tartozott; utóbbi ügynök rendkívül alacsony sorszáma (141.) az állambiztonsági szervekkel régóta tartó kapcsolatra utal. Az akciót egy agilis és szakmailag felkészült állambiztonsági tiszt, a nagyváradi neveltetésű Florian Oprea őrnagy felügyeli, aki évtizedeken keresztül a kolozsvári Securitate „magyar”-szakértője és több prominens értelmiségi tartótisztje.

⁸⁶ Uo. 19. f.

⁸⁷ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, 19. f.

⁸⁸ Az „Aczél” fedőnév az 1909-es születésű László Béla Györgyöt takarja.

1964. február 12-én „Aczél” ügynök kitűnő helyzetjelentést ad Opreának a volt politikusról. Szerinte a kolozsvári prominensek (Balogh Edgár, Gáll Ernő, Csehi Gyula, Benkő Samu, Kacsó Sándor, Tóth Sándor, Faragó József) igazságtalannak vélik Mikó eltávolítását a tanári pályáról, ahol a diákok és a kollégák egyöntetű elismerését vívta ki magának. Személyét és művét olyan fontosnak tartják, hogy Balázs Sándor egyetemi docens már intenzíven foglalkozik Mikó 1944 előtti írásaival. Az ügynök ugyanakkor megjegyzi, hogy a pozitív vélemények kialakításában Mikó is aktív szerepet játszik. A könyvellátó felelőseként például előnyben részesíti ismerőseit, valamint a város fontos embereit, akiknek mások számára hozzáférhetetlen könyveket és kiadványokat szerez be elsősorban Magyarországról. Balogh Edgár jellemzése szerint Mikó „művelt, udvarias, szolgálatkész, és rosszul érinti a bürokrácia és a hivatalos szervek dogmatizmusa”. Az 1944 után gyorsan átalakuló értelmiségi világba való integrációjában sokat segít a Gáll Ernővel kialakított kiváló szellemi és munkakapcsolat: az újrainduló *Korunk* főszerkesztője 1957 óta külső munkatársként alkalmazza a több nyelven kitűnően beszélő Mikót, akinek feladata a szovjet, francia és német folyóiratok szemlézése. (A jelentéshez hozzátartozik Mikó Imrének az ügynök által összegyűjtött 1957 és 1964 között megjelent cikkeit és fordításait.) De másképp is segített Mikó az öt pártoló filozófusnak: 1958-ban adatokat közölt, bibliográfiai tetteket javasolt és fordításokat végzett Gáll Ernő román nyelven megjelent kötetéhez a két világháború közötti román polgári szociológiáról.⁸⁹

Ez az a pont, amikor az állambiztonsági tiszték eldöntik, játszmába kezdenek az egyre nagyobb befolyással, kapcsolatrendszerrel és – bizonyos rétegekben – valóságos kultusszal bíró Mikóval. „Aczél” jelentése után Florian Oprea hosszú megjegyzést tesz. Leírja, hogy a Securitate a már idézett BM 1957/70. sz. utasításnak megfelelően figyeli Mikót. Az ügyet egyszer már lezárták, mivel nem sikerült kellőképpen alátámasztani magyar nacionalista tevékenységét, majd Nicolae Dumitrescu alezredes, aki 1962-től a Kolozs tartományi állambiztonság vezetőhelyetteseként működött⁹⁰ (főnöke a hírszerzés későbbi irányítója, a magyarellenességéről jól ismert Nicolae Pleșiță), az akció folytatását kezdeményezte. Most egyértelműen látszik, hogy Mikó ismert és megfigyelt nacionalistákkal tart szoros kapcsolatot, tehát az alezredes véleménye szerint „Mikó Imre teljesen megfelel az ügynöki munkának,

⁸⁹ ACNSAS, Fond Informativ, dos. 235727, vol. 5, 40–42. f.

⁹⁰ Dumitrescu 1971-es káderlapját közli Dobre, Florica – Neagoe-Pleșa, Elis – Pleșa, Liviu (coord.): *Securitatea. Structuri – cadre. Obiective și metode. Vol. 1 (1948–1967), Vol. 2. (1967–1989)*. Ed. Enciclopedică, București, 2006, vol. 2. 145–147. p.

és beszerzése, vitathatatlan operatív alkalmassága miatt, mély behatolást tenne lehetővé a magyar nacionalista elemek közé”.⁹¹

1964-ben az országban és az egész szovjet zónában zajló gyors politikai változások, majd a meghirdetett amnesztia és a nyáron Kolozsváron kirobbant Pásztai–Bruder-ügy⁹² ismét a hatóságok figyelmébe irányítja Mikó Imrét. Mikó Imre életében fontos változás állt be 1963 őszén, amikor a nyáron elhunyt Kelemen Lajos helyére választották meg az Unitárius Egyház főgondnokának. A hatalom megítélésében végbement tehát egy jelentős változás a korábbi évekhez képest: a Vallásügyi Hivatal jóváhagyását ugyanis előzetes „politikai” ellenőrzés előzte meg. Mikó Imre esetében sokat számított Kiss Elek püspök tekintélye is, aki a Securitate negatív véleménye ellenére is keresztülvihette Mikó jelöltségét.⁹³ 1964 júniusától megfeszül a Mikó Imre körül szőtt állambiztonsági háló; külföldi (magyarországi és nyugat-németországi) levelezését rendszeresen figyelik. Mikó továbbra is rendkívül óvatos, de májusban súlyos hibát követ el. Az ügy hátterében az 1960-as évek egyik legnagyobb nemzetiségpolitikai botránya áll: a kolozsvári Securitate hazaárulás vádjával letartóztatásba helyez két ismert magyar szociáldemokrata politikust: Bruder Ferencet, az 1948-ig működő RSZDP kolozsvári titkárát, aki 1945–1946-ban az RSZDP magyar bizottságának egyik titkára volt, és Pásztai Géza jogászt, aki első letartóztatása előtt a Bolyai Egyetem tanára (1945–1947). Mindketten a párt úgynevezett jobboldali szárnyához tartoztak, Erdély adminisztratív különállásáért harcoltak, és ezért az 1950-es években börtönbe kerültek (Pásztai 1950–1955 között ítélet nélkül raboskodik; Bruder 1955-ben kerül börtönbe). 1964 nyarán széles körű letartóztatási hullám söpör végig Kolozsváron; néhány napig Jordáky Lajost is faggatják Pásztainak és Brudernek az erdélyi magyarság helyzetére és Erdély autonómiájára vonatkozó memorandumáról, amit az ENSZ elé kívántak vinni.⁹⁴

1964 nyarán ellenőrizetlen (vagy éppen gondosan felépített?) rémhírek terjednek Romániában a magyar revíziós szándékról,⁹⁵ amerikai diplomaták

⁹¹ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, 42–43. f.

⁹² 1964 nyarán több magyar nemzetiségű személyt őrizetbe vettek néhány napra, például Jordáky Lajos ismert kolozsvári volt szociáldemokrata politikust, akit a Securitate azzal gyanúsított, hogy más „jobboldali szociáldemokratákkal” (Bruder Ferenc, Pásztai Géza) memorandumot szerkesztett Erdély kérdéséről, amit az ENSZ-hez és a magyar kormányhoz kíván eljuttatni.

⁹³ Dávid Gyula közlése. 2015. február 2.

⁹⁴ ACNSAS, Fond Documentar, dos. 131 (problema artă/cultură), vol. 11, 8. f. (Jordáky Lajos).

⁹⁵ Vincze Gábor: *A Historical Chronology of the Hungarian Minority in Romania 1944–1989*. Partium, Nagyvárad, 2009, 125–126. p.

arról is értesülnek, hogy Budapest 150 ejtőernyőst dobott át a határon diverziós céllal.⁹⁶ Mikó Imre valószínűleg csak távolról érzékeli az őt körülvevő feszültséget, de nehezen felépített második élete rendkívül komoly veszélybe kerül. 1964. július 10-én a korábban letartóztatott Máthé Árpád zetek-laki származású, de Kolozsváron élő nyugdíjas, akiről csak annyit tudunk, hogy a memorandumban említett négyfős bizottság egyik tagja, elismeri, hogy májusban Pásztai Géza javaslatára felkereste munkahelyén Mikót, és a volt szociáldemokrata politikus üzenetét tolmácsolta: társaságát inspirálja a nemzetiségi kérdés jogi szabályozásáról 1944-ben megjelent műve. Mikó láthatóan örül a dicséretnek, és azt üzeni régi ismerősének, hogy szívesen beszélgetne vele.⁹⁷ A rendelkezésre álló iratokból nem derül ki, hogy létrejött-e a tervezett találkozó (nem kizárt, hogy Pásztai letartóztatása előzte meg a kapcsolatfelvételt), de június 19-én a Kolozs tartományi Securitate intézkedési tervet készít Mikó megerősített megfigyeléséről,⁹⁸ majd június 29-én Nicolae Plesîță elrendeli a Mikóra vonatkozó egyéni adatgyűjtési dosszié megnyitását (a célszemély fedőneve „Molnár Eugen”), akiről a letartóztatottak azt vallották, hogy ő lehetne az önálló Erdély első számú politikai vezetője, az esetleges új kormány miniszterelnöke.⁹⁹ A vád súlyos, de a hatóságok egyelőre csak kéthónapos intenzív megfigyelés alá vonják a célszemélyt, majd augusztus 29-én a tartományi Securitate belső hírszerző osztálya elemző ülést tart az ügyről. Az ügy komolyságát az is jelzi, hogy az állambiztonsági szervek 1964 nyarán tucatnyi, az ügyben érintett személynek készítenek beidézészt. Mikó Imre is közöttük van, de az üresen maradt dátumozás jelzi, hogy másokkal ellentétben elkerüli a kihallgatást.¹⁰⁰ Az 1965. március 23-án készült összefoglaló jelentésben megállapítják, hogy Mikó nem érintett a Bruder–Pásztai-ügyben, és őszintén elégedett jelenlegi állapotával: nem ad hangot nemzetiségi sérelmeknek, és nincsenek politikai ambíciói. Aznap tehát „eredmény nélkül” zárul az adatgyűjtési akció. A politikai rehabilitáció azonban késik. Az egyházi vonalon tevékenykedő „Alexa”¹⁰¹ ügynök 1965. március 8-i tájékoztatása szerint a hágai székhelyű Szabadelvű Keresztények

⁹⁶ Bottoni, Stefano: A romániai magyarság a brit diplomáciai iratok tükrében. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003, (99–124. p.), 119. p.

⁹⁷ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, 44–45. f.

⁹⁸ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 1, 9–13. f.

⁹⁹ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, 58. f.

¹⁰⁰ ACNSAS, Fond Informativ, dos. 210536, vol. 3, 344 f.

¹⁰¹ „Alexa” azonos Sebe Ferenc unitárius egyházi tanácsossal.

és a Vallásszabadság Nemzetközi Szövetsége (*International Association for Liberal Christianity and Religious Freedom*) meghívta az erdélyi unitárius egyházat az 1966-ban Londonban megrendezendő világkongresszusra. Kiss Elek püspök azt szeretné, ha a hivatalos delegációhoz Mikó Imre főgondnok is csatlakozna, de az állambiztonsági szervek azonnal közbelépnek, és megvétőzzák a tervezett kiutazást az útlevélhivatalnak címzett átiratban.¹⁰²

Furcsán hangzik, de elsősorban a róla folyamatosan jelentő ügynökök, „Nagy László” és „Páll Ernest” tisztázzák az 1964-ben gyanúba kevert Mikó Imrét, akiről kedvező képet festenek annak ellenére, hogy feladatuk éppen a politikai beszélgetések kiprovokálása (elsősorban a román–szovjet és a szovjet–kínai feszültségről való véleményének kipuhatolása) és a nemzetiségi problémák célzatos emlegetése. Mikó Imre visszafogott, továbbra is kényszerpályán mozog, és udvariasan hártja a veszélyes témákat, de néha azért megenged magának egy-két csipős megjegyzést. 1965 februárjában „Nagy László” felkeresi a főtéri Librăria Noastră könyvesboltban, és Mikó elmeséli, hogy első ízben bizta meg a *Korunk* szerkesztősége egy szociológiai tanulmány készítésével a szabadidőről és a közvélemény-kutatás módszertanáról, amihez nyugati szakirodalmat is kapott, csak hazait nem, mivel „itt nem lehet közvélemény-kutatást végezni. És a néptanács elnökével elbeszélgetni, az nem közvélemény-kutatás”.¹⁰³ Még rosszabb a helyzet az *Utunk*nál, ahol szintén szociológiai tárgyú cikket kértek, és ki is küldték Torockóra anyagot gyűjteni, majd közlésre sem méltatták az elkészült írást.¹⁰⁴ Mikó megjegyzi: a *Korunkkal* szemben az *Utunk* olyan tökéletes belső cenzúrát végez, hogy a cenzúrahivatalnak (Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor de pe lângă Consiliul de Miniștri) alig akad gondja a megjelenésre váró anyagokkal, miközben a *Korunkból* gyakran szedetnek ki nyomdakész cikket. Ennek Mikó szerint gyakori áldozata Balogh Edgár, túl merész nemzetiségi tárgyú írásai miatt.¹⁰⁵

A következő néhány évben a román állambiztonság ismét csak potenciális ellenségként kezeli Mikót. Általánossá válik a szakmai elismerés, bővülnek a közlési lehetőségek, Mikó Imre csendes kiállása erkölcsi etalonná

¹⁰² ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5. 33. f.

¹⁰³ Uo. 35. f.

¹⁰⁴ Ez az írás végül a *Korunkban* jelent meg: Új élet Torockón. *Korunk*, 1965. 2. sz. 273–278. p.

¹⁰⁵ A cenzúra működési mechanizmusairól lásd Kiss Ágnes: Informális gyakorlatok a romániai kommunista cenzúrárendszerben. *Magyar Kisebbség*, 2012. 1–2. sz., 185–221. p. Makroszinten lásd Rad, Ilie (coord): *Cenzura în România*. Ed. Tribuna, Cluj-Napoca, 2012 (főleg Dan Culcer és Cseke Péter tanulmánya).

válík Ceaușescu első éveiben, a politikai liberalizáció és a nemzetiségi kérdés újrafelfedezésének időszakában. 1965-ből a Bárdi Nándor által készített Mikó Imre életmű-bibliográfia 37, többnyire névtelenül megjelent tételt említ; 1966-ban 14 ismertetés és kisebb közlemény már saját neve alatt is megjelenhet a *Korunkban* és az *Utunkban*; 1967-ben további cikkek, fordítások következnek, és több mint húsz év után az első önálló kötet: a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó által kiadott *Honpolgárok és világpolgárok* című gyűjtemény. Az állambiztonsági szervek gyanakvással nézik fokozódó közéleti szerepvállalását, de 1967. augusztus 18-án csak a legenyhébb intézkedéssel, az ellenőrző dosszié megnyitásával válaszolnak. Októberben aztán az Állambiztonsági Tanács elnöke, Constantin Stoica vezérőrnagy engedélyezi az operatív technika felszerelését és beüzemelését munkahelyén, és elrendeli a levélforgalom kiemelését és ellenőrzését.¹⁰⁶ Mikó Imrére ekkor több hálózati személy „vigyáz”: „Székely János/Ianos”, „Someșan”, „Nagy Iosif” és „Nagy László/Ladislau”. A féléves intenzív ellenőrzés azonban ismét kudarcba fullad. Mikó feltételezett „ellenséges” tevékenységéről annyit sikerül kideríteni, hogy 1966 augusztusában munkahelyén látogatta meg a Magyarországon élő, de bánffyhunyadi születésű Albrecht Ferenc ügyvéd, Albrecht Dezső volt országgyűlési képviselő testvére, aki a párizsi „reakciós” magyar emigráció egyik vezetője. Az intézkedési tervből kiderül, hogy a Securitate a sötétben tapogatózik: az egyetlen befutott információ az, hogy Albrecht Ferenc „kolozsvári magyar nacionalistákkal” tart kapcsolatot, és rajtuk keresztül információkat ad át testvérének az erdélyi magyar kisebbség helyzetéről.¹⁰⁷

1967–1968-ban „Székely János” és „Someșan” ügynök a Mikó által vezetett egyetemi könyvesbolt gyakori látogatói – amit maga a célszemély „kis értelmiségi kávézónak” tart a nap csendesebb óráiban –, többször kezdeményeznek irányított politikai beszélgetést Mikó felszabadulás előtti tevékenységéről, és kíváncsinak mutatkoznak véleményére a legkülönbözőbb ak tuális témákról (megyésítés és bérrendezés,¹⁰⁸ Mikó egyházi főgondnoki tevékenysége,¹⁰⁹ Magyarország megítélése). A baráti beszélgetésekbe könnyen becsúszthatók provokatív kérdések: 1967. augusztus 31-én „Someșan” megkérdezi tőle, miért nem kér útlevelet Magyarországra. Mikó azonban higgadtan ismétli régóta hangoztatott tételét: azért nem kér útlevelet, mert biztos az elutasításban. Feleségének sem engedélyezték a külföldi uta-

¹⁰⁶ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, 8–9. f.

¹⁰⁷ Uo. 4–7. f.

¹⁰⁸ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 522. f.

¹⁰⁹ Uo. 518–519. f.

zást, sőt több egyetemi tanártól (Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila) is megtagadták az útlevelet. Egyébként, teszi hozzá, nem is kíván Budapestre utazni, mert sok kiábrándító dolgot hall onnan, és inkább csak a rokonság miatt látogatná meg a magyar fővárost, miközben két fia már megkapta az útlevelet, és hamarosan utazni is fognak.¹¹⁰

Az ellenőrző dossziét 1968. április 30-án zárják le, eredménytelenül.¹¹¹ Minden erőfeszítés ellenére (négy foglalkoztatott hálózati személy, lehallgatások, postai forgalom ellenőrzése) a Securitate nem talál rajta fogást:

„Mikó Imre jelenleg nem folytat ellenséges tevékenységet, és távol tartja magát a politikai jellegű beszélgetésektől”.¹¹² A figyelési akció leállításá mögött általános jelenség, az állambiztonsági szervek teljes átszervezése és a hálózati munka „racionalizálása” áll. 1968 elején Romániában 417 ezer állampolgárt tartanak – Mikó Imréhez hasonlóan – időszakos megfigyelés alatt; egy évvel később számuk 50 ezer alá csökken.¹¹³ Az 1968. tavaszi–nyári jelentős politikai eseményekre – a koncepciók perek elítélteinek rehabilitálása, a június 28-án Ceaușescu részvételével tartott viharos értelmiségi gyűlés révén elért magyar nemzetiségpolitikai sikerek, majd augusztus végén a Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai bevonulása – Mikó Imre a tőle megszokott higgadtsággal és alkalmazkodási készséggel reagál. Ennek két oka van. Mint „régí”, sokáig látványosan mellőzött és nemegyszer megálázott polgári politikus, Mikó inkább szemlélője, mintsem alakítója a politikai folyamatoknak. A június 28-i bukaresti találkozón csak a párttagokból álló „új” szocialista erdélyi magyar értelmiség krémje vesz részt és szólal fel; Mikó a régi ismerősöktől – Gáll Ernő, Balogh Edgár, Demeter János – értesül a sajtóban szűkszavúan összefoglalt gyűlés szenvedélyes vitáiról. Ekkor már egyértelmű, hogy sok elhangzott sérelem alapja (például az 1945-ben megjelent, de sohasem alkalmazott nemzetiségi státútum visszaállítása) éppen Mikó Imre, Jakabffy Elemér vagy Balogh Artúr kisebbségjogi munkássága. Rájuk azonban nem szabad hivatkozni, a két világháború közötti munkáik eltűntek a közgyűjteményekből, és titokban forognak, járnak kézről kézre.

Emellett Mikón érződik a sértődöttség azokkal szemben, akik az 1950-es években kirekesztették. A politikai rehabilitáció küszöbén állva nem kíván kockáztatni, nem exponálja magát semmilyen ügyben, és inkább csak

¹¹⁰ Uo. 508. f.

¹¹¹ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, 68–70. f.

¹¹² Uo. 70. f.

¹¹³ Deletant, Dennis: A román állambiztonság szervezeti felépítése és működése, 1944–1989. (2. rész.) *Betekintő*, 2012. 2. sz. http://www.betekinto.hu/2012_1_deletant [Letöltve: 2013. április 13-án.]

a számára *megengedett*, hasznosnak ítélt dolgokba fekteti az energiáját. A politikától való távolmaradásának jóval praktikusabb magyarázata is van: 1968-ban közéleti tevékenységét teljesen leköti az unitárius egyház alapításának 400. évfordulója. A keleti nyitás jegyében az 1968. augusztus 17–19-én megrendezett zsinat világtalálkozó jelleggel bírt. Főgondnoki minőségben a több világnyelven tökéletesen kommunikáló Mikó Imre *nélkülözhetetlen* szervezője és szereplője a díszes eseménynek, mely alkalmából népes külföldi delegációk (hosszas egyeztetések után az Egyházügyi Hivatal nemcsak az Egyesült Államokból, Nagy-Britanniából és Svájcban, hanem Magyarországról, Lengyelországból és Csehszlovákiából is engedélyezi a küldöttségek beutazását)¹¹⁴ és több száz külföldről érkező egyháztág árasztja el a várost, köztük 155 amerikai vendég.¹¹⁵ A korszak egyik legszorgalmasabb észlelője, „Someșan” ügynök szeptember 10-én jelenti, hogy Mikó sikeresnek tartja az ünneppsorozatot, amihez a hivatalos szervek is segítséget nyújtottak, és hozzáteszi: nagy szerencse, hogy a Csehszlovákia elleni katonai akció csak a hivatalos program lezárultával, augusztus 21-én indult. Azonban így is kellemetlenséget okoztak a politikai feszültségek: több külföldi vendég, akinek székelyföldi kirándulást szerveztek az augusztus 21. utáni napokra, azonnal visszafordult és Ausztriába sietett, miután a szovjet invázióról értesült.¹¹⁶

Úgy tűnik, hogy ebben a kérdésben Mikó őszinte meggyőződéssel támogatja a román álláspontot: aláírja a kolozsvári magyar értelmiségnek az RKP KB-nak küldött, a megszállást elítélő nyilatkozatát,¹¹⁷ bízik a román kommunisták önálló politikájában, és azt reméli, hamarosan megújul a szocialista országok közötti együttműködés.

A román belpolitikát uraló ideológiai enyhülés és Ceaușescu engedékenyebb magyarságpolitikája újabb, a párt vezető testületéhez intézett beadványra készteti a teljes rehabilitációra vágyó Mikót, aki már egyszer – 1956 novemberében – elérkezettnek vélte a megfelelő pillanatot, de nem látta a magyar forradalom leverését követő időszak veszélyeit. 1968. október 7-én levelet intéz Aurel Ducához, a Kolozs megyei RMP első titkárához, ahol röviden vázolja életének egyes stációit, kiemelve az 1930-as években megjelent „haladó” tanulmányait, a Gaál Gábor-i Korunkkal vállalt együttműködést, a „polgári nacionalista, de nem fasiszta” Erdélyi Pártban vállalt politikai

¹¹⁴ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 466. f.

¹¹⁵ Mikó központi szerepe több jelentésből is kiderül, például ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 463., 480. f.

¹¹⁶ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 480. f.

¹¹⁷ Novák Csaba Zoltán (összeáll. és a bev. tanulmányt írta): *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája 1965–1974*. Pro-Print, Csíkszereda, 2011, 51. p.

szerepét, az 1944. március 19. utáni ellenállását és a baloldali erőkkal való kapcsolatfelvételt, és az 1948 utáni pedagógiai és publicisztikai tevékenységét.¹¹⁸ A beadvány kimondott célja egy számára megfelelőbb és jobban fizetett álláshoz jutás: „Öt éve vagyok az egyetemi jegyzetek eladására szakosított Egyetem utcai könyvüzlet ügykezelője, havi bruttó bérem 1150 lej. Háromszor kaptam meg a szocialista munkaverseny élmunkása érmet. Munkámat lelkiismeretesen végzem, de úgy gondolom, hogy más munkakört is el tudnék látni [...] Két egyetemi diplomával rendelkezem, hat nyelven írok és beszélek (magyarul, románul, oroszul, franciául, németül, angolul), 36 éves tudományos és irodalmi tevékenységem van. Semmiféle büntetőjogi vagy fegyelmi büntetésben nem részesültem, nem voltam elzárva, nem internáltak. Úgy gondolom, hogy az 1936 és 1944 közötti politikai tevékenységem nem akadályozta annak, hogy tízéves alacsony szintű munka végzése után olyan állást kapjak, amely megfelel képzettségemnek és eddigi munkálkodásomnak. Nem kérek tanári állást, mivel ez Kolozsvár municípiumban majdnem lehetetlen [...]. De képesnek érzem magam arra, hogy eleget tegyek valamilyen tudományos kutatói, kiadóban lektori, folyóiratnál szerkesztői vagy könyvtárosi munkakörben rám háruló feladatoknak [...] Pályafutásom végén kérem ezt az erkölcsi és anyagi rehabilitációt.”¹¹⁹

Kérése ekkor nem teljesül, sőt a hatóságok válaszárol sincs adat. Mindezenre a visszafordíthatatlannak tűnő liberalizáció közepette 1968 őszétől erősödik Mikó érdeklődése a napi politika iránt, és noha véleményét csak beszélgetőpartnerei unszolására fejt ki, határozottabban fogalmaz. Ehhez egy fájdalmas kudarc is hozzájárul, amely több szabadidőt hagy neki a következő pár évben. Az egyházi vonalról folyamatosan érkező jelentések szerint a főgondokká választott Mikó és Kiss Elek unitárius püspök viszonya korántsem felhőtlen.¹²⁰ „Ambrus Géza”¹²¹ későbbi, 1973-as jelentése szerint Kiss püspök nehezen viseli a kritikát, és Mikó tekintélyének további növekedésétől is tart (1964–1968 között Mikó többtucatnyi egyházi tárgyú előadást tartott Erdély-szerzte, és főgondnoki minőségében meglátogatta az egyházközségeket). 1968 októberében, miután rendkívül sikeresen megszervezte a kolozsvári zsinatot, Mikó Imre bejelenti lemondását, amit egy látszólag apró konfliktus előz meg: a szenvedélyes műgyűjtő Kiss püspök kiállítását

¹¹⁸ Balázs Sándor: *Mikó Imre – Élet- és pályakép...* i. m. 356–361. p.

¹¹⁹ Uo. 360–361. p.

¹²⁰ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, 10–23. f.

¹²¹ Az „Ambrus Géza” és az „Alexa” fedőnév mögött Sebe Ferenc unitárius egyháztanácsos, közigazgatási előadó áll. Lásd erről Molnár János: *Szigorúan ellenőrzött evangélium...* i. m. II. k. 460. p.

szervezne a tulajdonában levő több száz festményből válogatva. Mikó azonban giccsesnek tartva Incze Ferenc „udvari festő” alkotásait, ellenérzést fejt ki a tervvel kapcsolatban. Váratlan lépése megosztja a kis unitárius világot. A hívők és a teológusok nagy része támogatja, de a püspök válaszul saját lemondásával fenyegetőzik, a párharc pedig Kiss Elek győzelmével zárul: 1969 márciusában a zsinat elfogadja Mikó Imre lemondását.¹²²

1968 novemberétől „Someșan” több beszélgetést kezdeményez Mikó üzletében az éppen alakulófélben levő Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsáról (MNDT). December másodikán Mikó elmeséli barátjának, hogy Demeter Jánossal egyeztetett az ügyben, aki többször, de hiába gyözködtte Ceaușescu a Fazekas János által is támogatott nemzetiségi státútumról. Mikó hozzáteszi: nagy hiba lenne kihagyni az új testület országos vezetéséből azokat, akik – mint például Balogh Edgár és Jordáky Lajos – „bátran” hajlandók fellépni a nemzetiségi érdekek ügyében.¹²³ Karácsony előtt Mikó érdekes és lényeglátó történelmi párhuzammal áll elő. Szerinte az MNDT valódi célja nem más, mint a magyar kisebbségi elitek politikai integrációja, az 1939-ben létrehozott Magyar Népközösséghez hasonlóan. Sajnos azonban már látszik, hogy az MNDT nem működőképes szervezet, és „csak papíron létezik”.¹²⁴

1969 januárjában Mikót is eléri a román–szovjet konfliktus időszakában gyorsan terjedő rémhírek. „Florian Laurențiu” ügynöknek elárulja, azt hallotta, hogy gépének leszállásakor Kádár János ellen merényletet hajtottak végre Moszkvában; a feltételezett tettesek a moszkvai magyar nagykövetségben dolgoznak. Kádár csak könnyebben sérült meg, és az utóbbi napokban már üzemlátogatásba kezdett, hogy eloszlassa a merényletről terjedő híreket. A csehszlovákiai fejleményeket kommentálva – elsősorban Dubček kiállítását és a „normalizáció” lassú előrehaladását – Mikó elégedetten nyugtázza, hogy Moszkva nem tud mindenben diktálni a megszállt országnak, és fontos újdonságnak nevezi a föderatív államformát. Hozzáteszi: a magyarok ugyanezt szerették volna elérni Szlovákiában, de ezt nem tették lehetővé. Nehéz nem észrevenni a finoman előadott áthallásos beszédet.

„Florian Laurențiu” tartótiszje, Ioan Buf őrnagy is érzi, hogy folyamatosan gyengül Mikó „önfegyelme”, és nyíltan beszél politikai kérdésekről. Meg kell erősíteni tehát a felügyeletet, hogy kiderüljön, rendszeressé válnak-e az „ellenséges” megnyilvánulások.¹²⁵

¹²² ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 92. f.

¹²³ Uo. 485. f.

¹²⁴ Uo. 483. f.

¹²⁵ Uo. 434–435. f.

A következő hónapokban az állambiztonság felügyeletével több alkalom is adódik a politizálásra, de Mikó – akit 1969 nyarán vettek fel az írószövetségbe, és 1971-ben tervezett nyugdíjazásáig csak az irodalomnak kívánja magát szentelni – álláspontja összességében nem fordul negatív irányba. Provokatív kérdés természetesen bőven akad. Mit gondol Csatári Dánielnek az 1940–1944 közötti magyar–román viszonyt feldolgozó új könyvéről? – érdeklődik 1969 márciusában „Florian Laurențiu”. Mikó csak annyit válaszol, hogy tud róla, de még nem sikerült elolvasnia, mert az egész országban egyetlen példány található, és most éppen Jordáky Lajos tanulmányozza a művet. Reméli, hogy hamarosan ő is hozzájut, mivel ismeri a szerzőt, és komoly szakembernek tartja.¹²⁶ Még kellemetlenebb számára Otto Folbert salzburgi egyetemi tanár látogatásának emlegetése, aki a Stephan Ludwig Roth medgyesi evangélikus lelkész tiszteletére rendezett jubileumi konferenciára érkezett Kolozsvárra. Folbert ugyanis nem „igazi” osztrák, hanem medgyesi származású, és 1945-ig szülővárosának szász liceumát igazgatta. Noha Mikó nemrég megjelent könyvében tanulmányt közölt Stephan Ludwig Rothról, az 1849-ben a magyarok által halálra ítélt szász hazafiról, sőt Folbertet még a régi időkből ismeri, alig tud beszélni a volt hazájába először látogató tudóssal, mert az állandó kísértőt kapott, aki egy percre sem hagyja egyedül. Ő nem más, mint Carl Göllner, a nagyszebeni akadémiai kutatóintézet vezetője: Mikó helytálló megérzése szerint ő csakis a „Securitate embere” lehet.¹²⁷

Az ügynökökkel folytatott – a sok vevő miatt általában rövid – eszmecserék során Mikó többször is kifejezi elismerését Ceaușescu független és nyugatbarát külpolitikája iránt. Richard Nixon romániai látogatását (1969. augusztus 2–3.) például „óriási diplomáciai győzelem”-nek¹²⁸ tartja, amit mindkét fél részéről gondos előkészületek előztek meg. „Florian Laurențiu” szerint Mikó sokat tud ennek háttéréről, mert felesége a kolozsvári *Clujana* cipő- és bőrgyárba látogató amerikai küldöttség hivatalos tolmácsa volt. A Kolozsváron járt gazdasági delegáció nagy üzlettel kecsegtető tervekkel érkezett, és tagjai között a román diaszpóra képviselője is helyet foglal,

¹²⁶ Uo. 440. f.

¹²⁷ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 444. f. Mikónak igaza volt. Carl Göllner (1911–1995) történész „Florescu” fedőnéven 1949-től működött együtt a román állambiztonsággal. Lásd Sienerth, Stefan: In den Fängen des Geheimdienstes. Ein Beitrag zur Biografie des Historikers Carl Göllner. In Gräf, Rudolf – Volkmer, Gerald (Hrsg.): *Zwischen Tauwettersozialismus und Neostalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1953–1964*. IKGS Verlag, München, 2011, 157–207. p.; ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 447. f.

¹²⁸ Uo. 447. f.

aki nem mellesleg a *Clujana* igazgatójának személyes jó barátja.¹²⁹ Jobban aggasztja Mikót a gazdasági helyzet alakulása: túl nagynek tartja Románia külföldi adósságát, amit valuta hiányában az ország élelmiszerexporttal kénytelen kifizetni.¹³⁰ Mikó szerint a kisebbségpolitikában (is) tapasztalható enyhülés mögött elsősorban gazdasági és külpolitikai nehézségek húzódnak meg. Ceaușescu, miután a kommunista pártok utolsó moszkvai konferenciáján (1969. június 5–17.) megíúsította egy Románia számára előnytelen katonai szerződés aláírását, most lázasan keresi a közeledést Jugoszlávia és Magyarország felé. Mikó szerint, aki ez ügyben Fazekas János véleményét tolmácsolja”, ezzel magyarázhatók a látványos nemzetiségpolitikai vívmányok, a *Kriterion* könyvkiadó és a bukaresti *Petőfi Ház*. 1969 végére Mikó is részese lesz a csehszlovákiai bevonulás után a politikai rendszer és a romániai értelmiség között kialakult „nagy kiegyezésnek”. Álláspontja enyhén kritikus, de alapvetően egyetértő. Megérett tehát az idő Mikó Imre szakmai rehabilitációjára. 1970. január 19-én „Florian Laurențiu” jelenti: Mikó elárulta neki, hogy 11 éves szolgálat után hamarosan otthagyja a könyvesboltot, mert Domokos Géza kezdeményezésére a *Kriterion* kiadó kolozsvári szerkesztőségében kapott állást, amit február 15-től foglal el. Fizetése majdnem megduplázódik, a jelenlegi ezer lejről eléri egy középiskolai tanár bérét.¹³¹ Az anyagi vonzatnál jóval fontosabb azonban az új állás társadalmi presztízse. Mikó szerint a *Kriterion* jelentősége abban áll, hogy kizárólag a nemzetiségi irodalom és kultúra ápolásával foglalkozik, és az új kiadót fényes jövő várja: 1970-ben az elkövetkező évekre vonatkozóan 1500 cím¹³² nyomtatására kaptak már engedélyt, míg a kolozsvári *Dacia* kiadó magyar szerkesztősége csak 200 művet nyomtathat.¹³³ A *Kriteriornál* vállalt szerkesztői és lektori munka újabb mérföldkő Mikó Imre pályáján. Életének 59. évében végre megkapja a kommunista rendszertől azt a szakmai elismertséget, amiért közel negyed évszázadon keresztül alkalmazkodott. A kiteljesült rehabilitációnak azonban magas árat szabnak.

¹²⁹ Uo. 448. f.

¹³⁰ Uo. 443. f.

¹³¹ Uo. 416. f.

¹³² Dávid Gyula szerint a valóságban az 1970-re (tehát még 1969 őszén, az új könyvkiadói struktúra létrejötté előtt) kinyomtatott Irodalmi Könyvkiadó-tervben is csak 1018 cím szerepelt. Ez nem az 1970-ben induló *Kriterion*, hanem az Irodalmi Kiadó terve volt, amelynek előkészületben levő címeit az új szervezeti struktúrában a *Dacia* és a *Kriterion* között kellett megosztani. Dávid Gyula közlése, 2013. január 10.

¹³³ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 421. f.

Megfigyelt együttműködő, 1970–1971

1970. október 23-án Mikó Imre elkészítette első, saját kezűleg aláírt kétoldalas jelentését. A *Referat* címet viselő szövegben részletesen beszámol egy Kolozsvárra látogató külföldi állampolgárral való találkozásáról a *Kriterion* szerkesztőségében. Illyés Elemér 1914. december 7-én született a háromszéki Altorján,¹³⁴ 1932-ben érettségizett a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnáziumban, majd Kolozsváron elvégezte a jogi egyetemet, ahol Mikó Imre baráti köréhez tartozott, és részt vett a falukutató mozgalomban. 1941–1943 között magyar állami ösztöndíjjal folytatja államtudományi tanulmányait előbb Rómában, majd a németországi Heidelbergben. Még a háború vége előtt Illyés az emigráció mellett dönt, és előbb Brazíliában, majd 1953-ban a salazari Portugáliában telepedett le. 1974 előtt szállodatulajdonos, majd az általa birtokolt létesítmény erőszakos államosítása után München mellé települ le második, újvidéki (magyar) származású nyugat-német állampolgár feleségével. Itt antikváriumot működtet, és végre azzal foglalkozhat, ami valóban érdekli: a romániai magyar kisebbség társadalmi-demográfiai helyzetével és az erdélyi magyar irodalommal. Erdély jelenkori nemzetiség-történetét kutatók ma is forgatják tanulmányait, például az 1975-ben megjelent kötetét a román nemzetiségpolitikai gyakorlatról,¹³⁵ amely néhány évvel később német és angol kiadásban is megjelent, hozzájárulva a Ceaușescu-rendszer nemzetközi leleplezéséhez.

Az állambiztonsági iratok szerint a különösen veszélyesnek tartott Illyés Elemér 1970. október 7-én lépi át a magyar–román határt, és Kolozsváron áthaladva két hétre „hazalátogat” a Székelyföldre – közel harminc év távollét után. Romániai tartózkodását percről percre követi a Securitate:¹³⁶ gépkocsiját egész útján követik, bizalmas politikai beszélgetéseit Székelyudvarhelyen Tamás Gáspárral és Bözödi Györggyel lehallgatják. Mikó Imrét kettős minőségében – régi évfolyamtárs és tekintélyes közéleti ember – keresi fel Illyés Elemér. Mikó részletesen ismerteti a rövid, alig félórás beszélgetést; régi és távoli ismerősére már alig emlékszik, ezért Illyés hosszasan mesél kalandos életéről. Nem tudhatjuk, milyen megfontolásból születik a jelentés. Mikó dossziéjában nincs utalás arra, hogy az őt figyelő tisztek bármilyen feladattal is megbízták volna: 1970-ben ugyanis nemcsak nincs beszervezve, de

¹³⁴ Lásd Katolikus lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/I/Illyés.html>. A Magyar Életrajzi Lexikon tévesen 1919-et jelöli meg születési dátumnak: <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC06707/06752.htm>.

¹³⁵ Illyés Elemér: *Erdély változása: mítosz és valóság*. Aurora kiadó, München, 1975.

¹³⁶ ACNSAS, Fond Informativ, dos. 2539 (Páll Lajos megfigyelése), vol. 3–4.

valódi ellenséggként sem számolnak vele. Mindenesetre a mindig pontosan és részletesen fogalmazó Mikó két fontos tényre irányítja a nyomozók figyelmét: 1. Illyés Elemér élénken érdeklődik a *Kriterion* iránt, és látszik, hogy kitűnően ismeri a romániai magyar művelődési életet, több lap előfizetője, de sok író személyesen is ismer (ami természetesen gyanús); 2. Illyés anyagot gyűjt egy nagyobb tanulmányhoz. Jelentésében Mikó leírja az 1971-ben is romániai utat tervező célszemély portugáliai és németországi elérhetőségét, megemlíti azokat az „elvtársakat” (Mikó fogalmazása), akikkel Kolozsváron találkozott: Mikó Ervin, Marosi Péter, Bálint Tibor és főleg Tamás Gáspár, aki a következő néhány napra Székelyföldre kíséri.¹³⁷ Egy korábbi (dátum nélkül, de május végén keletkezett) állambiztonsági jelentés azonban magyarázatot adhat Mikó spontán kollaborációjára, és arra enged következtetni, hogy a *Kriterion* szerkesztőségébe való bejutása tovább emelte a Securitate szemében Mikó operatív „értékét”. Francisc Uțu a következőket jelenti kolozsvári feletteseinek: „Miután a Minisztertanács 1966/957. sz. rendelete alapján felkerestem és beszélgetést folytattam »Miklósy« szerkesztővel, 1970. május 25-én nevezett telefonon keresett és közölte, hogy találkozni szeretne velem. Aznap 12 órakor létre is jött a találkozó egy teljesen konspirált helyiségben, ahol nevezett a következőket hozta tudomásomra.”

Ezen a ponton szükséges közbeiktatni két rövid megjegyzést. Az államtitok védelmét szabályozó minisztertanácsi rendelet a késői Ceaușescu-korszak egyik jellegzetes vonását a külföldiekkel való „helytelen” érintkezéstől való paranoiás félelmet vetíti előre. Az 1966-os szabályozást öt évvel később egy átfogóbb rendelkezés, az 1971. december 17-én kihirdetett 23. sz. törvény egészíti ki, mely előírja, hogy az állampolgár köteles jelenteni a hatóságoknak minden külföldi személlyel történő érintkezését.¹³⁸ Mikó Imre ügybuzgalma mögött tehát egy pontosan körülhatárolt jogi helyzet áll, amit a jogtudós és a *Kriterion*hoz csak néhány hónapja átigazoló Mikó minden jel szerint ismert és tiszteletben tartott. A második pontosítás a jelentő azonosítására vonatkozik: a jelentésben *nem* szerepel Mikó Imre neve, és csak közvetett bizonyíték, a szövegkörnyezet enged arra következtetni, hogy Mikó Imrével azonos a „Miklósy” fedőnévvel ellátott személy. Mindenesetre „Miklósy” első jelentése meglehetősen részletes és az érintettek számára terhelő, vagy legalább kellemetlen adatokat, jellemzéseket tartalmaz.

¹³⁷ ACNSAS, Fond Informativ, dos. 235727 (Mikó Imre), vol. 6, 419–420. f.

¹³⁸ Erről részletesen lásd Ilinca, Alina – Bejenaru, Liviu Marius: *Secretomanie și controlul informațiilor în România socialistă (1965–1989)*. http://www.cnsas.ro/documente/istoria_comunism/studii_articole/activitati_plan_intern/Secretomanie%20si%20controlul%20informatiilor.pdf. [Letöltve: 2013. április 13-án.]

„Miklósy” arról tájékoztatja a magyar nacionalisták vonalán aktív tisztet, hogy az elmúlt héten felkereste a szerkesztőségben egy Fodor Ilona nevű, Magyarországon élő marosvásárhelyi származású hölgy. Fodor a Kossuth Rádió külső szerkesztője, és két hónapon belül immár másodszor látogat Kolozsvárra. Mivel bevallott célja a romániai magyar irodalom népszerűsítése, hordozható magnetofonnal jár, és riportokat készít: interjút adott neki Fodor Sándor, Kányádi Sándor, Kántor Lajos, valamint Vasile Rebreanu, a kolozsvári rádió főszerkesztője. Gyűjtőmunkáját azonban akadályozza a felkeresett személyek nagyfokú bizonytalansága. A szerkesztő „Miklósy”-nak Szabó T. Attila nyelvész, egyetemi tanár esetét említi, aki láthatóan zavarba jött, és nem vállalta az interjút arra hivatkozva, hogy ahhoz az egyetem rektorának előzetes engedélye szükséges. „Miklósy” azonban túlmegy az általános tájékoztatáson: Szabó T. Attila zaklatott családi helyzetét ismerteti (fia nemrég disszidált, és ez nagyon negatívan hatott a súlyosan depressziós Szabóra), majd „felajánlja, hogy a továbbiakban is tájékoztat Fodor Ilona kolozsvári tevékenységéről és itteni kapcsolatairól”.¹³⁹ Fodor Ilonáról nem születik újabb jelentés. Mikó azonban igen komolyan veszi a törvényi előírásokat. 1971. január 17-én saját írógépén és saját nevével aláírt „tájékoztatót” (románul *notă*) készít egy fiatal amerikai állampolgárral való találkozásáról, aki december végén kereste fel a szerkesztőségben. A jelentés nem tartalma (semmilyen különös kérdés nem merült fel), hanem a látogató személye miatt érdekes: Szentmiklóssy Bálint régi unitárius kolozsvári családból származik, és Mikó távoli rokona.¹⁴⁰

A szórványos észleléseket hároméves csend váltja fel: az állambiztonsággal folytatott kapcsolat következő fázisát (1972–1976) a készülő monográfiában tárgyalom. Eközben Mikó Imre egészen más szerepbe kényszerül. 1971. június 15-én a Kolozs megyei Securitate súlyos intézkedés alá veti, figyelő dossziét (*dosar de urmărire informativă*) nyit róla; családját, lakókörnyezetét is feltérképezi. 1976-ig, amíg le nem zárják a közben harmadszor beszervezett Mikó Imre F-dossziéját, egy kettős identitással rendelkező személy osztja meg a Securitate figyelmét: a megfigyelt „Molnár”, és az 1973-tól ismét önként jelentkező, majd 1975. január 23-tól hivatalosan beszervezett „Marcu”, illetve „Micu” fedőnévvel ellátott hálózati személy. Mivel rendkívül bonyolult feladat lenne időrendben követni az eseményeket, az átláthatóság kedvéért tanulmányomban előbb „Molnár”-ral foglalkozom. A rendelkezésre álló iratok alapján nem könnyű kideríteni, milyen

¹³⁹ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 431–432. f.

¹⁴⁰ Uo. 382. f.

változás történt 1970 és 1971 között az állambiztonsági gépezetben vagy Mikónak a szorosabb együttműködéshez való hozzáállásában. Úgy tűnik azonban, hogy az állambiztonság gyanúját nem Mikó visszautasító válasza táplálta, hanem inkább annak a felismerése, hogy a társadalmi rehabilitáció csúcspontjára jutott Mikó Imréről kiderült, hogy a kommunista rendszerbe integrálódó erdélyi magyar értelmiség benne (tanulmányaiban, életművében) látja a nemzetiségi érdekérvényesítés kulcsát. Annak ellenére, hogy Mikó Imre 1970 és 1975 között „csak” a *Kriterion* kis létszámú kolozsvári fiókszerkesztőségének munkatársa, központi szerepe már vitathatatlan, és ez sokaknak szemet szúr a magyar értelmiségi körökben. Mikó nemzetiségpolitikai fellépései gyanút váltanak ki az államaszocialista nemzetépítés szolgálatában álló Securitatében. 1970. augusztus 20-án „Niculescu” ügynök, aki mellelleg távoli rokona (testvére Mikó nagybátyjának a felesége), beszámol Mikó Imre sajnálkozásáról amiatt, hogy Bölöni Farkas Sándor 19. századi erdélyi íróról és utazóról írt regénye nem jelenhet meg ebben az évben, mivel „a bukaresti cenzorok közlése szerint túl sok magyar nyelvű visszaemlékező mű jelent meg az utóbbi hónapokban, melyek célja az erdélyi magyar múlt hangsúlyozása”. Mikó hozzáteszi: a cenzorok „nem románok, hanem elsősorban Takács Lajos felesége és köre, akik most jó pontokat igyekeznek szerezni”.¹⁴¹ Világos, hogy a cenzorok pontosan észlelik azt a feszültséggócot, amit egy ideális „magyar” Erdély megkonstruálása jelent. 1968–1969-ben az erdélyi magyar kulturális és politikai elit kompromisszumot kötött Bukaresttel; alapja a nemzetiségek hozzájárulása a romániai modernizációhoz, elsősorban a magyarok aktív részvétele a román nemzetesítő szocializmus építésében. Alig másfél év alatt kiderül azonban, hogy a régi (kolozsvári egyetem, múzeumok, folyóiratok) és az új (*Kriterion* kiadó, bukaresti magyar tévéadás) magyar kulturális intézmények vezetői egészen másra használják a felkínált lehetőséget. Lojalitásuk alapja nem a ceaușescui román nemzeti voluntarizmus vagy a szocializmushoz való ragaszkodás – amit Domokos Géza, Huszár Sándor, Sütő András, Balogh Edgár és sokan mások legfeljebb hivatkozási alapként, retorikai eszközként használnak –, hanem az 1930-as évekből örökölt kisebbségi etika, a népszolgálati eszme.¹⁴² 1968 után az erdélyi magyar elit visszatér Imre Lajos és mások tanításához, a két világháború közötti népnevelő etoszhoz. Az „önműködő” piacgazdaság, a hagyományos

¹⁴¹ Uo. 426. f.

¹⁴² Lásd Nastasă, Lucian – Salat Levente (ed.): *Maghiarii din România și etica minoritară (1920–1940)*. Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca, 2003.; Salat Levente: Gáll Ernő levelezésének szellemi horizontja. In *Gáll Ernő: Levelek 1949–2000*. Korunk–Napvilág Kiadó, Kolozsvár–Budapest, 2009, 5–54. p.

közösséget megfojtó individualizmus, az elidegenítő nagyváros vissza-utasítása általánosan elfogadott tételnek számítotak az egész magyar népi mozgalom számára.¹⁴³ Az 1968 utáni Romániában azonban (és korántsem csak az erdélyi magyarok körében)¹⁴⁴ érdekes hibridizáció megy végbe az értékeiben mélyen konzervatív népi mozgalom és az „új” szocialista elitek között. Mikó Imre, aki „első” – 1944 előtti – életében aktív alakítója volt az erdélyi magyar társadalompolitikának és közgondolkodásnak, 1968 után egy személyben köti össze a romániai magyar kisebbség különböző generációs csoportjait. Tekintélye, kiállása és a bizalmas ügyekben való páratlan jártassága egyfajta etalont képez a szocializmusban felnőtt elitnek számára. Az 1970-es években ez a küldetéstudat képes felülmúlni a korábban meghatározó származási, politikai, vallási, szocializációs határvonalakat. Az erdélyi magyar értelmiség nagy közös projektje nem más, mint a mindennapi valóság örökségesítése.¹⁴⁵ A sorra megjelenő visszaemlékező alkotás (regény, tanulmány, dokumentumfilm, szobor, népművészeti tárgy) nem pusztán a múltba való menekülést jelenti. Inkább arra emlékezteti a célközönséget, az erdélyi magyar kultúrafogyasztót, hogy ennek a közösségnek akkor lesz *jövője*, ha múltjára is büszke lehet. Ezzel határokat termel (vagy újratermel), azaz nemzetesíti az etnikai közösséget.

Az 1970-es évek elején Mikó központi szerepét a *Kriterion* irodalompolitikájában a legtöbbször tényként fogadják el, másokban azonban sértődöttséget és bírálatot vált ki. 1970. december 8-án az állambiztonságnak sikerül lehallgatnia egy „politikai” beszélgetést, ahol Jordáky Lajos azt sérelmezi Csehi Gyula előtt, hogy Mikó Imre, aki az 1940-es évek elején

¹⁴³ A magyar népi mozgalom ideológiájáról és politikai irányairól lásd Papp István kitűnő munkáját. Papp István: *A magyar népi mozgalom története*. Jaffa, Budapest, 2012. A népi írók nemzetfogalmáról lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007.

¹⁴⁴ Ezt Mikó nyíltan megfogalmazza az említett „Niculescu” ügynöknek 1970-ben: a román értelmiségben hasonló folyamatok zajlanak le, mint a magyaroknál, csak erről keveset beszélnek. Példaként Constantin Daicoviciut emeli ki. ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 426. f.

¹⁴⁵ A örökség fogalmáról lásd Hartog, François: *Örökség és történelem: az örökség ideje*. (Ford. Erdősi Péter.) *Regio* 2000. 4. sz. 3–25. p., valamint Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan, Budapest, 2004. Erdélyi kontextusban máig meghatározó az „örökségesítési” projekt legszínvonalasabb szakmai kritikája a Biró A. Zoltán, Gagyí József és Péntek János szerkesztette *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből* (Kriterion, Bukarest, 1987) c. kötetben. Az 1989 utáni kezdeményezésekről antropológiai perspektívában lásd Gagyí József: *Örökített székellykapu: környezetek, örökség, örökségesítés egy székellyföldi faluban*. Mentor, Marosvásárhely, 2004.

hazaárulónak tartotta a szocialistákat és kommunistákat, „nagyon megváltozott, mióta a *Kriterion*nál dolgozik”, és most már nyíltan hangoztatja, hogy igazságtalanul bántak vele 1944 után. De Jordáky szerint Mikó legnagyobb bűne az, hogy Benkő Samuval és Jakó Zsigmonddal együtt „egészen egyszerűen a román nacionalizmus szövetségesei lettek, mert el akarják választani a romániai magyarokat a marxizmustól, ami nagyon veszélyes dolog”.¹⁴⁶

1971. január 10-én „Barna” ügynök – Jordákyhoz hasonlóan – keményen bírálja Florian Opreának adott jelentésében Mikó művelődéspolitikai szerepét. Az ügynök szerint a romániai magyar könyvtermelés egészségtelen módon működik, mivel kizárólag a múltból inspirálódik, és implicit módon a magyar kultúra elsőbbségét sugallja. „Barna” szerint Mikó Imre mellett Balogh Edgár és Páskándi Géza azok, akik a leginkább erőltetik ezt az álláspontot. Az erdélyi magyar olvasó nemzeti öntudatának erősítését célzó könyvkiadás „tervszerűen folyik, és tönkreteszi a szocialista nevelés programját”.¹⁴⁷

1971. június 8-án születik az az ügynöki jelentés, amely fordulatot hoz Mikó Imre megfigyelésében. „Dézsi Ioan”¹⁴⁸ ügynök tájékoztatása szerint bizalmas beszélgetést folytat a *Dacia* kiadóban Kerekes György főszerkesztő, Keresztesi-Reich Éva és Varró János. Utóbbi azon értetlenkedik, hogy Mikó Imre visszaemlékező kötetén dolgozik két 1944 előtti politikusról, Bánffy Miklósról és Bethlen Györgyről. Kerekes válasza revelatív erejű információt tartalmaz: „Mit csodálkozol? Mindenki tudja, hogy Mikót gyakran hívják Bukarestbe, hivatalosan a *Kriterion*hoz megy, de valójában Fazekas elvtárhoz jár a Központi Bizottságba, tanácsadói minőségben”.¹⁴⁹ Az információ helytálló: Mikó rendszeresen (egy-két havonta) utazott Bukarestbe, ahol egyedül tárgyalt Fazekas Jánossal ez utóbbi személyi titkárának, Blénesi Ernőnek a jelenlétében. Minden bizonnyal éppen ez a Mikó és a legmagasabb pozícióban levő magyar nemzetiségű funkcionárius közötti bensőséges kapcsolat riadóztatja az állambiztonságot, és néhány nappal később, június 15-én magasabb fokozatra kapcsolják „Molnár” célszemély megfigyelését.¹⁵⁰ Az erre vonatkozó állambiztonsági jelentés arra alapozza az intézkedést, hogy Mikó hozzáállása a nemzetiségi kérdéshez továbbra is „nacionalista-irredenta”

¹⁴⁶ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 433. f.

¹⁴⁷ Uo. 381. f.

¹⁴⁸ A „Dézsi Ioan” fedőnév Varró János irodalomtudóst takarja. A kontextushoz lásd Rigó Róbert: Egy Kecskemétre sodródott erdélyi irodalomtörténész megpróbáltatásai. Varró János: Erdélyi sorsvallató. Egy erdélyi 56-os utolsó vallo-mása. *Forrás*, 2010. 5. sz. 90–101. p.

¹⁴⁹ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 404. f.

¹⁵⁰ Uo. 270–273. f. (notă de stadiu, dátum nélkül).

szellemű, és ezt csak súlyosbítja, hogy Mikó Imrét egyre többen „az erdélyi magyarság szellemi vezetőjének tartják Romániában, Magyarországon és Nyugaton egyaránt”. Annál is veszélyesebb Mikó tevékenysége – fogalmaz az elemző tiszt (valószínűleg Florian Oprea, a magyar kérdés kolozsvári specialistája), mert sosem nyíltan, hanem indirekt módon támadja a hivatalos álláspontot, például a két világháború közötti kisebbségi politikusok népszerűsítésével, ezáltal ébren tartva „a nacionalistairrendenta pszichózist”.

1971 nyarán forduloponthoz érkezik a Ceaușescu-rendszer teljes kultúrpolitikája is. A főtítkárs kínai és észak-koreai útja azonnal érzékelhető változásokat indít el. Az előző 3–4 év lazuló szellemi légkörét hamar felváltja a felülről erőltetett „kis kulturális forradalom”, a művészi életre bénítóan ható ideológiai merevség. Az új irány természetesen a nemzetiségpolitikát, és elsősorban a magyar kérdés kezelését is befolyásolja.¹⁵¹ A váltás első hatásai a Mikó-dossziében is felbukkannak. „Florian Laurențiu” ügynök 1971. július 31-én adott jelentése szerint Mikó beszámolt neki a „júliusi tézisek”-nek nevezett Ceaușescu-beszéd utáni intézkedésekről: a cenzúra azonnal leállította a szexuális utalásokat tartalmazó, vagy a hippy életmódot ábrázoló nyugati művek fordítását.¹⁵² Egy augusztusi jelentés szerint Gáll Ernő új könyvének tervezett címét (*Nemzetiség és anyanyelv*) is módosítani kell, mivel Domokos Géza szerint ez „problémákat vet fel” az illetékes szerveknél.¹⁵³

Mindeközben Magyarországon a határon túli magyar közösségek jogi, kulturális és demográfiai helyzete lassan túllépi a „türt” kategóriát, és politikai kérdésként kezd felmerülni egy olyan kommunista párt számára – a kádári MSZMP –, amely 1956 után állandó útkeresésben volt a nemzeti(ségi) kérdést illetően.¹⁵⁴ Ráadásul mindez olyan kontextusban

¹⁵¹ Erről bővebben Novák Csaba Zoltán (szerk): *Aranykorszak?...* i. m. 68–72. p.

¹⁵² ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 349–350. f.

¹⁵³ Uo. 351–353. f.

¹⁵⁴ Bárdi Nándor a következőképpen fogalmazta meg a magyar kommunisták lassan változó hozzáállását a nemzeti kérdéshez: „A probléma újrafelfedezésére az 1960-as évek második felében [...] került sor. Ez több tényezőnek volt köszönhető. Először: a KGST-integráció kapcsán egyre inkább felszínre kerültek a gazdasági fejlettség különbözőségeiből és a szomszédságból adódó érdekellentétek, és ezek a pártkapcsolatokban is megjelentek. Elsősorban Romániával szemben erősödtek meg az érdekellentétek Ceaușescu 1964. áprilisi beszéde után. Másodszor: a közép-európai szocialista országokban a kommunista pártokon belüli generációs váltás magával hozta a nemzeti érdekek erőteljesebb megjelenítését és az ezzel járó retorikát, a nemzeti szimbólumok használatát is. Harmadszor: a határon túli magyar elitek körében is lezajlott egy generációs váltás, és ennek kapcsán mindenhol önálló magyar intézményi törekvések jelentek meg.” Bárdi Nándor: *Tény és*

történik, amikor az ismét fellángoló népi-urbánus ellentétek miatt Magyarországon lehetetlenné válik a határon túli magyarok ügyének érdelemmentes, szakmai alapon történő felvetése. Mikó Imre megfigyelési dossziéja jól tükrözi a romániai helyzet változását. 1971. július 10-én Mikó pozitívan nyilatkozik a nemzetiségpolitikáról. Beszélgetőpartnere Benczédi László történész, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, aki aggódva figyeli a helyzet alakulását. Mikó azonban megnyugtatta: az RKP ideológusai nemcsak a szocialista nemzet, hanem az „együttélő nemzetiségek” hosszú távú fennmaradása mellett is állást foglaltak, tehát nem kell tartani az asszimilációs folyamatok felerősödésétől. Mikó fontos jelnek tartja, hogy a hatóságok támogatják a magyar vonatkozású történelmi események megünneplését, sőt megemlékezést rendezhettek Bölöni Farkas Sándor és Teleki Sándor tiszteletére. Emellett fontos lépés a 21 újonnan létrehozott magyar tannyelvű szakiskola, és pozitív fejlemény a történelemtankönyvek újragondolása is.¹⁵⁵ Innen a beszélgetés már veszélyesebb pályára terelődik, Benczédi ugyanis „bizalmasan” közli Mikóval, hogy az MTA TTI igazgatója zárt ülést rendezett a szomszédos országokban használt történelemtankönyvek elemzéséről, és főleg Romániában súlyos „mulasztásokat” tapasztaltak: Hunyadi János korától az 1848-as forradalomig az erdélyi magyarok létezése meg sincs említve. Mikó egyetért Benczédivel, sőt hozzáteszi: a román történészek, például Ștefan Pascu úgy beszélnek Erdélyről, mint a mindenkori román állameszme szerves részéről, és az utóbbi években kiadott világtörténeti kézikönyvekről csupán azt mondja: „egyik rosszabb, mint a másik”.¹⁵⁶ Benczédi Sütő Andrásról kérdezi, és Mikó a következő módon válaszol: Sütő rendkívül tehetséges ember, de irodalmi előmenetele részben annak köszönhető, hogy 1969-től Központi Bizottsági póttag. Ennek a védőfunkciónak köszönheti, hogy a cenzúra átengedte legújabb könyvét, az *Anyám könnyű álmot ígér* című kötetet annak ellenére, hogy nyíltan tárgyalja az 1950-es években elkövetett bűnöket.¹⁵⁷ A beszélgetés végére Mikó hangulata pesszimistára fordul: rossznak és egyoldalúnak látja az erdélyi magyarok viszonyát Magyarországgal, ugyanakkor elviselhetetlennek tartja a szűk látókörű romániai cenzúrát, és figyelmezteti Benczédit: a hatalomnak most szüksége van a nemzetiségekre, tehát engedményeket tesz, és a külföld felé győzelmi propagandát folytat a példás együttélésről. Majd elárulja Benczédinek: rendszeresen konzultál Fazekas

való. *A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Kalligram, Pozsony, 2004. 93. p.

¹⁵⁵ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 364–365. f.

¹⁵⁶ Uo. 366. f.

¹⁵⁷ Uo. 367. f.

János miniszterelnök-helyetessel, akinek nemzetiségi ügyekben ad jogi és politikai tanácsokat.¹⁵⁸

Mikó bizalmas közlései azonnal eljutnak az állambiztonsághoz, és nem maradnak következmény nélkül. Constantin Ioana altábornagy, Kolozs megyei állambiztonsági főnök első ízben foglalkozik személyesen Mikó Imrével, és a BM-központnak továbbítja az ügynöki úton megszerzett információkat.¹⁵⁹ 1971. augusztus 9–17. között az állambiztonság elrendeli Mikó Imre (azaz „Mircea” célszemély) nyílt figyelését. A kolozsvári Securitate XII. ügyosztályának munkatársai több napon keresztül követik Mikót és kapcsolatait, titkosan fényképezik mindennapi tevékenységét a borotválkozástól a bevásárlásig, de a Kolozsvár melletti bükki erdőben tett szokásos és csoportos vasárnapi sétáról is készül felvétel.¹⁶⁰ Nem világos, mi készteti az állambiztonságot erre a radikális és – legalábbis a fennmaradt jelentések alapján – sikertelen lépésre. Valószínűleg a már figyelés alatt álló Mikó Imre Magyarországra szóló útlevélkérelme okozott riadalmat. Az 1960-as évek-től eltérően a kérvényt nem utasítják el, sőt gyorsan intézik, így augusztus végén Mikó Budapestre utazik, és ott tölti kéthetes szabadságát: ez lesz első külföldi útja 1948-as hazatérése óta.¹⁶¹ Az egyik informátornak hazatérése után bevallja: nagyon csodálkozott, hogy ilyen könnyen kapta meg az útlevelet.¹⁶² Közel harminc év elteltével – 1944 óta nem járt Pesten – nagyot változott a látkép és a közhangulat. Mikó hivatalosan magánlátogatást folytat (rokonoknál lakik), közben a *Kriterion* kiadványainak magyarországi terjesztését intézi. Abban az időszakban a *Kriterion* Kiadónak megvoltak a román–magyar kultúracsere-egyezmény keretében a hivatalos és jól körülhatárolt kapcsolata a külföldi terjesztési ügyekre, Mikó tehát nem hivatalos minőségében, hanem valami alkalmi ügyben járt el. Meglepi a kitűnő közellátás

¹⁵⁸ Uo. 368. f.

¹⁵⁹ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 363. f.

¹⁶⁰ Uo. 303–311. f. A vasárnapi sétán általában 10–15 fős baráti társaság vett részt. Mikó Ferenc szerint nagyapja számára „az igazi kikapcsolódás a kirándulás volt. Minden vasárnap a Bükkbe ment feleségével, és lépésmérőt vitt a zsebében. Szinte ugyanazt az útvonalat követte, az Árpád-csúcs felé, kisebb-nagyobb eltérésekkel. Ez szükséges volt számára, hogy a mindennapi bezártságot feloldja, és jellemző rendszerességére, hogy még erről a szórakozásáról is pontos feljegyzéseket készített. Évekkel később találtam meg noteszét, melybe mindig felírta, 7–8000, néha 10 000 lépés”. Mikó Ferenc beszéde a Székelykeresztúron rendezett megemlékezésen, 2010. október. (Kézirat. Itt köszönöm meg Mikó Ferencnek, hogy a dokumentumot a rendelkezésemre bocsátotta.)

¹⁶¹ ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, 340. f.

¹⁶² Uo. 341. f.

(bár megjegyzi: minden drágább, mint Romániában), de összességében nincs elkápráztatva a kádári Magyarországtól. Beszélgetéseiből tudjuk, hogy többek között Illyés Gyulával, Passuth Lászlóval, Mester Miklóssal és Vita Sándorral találkozik. Utóbbi teljesen visszavonultan él, és az 1944-es események feldolgozását készíti elő.¹⁶³ 1971 őszétől Mikó Imre egyre nyíltabban vállalja az erdélyi irodalmi élet képviselőjét az irodáját felkereső magyarországi vendégek előtt. Szókimondása, politikai elemzései zavart keltenek a politikai rendőrségben. November 23-án Ioana altábornagy Bukarestnek továbbítja hosszú, hó elejei beszélgetését a Romániába látogató Pomogáts Bélával, amelyben Mikó részletesen elemzi a júliusi irányváltás hatásait az irodalompolitikára és a nemzetiségpolitikára is. Nyáron még nem osztotta a magyarországiak pesszimizmusát, néhány hónappal később azonban el kell ismernie, hogy negatívra fordult a helyzet. A *Kriterion* kiadói tervéből eltűnt a nyugati irodalom, és alaposan megritkultak a szociológiai és filozófiai művek; a *Korunk* durván cenzúrázza a nemzetiségi kérdéstről írt terjedelmes tanulmányát, és ami ennél súlyosabb: Bukarestben nem nézik jó szemmel a magyarországi kapcsolatépítést.¹⁶⁴ A patthelyzet feloldását csak egy újabb kompromisszum, pontosabban egy tudatosan vállalt új szerep oldhatja fel.

Mikó az 1950-as évek megfélemlített, vonakodó – sőt az együttműködést többször megtagadó – gyanúsítottjából az 1970-es évek „konszolidált” Ceaușescu-rendszerének minősített hálózati személyévé válik. Az 1950-es években a román állambiztonsági szervekkel való kollaboráció egyetlen célja a négygyermekes apa számára a börtönből való menekülés, a fizikai túlélés. Húsz évvel később azonban a nemzeti-kommunista politikai rendőrség és a rendkívül széles nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező jogász és egyházi személyiség bonyolult játszmába kezdett. Mikó célja az, hogy több évtizedes elszigeteltségéből kitörve külföldre jusson, és a romániai magyar kisebbség ügyét – ahogy lehet, amennyiben lehet – képviselje és szolgálja. Az erdélyi magyarság létét potenciális állambiztonsági fenyegetésként értékelő Securitate ugyanakkor a „reakciós” magyar emigráció feltérképezésében, bomlasztásában érdekelt, és erre a célra felhasználja az erdélyi magyarság egyik legbecsültebbnek és legbefolyásosabbnak tartott képviselőjét. A román állami szervek stratégiájába jól illeszkedik egy „régí” polgári politikus utaztatása, aki hitelesen demonstrálhatta nyugati jelenlétével, hogy Románia nem tagadja meg a kisebbségi jogokat, sőt támogatja a magyar irodalmat és könyvkiadást. Mikó Imre ahhoz az első Romániában szocializálódott

¹⁶³ Uo. 311–312. f.

¹⁶⁴ Uo. 274–280. f.

kisebbségi elithez tartozott, amelyre erősen hatott az 1930-as évek szellemi áramlata: a közösségi eszme, az individualizmus – továbbá az elidegenítő modernizáció visszautasítása. Mikó és társai azt vallották, hogy a kisebbségi elit főfeladata a néptömegek kulturális felemelése, beemelése a kisebbségi (és a tágabb nemzeti) közösségbe. Saját szerepüket a népszolgálat jegyében határozták meg. Ez nemcsak a személyes ambíciók a kitűzött céloknak való alárendelését jelentette, hanem sok-sok ideiglenes kompromisszum megkötését is. Jelen kutatás ezt a tudatosan vállalt kettős szerepet vizsgálta.

A népszolgálat és a hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedékváltási vitái

MIKLÓS ÁGNES KATA

A hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedékváltási kérdéseivel foglalkozó vitákban hangsúlyosan jelenlévő fogalmak – a hagyomány, a felelősség, a kisebbségi lét, az anyanyelv, az értelmiségi feladat, tehát a népi ideológia legfontosabb alapfogalmai – megkerülhetlenné teszik a kérdést, milyen attitűdváltozások következtek be a hetvenes években ezekkel a fogalmakkal kapcsolatban, és különösen, hogy ezek az attitűdváltozások mennyiben köthetők a nemzedéki helyzethez, valamint az intézményrendszerben elfoglalt szerephez. Az alábbi tanulmány ezzel kapcsolatban kívánja felhívni a figyelmet néhány lehetséges vizsgálati szempontra és néhány további vizsgálati lehetőséget rejtő szövegre.¹

A hetvenes évek második felének nemzedékváltási témájú vitáiban, ankétjaiban, vitacikk-sorozataiban a népszolgálat kérdése és az ahhoz való viszonyulás különböző módokon és formákban jelentkezett – a „nyílt”, „burkolt” és „metaforikus” párbeszédre egyaránt találni példát a korszak sajtódokumentumai között, melyek közül a jelen tanulmányban *A szóértés előfeltételeiről Korunk*-vitát,² az *Echinox* és az *Utunk* lapjain megjelent Palotás-Szőcs-Palotás vitacikk-sorozatot,³ valamint az *Igaz Szóban* megjelent *Korszerűség – elkötelezettség*⁴ ankétot emelem ki.

¹ Mindezekről bővebben lásd Miklós Ágnes Kata: *A szóértés feltételei*. Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 2010.

² A szóértés előfeltételeiről. *Korunk*, 1980. 1–2. sz. 41–62. p. A beszélgetésben részt vettek (a megszólalás sorrendjében): Gáll Ernő, Molnár Gusztáv, Egyed Péter, Palotás Dezső, Szász János, Rácz Győző, Csibi Károly, Cs. Gyimesi Éva, Könczei Ádám, Tóth Sándor, Szőcs István, Juhász András, Balogh Edgár, Herédi Gusztáv, Balla Zsófia, Domokos Géza és Aradi József.

³ Palotás Dezső: Kötetet, gyorsan. *Echinox*, 1975. 9–10. sz. 20.p.; Szőcs István: Kiállítás, gyorsan. *Utunk*, 1976. 5. sz. 5. p.; Palotás Dezső: Nem illik. *Echinox*, 1976. 7–8. sz. 21. p.

⁴ Korszerűség – elkötelezettség. *Igaz Szó*, 1981. 5. sz. 437–472. p.

Intézmények, diskurzusok, értékek

A nemzedékváltási kérdések apropóján az irodalmi folyóiratokban nyilvánosságra került viták, az antológiák és szerzői kötetek kapcsán megjelent ankétok nemcsak az irodalmi törekvések változásainak vizsgálatát vállalták fel – legalább ugyanekkora mértékben szóltak a fogalom- és nyelvhasználat változásairól, a kulturális intézményrendszer kapcsán kialakuló, és leginkább éppen az intézményrendszer által generált konfliktusokról is.

Túlegyszerűsítés lenne a hetvenes évek romániai magyar irodalmi közéletét kizárólag csak a kisebbségi lét és az egyre határozottabban körvonalaződő Ceaușescu-diktatúra által nehezített helyzetű, homogén és összetartó közegként kezelni. A hetvenes évek romániai magyar irodalmi közéletében is jelen voltak a viták, konfliktusok, összecsapások, egymás gyökeres ellentéteiként meghatározható ideológiák és igények.

A publikálási lehetőség kétségtelenül minden fiatal – vagyis az Ortega y Gasset által használt kategóriarendszerben⁵ a „váltásra készülők” csoportjába tartozó – szerző számára a legégetőbb problémák közé tartozott és tartozik. Az irodalmi művek megjelentetése azonban nemcsak az (amúgy immanens) irodalmi minőség kérdése, hanem egyúttal irodalompolitikai kérdés is, ami még nagyobb jelentőséget nyer egy, az itt tárgyalthoz hasonló közegben. A kulturális intézményrendszer döntéshozóinak (tehát a „hatalmon lévők” csoportjából irányítási pozíciókba jutottaknak) a megjelentetendő szövegekkel kapcsolatos elvárásait vizsgálva az „irodalmi minőség” és az egyéni ízlés-preferenciák mellett az intézmény és a mögötte álló rendszer által szentesített formai, tartalmi és ideológiai tényezők sem hagyhatók figyelmen kívül.

Az intézményeknek és képviselőiknek összemosása minden bizonynyal éppúgy érvelési hiba lenne, mint teljes elkülönítésük. Ezt valószínűleg Pierre Bourdieu fogalmazta meg a legpontosabban és a leginkább kimerítően: „Az irodalmi küzdelmekben részt vevő cselekvők és intézmények stratégiája, azaz állásfoglalása (legyen szó akár specifikus, például stilisztikai, akár általánosabb, például politikai vagy etikai álláspontok elfoglalásáról) függ a mező szerkezetében elfoglalt *pozíciójuktól*, vagyis a sajátos szimbolikus tőke – »hírnévként« vagy elismerésként – intézményes vagy nem intézményesült elosztásától, továbbá a cselekvők (pozíciójuktól viszonylag

⁵ Ortega y Gasset, José: *Korunk feladata*. [Ford. Puskás Lajos.] ABC Könyvkiadó Részvénytársaság, Budapest, 1944. Ortega y Gasset szerint a nemzedékváltási konfliktusok vizsgálatakor a következő csoportok jelenlétével kell számolni: „váltásra készülők”, „hatalmon lévők”, „ellenzékiek”, „túlélők”. Ezt a kategorizálást használta a *Korunk* Ankét a nemzedékről című összeállítása is (1973. 6. sz. 835–864. p.).

független) habitusát alkotó hajlamok közvetítésével attól is, hogy mennyiben áll érdekükben megváltoztatni vagy megőrizni az elosztás szerkezetét és ezáltal felforgatni vagy állandósítani a fennálló játékszabályokat. Ugyanakkor ezek a stratégiák az uralkodó helyzetűek és kihívóik harcának tétjein – azaz a feleket egymással szembeállító kérdéseken – keresztül függnek a legitim problematika állapotától, vagyis a korábbi küzdelmekből örökölt lehetőségektől is, amely rendszerint meghatározza a lehetséges állásfoglalások terét, s ezáltal megszabja a megoldáskeresés irányát, ennél fogva a teremtés fejlődését is.”⁶ A romániai magyar kulturális közélet esetében is a mező szerkezetében elfoglalt pozíció határozta meg az alkalmazható stratégiákat, és ez az intézmények irányítói számára sem jelentett könnyű feladatot.⁷

Különösen bonyolult helyzetet eredményezett továbbá a romániai magyar kulturális közéletnek az a sajátossága, hogy a hivatalos (állami) kurzus által előírt elvárásrendszerrel egyidejűleg egy másik, ugyanolyan fontos, jellegzetesen a kisebbségi léthez tartozó elvárásrendszer is érvényesült. A hetvenes években publikálni kezdő szerzőknek nemcsak a hivatalos kurzus tematikai követelményeit kellett többé-kevésbé szem előtt tartaniuk, amennyiben érvényesülni akartak, hanem a „hatalmon lévők” retorikájához és ideológiai háttéréhez is alkalmazkodniuk kellett – ez pedig nem volt kötelezően azonos a hivatalos kurzus retorikájával és ideológiai háttérével. Konkrétan fogalmazva: a szekunder irodalmi szövegekben és az irodalmi közélettel foglalkozó írásokban a szocialista retorikához és ideológiához képest (mely a hetvenes években a legtöbbször inkább csak afféle kötelező fordulatként szerepelt) jóval erőteljesebben érvényesült a népi ideológia és annak retorikája. Ez nemcsak a fiatalabb nemzedék írásaival kapcsolatos elvárások megfogalmazásában, hanem a metaforahasználatban, a referenciaként említett nevekben is tetten érhető – jellemző példája ennek az *Ötödik Évszak* antológia kapcsán született *Korszerűség – elkötelezettség* ankét.⁸ A fiatalabb nemzedékkel szemben megfogalmazott bírálatokban nem is annyira a „hivatalos állami”, mint inkább a „hivatalos kisebbségi”, tehát voltaképpen a népi diskurzus elvárásrendszere jelentkezett – ezen belül is elsősorban az értelmiség felelőssége a néppel, a hagyománnyal és az anyanyelvvel szemben.

⁶ Bourdieu, Pierre: Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. Ford. Babarczy Eszter. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 2003; (174–185. p.) 180. p.

⁷ Jellemző példa erre Gáll Ernő dilemmája a *Korunk* lehetséges „fiatalítása” kapcsán (lásd: Gáll Ernő: *Napló I. 1977–1990*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003. 284., 288., 294. p., valamint Miklós Ágnes Kata: *A szóértés feltételei...* i. m. 70–74. p.).

⁸ *Korszerűség – elkötelezettség...* i. m.

„Az első világháború utáni évtizedekben az erdélyi magyar értelmiség – progresszívnek tartott aufklárista és népi hagyományainak megfelelően – a nép képviselője akart lenni, és annak is tartotta magát. Általánosan elfogadott kulturális normává vált, hogy a »nép« érdekeit védeni kell, szükségleteivel foglalkozni kell. A nép pedig nem volt más, mint az erdélyi magyar kisebbség, amely egy artikulálatlan, monolitikus tömbként jelent meg számukra”⁹ – mutat rá D. Lőrincz József. A népi ideológia három, a hetvenes években is megkérdőjelezhetetlennek látszó alapeleme, a közösség, a hagyomány és a népszolgálat érvényesült az értelmiség feladatainak és felelősségének definiálásában. A közösség értelmezése egyidejűleg vonatkozott a magyar kisebbségre és egyúttal bármilyen kisebb csoportegységre, például faluközösségre: olyan csoportegységként határozták meg, mely hordozója és egyben fenntartója is a fennmaradást célzó értékeknek. Mint egyben a legfontosabb érték és értékhordozó, az ilyen módon definiált közösség a változatlan, asszimilálatlan nemzeti lét garanciája: olyan közeg, ahol a hagyomány, vagyis az állandóságként felfogott kultúra fenntarthatósága megvalósulhat. A kultúra értékeinek fenntartása pedig a népszolgálat révén következhet be – minden tevékenység csak akkor értékes, ha céljai és funkciói valamilyen formában a közösséghez és értékeihez kapcsolódnak.

A népi ideológia továbbélése eredményezte, hogy a népszolgálat a romániai magyar értelmiség (és ezen belül leginkább az *elit* értelmiség) számára nemcsak feladattá és kötelességgé, hanem öndefiníciója szerves részévé is vált. Ez tűnik ki az alábbi Gáll Ernő-idézetből is: „A népszolgálatról elválaszthatatlan felelősség nem engedi meg a tőle való menekülést, az általa diktált hűség viszont személyiségünk kiteljesedését, azonosságunk megőrzését szolgálja.”¹⁰

Az azonosság megőrzéséhez azonban arra is szükség van, hogy az értelmiség *a nép részeként* tudja definiálni önmagát. A népszolgálat kérdése elsősorban az elit értelmiségen belül vált értékhordozóvá, viszont ez egyúttal nehezen feloldható paradoxont is eredményezett. Az a premissza, hogy az értelmiség a közösség lojális tagja, és semmilyen speciális előjogokra nem tart igényt, az értelmiség számára az egyenlőség illúzióját nyújtotta; a népszolgálat kérdését viszont elsősorban az elit felelőssége szempontjából közelítették meg. Ennek egyik sajátos megjelenési formájával találkozhatunk *A szóértés előfeltételeiről* vitában is, leginkább Balogh Edgár népszolgálat-definíciójának alábbi részében (kiemelések általam, MÁK): „[...]

⁹ D. Lőrincz József: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004. (32–66. p.) 34. p. (Múltunk Könyvek)

¹⁰ Gáll Ernő: *A szolgálat pátosza*. *Korunk*, 1979. 5. sz. (408–411. p.) 410. p.

az értelmiségnek, *amely nem azonos szerepében a népegésszel*, van egy felgyűjtött tudásanyaga, egy specialitása, így írók esetében az irodalom, az orvostudomány az orvosok esetében, s ezt olyan *szélesebb tömegek felé kell tudnia közvetíteni, azok anyanyelvén*, amelyek egyénileg nem specialisták orvostudományban, mérnöktudományban vagy irodalomban.”¹¹

A fentebb vázolt problémák ellenére a romániai magyar közéletben kialakult konszenzus a népszolgálati tevékenységet kikerülhetetlennek, elhanyagolhatatlannak nyilvánította a kulturális elit esetében. Annak ellenére, hogy a kulturális elit és a „szélesebb tömegek” egyenlősége csak illuzórikus volt, az egység retorikája továbbra is működött. A más értékek artikulálása gyakran hozta magával a kiközösítést, háttérbe szorulást – a népszolgálat nélkülözhetetlensége sem kérdőjeleződött meg egészen a hetvenes évek második feléig.

A hetvenes évek új irodalmi és elméleti törekvéseit a harmadik Forrás-nemzedék, valamint az ezzel összefüggésben és részleges átfedésben jelentkező „szövegeloők nemzedéke” (a *Szövegek és körülmények* kötet esszéistái, Bretter György tanítványai) képviselték. Az évtized közepén „váltásra készülők” csoportja több szempontból is sajátos helyzetben volt: az erős elméleti irányultság, a formanyelv megújításának igénye, az általuk felvállalt hagyományok is megkülönböztették őket a megelőző irodalmi nemzedékektől.

Nem mellékes körülmény az sem, hogy éppen jelentkezésük időszakára esett a publikációs lehetőségek beszűkülésének időszaka is, elsősorban a folyóiratok terjedelmének csökkentése miatt.¹² A harmadik Forrás-nemzedék és az esszéisták érvényesülését viszont (paradox módon) esetenként még ennél is hátrányosabban befolyásolta az, hogy jelentős részük a másodgenerációs kulturális elit tagja volt.¹³ Az írásaikkal szemben támasztott igények

¹¹ A szóértés előfeltételeiről... i. m. 54. p.

¹² Lásd Joó Rudolf (szerk.): *Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről. In Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről.* ELTE – MKKE, Budapest, 1988. 86–87. p. (Medvetánc Könyvek)

¹³ A szóértés előfeltételeiről egyik hozzászólásában fogalmazott így Tóth Sándor: „[...] nem a legszerencsésebb csillagzat alatt indul ez az *EchinóxFellegvár-G. G. Kör*-nemzedék. Úgy néz ki: értelmiségünk nemhogy bővített módon, de ma már inkább csak *genetikailag* reprodukálja magát. Nem vállalkozom a jelenség értelmezésére, nyilván igen sok tényező együttthatásának az eredménye, ezek között is a rossz iskolának bizonyára jelentős a felelőssége. Mindenesetre a tapasztalat azt mutatja, hogy a magasabb szellemi igényű fiatalok túlnyomó többsége értelmiségi családból származik, ahol tehát négykézláb mászkáló koruk óta a könyvtár, a lemezjátszó környezetében, a család megfelelő szellemi légkörében nőtt fel. Ez az előzménye annak, hogy – tessék odafigyelni – publikáló

és kifogások a legrepresentatívabban az *Ötödik Évszak* antológia¹⁴ kapcsán született kritikákban és esszéekben mutathatók ki – ezek a kifogások pedig feltűnő gyakorisággal alkalmazták érvként a népszolgálat kulcsfogalmait.

Csak néhány idézettel illusztrálnám, milyen kulcsfogalmakra és milyen igényekre utalok itt – Szöcs István például a következőkre hívta fel a figyelmet (kiemelések az alfejezet további részében általam, MÁK): „[...] ebben a kötetben egyetlen drámaírócska sincs; ha már mindenáron létszámot akarunk felmutatni, *legalább egyvalakit rá kellett volna szorítani erre*. Például pár éve megjósoltuk: Palotás Dezsőből lehetne jó drámaíró, adottságai volnának hozzá, csak éppen – színházba kellene járatni.”¹⁵

Izsák József Bogdán László novellája kapcsán emelte ki: „Nem mint egyedi darabot találok riasztónak, hanem mint jelenséget, összefüggésben az Ötödik Évszak más elbeszéléseivel és verseivel, amelyek »beszéljünk egyébről« alapon hallgatnak a legközvetlenebb és legjelennvalóbb kérdéseinkről. Tudjuk, miről. És ezt a társadalmi kérdések iránti közömbösséget rendkívül könnyű elméletekkel elesztétizálni, megmagyarázni, csak a felelősségre nincs felmentés semmiféle poétikában.”¹⁶ Izsák a kritika további részében a hagyományokra támaszkodva fogalmazta meg a fiatal szerzőknek a kisebbség iránti kötelezettségeit: „Senki nem biztat arra senkit, hogy utánozza Sütőt, Székely Jánost, Kocsis Istvánt, de hogy *folytassák őket* a legfiatalabb prózaíróink, azt az *egész romániai magyar nemzetiség elvárja!* Ez nem esztétikai kérdés, nem kinek-kinek a magánügye, hanem *közügy, társadalmi rendelés, a jövő előtti felelősség kérdése*.”¹⁷

„Metaforikus” párbeszéd – Korszerűség – elkötelezettség

A harmadik Forrás-nemzedékbe és annak „holdudvarába” tartozó szerzők antológiái közül az *Ötödik Évszak* kapcsán az *Igaz Szó Korszerűség – elkötelezettség*¹⁸ címmel közölt összeállításában tizenegy szerző (Bajor Andor,

fiataljaink túlnyomó többsége írók gyereke, professzorok gyereke stb.” A szóértés előfeltételeiről... i. m. 48. p.

¹⁴ János házy György, Gálfalvi György, Markó Béla, Nemess László (Szerk.): *Ötödik Évszak*. Fiatal írók antológiája. Igaz Szó, Marosvásárhely, 1980.

¹⁵ Szöcs István: *Ötödik Évszak* – kardalészában. *Igaz Szó*, 1981. 5. sz. (470–472., p.) 472. p.

¹⁶ Izsák József: Közelebb a valósághoz! *Igaz Szó*, 1981. 5. sz. (447–450. p.), 449. p.

¹⁷ I. m., 450. p.

¹⁸ *Korszerűség – elkötelezettség*... i. m.

Bartis Ferenc, Egyed Péter, Izsák József, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Lászlóffy Aladár, Mandics György, Mózes Attila, Szász János és Szöcs István) írt a kötetről. A *Korszerűség – elkötelezettség* elsősorban azért érdemel figyelmet, mert fontos szerepet kap benne a korszak ambivalens diskurzusának egyik legfontosabb eleme, a *metaforikus beszéd*. A hetvenes évek romániai magyar közbeszéde a rögzült metaforák (gyöngy és homok, a súly alatt növekvő pálma, a szélben lehajló és megmaradó fűszál) mellett az alkalmi metaforákban is a legtöbbször a közösség, a hagyomány, a felelősség megjelenítéseit kereste – ennek jellegzetes példáit találhatjuk meg az *Ötödik Évszak* kapcsán született kritikákban és esszéikben.

Különösen Bajor Andor és Láng Gusztáv írása bővelkedett metaforikus megfogalmazásokban. Bajor Andor szövegében az *akác* jelent meg metaforaként a költészet szerepére: „De más szerepet töltenek be a műutakat kísérő jegenyék, mint az őserdők, mást a kolozsvári botanikus kert pálmái és megint mást az akácok, amelyek a futóhomokot megkötik. Kötelességük-e az akácoknak a kötés? A kérdésen minden botanikus elcsodálkozhat. Ha az akác gyökere nem lenne képes kötni, az ágai virágzássá sem tudnának oldódni. Így terem szépség a fenyegetettségéből.”¹⁹ Bajor egy másik metaforája, a *torony* ott kerül összefüggésbe az anyanyelvvvel, mikor annak egy sajátos aspektusát, a bábeli tornyot villantja fel: „A világ legmagasabb tornya a legkilátástalanabb torony. Mert belső emberi tartalom, elfogadható érték nélkül nem kíván egyebet megvalósítani, mint a magasságot. [...] De az ilyen építménynek is megvan a hagyománya. A Biblia szerint Babelben az ilyen toronyépítés nagyobb kifejezésbeli zavarokat okozott, mint amilyen magasra sikeredett a torony.”²⁰

Láng Gusztáv egy egyébként is gyakori metaforát használt fel a hagyományhoz és a nyelvhez kötődés érzékeltetésére: a *láncot*. „Hiszen ha ez a jövő nem tekint múltjának, akkor fel kell tennem magamnak a kérdést: vagyok-e, voltam-e egyáltalán? Mit ér a szakadt lánc utolsó szeme, amelynek immár nincs mit és nincs mihez kapcsolnia? [...] S a szakadt lánc utolsó szemének sorsában nem osztozik-e velem egy egész közösség, melyet irodalmának e »robbanásos« fejlődése (vagy csupán változása) azzal fenyeget, hogy nyelvének nem lesz saját műveltsége többé? Mert van-e műveltség – és van-e nyelv – élő és alkotó folyamatosság nélkül?”²¹

Bajor (Arisztotelészre utalva Ágoston Vilmos antológiaiabeli tanulmánya kapcsán) a *híd* metaforáját is használta, a hagyomány szükségszerűségére

¹⁹ Bajor Andor: Az Ötödik Évszak. *Igaz Szó*, 1981. 5. sz. (438–443.), 441. p.

²⁰ I. m., 440. p.

²¹ Láng Gusztáv: Kérdések. *Igaz Szó*, 1981. 5. sz. (453–457.), 453. p.

mutatva rá: „Mert ez a bölcelet az első óriás híd, amelyet az emberi szellem a semmi fölé vetett, hogy rajta tovább haladhasson. Ha Váradról vonaton akarnék Kolozsvár felé menni, nem kerülhetem el a Körös-hidat. Ilyen az út természete, ilyen a föld. Megtagadhatom-e a hidat, azért, mert rajta át utaztak a második világháború agresszorai is?”²²

Szőcs István a versek (elsősorban nyelvi, de nem mellesleg eszmei) színvonalával kapcsolatban szintén Ágoston Arisztotelész-tanulmányát használta, annak vízóra-metaforáját fordítva át *napóra*-metaforára: „[...] hiszen, visszatérve Ágostonra és Arisztotelészre: »Mérhető-e a költészet víziórával« és statisztikával? (Napórával talán igen: azzal, hogy éppen hová esik az árnyék.)”²³

Izsák József Bogdán László novellájának²⁴ címéből kölcsönözte a maga metaforáját, a *mágnest* abban a szövegrészben, melyben az antológia novelláinak kísérleti-laboratóriumi, az erdélyi irodalom hagyományaihoz nem kapcsolódó jellegét kárkoztatja. „A szorongásos érzés sem ismeretlen, az elmagányosodás sem, a más entitásokba átszellemülés sem! Jószerével ezek is hozzátartoznak már egy húsz-negyven évvel ezelőtti modernség lelkiállapotához. Szükségtelen világirodalmi előképeire hivatkozni. Csakhogy ez a mágnes aligha találja meg az üveglapra szórt vasreszeléket, vagy ha igen: déja vu »játék« az egész...”²⁵ Izsák József másik, ezúttal egy Sütő-idézetből kölcsönzött metaforája a *tarisznnya*, mely mit sem ér, ha nincs benne „az ott-honnan, a kétkeziek gondjának-sorsának, múltjának, jelenének s verejtékes hánykolódásban megálmodott jövődjének hamuba sült pogácsája”²⁶

Szász János metaforája önmagában is az irodalmi hagyomány egyik megtestesítője, mondhatni önreferenciális metafora: Pegazus, a *szárnysaló*. „Ihlet? Én még nem töröltem szótáramból. Pegazust sem jelképeim tárából. Annak a meglehetősen szürrealisztikusan elképzelt lónak pediglen szárnya volt. Higgyem-e, hogy manapság már csak a gépek repülnek?”²⁷

Az irodalomkritika, mely „irodalmul” beszél az irodalomról – jellemző példa arra az ambivalens diskurzusra, mely a hetvenes évek metaforikus beszédét kitermelte.

²² Bajor Andor: Az Ötödik Évszak... i. m. 442. p.

²³ Szőcs István: Ötödik Évszak – kardalészában... i. m. 471. p.

²⁴ Bogdán László: Mint mágnes az üveglapra szórt vasreszeléket. in: *Ötödik Évszak...* i. m.

²⁵ Izsák József: Közelebb a valósághoz!... i. m., 449. p.

²⁶ I. m., 450. p.

²⁷ Szász János: Néhány gondforgács a műhelyben. *Igaz Szó*, 1981. 5. sz. (468–469.) 469. p.

„Burkolt” párbeszéd – a *Palotás–Szőcs vita*

Az 1975–76 során lezajló, két különböző folyóirat hasábjain megjelenő három részes vitacikk-sorozatnál kiélezettebb konfliktus nemigen adódott a „fiatal”/„felnőtt”, vagy korrektebb megnevezéssel „váltásra készülő”/„hatalmon lévő” kritika között. A vita apropóját egy második Forrás-generációs szerző, Györffi Kálmán kötete adta, az 1975-ben megjelent, két kisregényt tartalmazó *Házavatás – Ágnes*. Nemcsak az apák és fiúk, „hatalmon lévők” és „váltásra készüők” nemzedéki konfliktusaihoz nyújt vizsgálati lehetőséget, hanem a Forrás-generációk írói felfogásának különbözőségéről, valamint azoknak az irodalmi közéletben elfoglalt helyéről és elfogadottságáról létező képet is izgalmasan árnyalja.

A vita – elvben – írókról, művekről, kifejezésbeli esetlenségekről, helytelenül alkalmazott utalószavakról és a névtelen grafikus „szürke, szellemtelen” borítójáról szólt, mely fölött „lankadtan söpör el a tekintet”. A vita háttérében azonban eltéveszthetetlenül felismerhetők azok az (elsősorban ideológiai) nézetkülönbségek, melyek a felelősség- és értékfelfogás különbözőségét eredményezik.

Az *Echinox* 1975. 9–10. számában közölt Palotás Dezső egy kétségkívül kemény, sőt ingerült hangú kritikát Györffi Kálmán új kötetéről.²⁸ Súlyos kifogásai voltak Györffi témaválasztásával, stílusával, jellemábrázolásával kapcsolatban. A kötetben található két kisregény egyikében egy eleve kudarcra ítélt, nyomorúságából kiverekedni képtelen kisember házépítési kálváriáját mutatja be a szerző – Palotás a témát túlságosan is *Az öreg halász és a tenger*éhez hasonlónak találta, a szűzséhez képest viszont elégtelennek vélte a kidolgozás erősségét, valószínűtlennek az „optimista hitvallást”: „Amiről Hemingway gyönyörű könyvet írt, arról Györffi ostobaságokat is csak dadogva tud mondani.”

Palotás azt is kifogásolta, hogy Györffi stílusa lapos és unalmas, mondatfűzése gyenge. Különösen zavarónak ítélte meg Györffi nyelvhelyességi hibáinak sokaságát: például hogy túl gyakran használja az (általában kifejezésbeli pongyolaságot jelző) *valahogy-valahol-valami* szavakat, s különösen: helytelenül használja az *amelyiket*. Palotás több példát is hozott ez utóbbi esetre Györffi munkájából (pl. „kifelé poroszkáltunk a faluból, amelyik sötét volt már akkor”).

Az *Echinox* egyike volt a „vezetékes nyilvánosság” fórumainak: pár száz példányban megjelenő egyetemi lap, melyről (legalábbis a szerzők és szer-

²⁸ Palotás Dezső: *Kötetet, gyorsan...* i. m. 20. p.

kesztők így érezték) igencsak kevésbé vesz tudomást a „felnőtt” irodalomkritika. Palotás cikke alkalmas volt arra, hogy ezt a benyomást árnyalja – az *Echinoxra* igenis odafigyelt az írók, szerkesztők és kritikusok társasága. Pár hónappal később, 1976 februárjának elején jelent meg az *Utunkban* a kritika kritikája Szöcs István tollából.²⁹

Ez utóbbi cikket, már csak az *Utunk* ismertsége és példányszáma okán is, számottevően többen olvashatták, mint Palotás kritikáját. Talán nem érdektelen idézni az első bekezdést annak illusztrálására, hogy Szöcs István csak részlegesen írt Palotás cikkéről, ehelyett elsősorban a fiatal kritikusról fogalmazta meg lesújtó véleményét: „Kiállítást, de nem képzőművészetit, mert az volt már Palotás Dezső ifjú művésznövendéknek és a világ példamutató tapintattal fogadta, hanem *kiállítást*, a pályáról! Azaz az arénából. Mert a bikaviadal, éppen mint a kritika, kemény játék, meg van engedve a szarvak, török, paták, dákók és csülkök használata is. Azonban van, ami ott is tilos. Például a bűzbombák alkalmazása.”

Nemcsak az első bekezdésben, de a cikk további részében is inkább Palotás személyisége és személye a vádak célpontja, mintsem a cikkében foglalt állítások (a Györffi-kötet kritikáját például Szöcs nem volt hajlandó kritikaként kezelni, egyszerűen csak „pamflet”-nek nevezte). Csak néhány példát hozok fel a fiatal kritikust meg- és elítélő mondatokból: „Nyegle, félművelt biztonsággal sepri le a könyvet az asztalról, mondván, hogy sablonos, erőltetett, optimista löre”; „a pöffeszkedő tájékozatlanság legmulatságosabb tünete”; „nyelvünk ugyanis módot ad arra, hogy legalantasabb indulatainkat is hajszálpontosan fejezzük ki”. Különösen bántó az a rész, mely Palotás Hemingwayt megidéző megjegyzésére reflektál: „Na és hogy kerül Hemingway ide? Hát úgy, hogyha egy fiatal művészjelölt-növendékcsemete belelapozott három-négy szerzőbe, abból ötöt-hatot mindegyre szóba is hoz. Robinsont, Hemingwayt; írja, meg Kosztolányi... a jövőre talán már Faulknerrel is tudni fog, meg Jack Londonról és Mici Mackóról.”

Szöcs István kritikája egyúttal azzal is vádolja Palotást, hogy csak „*lát-szatra* nyelvezetért” bírálja Györffit. „Ha valóban azt tenné, méltatnunk kellene. Mert annyian írunk hanyagul, hevenyészetten, pontatlanul, hogy bizony ránk fér a szüntelen figyelmeztetés. Bizonyára még Györffire is, aki még mindig sokkal gondosabban fogalmaz akárhányunknál; sajnos. [...] Csakhogy Palotásnak valójában nem Györffi nyelvezete ellen van kifogása, hanem egyáltalán Györffi írói jelentkezése ellen. S még az ilyesmi sem volna

²⁹ Szöcs István: Kiállítást, gyorsan... i. m. 5. p.

elvileg elítélendő, ha Palotás Dezső – egyáltalán megértett volna valamit is Györffi írásaiból.”

Szőcs István a cikkben leírta, „ha valaki nem olvasta volna, az undorítóan »optimista« írások” szűzségét annak bizonyítására, hogy Palotás ferdít ezekkel kapcsolatban, majd így folytatta: „Persze, őt nem érdekli, hogy valóban optimisták vagy sem ezek az írások. Csak annyit tud, hogy az »optimista« jelző bizonyos körökben lealacsonyító, ha írásműre vonatkozik.”

Palotás válasza jóval később, csak 1976 nyarán jelent meg – akkor sem az *Utunkban*, hanem az *Echinoxban*.³⁰ A cikk mellett található „Szerk. Megj.” szerint ezért: „Miután Palotás Dezsőnek Szőcs István őt bíráló cikkére írt válasza mindez idáig egy lapunkban sem kapott helyet, az *Echinox*, amelyben Palotás Györffiről írt, vitát kiváltó bírálata megjelent, most – késedelmesen – helyet ad Palotás válaszának.”³¹

Érdemes megfigyelni, hogy az *Echinox* szerkesztősége nemcsak a többi lap szerkesztőségének címzett burkolt szemrehányást ebben a megjegyzésben, hanem a Szőcs-cikk témájaként sem Palotás cikkének, hanem *magának Palotásnak* a bírálatát adta meg. (Talán nem érdektelen információ, hogy ebben az időszakban Egyed Péter és Szőcs Géza látták el az *Echinox* magyar oldalainak szerkesztési feladatát – közülük az utóbbi Szőcs István fia.)

Palotás szerint „Hagyomány-megszentelte szokás: ha Sz. I. valakit objektív véleményével illet, akkor az áldozat befogja a száját és félreáll. Legszívesebben magam is így tennék, annál is inkább, mert Sz. cikkét olvasván meggyőződtem róla, hogy ama bizonyos Györffi-kritikám nem is támadtatott meg: ám döntse el az olvasó, kinek van igaza... Mégis válaszolnom kell; az én írásom ugyebár az *Echinoxban* jelent meg, Sz. pedig az *Utunkban* ferdíti el, idézi hamisan-hiányosan ezt az írást. És az *Utunkat* ugyebár mégiscsak többen vásárolják meg.”

Ami az „optimista” jelző használatával kapcsolatos gondokat illette, Palotás erre is részletesen kitért: „Az eljárás – vagy recept –, s az optimista hitvallás ellen nem volt kifogásom – hanem azt állítottam, hogy Györffi csapnivaló munkát végzett: mert stílusa lapos és slendrián, mert jellembrázolása következetlen, mert könyvében rengeteg a nyelvtani szempontból helytelen mondat. Valamennyi vádat bizonyítottam is, utána lehet nézni (*Echinox*, 1975, 9–10. szám).” Az *amelyik* esetét felhozva Palotás újrafogalmazta és pontosabbá tette állítását – egyúttal pedig a cikk során először használt erősebb kifejezést Szőcs István cikkére: „[...] azt füllenti, hogy az *amelyik* túl

³⁰ Palotás Dezső: Nem illik... i. m. 21. p.

³¹ Uo.

sűrű használatát kifogásolom. Pedig nem ez volt a baj. A baj az volt, hogy Györffi az *amelyik* szót következetesen a *mely* helyett használja (pl. »kifelé poroszkáltunk a faluból, amelyik sötét volt már akkor« – más, környező falvak bizonyára verőfényben sütkéreztek). Sz. tehát hazudott – mert azt még róla sem hiszem el, hogy az idézett mondatot minden szempontból helyesnek találja. Bár Sz. váltig erősítgeti, hogy Györffi »még mindig gondosabban fogalmaz akárhányunknál« – hiába, ezt én még *mindég* nem hiszem.”

A cikk címe többször is előkerül, s magyarázatot nyer a későbbiekben: „Tökéletesen megértem, hogy jóézésű ember védelmébe veszi azt az ifjú író, akiért már különben is exponálta magát. Nem illik ezenkívül rossz-hiszeműséggel, irigységgel, elvtelenséggel vádolni valakit, megfelelő bizonyítékok nélkül. Tehát nem illik sértegetni, gyalázkodni, rágalmazni, nem illik förmedvényt írni.”

A legfontosabb megállapítás viszont mégiscsak a befejezésben található. „Ami Györffi Kálmán első kötetét illeti: nem arról volt szó. Az jó könyv, mindenesetre elég jó ahhoz, hogy szerzőjét ne lássam szívesen Sz. I. szárnyai alatt. Mert nem csak a kezdő, de minden rendű-és nemű írónak csak árthat az, ha silány munkáit is kitűnőnek tartják” (az én kiemelésem, MÁK).

A vita „utóhangja”, pontosabban utóhangjai bemutatásával leginkább azt lehet illusztrálni, hogy a Györffi Kálmán kötetének apropóján született cikksorozat valóban csak „látszatra” szólt nyelvezetről és referenciákról – a későbbi említések mind azt az értelmezést erősítik, hogy elsősorban ideológiák, vagy legalábbis ideológiák reprezentációinak összezsapásáról volt szó.

A *Fiatal kritikusok* című, két évvel későbbi *Igaz Szó*-ankétban Mózes Attila hozzászólásában nevek nélkül ugyan, de igencsak félreérthetetlenül esik szó erről a vitáról: „[...] csak azt vélem tudni, mitől kell őrizkednie a kritikusnak: hogy ne legyen »csatlósa« – egyik idősebb író-ismerősöm kifejezése, aki egy ifjú kritikus dühös kifakadása kapcsán mondotta ezt, s vitairatban fölöslegesen kelt kedvenc bálványa védelmébe – senki »nagy egyéniségnek«, még nagyobb barátunk. Ezzel kapcsolatban nekem az az alapállásom, hogy fölösleges elnézést kérnem akár legjobb barátomtól is, ha elítélően nyilatkozom könyvéről, hiszen biztos tudom, hogy ő sosem kérne bocsánatot kritikusától és olvasójától, amiért gyenge művet tett asztalára. (Megvédeni pedig pláne nem védeném az ilyen könyvet!)”³²

³² Fiatal kritikusok. *Igaz Szó*, 1978. 12. sz. (554–564.) 561. p.

Az *Echinox-alakzatok*³³ kerekasztalon is előkerült a Palotás-Szőcs vita; ezúttal is név nélkül ugyan, de ezúttal is félreérthetetlenül. Szőcs Géza hozzászólását viszonylag hosszan vagyok kénytelen idézni: ez ugyanis nemcsak *elmondja* a történetet, hanem *értelmezi* is. „Az *Echinox*ot tényleg nem olvasta senki azok közül, akik a kultúrában számítottak, legalábbis úgy tűnt egészen addig, amíg egy cikk fel nem bosszantotta azokat, akiknek szívügyük volt az a bizonyos probléma. Egyik fiatal írónkról egy rendkívül megbélyegző hangú írás jelent meg az *Echinox*ban. Azt a fiatal író a felnőtt kultúra – ezt most mint munkaterminust használom – a magáénak ismerte el, és nem véletlenül. Ezek után egyik lapunk egyik szerkesztője³⁴ megkereste egyik kritikusunkat, és kezébe nyomta azt a bizonyos példányt, hogy »né, mit írnak erről«. És akkor már egyszeriben megszűnt az *Echinox* »észresemvettsége«. Rögtön fontossá vált ez a kultúránkivüliség. Amíg csak X, Y, N, Z jelent meg benne, addig úgy tűnt, hogy nem figyelnek ránk. Amikor a kultúra »szentségei« forogtak »veszélyben«, akkor rögtön olyanforma válasz született, hogy »le a pályáról« vagy »ki a pályáról«. Lehet, hogy történetesen az illető kritikusnak igaza volt, nem érdekes. A mechanizmust akartam bemutatni.”³⁵

„Nyílt” párbeszéd a népszolgálatról – *A szóértés előfeltételeiről*

A népszolgálat és „a sajátosság méltósága” vitás kérdéseihez kétségkívül a már sokak által és sokszor vizsgált Csipkerózsika-vita, Panek Zoltán és Sütő András 1978–1979-es vitacikk-sorozata nyújtja a legtöbb lehetőséget. Nem *A szóértés előfeltételeiről* volt az első nemzedékváltás-központú irodalmi vita sem, mely a népszolgálat fogalmának, ideológiai háttérének és a jelenben való létjogosultságának kérdését felvetette, viszont ez volt az, melyben a leginkább explicit módon és legélesebben jelentek meg a nyilvánosság előtt ezek a kérdések.

A vita során a népszolgálattal, annak fogalmi rendszerével is foglalkozó hozzászólások leginkább a következő két irányból közelítették meg a problé-

³³ *Echinox-alakzatok*. Egy diáklap tíz éve a tárgyakban, a terekben és az emlékezetben. *Korunk*, 1980. 1–2. sz., 63–72. p. A beszélgetésben részt vettek (a megszólalás sorrendjében): Aradi József, Szőcs Géza, Rostás Zoltán, Egyed Péter, Gaál György, Németi Rudolf, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán. A magnófelvételt készítette és lejegyezte Rostás Zoltán, a beszélgetéshez bevezetőt írt Keszthelyi András.

³⁴ Martos Gábor 2007. októberi információi szerint az „egyik lapunk egyik szerkesztője” éppenséggel a készakarva homályosan megnyilatkozó Szőcs Géza volt.

³⁵ I. m. 66. p.

mát: a közösség, valamint a nyelvhasználat irányából. Az első megközelítés a közösség vélt és valós szükségleteinek kérdését vetette fel, a második pedig az irodalom, tudomány és közélet nyelvhasználatának az anyanyelv „megőrző erejéhez” való viszonyára kérdezett rá.

Mivel a nyelvhasználat számos esetben a közösség integratív erejeként nyer értelmezést, esetenként nehéz szétválasztani, éppen melyik aspektus a legfontosabb a beszélő számára. Viszont mivel a fogalmi rendszerek és a nyelvhasználati módszerek között (a vizsgált korszakban elsősorban generációs alapon elkülöníthető) jelentős különbségeket is találhatunk, nem meglepő, hogy *A szóértés előfeltételeiről* esetében is elsősorban az értékek, fogalmak értelmezésének és a nyelv használatának különbségei azok, amelyek nehezzé, sőt olykor szinte lehetetlenné teszik a más-más nemzedékből származó és (nem mellékesen) más-más státusszal rendelkező beszélgetőpartnerek közti megértést. Ennek egy lehetséges okára mutat rá Gáll Ernőnek, a *Korunk* akkori főszerkesztőjének a vitához írt bevezető tanulmánya: „Az összetett helyzet szorításában nemzedékeink kapcsolata számos tehertétellel bonyolódott, súlyosbodott. Az elődök bizonyosságai nemegyszer illúzióknak mutatkoztak, időtállóknak hirdetett értékek pedig nemcsak átértékelésre szorultak, hanem egyszerűen leértékelődtek. Megingott nem egy régi jelkép hitele, és számos olyan fogalom és rítus, amely egy közösség szükségleteit, törekvéseit közvetítette, kiürült, s ily módon elveszítette vonzerejét. E feltételek közepette érthető, ha sokszor úgy érezzük, hogy apák és fiúk, sőt nagyapák és unokák egymáshoz való viszonya – legalábbis az eszméiség, az értékorientációk síkján – konfliktusos.”³⁶

Gáll Ernő megállapításának különösen arra a részére hívnám fel a figyelmet, mely a közösség szükségleteit és törekvéseit közvetítő fogalmakról és rítusokról szól. A „község szükségleteit” illetően a vita során több ízben is utalás történt arra, hogy ez eleve problémás terület. Domokos Géza hozzászólását idézve: „Aligha volt idő, amikor a magát elkötelezettnek valló művészeti alkotás, kulturális intézményeink rendszere annyira laza kapcsolatban állt volna a romániai magyar munkással, mint ma. Tudom, hogy ez súlyos kijelentés, de állítom: így van! Gondolok a munkásemberre mint az irodalom és művészi alkotás alanyára, de az is gondom, hogy mi foglalkoztatja őt. Hogyan viszonyul nemzetiségéhez, anyanyelvéhez? Hogyan vélekedik rólunk, művelődési munkánkról?”³⁷ Aradi József is erre utal a kollektív jelképhasználat és az ellenjelképek rituális használata, vagyis a (Gáll Ernő

³⁶ Gáll Ernő: Nemzedéktől nemzedékig. *Korunk*, 1980. 1–2. sz. (31–40.) 31. p.

³⁷ I. m. 57. p.

kifejezését használva) „elitritus” esetében: „Ezen túl és ezen kívül – és úgy érzem, a műszaki értelmiség is mindjobban kívül kerül mindenfajta hagyományos jelképhasználaton –, ezen *kívül* ott vannak a »nép« tömegkommunikációs jelképei és rítusai, a ma délutáni »nép«, aki a futballmeccseket hallgatja vagy nézi, azok az identitáskereső és közösségkereső rítusok, amivel az ember erősíti magát vagy teremti meg a saját folytonosságát, aki számára a hagyományos kulturális jelképek némák maradnak.”³⁸

A közösség és képviselői közötti viszony részben az „értjük-e egymást” kérdésén keresztül közelíthető meg. A hetvenes évek második felében viszont a kulturális eliten belül is kialakultak bizonyos megértési-értelmezési problémák, melyeket gyakran a nyelvhasználat különbözőségére lehetett visszavezetni.

A *szóértés előfeltételeiről* előzményei között említhető meg A. J. (Aradi József) *Korunk*-beli tanulmánya,³⁹ mely az eszmeiség és az értékorientációk nyelvi-fogalmi problémáit is a konfliktusforrások közé emelte: „Az ideológiai nyelv nem tud lemondani kulcsszavainak többértelműségéről. A megértés nehézségei tehát nem a szókincs különbözőségéből, hanem inkább az ideológiai ellenfelek szótárának szinte teljes azonosságából származnak. Így történhetik meg, hogy a megértő szándék nem fordításkérdésekkel, hanem a saját jelentések elkülönítésével küszködik. Mivel az egymással versengő ideológiáknak nincs szükségük saját terminológiára, a kulcsszavak (béke, haladás, emberi jogok, szabadság, sajátosság stb.) a vitában közprédára bocsáttatnak, s az ideológiai harci felek homlokegyenest ellenkező jelentésben használják őket. Az ideológiai ellenfelek nem megérteni akarják egymás szavait, hanem ádáz ütközetek viharában el (vagy le)foglalni, majd egymás fejéhez vagdოსni azokat.”⁴⁰ Aradi mintha csak előjelezte volna ezzel A *szóértés előfeltételeiről* terminológiai problémáit: a vita jelentős terjedelmét foglalták le például a metanyelv fogalmának definíciós kísérletei, a hozzászólók részéről legalább négy meghatározás érkezett, és ezek értéktéti szempontból is igencsak különböztek egymástól. (A definíciók között hangzott el például a „fodormetanyelv” pejoratív megnevezés is.)

A metanyelvre vonatkozó vitarész egyik legérdekesebb hozzászólása Cs. Gyimesi Éváé – ő a vita során is felmerülő metanyelv-definíciók összefoglalása mellett a mitizált fogalmakra is kitért hozzászólásában: „A meta-

³⁸ I. m. 58–59. p.

³⁹ A. J.: Nem értjük egymást? Dialógus, nyelv, ideológia. *Korunk*, 1979. 1–2. sz. 147–149. p.

⁴⁰ I. m. 149. p.

nyelv sajátos értelmezésének a mi közéletünkben, sajnos, vannak negatív következményei. A burkoltság, a rejtezkedés alkalmat ad olyan kifejezések forgalmazására, amelyek pontatlanok, azaz először is nem fedik azt, amit kifejezni akarnak, s ezért könnyen vissza lehet élni velük. A szerintem mitizált fogalmak között van például a »sajátosság méltósága« és a »népszolgálat«. [...] A fogalmaknak ez a ködösítése egyáltalán nem válik hasznára a vidékiséggel más tüneteivel is küszködő kultúránknak.”⁴¹ Valószínű, hogy ez provokálta ki (más magyarázatként csak a félreértés és félrehallás, esetleg a szövegváltozás és -kihagyás marad) Balogh Edgárnak azt a hozzászólását, melyben a jelen tanulmány első alfejezetében már idézett népszolgálat-definícióját így vezette fel: „Felvetődött itt a népszolgálat kérdése. Nem értettem meg, Gyimesi Éva mit akart mondani azzal, hogy a fiatalság nem akar népszolgálatot. Talán misztikus fogalomnak tartja ezt a szót? De hisz ez nagyon egyszerű, a szó maga megmondja [...]”⁴²

Balla Zsófia egy igen fontos körülményre hívta fel a figyelmet a továbbiakban: „A sokféle nyelvhasználat és ezek kölcsönös toleranciája példaszerű lehet. Olyan erkölcsi magatartás, amelyet kívánatosnak tartok. Amennyiben egy egész közösség igénye, hogy őt a maga sajátosságában az adott környezet elfogadja, tolerálja, akkor pontosan ennek a közösségnek kell, azt hiszem, azt a pluralitásmodellt megteremtenie, amely létének erkölcsi előfeltétele, egyáltalán ez teszi életképessé ezt a közösséget.”⁴³

A pluralitás, a nyelvhasználatok különbözősége igen határozott eltávolodást jelent a homogén közösség-, anyanyelv- és hagyományfelfogástól – érdekes tényező, hogy a vita folytatásában *elsősorban az idősebb nemzedékek tagjai* (jelesül Domokos Géza, Rácz Győző, Gáll Ernő és Szász János) helyeselték Balla Zsófia gondolatmenetét, tartották fontosnak kérdéseit. Mindebből csak az a következtetés vonható le, hogy (generációs hovatartozástól függetlenül) a vita résztvevői egyetértettek, ha másban nem is, abban, hogy a fogalmak, jelképek és nyelvhasználatok változásával érdemes, sőt muszáj foglalkozni.

A vita során sajnos a résztvevőknek még a kérdéseket sem sikerült pontosan tisztázniuk, nemhogy választ adhattak volna azokra. *A szóértés előfeltételeiről* folytatását fél évvel későbbre beszéltek meg – sajnálatos módon, ha sikerült is sort keríteni erre a beszélgetésre, a sajtóban nem jelent meg. Ilyen módon csak annyi állapítható meg: a hetvenes évek végére a népszolgálat

⁴¹ A szóértés előfeltételeiről... i. m. 46. p.

⁴² I. m. 54. p.

⁴³ I. m. 55. p.

kérdése és az ahhoz kapcsolódó fogalmi rendszer problematikus és tisztázandó területté vált, elsősorban a megváltozott viszonyok, elvárások és a megváltozott témák miatt. Lezárásként Aradi József hozzászólásából idéznék: „Balogh Edgár »népszolgálati« elképzelése szerintem mindaddig érvényes marad, amíg az értelmiséget olyan szakértőként fogjuk fel, aki *tudását* adja át a népnek. Már távolról sem olyan egyszerű a helyzet, ha abból indulunk ki, hogy értelmiségi tudásunk mindinkább hipotetikus tudássá válik. És ezt az állandó felülvizsgálatnak kitett tudást kell átadni egy olyan kelet-európai népnek, amely bizonyosságokhoz szokott. Minél bizonytalanabb a helye-helyzete, annál nagyobb bizonyosságokra áhítozik.”⁴⁴

⁴⁴ I. m. 61. p.

Polgármester és naiv fafaragó

GAGYI JÓZSEF

A posztszocialista Románia (és Kelet-Európa) társadalmi jelenségeit vizsgálók figyelme 1989 után inkább a megszakítások, változások fele fordult. Jogosan, hiszen az értékrendszerek, intézményműködési elvek átalakítása – az átmenetet biztosító *átformálás* – jelentette a nagy kihívást (és a reformok sikertelensége, a restauráció a nagy veszélyt). A centrumokban történő politikai-gazdasági döntéshozatal, a makrofolyamatok vizsgálatán túl kevés figyelemre méltatták a periféria lokalitásainak problémáit, az átmenet vidéki mikrojelenségeit. A politika „magára hagyta” ezeket a periférikus világokat, és ugyanígy „társadalmi-kulturális zárványokként” kezelte őket a társadalomkutatás is. A legnagyobb gondot az átmenet vezénylői és vizsgálói számára a mennyiségi arányok jelentették: a magukra gazdálkodóként-önellátóként tekintő és aképpen viselkedő falusi családok jelentős,¹ bár az utóbbi évtizedben egyre inkább csökkenő száma.

A vidéki települések politikai vezetésében, az életet szabályozó elvek és erkölcsök alakításában ma a hagyományos (értsd: régebb is jelenlevő, az új körülmények között újra erőre kapó) ideológiák, elvek és intézmények játszószék a legnagyobb szerepet. Az elmúlt évtizedek, a szocialista korszak eseményeinek, a személyi pályáknak az értelmezése is ennek megfelelően (újra) fogalmazódik. Nem csak a kilencvenes évek elejére, hanem a mára is érvényes ebben a közegben a megállapítás: „az itt élők számára a mindennapi élet biztonsága, a kiszámíthatóság, a rend érzése mégiscsak fontosabb a parlamenti csatepatéknál, az egyelőre csak remélt jólétnél, és... a már ismert

¹ Vintila Mihailescu véleménye szerint Romániának mint az Európai Unió tagjának ez a legfontosabb specifikuma: Románia az az európai ország, amelyiknek a legnagyobb a rurális (körülbelül a lakosság fele) és mezőgazdasági (körülbelül az aktívak egyharmada) lakossága; az európai országok klubjába való belépésünkör ez a minket a többiektől megkülönböztető névjegy. Mihăilescu, Vintilă: 2010 *România celor 20 de ani*. In uő.: *Sfârșitul jocului. România celor 20 de ani*. Editura Curtea Veche, București, 2010. (175–195. p.) 191–192. p.

viszonyítási – elsődleges vagy absztrakt – csoport kötelékei, szabályai fontosabbak a törvénynél”².

Ebben a társadalmi-kulturális környezetben a nyilvános értelmezések nagy része ma is szemtől szemben (kis csoportokban) és szóban történik. A múltból és abban egyes vezetők szerepéről kialakított tudás ebben a nyilvánosságban formálódik, ami azt jelenti, hogy érvényes, legitim lesz a narratíva és az ebben megfogalmazott moralitás. Hayden White szerint minden történetiként felfogott narratíva egyben moralizáló is, hiszen e nélkül nincs lezárás, vagyis a jelenre vonatkoztatott, a rendet visszaállító végkifejlet: „a narrativitás... közvetlen kapcsolatban van a moralitással – ha nem éppen annak egy funkciója –, vagyis azzal a vágygal, hogy azonosítsuk a társadalmi rendet a valósággal, amely az általunk elképzelt moralitás egyetlen formája lehet”³. A – bizonyos tapasztalatok szerint – ellentmondásokkal teli, vég nélküli és kaotikus mindennapi élet rendezett formáját, tehát a vallott és vállalt értékekhez való koherens viszonyt csakis elbeszélve lehet megteremteni. A történetet lezárni annyit tesz, mint dramatizálni, és a kialakított konfliktust – morális megrendüléssé, explicit tanulságokká és mobilizáló energiákká konvertálva – feloldani. A nemzet, egy régió, egy lokalitás, de egy vezető személy története is vonatkozik mindez.

Úgy gondolom, hogy a népszolgálat eszméje és gyakorlata olyan kulturális kód szerint szerveződik, amely meghatározza a dramatizálást, tehát a koherencia és a moralitás, tágabb értelemben pedig a valósággal azonosított társadalmi rend termelését. Önkép és világkép fogalmazódik meg így „a körülmények szorításában”, de szigorú dramatikai szabályok szerint, és a legitimitást fenntartó, megerősítő nyilvános helyzetekre, interpretációkra figyelve. D. Lőrincz Józsefnek azt a megállapítását, amely szerint a szocialista korszak ambivalens diskurzusában „az absztrakt, koherens erkölcsi normarendszer a mindennapi életben lágy, szabadon kezelhető normarendszerré vált, amelyet a körülményeknek megfelelően alkalmaznak”⁴, ki kell egészíteni azzal, hogy mindezzel párhuzamosan és a lezárás igényeit kiszolgálva létezett a „retroaktív diskurzus”, vagyis az, amelyet utólag (kisebb-nagyobb erőfeszítésekkel) retroaktívan is érvényesként lehetett megépíteni és elfogadtatni. Nem is volt szükség ehhez semmiféle kollektív amnéziára – csupán arra, hogy az utólagos narrációban az általánosan érvényes rendszervonások (pl.:

² D. Lőrincz József: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2004. 12. p.

³ Whyte, Hayden: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In uő.: *A történelem terhe*. Osiris, Budapest, 1997. (103–142. p.) 125. p.

⁴ D. Lőrincz József: *Az átmenet...* i. m. 86 p.

a vezetők loptak) mellett hangsúlyt kapjanak a relativizáló megfogalmazások (pl. másokat is lopni engedtek, vagy legalábbis: nem csináltak „törvényszéki ügyet” a mások törvényellenes cselekedeteiből).

Egy ideológia egyszerre megjelenítődik/megfogalmazódik a nyilvánosságban, és a cselekedetekben érvényesül. Áttekintésemben, amely csak vázlatos, amely a jelen felől indul, és jórészt a narrációból, nem pedig a cselekmények megfigyeléséből, csupán azok esetleges rekonstrukcióiból meríti építőelemeit, inkább a nyilvánosságban megfogalmazódó, helyet kapó véleményekre támaszkodom.

A népszolgálatot hagyományosnak mondható falusi környezetben vizsgálom – az általános, kijelölt tematika sajátos, helyi megnyilvánulásait, egy három plusz egy évtizedes (mintegy három formális vezetői, majd egy informális vezetői státusban eltöltött évtized) pályát bemutatva.

Előrebocsátom, hogy a vizsgált helyzet sajátossága, hogy sem a vizsgált személy, sem a környezete nem termelt sorozatban írott dokumentumokat a mindennapokban, döntéshelyzetekben, vagy utólag, ezekre reflektálva – nincsenek elemezhető levelezések, naplók, médiaanyagok. A helyszín, a szereplők beleolvadtak a mindennapokba, és nem beszélhetünk arról a szerencsés esetről sem, amely a romániai magyar közéletben/közbeszédben egy-egy kiválasztott településre irányította a figyelmet: hogy olyan jelentős közéleti szereplő, művész származott el innen, akit utólag ünnepeltek, emlékművet-szobrot állítottak emlékének; akik révén a települések felkerültek a romániai magyar kultúra és a kulturális turizmus térképére. Olyan konfliktus, társadalmi torzulás, szennázációs esemény (interetnikai összecsapás, egyke vagy tömeges elvándorlás, ökokatasztrófa) sem történt itt, amely az évtizedek folyamán akár egyszer is felkeltette volna a vezető elit, a pozícióban levő értelmiségiek, az eseményekre lecsapó sajtósok figyelmét.

Igazi átlagos romániai magyar lokalitás a Nyárád-menti, Marosvásárhelytől huszonöt kilométerre fekvő Csíkfalva község a maga öt kis falujával (Csíkfalva, Jobbágyfalva, Nyárádszentmárton, Vadad, Búzaháza), amelyek közül a legnagyobbak, Jobbágyfalvának is csak mintegy hétszáz lakosa van, az összlakosság pedig körülbelül kétezer lélek. Itt él ma nyugdíjasként, szintén nyugdíjas tanítónő feleségével, két gyerekével, unokáival együtt K. D.

Ami a kutató számára ma elérhető, amelyből a múlt feltárul, az a mai, a vizsgálat pillanatában létező oralitás. Éppen ezért nem tudom írott adatokra támaszkodva bizonyítani a forrásait a vizsgált személy mai, nyilvános szóbeli megnyilvánulásaiban hangoztatott és alkotásokban kifejezett értékrendi és morális elemeknek, nem tudom bemutatni a szocializációs folyamatokat.

Emiatt nevezhetem „hagyományosnak mondható falusi környezetnek” a helyszínt, ahol 2004 óta máig etnográfiai módszerekkel (terepmunka folyamán megfigyeléssel és kikérdezéssel) végzek különböző témájú vizsgálatokat. Ennek a tanulmánynak az anyaga is inkább etnográfiai, nem pedig történeti forrásanyag⁵ gyűjtésére és elemzésére épül.

K. D.-vel 2005-ben, egy akkori kutatási program⁶ keretében készült hosszabb, rögzített és leírt, majd egy még kéziratban levő kötetbe⁷ illesztett beszélgetés. De 2004 óta a helyi közösségben végzett tanulmányaim során kiemelt „segítőm”, „bíráló” és „konzulensem” (az antropológiai terepkutatásban ismerős fogalommal: „kulcsadatközlő”). A lokális közelmúltról politikai-közéleti szerepvállalása során felhalmozott tudása a kutató számára, bármilyen témát vizsgál, több szempontból is megkerülhetetlen.

Egyrészt a közösségben is létezik erre vonatkozó elvárás. „Öcsi bácsit⁸ megkérdezte? Öcsi bácsi mit tud, mit mond erről?” Nem lehet más adatközlőkhöz eljutni vagy azok bizalmát megnyerni, ha nem Öcsi bácsitól (az általa közölt információkból, az ő – egyébként közismert, tehát távolról sem újszerűnek ható – interpretációiból) indul ki a kutató. Az idegen, ha kutatónak mondja magát, és nem ismeri Öcsi bácsit, nem működik együtt Öcsi bácsival, akkor hiteltelen, sőt gyanús („Miért jön hozzám, amikor ezt Öcsi bácsi jobban tudja?”).

Másrészt ő is elvárja, hogy akik a hely történelmével, társadalmával, kultúrájával foglalkoznak, azok őt mint ezek helyi ismerőjét, sőt bizonyos mértékben kutatóját és szakértőjét felkeressék: „Engem nem lehet zavarni. Az én kapum mindenki előtt nyitva áll.” Hangoztatja, hogy ő is tanulni szeretne a végzett kutatásokból. Még az is lehetséges, hogy egy-egy eltett újságcikket, kiadványt is elő tud venni, ezzel segítve az érdeklődőt. A helyi tudás megosztásának, specialistáinak jó ismerője: ki milyen pozícióban volt az egykori adminisztrációban és a térszében, tehát ki az, aki adatokat tud erről, ki szer-

⁵ A községi levéltárban végzett kutatásaim a szocializmusnak arra az időszakra vonatkozóan, amikor K. D. volt a párttitkár és néptanácselnök, általános információk sokaságát szolgáltatták (pl. a Néptanács Végrehajtó Bizottságának ülésein elhangzottak, költségvetési kérdések), de a személyekre vonatkozó információk (pl. káderlapok) nem ebben a levéltárban vannak.

⁶ A modernizáció falusi változatai című kutatási program 2005-ben zajlott le Csíkfalva községben, támogató az Arany János Közalapítvány, résztvevők Oláh Sándor és Gagyí József, valamint a Sapientia EMTE marosvásárhelyi Műszaki és Humántudományok Kar Kommunikáció és Közkapcsolatok szak tíz diákja.

⁷ *Az átalakuló Csíkfalva (1945–1989)* című megszerkesztett kézirat.

⁸ K. D. közismert megszólítása-becézése Csíkfalván és környékén, amelyet ő elfogad, és amely az integráltságot mutatja.

vezte a közművelődést, ki ért a kézművességhez, ki farag, ki volt szószóló lakodalmakon, temetéseken.

Harmadrészt valóban és rendszerezetten is sokat tud a községhez tartozó települések közelmúltjáról. Ha helytörténeti előadást kell tartani, akkor őt szólítják fel legelőbb. Az igaz, hogy tudásának nagyobb része „hallomásból” és nem az olvasottakból származik. Nem is származhat, hiszen helytörténeti munkák – az 1989 után oly divatos „monográfiák” – a településekről még nemhogy nem születtek, de az ehhez szükséges anyaggyűjtés és tervezés is nagyon kezdetleges állapotban van. A „hallomás” arra vonatkozik, hogy mindig is szívesen beszélgetett az idősebbekkel, és kíváncsi volt az „öregek tudására”. Az igaz, hogy nem készített rendszeres feljegyzéseket, nem szándékozott tanulmányokat vagy könyvet írni – ebben különbözik más „falusi értelmiségitől”. Nem is tartja magát erre sem alkalmasnak (nem végzett egyetemet), sem felhatalmazottnak: az ő alkotóterülete, önkifejezési formája a népművészet, szűkebben a kapufaragás, citerakészítés.

„... az egy nagyon komoly, ügyes ember volt. Kommunista világ volt, minden, ahogy tudta rendezni, ide is eleget tett, oda is eleget tett. Olyan volt a politikája, ez volt a viselkedése.” Nem a tanulmányom főszereplőjére, hanem annak apjára emlékszik így egy 2014-ben elhunyt kortársa.⁹ Ugyanis K. D. családjának három generációjába tartozó személyek lettek helyi vezetők 1945 után. Nagypapja 1949–1950-ben a búzaházi Ideiglenes Néptanács elnöke, azelőtt, a második világháború utáni átmeneti időszakban ugyanennek a falunak a bírója. Hasonlóságot látok az ő, valamint egy 2005-ben megjelent tanulmányom főhőse, a máréfalvi Csíki Gáspár pályája között.¹⁰ Az apa, aki 1937-ben a szíve választottjával kénytelen volt elszökni a faluból, ugyanis a jövődő apósa nemcsak ellenezte a házasságot, hanem agresszíven lépett fel a jövődő vej ellen, Vajdahunyadon telepedett le feleségével együtt, itt született két fiuk.¹¹ A második bécsi döntés után, 1940 szeptemberében mindnyájan visszatértek a szülőfalujukba, de az ötvenes években elváltak, és az anya a nagyobbik fiúval együtt visszaköltözött Vajdahunyadra. Itt a nagyobbik testvér munkás, majd

⁹ Lásd a jobbágyfalvi B. P.-vel készült interjúsorozatban. Kézirat a szerző tulajdonában.

¹⁰ Lásd: Gagyí József: Tata és társai. A második világháború utáni hatalomváltás, az új vezetők és a közösség egy székelőföldi faluban. In *Autonóm magyarok? Székelőföld változása az ötvenes években*. Szerk. Bárdi Nándor. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2005. 17–63.

¹¹ Az életrajzi adatok a K. D.-val készített interjúból származnak. Kézirat a szerző tulajdonában.

K. D. 2010-ben, otthonában.

temesvári egyetemista, mérnök, temesvári lakos lett, ott is halt meg viszonylag fiatalon.

Az apa 1962-ben lett a Csíkfalvi Néptanács elnöke, majd 1968, a megválasztás után párttitkára is 1972-ig, nyugdíjazásáig. A kisebbik fiú, K. D. 1940 nyarán, nem sokkal a visszaköltözés (vagyis, K. D. emlékei szerint: menekülés) előtt született Vajdahunyadon. Marosvásárhelyen, a Bolyai Farkas Középiskolában érettségizett az ötvenes évek végén, építőipari technikumot végzett, kerámia-gyártást tanult, munkásként dolgozott,

majd apja nyomdokába lépett: 1972-ban lett Csíkfalva község párttitkára, a Néptanács elnöke. Így emlékszik életének erre a fordulatra: „gondoltam, hogy egy-két évet, egye meg a fene, egy fordulatot, és aztán úgy befordultam, hogy 2000-ben jöttem el onnan nyugdíjba”.¹²

Egyrészt ezért tartom bemutatásra, elemzésre, értelmezésre érdemesnek életpályáját: azon kevés magyar helyi vezető közé tartozik, akik a Ceaușescu-korszakban, majd annak bukása után az átmeneti időszak Romániájában is megőrizték pozíciójukat. Másrészt, és ez a fontosabb: K. D. nyugdíjasként, naiv népművészként (fafaragó és citerakészítő) a népszolgálat (és nemzetszolgálat) kódja szerint szervezi egybe/teszi folytonossá régi és mai tevékenységeit, személyiségét. Hamadrészt pedig az első és a második tényező szorosan összefügg: a kialakított narratíva szerint azért lehetett évtizedekig jó vezető, mert ismerte, elfogadta, magára vonatkoztatva hangoztatta és alkalmazta a népszolgálat elveit.

„Falusi” moralitás?

A falu ma is: periféria, az alávetettség, a szűk források világa. Ettől függetlenül, ezek szorításában is az itteni társadalom embereinek fő célja: koherens gyakorlat, érvényes identitás kidolgozása, fenntartása. D. Lőrincz József az ambivalens diskurzus mint személyiségformáló mechanizmus szerepét helyezi előtérbe, nem téve különbséget a szocializmus és a posztiszocializ-

¹² Uo.

mus falusi és városi társadalmi között. Az azonban belátható, hogy egy álvett társadalom saját gyengeségét, kiszolgáltatottságát tudatosítva az ambivalenciát, elhallgatást politikai rendszertől függetlenül ismerte, alkalmazta. Fel se merült ezzel kapcsolatban az inkoherencia, személyiségzavar kérdése.

D. Lőrincz szerint „az ambivalens diskurzus megszabadít az őszinteség, a szókimondás kényszerétől, a következetességtől. Így alakul ki egy olyan személyiség, amely a hétköznapi élet szempontjából mind morálisan, mind pragmatikusan egységes, elfogadható és van értelme”.¹³ A falusi környezetben a szocializáció, az erkölcsi nevelés ma is a saját kis világ (gazdálkodó család, rokonság, szomszédság, település) és a nagy világ (városi iskolázás, munkahely, piac) távolságait, a kapcsolatok lehetséges konfliktusait hangsúlyozza.

A kétfajta/többfajta moralitás és ezek egyeztetése a praktikumban mindig is jellemző volt erre a – túlélő – társadalomra. „Ide is eleget tett, oda is eleget tett” – jellemzi K. D. apjának, hivatali elődjének magatartását a kortárs B. P., és ettől függetlenül vagy éppen ezért is nevezi „komoly, ügyes embernek”: lehetett rá számítani, amikor a helyi érdekeket kellett érvényesíteni, helyi emberek kéréseit kellett megoldani. Akárcsak K. D.-re: hiszen B. P. elmondja, hogy a nyolcvanas évek elején egy évben a Néptanács fennhatósága alá tartozó útmenti sáncok lekasztására kért és kapott engedélyt a Néptanáctól – anélkül, hogy az elosztás formáját előre meghatározták volna. Meg is történt a művelet, és amikor a megszáritott széna elosztására került sor, akkor konfliktus támadt: a Néptanács küldötte „a tulajdonosé a nagyobb rész”, aki dolgozott, az „a munkás erőfeszítésének jutalma a nagyobb rész” elvet szerette volna érvényesíteni. Érdemes a történetet B. P. elmesélésében hosszabban bemutatni:

„Sz. É. volt a Néptanácsnál ilyen, hogy is hívták akkor a néptanácsnál ezt, mezőgazdasági referens, valami ilyesmi. S mondom neki, megcsináltuk a sáncot, a kóstit, s mondom neki, haza kéne hordjuk azt a takarmányt. Le kéne jöjjön, osszuk el. Mert részt adta, úgy hogy behoztuk ide, ami kellett, ide rakták össze, mert a Néptanácsnak volt lova. Hogy legyen a Néptanácsnak is takarmány, a lónak. S el kéne osszuk, s jöjjön le, hogy lássa, hogy melyik karó takarmányt vigyük haza, s a másikat hozzuk ide fel. Azt mondja K. Öcsi, én nem megyek, hanem leküldöm É.-t. Mondom, jó. Hát jön is É. Hát nekije ember, minden harmadik karót kijelöli, P. bácsi, ez a magáé. Mondom, te É. Te ezt a sáncot, ha férfi volnál, lekasztálnád te harmadára? Legyen két rész az enyém, s egy rész a tiéd. Lekasztálnád a takarmányt? Már csak összehordani villával oda míg lesz egy karó. Ki a sáncba, bé a sáncba. Hát de így, s de úgy.

¹³ D. Lőrincz József: *Az átmenet...* i. m. 2004. 86.

Elmegyek fel, mondom Öcsinek, hogy ne mit csinált ez a fehérnép. P. hozzatok fel vagy öt karó kóstot, szúrjátok belé tíz karót, s a többit vigyed haza. Hogy lássa, hogy tíz karó van belészúrva, ez honnét tudja, hogy itt ezen a szekéren tíz karó takarmány van. [...] Így hát, amikor elvittem fel, sok karó lógott ott hátul, mondom É. gyere, mert hoztuk a kóstot. Számold meg, mondom, itt a karókat. P. bácsi jól van, rakják le. Nem vitatkoztam. Megvolt a tíz. Annyit megmondtam, hogy egy kicsit gondolkozzék, mert falusi, faluról költ fel.”¹⁴ Vagyis, ha jól értem ezt az utolsó mondatot: É. is kellett volna ismerje és a gyakorlatban alkalmazza azt a „falusi” moralitást, amelyet K. D. és B. P., az intézményi érdekeket védő É. háta mögött összekacsintva, magukénak vallanak és alkalmaznak.

Utak, árnyékok

K. D. a marosvásárhelyi Bolyai Farkas Középiskola elvégzése után kerámia szakos technikus diplomát szerzett, a jobbágyfalvi téglagyárhoz került, hamarosan megnősült, felesége sepsiszentgyörgyi származású tanítónő. A hatvanas években élte fiatalkorát, huszonkét éves volt, amikor megalakult az öt település közös kollektív gazdasága, huszonnyolc a prágai tavasz, a párizsi diáklázadások, Csehszlovákia inváziója, a megyésítés idején. Ekkor már mindenképpen, de mai álláspontja szerint már gyermekkorában az intellektuális érdeklődés jeleként megpróbálkozott a hangszergyártással: előbb saját hegedűt, majd saját citerát készített. Ez utóbbi sikerült jobban. Megtanult mindkét hangszeren játszani, és az általa gyártott hangszerekkel citerazenekart szervezett. Harminckét éves korában, éppen abban az időben, amikor felmerült, hogy apja helyébe lépjen, párttitkár és polgármester legyen, már volt annyi díszes citerája, hogy más „népművészekkel” közösen helyi kiállításon mutatta be azokat. A kiállítás műsorfüzetében ez olvasható: „K. D. citerái üzenik: küldjétek népdalt a csecsemőket ringató anyák ajkára a gépzene helyett.”

Ezeket a szavakat K. D. fogalmazta. Ez az első általam fellelt dokumentuma annak, hogy ekkor már ismeri a népszolgálat értékeit, fogalmait, diskurzusát. A citerák faragása, a zenélés, a népdal szeretete és a gépzene-től való elfordulás, az anyák, a család értékmegőrző tevékenységre való buzdítása koherens értéksezményre utal.

¹⁴ Lásd a jobbágyfalvi B. P.-vel készült interjúsorozatban. Kézirat a szerző tulajdonában.

Arra a kérdésre tehát, hogy miképpen szocializálódott K. D. a népszolgálatra, csak általános választ tudok fogalmazni. A hatvanas évek, főleg az 1965 utáni liberalizáció és nemzetépítési trend, a népművészet „újrafelfedezése” és az örökségalkotó diskurzus felerősödése, sajátosan pedig az új romániai magyar intézmények megjelenése (A Hét, RTV Magyar Adása) lehettek az általános szocializáló keret. Szűkebb körben pedig tanítói-beszélgetőtársai lehettek a község, környező falvak pedagógusai, felesége kollégái, a települések papjai, akikkel pozíciójától függetlenül mindig nagyon jó kapcsolatban volt, meg név és fontosság szerint leginkább a népművészeti alkotások felügyeletével előbb a Magyar Autonóm, majd Maros Magyar Autonóm Tartományban, meg Maros megyében megbízott képzőművész, animátor szakember: Bandi Dezső.¹⁵

K. D. nagyapja, apja példáján, őket figyelve és esetleg kérdezve tanulta a vezetői pozícióban érvényes és érvényesíthető elveket, erkölcsöket, (ambivalens) diskurzusokat és gyakorlatokat. Voltak azonban olyan munkatársai a vezetésben, akik mellett szintén tanulnia kellett, tanulásra kényszerült. Ezek árnyékában élt a rendszerváltás előtt. Igazából 1989 után teljesedhetett ki a pályája, bár ekkor is rávetült a fajaragásban és a népművészet (és népművész) társadalmi szerepeinek kidolgozásában, megjelenítésében tanítójának számító Bandi Dezső árnyéka.

Az egyik munkatárs: Gálfalvi Ferenc tanító, 1955 és 1977 között néptanács titkár. Azokhoz a falusi vezetőkhez tartozott, akik a szocializmus első, osztályharcos korszakában szocializálódtak, de csak a Sztálin halála utáni időszakban kerültek hatalmi pozícióba. Végzettsége, írni-olvasni tudása miatt is lett hivatalnok azok után a funkcionáriusok után, akik esetleg csak nyolc osztályt végeztek, de akiket ideológiai hűségük miatt kineveztek. Az idősebbek, amikor róla beszélnek, kiemelik azt, hogy igen szép kalligrafikus írása volt – valamint azt, hogy igazából ő volt az, aki a „hivatali tekintélyt és távolságot” tartotta, és nem a községi párttitkár. Ha K. D.-vel ketten mentek az utcán, az emberek neki köszöntek előre, vele próbáltak szóba állni és ügyeket intézni. Ő volt a községben a nagyhangú, esetenként durva, tekintélytartó és tiszteletet követelő hivatalnok. Ő fogalmazta a kéréseket, írta meg a felterjesztéseket. Ő volt az írásbeliségen keresztül megfogalmazódó/ megnyilvánuló törvény és hatalom, a szocialista állam megszemélyesítője.

¹⁵ Tudtommal életpályája nincs még feldolgozva. Animátor-szakirányítóként, a népművészettel foglalkozók támogatójaként igen jelentős ideológusi-szervezői szerepet töltött be a székelyföldi régióban.

Kocsis Gyula 1962-től 1980-ig volt a község településeit egybefogó, Nyárádszentmártonban székelő Termelő Szövetkezet elnöke. A jó mezőgazdasági adottságokkal rendelkező téészt kiemelkedő eredményei miatt, no meg a politikai akarat okán élteésznak nyilvánították, az elnököt bevásáztották a Nagy Nemzetgyűlésbe, ott több cikluson keresztül „a szövetkezeti parasztság képviselője”, és Bukarestben, valamint a régiós központban fontos kapcsolatok révén a téesz kijárója volt.

A kollektív a hatvanas években igyekezett több mellékágazatot is kifejleszteni, ez ideiglenesen munkahelyet jelentett azoknak, akik esetleg elmentek volna a településekről.¹⁶ Ennek ellenére a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a régi kollektív tagok közül is többen az ipari munkahelyekre, bányavidékekre vándoroltak a jobb kereset reményében. Az öt falu egyesített gazdasága azonban a nyolcvanas évekre a korszak viszonyai között fejlett, tagjainak jól fizető gazdasággá alakult. A növénytermesztésben rekord-termeseredményeket értek el, az egész határt mintaszerűen művelték, „úgy nézett ki a határ, mint egy kis kert”.¹⁷ A nagyállattartásban a szakszerű takarmányozás és a fajtafeljavítás a nyolcvanas évekre hozta el a legmagasabb termelékenységet. Ebben jelentős szerepe volt a téesz elnökének. Jobban ismert, jobban megbecsült volt, mint a községi párttitkár és a néptanácselnök, sokkal jelentősebb volt a kapcsolatrendszere, lobbierreje. Adott pillanatban száznál több fizetett alkalmazottja volt a téesznek, tehát az erőforrások (pl. háztáji kerthelyiség) elosztásába, az emberek, családok életébe a téesz elnökének sokkal nagyobb beleszólása volt, mint a politikai-adminisztratív vezetőnek.

Mindez csak fokozódott, és az elvi ellentét kiéleződött a következő téeszelnök, az 1980-tól 1990-ig pozícióban levő Nagy Jenő idején. Ez már a diktatúrának az utolsó szakasza volt, egyre nagyobb megszorításokkal és az erőforrások egyre szigorúbb felügyeletével – vagy legalábbis az erre való törekvéssel. Nagy Jenő traktorista, majd traktorállomás-vezető volt, és a téesz elnökeként nem lett Nagy Nemzetgyűlési képviselő, de a téesz kivételezett helyzetét megtartotta, vagy ha tetszik, növelte. Pékséget, vágóhidat működtettek, a pálinkafőzde is adott volt, 1985-ben a Nyárad egyik holtágában vendéglőt és kempingházakat építettek, és mindezt a megyei főnökkkel való kapcsolatápolásra (azok etetésére-itatására) is jelentős mértékben használták. Ekkor az igazán erős embernek számító téeszelnök mellett,

¹⁶ A Csalóka Zsuzsannával készített beszélgetésből származó adat. Lásd: *Az átalakuló Csikfalva (1945–1989)*. Kézirat a szerző tulajdonában.

¹⁷ Dénes Ferenc megjegyzése – lásd a vele készített beszélgetést *Az átalakuló Csikfalva (1945–1989)* című kéziratban. A szerző tulajdonában.

K. D. emlékei szerint, a polgármester csak végrehajtója volt a fentről jövő utasításoknak: „A mi részünkről, az adminisztráció részéről, így a néptanács részéről, hát az egy katasztrófa, s a tanügyi káderek részéről, egy katasztrófa, nem lehet kibeszélni. Reggel öt órakor istálló programmal kezdtem, ott kellett lenni, hogy lássuk, hogy bejöttek a gondozók, hat órakor mentünk telekonferenciára Nyárádszeredába, a gép és traktorállomáshoz, hét órakor jöttünk vissza, és jártuk a falut, hogy menjenek kalászt szedni, szalma felelősök voltunk, kórfelelősök, hogy a vetés legyen meg idejében, ehhez hasonló. Az iskolás gyermekeket vasárnap a feleségem sorba állította, s mentünk búzakalászt szedni a kombájnok után.”¹⁸

A „közügyek szolgálatában”, a szocialista korszakban eltöltött idő jól kimutathatóan két időszakra bomlik szét K. D. emlékezéseiben. A hatvanas-hetvenes évek (az ötvenes évek terrorja után) a fellendülés időszaka volt: „Aztán meglendült a Nyárádmente, kezdtek építkezni jó keményen, még a második világháború után, a '40-es évek, még jó sok szalmafedeles ház, zsindelyes házak, istállóépületek léteztek az öt faluban, tehát a Nyárádmentén mindenhol. Aztán egyre kezdtek szaporodni a szép köalapú, tégladekú és cseréptetőzetű, elég szép kicsi falusi házak. Azt lehet mondani, hogy a '60-as évek végéig majdnem újból épült minden falu, gyönyörű szép épületek épültek. S akkor a középületek, nagyon érdekes volt. Minden faluban kultúrház, iskola, mindenféle épült.”¹⁹ Maga K. D. is ekkor építkezett: az övé volt az első emeletes lakóház Csíkfalván.

A nyolcvanas évek a hanyatlás időszaka. Bizonytalanná vált az élelemellátás, megnöttek a kötelező szerződések mennyiségei. Minderre megszülettek a válaszreakciók: erkölcsi züllés, lopás, felkészülés a túlélésre: „Aztán a vezetők, azok lopigáltak, úgy ahogy tudtak, mindenki beszerezgette magának, mindenki kellett tartson egy disznót, tyúkot, a húst onnan tartalékkoltuk magunknak, a boltokban nem volt mit keresni, mondom ez megint egy olyan mesének tűnik, hogy ha mondom, úgy kellett én is tartsak egy disznót s egyet beadásra, mert az első számú szerződő az a polgármester kellett legyen, az egyes számú disznó szerződés a primaré kellett legyen. Aztán, hogy én honnan tartom azt a disznót, nem érdekelte senkit, honnan van, de magamnak kellett, mert a családnak nem volt ahonnan húst vegyen, abból szalonna kellett legyen, kolbászt töltöttünk, lesütöttük, csak így éldegéltünk.”²⁰

¹⁸ Részlet a K. D.-vel készült beszélgetésből. Lásd: *Az átalakuló Csíkfalva (1945–1989)* Kézirat a szerző tulajdonában.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

Nehéz helyzet, igazi kritikus időszak volt a diktatúra két utolsó éve. A területrendezési – tulajdonképpen falurombolási – elképzeléseket helyi szinten a néptanácsok kellett volna felügyeljék, végrehajtsák. K. D. idegileg tönkrement, aludni nem tudott, hiszen 1989 januárjától Csíkfalva és Székelyhodos községeket összevonták, Csíkfalva lett a központ, és K. D.-nek két község területén kellett volna az előírt bontásokat, elköltöztetéseket levezényelni. 1988-ban már kijelölték a beépíthető területek határát, és tudni lehetett, hogy a kis falvakat (Vadadot és Búzaházát) le fogják bontani. Ekkor jött a fordulat, 1989. december 22. K. D. azokban a „forradalmi napokban” majdnem végig egyedül volt bent a néptanács székházában, hogy megpróbálja megakadályozni a rombolást. Első pillanattól támogatták ebben a papok és a falvak tekintélyesebb emberei. A legforróbb pillanat az volt, amikor „három részeg” december 22-én délután követelte, hogy az „eldugott” Ceaușescu-képeket és könyveket adja elő. Amikor mindent kinyitogatott és végigmutatott, és nem kerültek elő ezek a tárgyak, a részek továbbálltak. Ez volt az egyetlen veszélyes „forradalmi” pillanat Csíkfalva községben, ahol az új helyzetben, az első gyűléseken a falu képviselői, az értelmiségiek kiálltak K. D. mellett. Igaz, ő is tudta kezelni ezeket a helyzeteket. B. P.-től amikor kérdeztem, hogy nem akarták-e megverni, elhallgatni K. D.-t a változás utáni első időszakban, hiszen azelőtt ő volt a párttitkár, a következő választ kaptam: „Nem, szóltak neki, hogy hallgass, s hallgasson, mikor gyűlést tartott, de Öcsi annál finomabb volt. Ő, egyet intett a fejével, még azt is megnézte, hogy ki mondta, mert az is hozzájárul.”²¹ Majd következett 1990 márciusa, és attól kezdve K. D. pozíciója megszilárdult. Provokáció történt, valaki március 15-e után, a marosvásárhelyi konfliktusok idején felgyújtotta a jobbágyfalvi görögkatolikus/ortodox templomot. Kiszállt a katonaság, az országos román média, kivizsgálás indult, és nem utolsósorban az akkori ideiglenes községi vezetésen múlt, hogy kompromisszum született: hosszan tárgyaltak, és megígérték, hogy a falu újraépíti a templomot. Ettől kezdve két választási cikluson keresztül K. D.-nek nem volt saját nemzedékéből olyan kihívója, aki a választásokon fölébe kerekedett volna. 2000-ben olyan fiatalember győzte le, került a helyére, aki már az 1989 után felnőtté váló nemzedék tagja volt. Mindaddig, egy évtizeden keresztül, ő volt az RMDSZ helyi vezetője, a magyarországi testvérkapcsolatok egyik kezdeményezője, menedzselője, a magyar nemzeti ünnepek (például március 15.) megtartásának helyi főszervezője. 2000-ben, hatvanéves korában nyugdíjba vonult, de igazából ekkor kezdődött a „népe iránti elkötelezettségét”, a népszolgálatot művészi, reprezentatív alkotásokban – leginkább a székelykapukban – tárgyasítító tevékenysége.

²¹ B. P.-vel készített beszélgetések. Kézirat a szerző tulajdonában.

Naiv népművész, fafaragó

K. D. az első székeykaput – a sajátját – 1980-ban állította. A tervezés, a faragás, éppen mert első, kísérleti alkotása volt, majdnem egy évet vett igénybe. Aki segítette, biztatta, felügyelte a munkáját, vagyis aki motiválta és szocializálta, az Bandi Dezső volt.

A tett, hogy a pártitkár-polgármester székeykaput farag, majd állít, igen erős szimbolikus, etnikus töltetet nyert. A község első embere, K. D. és felesége ezzel a nyilvánosságban egyértelműen a székey népművészetet ápolóiként, a székey népi örökség híveiként pozicionálták magukat. Az otthonukat látogatók számára ez eddig is nyilvánvaló volt: a szobákat a feleség által készített (háromszéki, hiszen onnan származott a feleség) varrottasok díszítették, a falon ott voltak a K. D. által faragott hegedűk és citerák, a nagyszoba kályhájának csempéit népi motívumok felhasználásával K. D. tervezte. De a nagyméretű, díszes székeykapu – a faluban elsőként – az utcán arra járó idegenek számára is jelezte a vallott elveket és az ezekből következő gyakorlatot. Amikor 1989 után megerősödött, mondhatni tömegessé lett a magyar-székey identitás elemeinek nyilvános megjelenítésére vonatkozó igény, K. D. tette, funkciójából is adódó ismertségének is köszönhetően,

K. D. székeykapuja.

példaadóvá, modellértékűvé vált, és hivatalban levő, majd utána, nyugdíjas-ként is közmegebecsülésnek örvendő expolgármesterként, vezetőként kérték a véleményét és hallgattak a szavára. Ő pedig azt hangoztatta, hogy a lokális és nemzeti identitás erősítésének eszközeként székelvkapukat kell állítani: a közintézmények elé, az emlékművek mellé, vagy magánemberek háza elé. Hogy jó példával járjon elől, 2000 után egyre több kapu faragását maga vállalta. Előzőleg is hangoztatott elképzelései a község szimbolikus tereinek átforgmálódását eredményezték. 2011-ben már hat helyen: a községközpontban, az elköltöztetett világháborús emlékmű körül kialakított park bejáratánál, valamint szintén a központban levő iskola előtt, meg a nyárádszentmártoni unitárius templom kertjében, a nyárádszentmártoni unitárius parókia előtt, a jobbágyfalvi unitárius parókia előtt, meg a csikfalvi református templom kertjében is áll egy-egy, általa faragott székelvkapu (ez utóbb említettnek az épülő református parókia előtt lesz majd a végleges helye).

A téralakítás, a kapuállítás tettének értelmezéséhez az avatásra írt „kísérőlevéllel” K. D. maga is hozzájárul. Ezeket a leveleket kevésbé a művész, inkább az ideológus fogalmazza. A jelenlevőkhöz, de az utókorhoz is szólnak, K. D. megőrzi őket, és több mindenkinek (így a kutatónak is) megmutatja, egy füzetyszerű kiadványban való megjelenítés ötlete is felmerült. Életelvek, intelmek, tanítások fogalmazódnak meg ezekben. Megírja, hogy kik azok, akik tanácsot adnak neki abban, hogy mi kerüljön fel – időtálló faragásként, szimbólumként – a kapura: „T. Imola kislányunkám azt kérte, legyen rajta madár és virág, T Béluska és a P. fiúcskák, kicsi barátaim, azt kérték, legyen rajta ló és szarvas...”²² Általánosabb összefüggésrendszerbe illeszkedik ez: a faragás mesterségét K. D. saját állítása szerint nem tanulta, ugyanis: „A faragás öregebb, mint én. Én azt hiszem, hogy a korombeli, az apáink, s nagyapáink, mindenki tudott egy annyi, amennyit én. Szerintem ez nem tudás, ez benne van a vérünkbe, tudja a fene, magától jön, én sem tudom, hogy hogy...” Tehát benne, az ő munkájában a múlt (ősök) és a jövő (unokák) felismerik egymást, találkoznak. Az alkotásokban a mitikus (székelv) múlt és az etnicizált táj is megjelenítődik: „Valahol a Bögözerdejében, a Gyűrűsben, a Völgyesben vagy a Hegyesben nőtt [ti. a kapu nyersanyaga – G. J.] itt a szemünk láttán, apáink-nagyapáink szeme láttán. Ez a fa hallotta a reménység madarának napkeleti énekét, hallotta a csodaszarvas énekét a dagadó-holdas, leheletpárás éjszakában, ahol csoportosan belebögik az éjszakába: ez az erdő a miénk is, ERDÉLY a miénk is. És minden évben megjelennek a csillagok

²² Részlet a nyárádszentmártoni unitárius templom kertjében 2007-ben felállított kapu „kísérőleveléből”.

ösvényén, éneklük és bőgik reménységeinket, és továbbállnak.”²³ Az alkotási folyamatot dokumentálják ezek a levelek – meg az alkotó által vallott értékeket: „... a nap és a hold, a hétágú csillagok, a szőlőgerezd és a búzakéve jöttek maguktól, valahonnan messziről, évszázadok messzeségéből, nem tudom honnan, de jöttek. Kész volt a szellemkép, amiből rajz lett, majd faragás.”²⁴

K. D. magát naiv népművésznek nevezi. Ennek ellentmondanak a fenti idézetek, az ezekben foglalt elvek, és ellentmond az a történelemábrázolás, amelyet megvalósít. A népszolgálat pedagógiai elveit vallja: a faragott kapun az évszázados motívumok mellett, azokat mintegy térbe és időbe helyezve ott kell legyen az a „térkép”, amely a jelen és jövő embereit a múltba elvezeti, eligazítja – vagy másképpen, az örökségalkotás szabályai szerint:²⁵ a múltat a jelen és a jövő részévé teszi. Ez az örökségtérkép – például a nyárádszentmártoni unitárius parókia előtti kapu faragott térképe – igen kis területre, a mai községre korlátozódik, ennek múltját, a múlt esszenciális vonásait foglalja össze.

A nyárádszentmártoni unitárius papilak kapujának utca felőli része: Csíkfalva község „történeti térképe”, amit valódi örökségkonstrukcióként, örökségtérképként kezelhetünk.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Lásd Erdősi Péter és Sonkoly Gábor összeállítását: *A kulturális örökség*. L' Harmattan – Atelier Füzetek, Budapest, 2004.

A kapura vésett térkép alján a legfontosabb, „ösi” identitáselem, a Nyárád látható (meg van adva a hossza is: 75 km – ez a teljes Nyárád-mente). Fölötte már a történelem, mítosz, mai turizmus ábrázolása egybefonódik: a kétezer éves Traianus útja (a mikhási római castrumhoz vezető egykori római hadi út, a felirat szerint Kr. után 105) egyben Tündér Ilona útja is (ismert, Orbán Balázs által közölt népmonda), vagy Só útja (egy mai turisztikai zöld-út projekt által bevezetett megnevezés). A térképen a legtávolabbi földrajzi pont: a Bekecs tető (1080 m), az időben legtávolabbiak pedig: a Bekecs alatt Kada őszvezér tanyája Kr. u. 100, meg a mai két falu között: Szilamér őszvezér tanyája, szintén Kr. u. 100. Rákerült még a térképre Körtvélyes, Keveháza és Bögözháza, mindhárom 1241-ben pusztult el. Végül történetileg a mához legközelebbi esemény: 1661, amikor a nyárádszentmártoni, akkor már unitárius templomot „Ali basa felégettette, 1667 Tot Istvan kijavíttatta kazettás tető-mennyezet”. Látható még az unitárius egyházközség tagjai két lakhelyének neve (Csíkfalva, Nyárádszentmárton), meg a tengerszint feletti magasság: 370 méter.

A jobbágyfalvi unitárius papilak előtt felállított kapun az unitárius jelképek mellett (pl. kehely) ott vannak a székely-magyar mítoszselemek: csodaszarvas, Csaba királyfi.

A kapufaragó célja ez esetben is ugyanaz, mint a már bemutatott kapu esetében: a székely-magyar identitás jelzése, egy másfél évezredes lét mítoszának megjelenítése. Ugyanaz a motívum egyszerre, szinkronban jelentheti

Csaba királyfi és vitézei a jobbágyfalvi papilak előtt álló székelykapun.

a népi ábrázolás hagyományos voltát (varrottasok, fa- és kőfaragások szarvasmotívuma, a megjelenítés egyik formája, amikor a napot vagy a holdat szarva között hozza) és ősmagyar eredetmondát (a hétágú, magyar csillagok között vágató csodaszarvas). Igazi örökségalkotás ez: arra a kérdésre ad választ, hogy mi az, ami a „nép lelke legmélyén” ott kell hogy legyen, ami esszenciálisan legfontosabb,²⁶ ami el nem felejthető.

2011 nyarán Csíkfalva magyarországi testvérközségében, Rábakecölön kulturális központot avattak. Hivatalos volt az ünnepélyre a csíkfalvi küldöttség is, és úgy döntöttek, hogy K. D erre az alkalomra faragjon ajándékba egy nagyméretű fa homlokzati táblát az avatandó, a falu színész szülöttjéről elnevezett Soós Imre Kulturális Központ számára. A mintegy négy méter hosszú, egy méter széles vastag tölgyfa tábla a néven kívül néhány székely-magyar népi motívumot is tartalmazott, például K. D. egyik kedvencét, a csőrében ágat/bogyót tartó kismadarat. A „kísérőlevél”-ben a két község magyar–magyar kapcsolatát, de az ősszmagyars „szeretet kelesztette áldozati kenyér” elképzelt bűvös hatását is igen hatásos és jellemző vízióban fogalmazza meg K. D.: „És nézzétek a csőrében bogyót hozó madarat: a szeretet jelképe. Ha kicsik is ezek a madarak, annál nagyobb a szeretet és a reménység bennük, mert a kovászból is csak egy kicsi, egy csipetnyi kell, és megkeleszt egy egész teknyő tészta. Eme ünnepi pillanat is legyen a testvéri szeretet keltető kovása, hogy a világ 15 millió magyarja egy nagy-nagy vert hajú kenyérré formálódjon, amelyből mindannyiunknak jusson az együvértartozás finom falatából.” Nem akarja, nem tudja kihagyni az életműve és népszolgálat részeként számot tartott kedves tárgyának, a székelykapunak, a székelykapu-állításnak az említését sem. Alapvető kérdést állít középpontba – hogyan kötheti, köti össze a székelykapu-állítás mint örökségalkotási tett az egyébként a világban szétszóródott, de közösségi (vagy éppen családi) házuk elé a grandiózus elképzelés szerint mindenütt székelykapukat állító magyarokat: „Ezer meg ezer székelykapu álljon a világ minden táján nyitva, és legyenek a 15 millió magyar együvértartozásának őrei, legyenek a testvéri szeretet összetartozó pillérei...”

Ez ma a hetven évet betöltött, igen aktív K. D. víziója (küldetésnyilatkozata). A népszolgálat számára: ennek a legfontosabb etnikus közjónak, a magyarok testvéri szeretetének, a nemzeti egybetartozásnak a fenntartása. Nem személyes érdek, hanem ez készletti arra, hogy újabb és újabb munkákat vállaljon. Így volt ez egykor, a szocialista korszakban is, amikor

²⁶ Az esszencializmus és epochalizmus kérdéseiről lásd Geertz, Clifford: A forradalom után: a nacionalizmus sorsa az új államokban. In uő.: *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 104–125. p.

a közigazgatásban dolgozott: „A közigazgatás egy nehéz és pénztelen, egy nehéz feladat. Se éjjele, se nappala, kicsi fizetése... a nép szolgálatába álltunk, minimális bérrel, de éppen csak éppen bérrel életünkön keresztül.”²⁷ Így van ez ma is, amikor művészi tehetségét használva próbál a (papokkal, más helyi vezetőkkel közös) népnevelési, szimbolikus székely-magyar lokális identitás- és tértermelési elképzeléseknek megfelelni, technikákat működtetni. Számára az életpálya koherenciája megkérdőjelezhetetlen. Az, hogy 1989 után is vezető maradt, azt mutatja számára, hogy ezt az elvet és gyakorlatot (tulajdonképpen: ambivalens diskurzusának sikerességét) mások is elismerték, és az ő ezzel keretezett tevékenységét elfogadták. K. D., az egykori párttitkár és néptanácselnök, majd polgármester, majd „naiv fafaragó” és ideológus esetében ma már a lokalitás tagjai nem a párttitkára gondolnak, hanem úgy viszonyulnak hozzá, mint az új korszak első évtizedének polgármesteréhez, de még inkább a második évtized szimbolikus helyszínének létrehozását megálmodó és megvalósító leaderéhez és álmait megformálni tudó művészhez.

A népszolgálat: cselekvésvezérlő, moralizáló narratíva

K. D. a hatvanas évekről, kora felnőttkorától folyamatosan érvényes értékszemléletre lelt a népszolgálatban.

1989 előtt ellenőrizték ezt az ideológiát és a gyakorlatot (a propagandába beillesztés vagy elhallgattatás volt a sorsa), 1989 után monopóliumot kapott, sőt az örökségalkotást dominálja (múltszemlélet, ősmúlt, esszencialista vonások; magyar identitásépítés „székely” elemei; székelykapu, népi fafaragás) ebben a környezetben.

Fiatal korában K. D. jól választott, amikor faragni kezdett, és amikor ezt a népszolgálat eszméjéhez kötötte. Ez biztosítja ma számára a visszatekintő, ebből építkező személyiség koherenciáját, meg a közösségben szilárd leaderszerepet, és nem utolsósorban: terveket, célokat a közeljövőre. Ha nem így dönt, egy lenne az idős, a szocialista korszakban funkciót viselő, de ma elnémult, közösségükben a lider szerepét elvesztő, leginkább az anyagiakra és nem a szellemi értékekre koncentráló falusi nyugdíjasok közül. A népszolgálat eszméje és gyakorlata számára olyan cselekvésvezérlő, moralizáló narratíva, amelyik ma is kijelöli a napi és távlati célokat, és fenntartja az elitpozíciót, a kiemelt figyelmet és megbecsülést.

²⁷ Lásd a K. D.-vel készített interjúban. *Az átalakuló Csíkfalva 1945–1989* című kézirat, a szerző tulajdonában.

A Népszolgálat, a Szolgálat és a Nép között

HORVÁTH ÁGNES

„Mert ugyanaz a gondolkodás és a létezés”

Parmenidész, 3. töredék

„Fegyvert és férfit éneklek, aki Trója partjaitól elsőként
jött a sorstól menekülve Itáliába, és pedig a laviniumi par-
tokhoz, ő az istenek hatalmából sokat hánykolódott mind
a földeken, és mind a mélységben is”

Vergilius, *Aeneas*, Kartal Zsuzsa fordítása

Ha a népszolgálat kifejezés tartalmát vizsgáljuk, akkor szembetűnik, hogy minden bizonnyal egy felvilágosodás korabeli gondolattal van dolgunk. Három okunk is van erre a feltételezésre: először, mert a fogalom nélkülözi a viszonyosságot; másodsor, mert általános; harmadszor, mert alárendelődést feltételez. Mindezek a karakterjegyek a felvilágosodás rendszerében mozognak, amely átvette és világi közegbe helyezte az addigi vallásos szemléletmódot.¹ Ebből a rendszerből nőtt ki egy úgymond racionális és érdekközpontú politikai rendszer, amely, úgy tűnt, az érdek szabadságára és a szabad akaratra épült – később demokráciának nevezték –, és amelyet a jog szabályoz. A legjobb politikai gondolkodók számára (például Tocqueville vagy Max Weber)² a modern politikával kapcsolatban sem a racionalitás, sem az érdekközpontúság nem tűnt meggyőzőnek. Sokkal fontosabbnak tartották az érzelmek, a szenvedélyek, a benyomások hatását. Ezt a gondolatmenetet folytatva magam is úgy érvelek, hogy a népszolgálat eszméje érzelmekkel fűtött érdekrendszer, mely messze nem fedi mindazokat az elvárásokat, amelyeket egy nemes eszmétől várnánk. Pedig magában hordozza a jóindulat, a személyes érdeken való felülemelkedés és a hűség archaikus politikai topozsait – ezek azonban eltorzítva jelennek meg benne. A következmény, hogy a két szóból álló kategóriának, nép/szolgálat sem az első, sem a második

¹ Ennek a szabadkőműves változatát írja meg Assmann, Jan: *Religio Duplex. How the Enlightenment Reinvented Egyptian Religion*. Polity, Cambridge, 2014.

² Tocqueville, Alexis de: *The Ancien Régime and the French Revolution*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011; Weber, Max: *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. University of California Press, Berkeley, 1978.

tagja nem áll meg. A népet elvonatkoztatja egyetlen éltető lényegétől, a valóságtól, a szolgáltatást pedig öncélúvá teszi ahelyett, hogy a kapcsolatok összetartó kölcsönösségébe helyezné.³ Szemmel láthatóan e szót használva légtérben forgunk, amely nem kötődik semmilyen konkrétumhoz, és nem lokalizálható. Antropológiai fogalommal élve, ez egy 'trickster' kategória.⁴ Ezt egy csiki ember még manapság is – amikor azt gondolhatnánk, hogy minden eszme a helyére került és megkapta a nevét, a formáját és a közegét, amely kihordozza, és így megfogalmazhatóvá válik – így látja: „Most olyan a világot élünk, hogy senki nincsen reautalva senkire. Ma mindenki valahogy magának megél, vagy úgy es lehetne mondani, hogy ma mindenki csak magának él. Magányos lett az ember, s ahogy nézem a világ folyását, még csak ezután lesz egyre magányosabb”.⁵ A normálisnak ez az elvesztése nem egy elvont kategória, a valóság semmi más egyebet és egyben mindent jelent, ami valódi baráti kapcsolatot, függőséget jelent a közösségtől a társadalomban. Egymás iránti jóindulat és bizalom teremt politikát és államot, művészetet és vallást, de ezt nem készen kapjuk – mindenkinek meg kell tanulnia a mással való törődést, ennek pedig az önmagával való megbékélés a kiindulópontja. Egyfajta közösségi egyén (figyeljünk a szóra, mert a magyar nyelv segíthet a megértésben – egyén: az egy nem az elválasztott, hanem egység: egyszeri és egész és befejezett, nem szétválasztott vagy elválasztott, se nem része valaminek, hanem önmagában maga a közösség és minden más, ami a valóság teljessége) nem a közösségtől való elválást, de kiválást fejez ki, ami minőséget nyújt.⁶ Mindez erőt ad és az erő szépséget kölcsönöz a tetteknek és azoknak a személyeknek is, akik elérték, hogy rendelkezzenek vele, akik kiválónak váltak.⁷ Én tehát a magam egyetemességével a világegyetemet teljesítem be vagy jelentem, ezért van az, hogy minden gondolatom és cselekedetem ott visszhangzik, ezzel veszek részt a teljességben, amely éppen annyira valódi, mint én vagyok, azaz kiválóságom a magam közösségéé, a közösségem birtoka. Ez nem csupán absztrakció, hanem a magyar nyelv ősiségé-

³ Koselleck, Reinhart: *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Berg, Oxford, 1988.

⁴ Lásd Horváth Ágnes: *Mythology and the Trickster*. In: Alexander Wöll – Harald Wydra (szerk.): *Democracy and Myth in Russia and Eastern Europe*. Routledge, London, 2008; Radin, Paul: *The Trickster: A Study in American Indian Mythology*. Philosophical Library, New York, 1956.

⁵ Tánczos Vilmos: *Elejtett szavak. Egy csiki székely ember nyelve és világképe*. Csíkszereda, Bookart, 2008, 195.o.

⁶ Ennek fundamentálintropológiai kifejtésére lásd Huizinga, Johan: *Homo Ludens: A Study of the Play Element in Culture*. Beaker Press, Boston, 1970.

⁷ Erről lásd Lőrincz D. József írását ebben a kötetben.

nek a bizonyítéka, hiszen még ma is kifejezhető segítségével a teljes ember archaikus beállítottsága, aki erejének teljességében boldog: „Az ember csak akkor boldog, ha valamit tenni tud, ha valamit meg tud mutatni”.⁸

Amellett, hogy ezek a szavak Platónt idézik, tehát több ezer évesek, térben is messze vannak a népszolgálat eszméjétől és kognitív rábeszélő erejétől. Az idő és a tér nincs kizökkenve és (szerencsére) még senki sem kívánja helyretolni azt. Továbbá, mind az öröm érzete, mind annak az iránya meghatározott és precíz: a személyes kiválóság, erre irányul a virtus. Ki kell válni és meg kell mutatni önmagad és képességeid, amelyeknek nemeseknek kell lenniük – másként hogyan is lehetnél jó szándékú a közösségeddel, amely e barátságos nemesség nélkül nem fogadja el a ki-válót. Még tovább menve, ha felidézzük az egészség szavunkat, akkor is pontosan előttünk van a teljes ember, aki egészséges,⁹ azaz nincs megtörve, egyénisége teljes egészet alkot a szervezetével és a környezetével, egyrészt képes uralkodni a szervei állapotán, másrészt képes maga felé irányítani a külvilági hatásokat: egyszerűen, örömmel élő ember ott, ahol mindenki hozzá hasonlóan bízik a saját erejében. Valamikor filozófia épült olyan szavakra, mint az öröm, a boldogság, a barátságosság mint a világegyetem mozgatórugóira, jóval visszanyúlva a felvilágosodás korából az antikvitásba – nem is beszélve a preszókratikus Empedoklészről.¹⁰ Még Arisztotelész is így fogalmazta meg a politikát, és magának a szónak a gyökere (*philia* – a szeretettel teli) is ezt jelenti. Homérosznál és Hésziodosznál is megjelenik a barátságosság és a kedvesség, a szeretettel teli (*philos*), mint intézményi és társadalmi valóság, ahol mindenki elsősorban és mindig önmagára számít. A szónak van azonban egy másik érzelmi összetevője, a birtoklás érzete. Talán azért, mert a magyar *fiam* szóhoz hasonlóan a *philia* tartalmazza a birtoklás érzetét is (ahogy az olasz is *filio*-t mond), azaz az én családom tagjai, a magam konkrét valóságában felelősen rend-elkezem, birtoklom a barátságosságot, az egyenességet, a bizalmat és a törődést. Enyém, mert ismerem, magam neveltem, az én házamhoz tartozik, a bennem megjelenített rendhez tartozik. Ezért úgy szeretem őt, ahogy az életemet, vele egyesül a gondolkodásom, az érzelmeim ismerik és elfogadják őt. Az ókori görög politikát nem is lehet a *philia* fogalma (amely mindig konkrét és viszonyosságban él) nélkül leírni. Megbízhatóság, odaadó szeretet,

⁸ Tánczos Vilmos: *Elejtett szavak...* i. m. 166. p.

⁹ Az angol *health* szó, amely etimológiailag a *whole*, „teljes” szóból ered, ugyanezt fejezi ki.

¹⁰ McKirahan, Richard D.: *Philosophy Before Socrates: An Introduction with Texts and Commentary*. Hackett, Cambridge, 2010.

igazságosság azok a tulajdonságok, amelyek soha nem elvártak vagy éppen készen kaptak, de mindig és állandóan próbákon mennek át, próbákon, amelyeken túl kell esni. „A lehető legjobbra kell válni és maradni mindaddig, amíg csak élsz”,¹¹ mert „mindnyájunkban háború folyik önmagunk ellen”.¹² Itt csak az válik szeretetre méltóvá és a közösség tagjává, aki kiválónak vált az önzetlenségben, erényekre tett szert kitartó erőfeszítésekkel a lelki nemes-ségben és a mások iránti hűségben. Ezért van az, hogy a plátói dialógusokban minden szereplő konkrét jellem, artikulált személyiségek, akik önma-guk konfirmációjáért tesznek erőfeszítéseket, amikor az igazságot keresik. Ők se általánosságokról, se egyetemességekről nem beszélnek, de politikáról, államformáról, jogról és rendről, isteni tulajdonságokról, történelemről, csil-lagászatról, matematikáról, tudományról tárgyalnak – mint valóságról, ame-lyet ők hódítottak meg, hoztak létre: belőlök származott. Náluk a valóságnak súlya van; pontos, körülhatárolt és helyhez kötött jelentősége, erre kell vágy-nia és ezt kell mindenáron elérnie minden embernek. Csak akkor válik igazzá, ha meghódítja és magába integrálja a valóságot. Odüsszeusz nem azért hajó-zik, hogy tapasztalatokra tegyen szert, hanem azért, mert a túlvilági erők elra-gadták, és addig kell utaznia, amíg úrrá nem tud lenni rajtuk, amíg vissza nem tud térni a mindennapokba, a szigetére, a feleségéhez, a fiához, a saját otthonához.¹³ „Hoc opus, hic labor est”, ahogy Aeneas mondja Vergilius által, *ez a feladat, ez az igazi megpróbáltatás*, megtalálni az utadat a *semmi* biro-dalmából, a túlvilági hatalmaktól az élethez: oda, ahova az emlékeid kötnek, a környezethez, amely felnevelt és oktatott. Ez a valóság, amely nélkül nincs létezés, nincs érvényes politika, állam vagy közösség – de semmilyen objek-tum és eszme sem, mivel csak ez kötődik a barátságossághoz, a lét örömé-hez. Ez nem elvont kategória, hanem éppen az elvont kategóriák mögöttisége, azaz mindenhol van és mindig felidézhető, csak a konkrétságnak kell betel-jesednie: mert a létező csak akkor valódi, ha teljes: átfogható, birtokolható és megérthető a maga mindenre kiterjedő adakozó jóindulatában.¹⁴

¹¹ Platón: *Törvények*, 706d. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

¹² Uo. 645d.

¹³ A konkrétumról és annak konfirmációjáról Odüsszeusz figurája kapcsán lásd Hor-váth Ágnes előadását: *A migráció élettélménye: Vándorlás, zárándoklat, liminali-tás*. Műhelyszeminárium, MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2014. szeptember 23. [De hol van ennnnek a szövege v. bármely forrásanyaga?]

¹⁴ Virgil: *The Aeneid*. Harper Press, London, 2013. [A ZÁRÓJELES I TÉNYLEG KELL?] Ve(i)rgil(ius) Aeneas (görögül Αἰνείας; Aineias; latinul Aeneas) a nagy latin szépirodalom furcsa remeke, mert jóllehet Homéroszt idézi a történet felveze-tése, mégis egy küldetéstől elhivatott figurát vezet végig Ázsiából Európába, hogy

De éppen ez a valóságosság látszik elveszni a hellenisztikus korról, amikor az égei görögök elveszítik politikai önállóságukat és beolvadnak Nagy Sándor birodalmába. Paradox módon amikor elvész a valóság, akkor sikerül azt eszmeileg megfogalmazni, ahogy ezt Arisztotelésznél is látjuk, aki éppen ekkor fogalmazza meg a politika meghatározását és dolgozza ki az állam elméleti rendszerét.¹⁵ Nála a politika és a nép (*démosz*) fogalma érintetlenül marad fenn még akkor is, amikor annak konkrétsága és élő volta már felolvadt a hellenisztikus univerzalizálásban, mintha csak igazolni akarná Platón *eidos*elméletét a formákról, amelyek függetlenek még azoktól a tárgyaktól is, amelyeket maguk neveztek meg. Hiába állt a delphoi templomon az a felirat, hogy „Ismerd meg önmagad”, ha a világ már kifordult magából, nem lehetett ismerősnek vagy megismerhetőnek nevezni. Ez a delphoi felirat, mely az ókori világ spirituális központjában, az „ókori világ köldökén”, a templom bejáratánál állott, nem egy általános identitást nevez meg, hanem a konkrét személyiséghez köti jóslatainak sikerét. Vagyis csak akkor hallod és érted meg a másvilág sugallatait, ha magadat a magad életében is érted és ismered. Kapcsolataid étellel töltődnek fel, azaz szereteten és megértésen alapulnak, amelyek megpróbáltatások útján vezetnek az önkiteljesedéshez, a barátsághoz és a derűhöz: a közösség valójában egy másik énem, én és ő egy szervezetet alkotunk, olyan, mint a végtagjaim, vagy az intellektusom, vagy az érzelmeim, együttműködve érjük el a közös célt, hogy életünk barátságban és egymás iránti jóakarattal teljen. Itt mindenki odafigyel a másikra, se szólni, se figyelmeztetni nem kell az együttműködésre. Platón több dialógusában is foglalkozik a „Gnothi seauton”, az „Ismerd meg önmagad” témájával, a *Kharmidész*től a *Törvények*ig, de talán a legplasztikusabban a *Philébosz*-ban fejezte ki azt, hogy mindaddig semmit nem tudunk, amíg önmagunkat nem értjük, amíg határainkat és életünket nem éljük valóságosan. Mindaddig hasznavehetetlenek vagyunk a közösség és az istenek számára, amíg belátással és mértékkel nem rendelkezünk.¹⁶

birodalmat alapítson. Ez – bármilyen önmagán túlmutató küldetés, mint a birodalomalapítás – idegen Homérosztól és a perzsa háborúk előtti görögöktől.

¹⁵ Hasonló paradoxon Arisztotelész egy megállapítása a vákuumról, mondván, hogy az üresség abszurdum és elfogadhatatlan, mert tagadja az isten(ek) létét. Ez akkor hangzott el, amikor az üresség egyre inkább kezdte betölteni a görögök gondolkozásmódját, a szofista nihilizmus első térnyerése idején. Lásd Franklin, James: *An Aristotelian Realist Philosophy of Mathematics. Mathematics as the Science of Quantity and Structure*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014.

¹⁶ Platón: *Philébosz*, 48c-51e. [Hol van az adat?]

De időszámításunk körül a barátság – politika – konkrétság görög-római toposza már teljesen kiürült, és a hellenizmuson keresztül új házasságot kötött az érdekekért. A hatásgyakorlás, a térnyerés, a birodalomépítés, a terjeszkedés lép a konkrét, személyekre szabott, érdemeken és virtuson alapuló közösség/nép fogalmának a helyére, amely mindig a harmónia felé törekedett, de konkrétan az egyéneken keresztül, szülői és baráti odaadást gyakorolva. Ennek az individuális közösségnek pontosan az ellenkezője kezdett most kialakulni: a közösségi individualitás, amely már az egyetemes barátságra törekedett, és nem a személyesre. (Természetesen az előbbi sem azt jelentette, hogy mindenki barátja lehet a másoknak, hiszen nagyon is szelektív ez a barátság: azon alapul, hogy az elvek tekintetében hasonlóak vagytok.) Azaz itt univerzalitás és általánosság van, amely se nem kölcsönös, se nem konkrét, és így nem is valóságos. Talán ez volt a kezdete a modernségnek, mert a technicizált és instrumentalizált hatásnyerés mindenkinek elvette a kedvét, hogy meghitt barátságokat kössön. Sem a bizalom, sem a virtus nem termett többé gyümölcsöket, csupán az elvbarátság. Plautus mondása, „az ember az embernek farkasa” (*lupus est homo homini*), nemcsak egy komikus szófordulat, hanem azt is jelezte, hogy új kozmológiai minták és érzelmek váltották fel a régiakat, hogy ekkorra már a világ határai kitágultak, és a befolyásolásuk is határtalanná vált: mindez pedig a birodalmak korával társadalmi és gazdasági gépezetté nőtt.

Gyarmatosító szenvedélyes érdekek

Bár a „szenvedélyes érdekek” kifejezést Gabriel Tarde (1902) használja a felvilágosodásra utalva, mi helyénvalónak tartjuk már sokkal korábbra is alkalmazni, mert már időszámításunk kezdete mentális korszakváltás volt, ugyanis elhagyta mind a különbségtétel, mind az ítélőképesség erényeit éppen úgy, ahogy később a felvilágosodás is.¹⁷ Ekkor már az érzelmek ige-
nis érdekeket szolgálnak: a szeretet, a megértés, a remény, az áldozat stb. egyetemes kategóriák lettek, amelyek egy hódító, gyarmatosító elvrendszer terjeszkedésének és haladásának az eszközrendszerét kezdték jelenteni. A felvilágosodás itt már csak azt a változást jelentette, hogy mindehhez nem a Hit, hanem az Ész szót kezdte el használni. Erre a legfőbb bizonyítékot

¹⁷ Tarde ezen munkáját Bruno Latour társszerzőként publikálva tette ismertté: Latour, Bruno – Lépinay, Vincent A.: *L'économie, science des intérêts passionnés: Introduction à l'anthropologie économique de Gabriel Tarde*. Découverte, Paris, 2008.

éppen a *népszolgálat* felvilágosodásbeli eszméje adja, amely magával hozta az ókort felváltó középkorból annak összes vallásos attribútumát: önfeladás, önfeláldozás, általánosság és egyetemesség, technikai eszköztár, feltétel nélküli alárendelődés. Mindazt, amit később Nietzsche életidegennek nevezett, és ami közel van azokhoz az életélményekhez, amelyeket az antropológia liminalitásnak nevez.¹⁸ A felvilágosodás automatizmusokban gondolkodott, mert életismeret helyett (amely individuumokra van bízva) már átfogó rendszereket teremtett, amelyek nélkülözték a személyes megismerést. A felvilágosodás társadalmi és kulturális értelmezései hatékony automatizmusok voltak (demokráciának, emberi jogoknak, állami önállóságnak, egyenlőségnek, nemzetiségnek, szabadságnak, közérdeknek, racionalizmusnak stb. nevezve ezeket), mivel nélkülözik az eleven emberi belátást és értékítéletet. Ehelyett rögtönzéseken és aggálytalan hatáskeresésen alapulnak, ami rendkívüli gyors terjedésük egyik titka is volt.¹⁹

Az a klasszikus ókori felfogás, amely a közösség tagjai közötti konkrét barátságot tartotta politikának, teljesen eltűnt, helyette egy egészen másféle alakulat lépett: a gyarmatosító érdekeké. Az érdek különös kategória, legjobban az angol fordítás érteti meg jelentését. *Érdek, interest*, ami egyszerűen csak annyit jelent, mint a latin eredete: *inter essere*, azaz valami közöttség. Két érzelem közötti állapot: az érdek a csatornában folyó víz, mely mindkét partot mossa. Így lehet, hogy az érdek közömbös, attól függően alakul át, hogy melyik parthoz csapódnak jobban az [áramlat és hullám szinonimák volnának?]áramlatok. És pontosan ez az, amit mi magunk is kifejeztünk a „népszolgálat” kapcsán: egy köztesség állapota. A népszolgálat érzelmi érdekkapcsolat, amely sem a valóságot nem szolgálja, sem az egyén kiteljesedését, ehelyett fiktív elvonatkoztatás az üresség betöltésére. Üresség nemcsak objektíven, de szubjektíven is, mint ahogy az érdekek, amelyek a modern gazdaság építőkövei, objektívek ugyan, de mindig érzelmekből épülnek, a szerzés és a terjeszkedés szenvedélyeiből. Ezeknek a minősége nyilvánvalóan nem minőség többé, azaz nem azonos a barátságossággal, hanem annak ellentéte, pusztítás és agresszió, így a valósággal ellentétesek, és így ezek az érzelmi impulzusok nem is létezhetnének. A szerzés érdeke egy érzelemvilág, a szenvedélyek közege, amely külső hatásokra épül, külső befolyásokkal irányítható és vezérelhető. Abban a pillanatban, ahogy az

¹⁸ Turner, Victor: *Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage*. In: *The Forest of Symbols*. Cornell, University Press, New York, 1967.

¹⁹ Israel, Jonathan: *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity, 1650--1750*. Oxford University Press, Oxford, 2001.

emberi szívhez és értelemhez megtalálja az utat, az érdekek az emberé magáévá válnak, karakterekké. Ahogy a középkornak és az ókornak is megvannak a személyiségtipusai, úgy a felvilágosodásnak és a modern kornak is, amely olyan térnyerésre törekszik, amely elszemélytelenít, így egyszerre gyarmatosítja és gyámolítja a hódítottat. Ez már jellemnek is nehezen nevezhető, olyannyira homályos, szétfolyó és rejtett a szerzés eme lényege. Ha az érdeket egy mechanikus és előre kiszámított érdekrendszerrel mozgatják, akkor az emberi teljesség is hasonló mechanizmusokra korlátozódik, és maga az egyén szűnik meg – mert megszűnik a világgal való azonossága.

A hasonló szituációk egyáltalán nem hipotetikusak, de Albert Hirschman²⁰ szerint kifejezett politikai célja is válhatna, ahogy ez megtörtént a politikai diskurzusokkal közvetlenül a kapitalizmus kiteljesedése előtt. Az ilyen és hasonló kivetítésekhez Hirschman szerint a feltétel a véget nem érő vallási és polgárháborúk voltak, amelyek a 16. és a 17. századot uralták és hozzájárultak ahhoz, amit Reinhardt Koselleck a „modern kor patogenézisének” nevezett.²¹ Így történhetett meg, hogy egy előre kiszámított forma, amely természetes úton soha nem jött volna létre, úgy jelent meg, mintha megoldás lehetne egy megoldhatatlannak tűnő vallási és gazdasági válságra. Ez ráadásul tökéletesen rimelt Descartes és Newton filozófiájára is és arra a mechanikus világképre, amit propagáltak.²² Azaz, ha az élő világ lényege egy mechanizmus, akkor ezt fedezzük fel, és terjesszük szét a mechanizálódást minden előre, így pedig csatlakoztatjuk a válságok által kizsigerelt összevisszaságot egy jól olajozott gépezethez – csupán a rendszer objektív igazsága vár felfedezésre, hogy ez kinek is az érdeke. Ez volt az individualizmus kialakulásának a kora, amelyben mindenki egyéni szerzési érdeke össze lett kapcsolva az államával.

De azóta bebizonyosodott, hogy a felkínált megoldás túlságosan drága gyógyszer volt. Az objektív érdekekre való hivatkozás bezárja az embert a maga mechanikus és számító automatizmusába, eszközzé merevíti, és abba a bizonyos weberi „vasketrecbe” szorítva tönkreteszi a társadalom érzékeny szövetét. Az emberi közösség soha nem volt és soha nem is lesz csupán a tagjainak azon összessége, amelyet az objektív érdekek irányítanak, hiszen maga a fogalom – érdek = inter-essere (köztesség) – nem is áll meg önállóan, hiszen liminalitást fejez ki, ahelyett hogy a szóval a rendet vagy a teljességet jelezné. Hanem mindig egy konkrét és történelmileg egyedülálló egység,

²⁰ Hirschman, Albert O.: *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton University Press, Princeton, 1977.

²¹ Koselleck, Reinhart: *Critique...* i. m.

²² Horváth Ágnes: *Modernism and Charisma*. Palgrave, Basingstoke, 2013.

amelyet a közösség tagjai életnek, a maguk emberi teljességével, megértéssel és segítséssel. Egymást elismerni és a jobbak vezetését elismerni nem utópia, éppen ellenkezőleg, a kezdete minden közösségnek – és ha ez mégis hiányzik, akkor egyben a halála is. Ezt a halált látjuk megjelenni a liminalitás,²³ vagyis a köztesség állapotában. A liminalitás vagy az egész közösség eltűnéséhez vezet, vagy egy alacsony kulturális szintű továbbéléshez, ahol az erőszak és az ellenségeskedés járványként terjed a közösségen belül, addig feszítve azt, amíg a társadalom szét nem esik vagy szét nem szóródik. Ez az a helyzet, amelyből kiindulva Gregory Bateson²⁴ kidolgozta a plátói olvasaton alapuló elméletét a szkizmogenezisről, és amelyre a 16. századi Európa akár modellértékű eset is lehetne.

Az az érzelmi érdekek formájában Európára erőltetett megoldás, amelyet először az abszolutista állam, majd később a szabad piac mozgatott, látszólag megszilárdította ugyan a rendet, de valójában az emberi élet lényegét tüntette el: azt a valóságosságot, amely a társadalmi élet tulajdonképpeni jelentése – a szolidaritást és az emberi értékeket. A rend visszaállt, de ennek az ára az volt, hogy a konvenciókhoz mindenkinek alkalmazkodnia kellett, ezzel önmagát megrövidítve a szerzés közérdekét kellett magáévá tennie. Eric Voegelin megfogalmazásában az „értelem nélküli rend”²⁵ vált normává (de nem normálissá), amely átértelmezte az önmagát kiteljesítő ambíciót és becsatornáztá a közösség kívülről meghatározott érdekeinek szolgálatába, ami a terjeszkedés és az alárendelés volt. Magyarul persze megint minden érthetőbb, hiszen a magyar *gyarlót*, *gyarmatot*, *gyámot*, *gyámolitót* és *gyá-moltalant* mond, miközben használja a *gyár* szót is, arra az állapotra, amelyre a *gyarmatosítás* irányul – a szerzéssel minél több területet nyerni, amely önállóságát elvesztve könnyedén irányítható gazdasági és egyéb célokra.

Ez a mechanizmus olyan tökéletesen működött, hogy még az abszolutizmus ellenségei is ugyanazokat az érzelmi érdekeket fogalmazták meg, mint ellenfeleik, hiszen köz- és társadalom-felfogásuk éppen olyan absztrakt volt,

²³ A liminalitás egyfajta pozitív konnotációt kapott Victor Turnernél, mint egy kreatív fermentáció állapota, mely minden újat létrehoz; lásd Turner, Victor: *The Ritual Process*, Aldine, Chicago, 1969. A liminalitás kétségtelenül nyitva áll a kreativitásra, de ugyanilyen módon annak ellenkezőjére is. Nem kizárólagos a pozitív bevégződése, ahogy e cikk végén a kommunizmus kapcsán ezt igyekszünk bemutatni.

²⁴ Bateson, Gregory: *Naven. A survey of the problems suggested by a composite picture of the culture of a New Guinea tribe drawn from three points of view*. Stanford University Press, Stanford, 1958.

²⁵ Voegelin, Eric: *The New Order and Last Orientation*. Vol.7 of *History of Political Ideas*. Columbia, MO, University of Missouri Press, London, 1999.

mikor egyénről beszéltek akkor, amikor az már rég nem létezett – de az űrt valahogy ki kellett tölteni. Így keletkezett a gondoskodás ötlete, az egyén és a társadalom abszolutizálásával együtt a népszolgálat eszméje. A következőképpen lehetne a problémát megfogalmazni: amíg az állam és a piac működik, amikor a pusztító polgárháború véget ért, az ár, amelyet az egyenlőtlenségekért és a lakosság nagy részének a marginalizálódásáért fizettek, egyfajta „önfeláldozás” volt, mégpedig az állam közös érdekeinek szempontjából. Na mármost, ez abban a kettős kritikában végződött, amelyben az érzelmi érdekek a következő logikát diktálták: ha az emberek nagy része marginalizálódik, akkor róluk külön kell gondoskodni. Ez ahhoz a gondolathoz vezetett, hogy valamifajta standardra van szükség, hogy megállapíthassák, ki is van kiszorulva mindazokból a jussokból, amelyekhez mindenkinek hozzá kellene jutnia. Itt már közel járunk ahhoz az időszakhoz, amikor – John Locke-kal kezdve, majd több mint 100 évvel később, a francia forradalom idején – az „emberi jogokkal” kezdenek el foglalkozni. Másrészt, de ezzel szoros összefüggésben, az első utópisták²⁶ a társadalom ideális modelljét kezdték el propagálni.

A legjobbak persze érezték, hogy valami nincs rendben az egyén abszolutizálásával az egyik oldalon és a társadalom abszolutizálásával a másikon, de már nem volt világos, hogy hogyan is kell értelmezni mindezeket. Mert mint minden szkizmogenikus átalakulás esetében, az egyik túlzás követi a másikat, nincs lehetőség a megállásra vagy a visszafordulásra. Mindenki, a rendszer minden egyes tagja be van kapcsolva annak működésébe. Ha ezt nem fogadja el, akkor kiszorul. Így történt az abszolutizmusban is, amelyben az első szocialista gondolatok megfogalmazódtak.

Az eredmény egy rendkívül zavaros és félrevezető kor lett, amelyben először jött létre egy kétségkívül erős kapcsolat a társadalom és a szocializmus között. Robert Owen nem csupán utópista volt, de az első szocialista is, hasonló Saint-Simonhoz, aki a szociológia megalapítója (magát a szocialista szót is Saint-Simonnak köszönhetjük). Ők egyfelől szakralizálták az egyén jogait, de csak addig és olyan mértékben, hogy ezek a jogok a szenvedés jogán jártak, másfelől pedig hasonló módon szentesítették a társadalom jogait is, mivel a szenvedők társadalmának tartották. Kétségkívül büntudat és szorongás volt mindezek mögött, amelyet a tömegek valóban szörnyű állapota idézett fel a legjobb és legérzékenyebb alkatokban, azokban az emberekben, akik látták az önzés és a hitványság elterjedését és társadalmivá

²⁶ Lásd Campanella ismert munkáját a keresztény állam megreformálásáról: Campanella, Tommaso: *The City of the Sun*. Journeyman, London, 1981. De akár említhető Fourier vagy Owen is.

válását. De a kerekék a valószerűtlenbe örültek, hiszen nyerni csak mások vesztese árán lehet, így minél többet nyersz, annál többet veszít a közösség, és ezért az érdekek sehova sem vezettek, csak még nagyobb tömegű gyámlítotthoz, gyárhoz és gyarmathoz. Az egyén és a kiválóság öncélú fitogtatása éppen elég propagandát kapott a romantikusoktól, hogy ne is legyen érdemes a hőskultuszt idézni.

A politika klasszikus koncepciója, amely az emberi derekassággal foglalkozott, ilyen módon átalakult önfeladássá. Az állam többé már nem az egyén és a közösség élő és baráti kapcsolata, hanem a valóságot felörlő embertelen gépezet. Az állam az az automatizmus, amely intézményesen és tervszerűen gondoskodik polgáiról.²⁷ Gépezet, amelynek egyik lényegi kifejezése a „népszolgálat”, hiszen a közösségi érdekek valójában egyéni érdekek és fordítva, már nem lehet megkülönböztetni a kettőt. A közösségi érdek jelentette az egyetlen kiutat az egyéni érdek önzéséből, de semmivel sem tette kevésbé önzővé azt. A szocialisták következő hulláma, Engelsszel és Marxszal, már végérvényesen lezárta ezt a gondolati koporsót, hiszen megfordította a kettőt, kijelentve, hogy az egyéni érdek semmis és csak közösségi érdek van, aminek mindenki engedelmeskedni tartozik, és rámutatott az érdekekkel vezetettek osztályára, a kizsákmányolókra, akik semmivé tételével az érdekektől való vezetettség is megszűnik. Ily módon vált a személytelenítéssel a kommunizmus a modern politika és gazdaság tükörképévé – fordított tükrévé egy már kifordított tükörnek.

Durkheim különös hevésséggel érvelt amellett, hogy az Isten semmi, csak a társadalom kinagyítása, következésképpen a modern, szekuláris világ nem is más, mint Isten.²⁸ Ebből a nézőpontból valóban már csak egy apró lépés a bekövetkező totalitarizmusok rendszere, hogy ezt a absztrakciót, a társadalmat és a közös javakat és a képviselőit úgy imádják, mint a régiek az isteneiket. A népszolgálat eszméje mind a fasizmusban, mind a kommunizmusban különös hatékonysággal működött, mert aktivizálta a marginalitás gondolatát olyan módon, hogy egyrészt a marginális adja át magát a párt kezébe, hogy az irányítsa és felemelje, másrészt pedig felszólítottak, hogy a szenvedők oldalára kell állni, meg kell védeni a szenvedők állásait. Ez a fajta kettősség természetesen nem létezik meghasadt személyiségek nélkül: és így is volt, mert egyszerre

²⁷ Lásd *The Foucault Effect. Studies in Governmentality, with two lectures by and an interview with Michel Foucault*, Szerk. Graham Burchell, Colin Gordon – Peter Miller, Harvester Wheatsheaf, London, 1991.

²⁸ Lásd Durkheim, Émile: *The Elementary Forms of Religious Life*. Oxford University Press, Oxford, 2008.

kellett tagadni a saját gondolatokhoz és léthez való jogot és bízni a külső támogatásban, amely igényt támasztott egy soha be nem következő megváltásra.

Gyámság és gyámoltalanság

A gyámoltalanság mint az élettől való elidegenedés nem kizárólagosan filozófiai fogalom, hanem konkrét és helyhez kötött hiányt jelöl. Az ürességet pedig semmi sem tudja betölteni, hiszen az maga a halál élménye, és mint élmény bármeddig fokozható és kiterjeszthető. A való élet hiánya mint probléma először a filozófiában jelenik meg; erre Nietzsche a legjobb példa. Magában a politikai szociológiában Le Bon az első, aki leírja. Egymás kortársai, akik ugyanazt a sorsot hordozták: életükben nem értették meg őket, de haláluk után mindketten rendkívül népszerűek lettek.²⁹ Nietzschének óriási hatása volt Weberre,³⁰ és Le Bon volt a tömegpszichológia megalapítója. Le Bon ötletei befolyásolták Tarde-ot és Durkheimet éppen úgy, mint Simmelt és Paretót, mert Le Bon elmélete tökéletesen ráillett arra a kétségbeesett hiányra, amit a kiüresedett társadalmi tér jelent, hiszen az élet hiányában a társadalom, a politika, a közösség is elveszti minden jelentőségét.³¹ Ez az a bizonytalanság, konkrétság nélküiség és elveszettség, amely az elmosódott masszát, a tömeget hozza létre, amelynek sem különösebb célja, sem különösebb arca, formája vagy lényje nincs, csupán kiterjedése. Gyámoltalan mindaddig, amíg egy vezetőt nem talál, vagy az nem találja meg a maga tömegét, aki biztosítja a tömeg nevét, alakzatát és szaporodását is. Természete szerint a tömeg növekszik és viszi tovább a formát, amit a vezetőjétől kapott – hiszen mivel alakatlan, minden formába beleillik és kiterjedése sem korlátozott.

Maguknak a vezetőknek a mibenlétét sokáig nem elemezték, de mivel a tömegből nőttek ki és a tömeghez kapcsolódtak, gátlástalanságuk mutatja, hogy arcukat már rég elvesztették: sem hangjuk, sem egyéniségük nem volt, a pártjuk programja adta az arcukat. Tulajdonképpen tipikus teflonemberek, akik mindenhez értenek, a tömegízléshez igazodnak, és valójában semmi

²⁹ Erről a kapcsolatról Le Bon, Nietzsche, Tarde között lásd: Procacci, Giovanna – Szakolczai, Árpád: *La scoperta della società. Alle origini della sociologia*. Carocci, Roma, 2003.

³⁰ Lásd Hennis, Wilhelm: *Max Weber. Essays in Reconstruction*. Allen & Unwin, London, 1988. Hennis, aki nemrég hunyt el, érdekesen vetíti rá a Nietzsche-hatást Weberre.

³¹ Le Bon, Gustave: *The French Revolution and the Psychology of Revolution*, with a new introduction by Robert A. Nye, Transaction, New Brunswick, 1980.

sem ragad [ragad rájuk? Ezt akarja mondai?]rajtuk. A hitelesség és megbízhatóság minden fajtájától mentesek, a terjeszkedés és hatásgyakorlás a céljuk, kiszolgálva a tömegembert, annak szenzációéhségét táplálja a retorikájuk, amely a legalacsonyabb közös nevezőjét az ingereknek, és azoknak is a királyát – ahogy de Sade marki mondta – a fájdalmat keresi és generálja.³² A közteesség vezetői maguk is köztesek, átmeneti állapotban vannak: mint az ingerek általában. Ami nem azt jelenti, hogy kialakulásuk várat magára. Hanem azt, hogy a közteességet befagyaszttják, rendszerrel és formai kritériumokkal ruházzák fel, ahogy azt 1902-ben Pareto leírta. Ennek az a következménye, hogy a *semmit* öltöztetik fel különböző tetszetős öltönyökbe, és így teszik szalonképpé az olyan, addig szalonképtelen gondolatokat, mint a nihilizmus, az életidegenség, vagy éppen ellenkezőleg, eltülozzák még azt is, ami ennek az ellenkezője volt. Ezek a szalonok majd szaporodnak, mert divattá teszik azt, ami addig megengedhetetlen, titkos vagy rejtett volt. A közteesség állapota a liminalitás, a határok közötti állapot, amelyben minden rend, forma, igény és érték fel van oldva. Ehelyett a fájdalmak és az egyéb ingerek a semmiben terjednek szét, mert nincsenek formák, amelyek megállítanák őket.

A gyámoltalanság megértéséhez legegyszerűbben úgy jutunk el, ha egy új tényt hozunk be az elemzésbe: a 0, azaz a semmi matematikai fogalmát. Újításunk nem is annyira eredeti, ha figyelembe vesszük, hogy a filozófia és a köztudat régóta használja a *nihilizmus* fogalmát, amelyben maga a szó, *nihil*, a semmit, a nullát jelenti.³³ A nulla önmagában nem áll meg és nem hoz létre *semmit*, de ha ez a semmi *valamivel* összekapcsolódik, az egész felállás alapvetően megváltozik.³⁴ Mind az összeadásnál, mind a kivonásnál megváltoztatja magának az egyenletnek a lényegét. A szorzásnál a normális számokat negligálja és önmaga semmi-létévé teszi, míg az osztásnál magába a végtelenbe viszi a számot azzal, hogy megtöri. Röviden ez történik: [spáciumok az egyenlőségjel két oldalára?] $2+0=2$; $2-0=2$; $2 \times 0=0$; $2/0=\text{végtelen}$. A semmi vagy a nulla nem a valóság része, és a felvilágosodásig magának a matematikának sem volt része. Csupán a 16. században, Bovelles és mások munkáival vált elfogadottá a matematikán belül. A 8. századi arab matematika elkezdte ugyan szórványosan használni, de inkább kuriózumként, mint az indiai misztika különös jelét. A 16. századtól azonban, Leonardo da Vinci nyomán, üstökösként indult meg a fejlődése, mintha csak az egyiptomi, a sumér, a görög

³² Horváth, Ágnes: *Modernism...* i. m.

³³ Horváth, Ágnes: Social Action and the Power of the Irrational. *Metszetek*, 2014, 3. sz. 131–137. p.

³⁴ Seife, Charles: *Zero. The biography of a Dangerous Idea*. Souvenir, London, 2003.

vagy a római matematika nem is létezett volna.³⁵ Ennek ellenére mi még mindig 1-től kezdünk el számolni, ezzel pontosan kifejezve, hogy a 0 csak akkor kap szerepet, ha a rendszerünk megsérül és a valóság megtörik. Ha osztunk, szorzunk, vagy hatványozunk vele, azaz megtörjük a számot a nullával, bármelyik művelettel a három közül az eredmény vagy meglepő növekedés (a nullával való osztásnál az eredmény ahelyett, hogy csökkenne, végtelenül megsokszorozódik), vagy még meglepőbb módon az eredmény egység lesz, mint a hatványozásnál – mert az eredmény mindig az 1 lesz, a legegységesebb, legegényibb szám (2 a nulladik hatványon egyenlő 1-gyel). A 0 tehát kitüntetett szerepet kap mint újrannevező, sokszorosító, és mint... teremtmény, hiszen képes az 1-et létrehozni, mégpedig hihetetlen makacssággal *bármilyen* szám hatványozásával. A nulla, híven középkori nevéhez – mert metafizikai nevekkel illették –, valóban természetfölötti erőként viselkedik.

Úgy tűnik, hogy a racionalizmus egyáltalán nem tud mit kezdeni a 0, a bizonytalan elemével, mint amikor egy kis csoport hirtelen magához ragadja az eszmei vagy éppen a tényleges hatalmat, és egy teljesen új kognitív irányt ad mindennek. Mindezt gyámoltalan, liminális érzelmek hozzák létre, amelyeknek pedig mintha csak megtermékenyítő erejük lenne, hogy magukhoz hasonló érzelmeket generáljanak. A bizonytalanság és a forma nélküliség nem csupán erőfelszabadító – ugyanakkor kiszolgáltatottá is tesz új formák befogadására, ezt nevezi Tarde a mimetikusság vagy az imitáció közegének.³⁶ Ebből a szemszögből már egészen más képet kap a forradalmak története, mert többé nem erők és érdekek harca, hanem bizonytalanságoké, amelyek nagyobb erőt jelentenek, mint minden, ami biztos és valódi. Bizonytalan és liminális helyzetekben egész közösségek csapnának be és zárhatók csapdába. Olyan közösségek, amelyek egyébként, a normalitás (azaz a realitás) birtokában, sohasem lettek volna rászédhetőek. Az érzelmek ezen gerjesztésére képek és azok utánzása révén Gabriel Tarde éppen a sokáig félreértett Durkheimmel folytatott híres vitájában (1903) tért ki, amely után Tarde hamarosan meghalt (1904-ben). A már hivatkozott, 1902-ban közölt igen tekintélyes munkája a modern gazdaságról: *La psychologie économique*. Ebben a munkában, ahogy azt Latour és Lepinay összefoglalásában olvashatjuk, Tarde olyan nyelvezetet használ, amely tökéletesen különbözik mindattól, amit addig a közgazdászok és a szociológusok alkalmaztak, és azt olyan

³⁵ Egy magyar klasszika filológus szép leírása a görög matematikai gondolkodásról és benne a zero hiányáról: Szabó Árpád: *The Beginnings of Greek Mathematics*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. Lásd még Fowler, D. H.: *The Mathematics of Plato's Academy: A New Reconstruction*, Clarendon Press, Oxford, 1999.

³⁶ Tarde, Gabriel: *Les lois de L'imitation*, Paris, Éditions Kimé, 1993.

belső meglátásokkal teszi, amelyek döbbenetesen igazak a modernség vonatkozásában.³⁷ Az egyik legfontosabb éppen a „szenvédélyes érdek”, amit már magunk is említettünk korábban. Ezek szerint az emberi elme alapvetően érzelmi ráhatásokra reagál, ezek pedig képekkel és azok utánzásával hatnak. Ez a gondolat egészen más, mint akár a marxizmus gondolkodás, akár a felvilágosodás racionalitáseszmeénye, amely az érdekek objektivitását hangsúlyozta és elhelyezte őket a társadalmi osztályokban (a marxizmus esetében), illetve az egyéneken (a felvilágosodás esetében). Ezek az érzelmi hatások pedig annál szenvedélyesebbek és erősebbek, minél inkább a liminalitásba csúsznak. Ez ugyanis természeténél fogva a bizonytalanság állapota, így előbb-utóbb kilátástalanságot és önfeladást okoznak.

De a liminalitás, a határok eltűnése egyben rendkívül vonzó és magával ragadó, hiszen hozzá kötődik minden művészet, dráma és költészet. Ilyen Odüsszeusz esete is, akit „egyedül, hitvesre, hazára hiába sóvárgót tartóztatta Kalüpszó nimfa, az isteni úrnő barlang öblös ölében, mivel áhította urául”.³⁸ A liminalitás természetéből adódóan az ingerek állapota nem ismeri a határokat, formákat és jogokat: Kalüpszóként készítteti, hogy az érzelmeknek átadjuk magunkat, hiszen az egyéni döntést és akaratot elveszi, és Odüsszeusznak minden kiválóságát mozgósítania kellett, hogy kikerüljön belőle – de végül csak úgy sikerült ez, hogy az istenek megszánták és kiengedték.

Hasonlóan erős és megfélekezhetetlen azoknak a gyámoltalan, mert érénytelen erőknél a léte, amelyeket nemcsak a forradalmak története, de a totalitárius rendszerek kialakulása is jelez (vagy éppen a politikai piac és a propagandagépezet már rég kihasznál). De ez már egy olyan antropológiai szempontot igényel, mint amelyet Arnold van Gennep és Victor Turner (a beavatási szertartásokról és a liminalitásról), Marcel Mauss (a rítusok és jelentéseik, az ajándékkapcsolatok), Gregory Bateson (szkizmogenezis) és Paul Radin (a „trickster” – az imposztor, a szélhámos) dolgoztak ki, kiszélesítve azt a horizontot, amelyet Hobbes vagy Kant elméletei leszűkítettek.³⁹ A modern kor politikája a liminalitás nélkül alig érthető, így annál kevésbé felfogható, hogy a fogalom nem vált korábban a tudományos elemzés vagy

³⁷ Latour, Bruno – Lépinay, Vincent Antonin: *L'économie, science...* i. m.

³⁸ Homérosz: *Odüsszeia*, I. ének, ford. Devecseri Gábor. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.

³⁹ Lásd erről az *International Political Anthropology* folyóiratot, amelyben ezekről a témákról számos cikk jelent meg. A liminalitásról tanulmányválogatás jelenik meg 2015-ben az oxfordi Berghahn kiadónál, *Breaking Boundaries* címmel, összeállítói Ágnes Horváth, Bjorn Thomassen és Harald Wydra, akik az említett periodikát is szerkesztik.

vita tárgyává a társadalomtudósok körében. Valószínű magyarázat erre, hogy a liminalitás éppen természetéből adódóan alig észrevehető. Tehát annak ellenére, hogy meghatározó szerepet játszott a történelemben és megnyilvánulásai – különböző elnevezések alatt – bizonyos hírhedségnek örvendtek, a legtöbb kultúrában és civilizációban mégsem hagytak elemezhető adatokat. Ugyanis a liminalitás gyakorlatilag észrevehetetlen, a kultúrák periferiáján mozog, összehúzódik és terjeszkedik, az adott lehetőségek függvényében. Emellett minden kultúra igyekszik folyamatosan korrigálni önmagát, és a válságokat különböző megoldásokkal minél hamarabb elkendőzni, a gyámsoltalanokat gyámság alá helyezni és besorolni hol a gyár, hol a népijólét, hol a népszolgálat alá.

Éppen természetéből adódóan még példákat is nehéz hozni a liminalitásra, de az egyik legvalószínűbb maga a nihilizmus, a másik az önfeláldozás. Mindkettő köthető is meg nem is bizonyos korszakokhoz, mindkettő kiterjeszkedő, és mindkettő egy nemes eredet elfajulása. A nihilizmusnak megvannak a maga görög filozófiai gyökerei, az önfeláldozás pedig a felajánlásban gyökerezik. De az önfeláldozásnál a kifinomult odaadás érzete torzult el önpusztítássá, az élet megtörésévé. De mindez nem elég, mert még a társadalomtudományokba is bekerült mint elemzendő társadalmi gyakorlat. Marcel Mauss munkájára alapozva Émile Durkheim azt állította, hogy a feláldozás rítusa nem csupán a vallásos élet része, hanem központi szerepet játszik a társadalmi kohézió fenntartásában is.⁴⁰ Jóllehet Mauss a háború után megváltoztatta álláspontját, ennek sajnos már nem volt hatása Durkheim kanonizálására. Itt Mauss *Tanulmány az ajándékról* című könyvére gondolunk, amelyben kifejti, hogy a társadalom alapja és lényege az ajándékozás. Napjainkban René Girard tért vissza a feláldozás gondolatához, amelyet a társadalmi lét megalapozójának tart.⁴¹ A feláldozás mechanizmusát pedig hozzáköti a társadalmi válságok megoldatlanságához, ami maga is liminális probléma, ha a szintén girardi „mimetikus vágy” szempontjából nézzük.

Csakhogy a feláldozást korántsem lehet csupán tünetnek tekinteni, vagy még inkább nem megoldásnak egy társadalmi válságra. A feláldozás a *semmi* kategóriájához tartozik, azaz drasztikus átjuttatása az életnek a nemlétebe és fordítva. Ebből a kiindulópontból következik, hogy az élet egyediségének, azaz az egyénnek a megtörése szkizmát okoz, azaz ha egyszer lehetővé vált

⁴⁰ Lásd Hubert, Henri – Mauss, Marcel: *Sacrifice. Its Nature and Function*. University of Chicago Press, Chicago, 1964.

⁴¹ Girard, René: *Violence and the Sacred*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1977.

az, hogy feladjuk az életet, az egyediséget, és rávesznek annak a mintának a követésére, amely szerint szándékosan ki lehet üríteni az egyén egyéniségét, akkor ez endemikus szerepet kaphat, a következő, könnyen belátható logikai út miatt: 1. Ha az élet átjuttatható a nemléte felajánlás révén, akkor 2. Ennek a fordítottja is igaz, vagyis a nemlét is átjuthat az életbe, és: 3. Ugyanazzal a tranzakcióval. Ezt a sort látszólag igazolja az a frenetikus siker, ami a feláldozást követi, hiszen másként nem válna társadalmi gyakorlattá. Itt már sok kérdés nincs, legfeljebb az, hogy a nemlét valóságba vegyülése milyen következményekkel jár amellet, amit már ismerünk, hogy mechanikusan elkezdődik a növekedés, amit valahogy és valamikor le is kell zárni. A lezárás szükségessége azért érdekes, mert a Midász-legendát 2500 éve ismételtgetjük: minden, ami a nemlétet bejuttatja az életbe, gyengíti annak valóságát; Midászt elnyeléssel fenyegeti az aranyló isteni ajándék. Itt álljunk is meg egy pillanatra, mert ha összekapcsoljuk a semmit a termékenységgel, akkor egy még felfedezetlen területre érünk.

Összefoglalás

Ezért vizsgáljuk tehát a népszolgálat eszméjét, amely oly integráns része a felvilágosodásnak az üresség, vagyis a kiüresedett forma szempontjából, mivel az üresség nem egyszerűen a hatástalanságot generálja, hanem azt a gyarmatosító növekedést, amely hatástalanít minden más erőt, ezért terjeszkedik tehát, és azért tud terjeszkedni, mert erőket talál, amelyeket hatástalanítani tud. Talán a legfőbb példa erre a „népszolgálat” eszméjének a kelet-európai karrierje a múlt század első felében; felújítása a kommunizmusban; és az, hogy manapság Nyugat-Európa is egyre többet beszél a népszolgálatról. De kelet-európai térnyerése egy hagyományosan intellektuális közegbe volt helyezve: ahol minden intellektualizálódik, minden minőség és nem minőség az intellektualizálódás révén válik használhatóvá, így a szerzés logikája is szublimálódott. Minden mozgást, választást és döntést intellektualizálódással legitimáltak és legitimálnak. Hosszú idő óta ez a régió a köztesség területe, ahol a társadalom át van itatva a hit és a remény érzelmi ingereivel, hogy legjobbjai kivezetik a válságból, és azzal az ígérettel, hogy így tüntethető el minden baj a világból.

A tiszta idealizmus eme bankettjára érkezett hivatlan vendégként a kommunizmus. Persze a kommunizmus térnyerése egyáltalán nem volt biztos, de három feltétel megléte mégis sikeressé tette fellépését. Az első, hogy a társadalmat valóban meggyötörte a háború. A második, hogy soha nem engedték

regenerálódni. A harmadik és legsúlyosabb, hogy a kommunizmus egész fegyvertára a felvilágosodásé volt, azaz se nem új, se nem elfogadhatatlan – ha egyáltalán a választás esélye bármikor felmerülhetett volna, hiszen integránsan a gyámolítás szenvedélyes érdekében létezett. A kommunizmusnak pedig sikerült a semmi állapotából újra a semmibe löknie az országokat, amelyeket megfogott, azzal az érzés- és képszertárral, amellyel rendelkezett. Ez nem csupán az áldozatok oldaláról volt tragikus, de a másik oldalról is, mert sem a kommunista vezetők, sem az alárendeltjeik nem tudták, tulajdonképpen mit is csinálnak, ebben az értelemben tudatlanul folyt le a család. Soha nem tudták elmondani, hogy milyen irányba és miért vezetik az országot, gyámolításuk meddig és hova terjed.

A kommunizmus persze egy régi történet, és az új gazdasági kartell totalitarianizmusban már alig emlékeztet valami annak gyámkodó terrorjára. A mostani modellek már jóval hatékonyabb változatai az indoktrinálásnak, amelyek a terrort biztonságos távolba helyezik. De az eszközrendszerek változatlanul érvényben maradtak, ezek pedig a bizonytalanságban tartás és a valóság tagadása. Az a bizonyosság, amit a kommunisták nyújtottak, a terror és a fájdalom ingerhalmaza volt. Falakat döntöttek le és új struktúrákat hoztak létre, a falak leomlása pedig mind egyéni, mind társadalmi szinten megsokszorozta a új rend új formáit. Ez vált azzá az energiává, amely a totalitáriánusok legendás sikereit létrehozta mind a két háború között, mind utána. De ez az az energia egyben, amely Turner liminalitás fogalmában a művészi és kreatív erőket úgyszintén megmagyarázza. A kommunizmus valódi démonikus részt követelt a világból azzal, hogy a köztesség tudatlan gyámoltalanságát nemcsak kihasználta, de fel is használta – azért, hogy újabb és újabb energiákat merítsen a negatív ingerekből. Egyre többet követelt az önfeladásból, abban az értelemben, hogy harcolni akart az elnyomottakért, a kizsákmányolás, az érdekek ellen, és azért, hogy létrehozza a tökéletes társadalmat: de ehhez mindenkitől ugyanazt követelte, az egyéniség tudatáról való lemondást, az önfeladást.

A kommunizmus különös rögeszméje volt az egyén alárendelése, a gyarlóvá tétel. Érdekes módon csupán a 20. században erősödött fel ez a vágy, annak ellenére, hogy a kommunista mozgalomban már kezdetektől fogva ott volt, azonban a kommunizmus jelentéktelen szereplő volt a 19. század politikai palettáján, kevesen törődtek vele. Inkább mentális állapotnak, a nihilizmus egyik fajtájának tartották. De feltartóztathatatlan befolyásának az erősödése, a megváltás igénye és az egy tömbként mozgó, érzékelő tömeg vezetőinek az együttes felbukkanása önmagában megkérdőjelezi a modern politikának a racionalitását és a kiszámíthatóságát. A racionalitás ugyanis

nem tud mit kezdeni azzal az helyzettel, amely a liminalitást hívja a politikába, azaz a formátlan erjedést a formába. Az irracionalitás területei ezek, amikor a liminalitás nemcsak történik, de lehet történetni is. Két módon lehetséges ez, az első olyan módon történhet, hogy kiüresíted az egyént, gyámmortalanná teszed – metaforikusan vagy ténylegesen. A liminalitás megtörténe mag a népszolgálat magyarázata is lehetne, hiszen a népszolgálatnak a liminalitás a tere. A második, azaz a liminalitás megtörténetése már kommunista specifikum. A saját élet kiüresítése a fájdalom árán, a test felajánlása a szenvedésnek: ez az ősi elfajulása az önfeláldozásnak volt a kommunisták legfőbb törekvése. Rendszerük olyan olajozottan működött, hogy 1989-et is el tudták hagyni csupán egy szomorú, sajnálkozó mosollyal, hiszen önmagukat is feláldozták, végképp összekeverve ellenzőiket. Pedig a 21. század méltó előfutáiraiként nagyobb tapsot érdemelhettek volna, hisz ők voltak a elszemélytelenítés bűvészetének tökéletes mesterei, akik jólétet varázsoltak az inség fölé, miközben azt még gyarlóbb inséggé pörgették. Mindannyian értették, hogy ki lettünk fosztva, de már nem tudtuk, hogyan és mitől is valójában, és egyáltalán ez a valóságtól való megfosztás mikor is kezdődött?

A valóság elvesztés problémává vált az ókor hanyatlásával, és ezt a problémát nem oldotta meg sem a középkor, sem a felvilágosodás. Együtt terebélyesedett a modern világgal, mivel a felvilágosodás elfogadta az üzleti kíméletlenséget, és hisztérikussá nagyította a nyereségvágyat, a szerzésérdekben találva meg az új eszmét. Gyarapodás és gyarmatosítás lett az új eszmény, amelyet racionalizmusnak keresztelt, hogy a kíméletlenségnek tetszetős formát adjon. Az egyén kiválása többé nem közösségi érzés, mellőzi a szeretetreméltóságot és a barátságot, mert sem az egyén, sem a törődés nem volt fontos többé, hiszen a szerzés és a terjeszkedés vált egyedüli erőnné és paradox módon magává a nép jólétévé. A felvilágosodás az a különös és mesterséges alakulat, amely egyszerre szabadította fel az egyéneket a morális megfontolások, a családi kötelezettségek alól, ez hozott létre egy még teljesebb társadalmi gyökértelenséget, miközben a racionalitásról, az érdekekről és a munka szenvedélyéről tanított. Mivel magát az önzést legitimálta, sikeresen beoltotta a birtokló és eltipró szenvedélyeket, amelyek nyilvánvalóan teljesen eltértek a klasszikus erényektől. Ezek a szenvedélyek nem társadalmiak, és ezért valótlanok is. Így született meg a kapitalizmus körülbelül a 18. századra, kevés ellenállással és még kevesebb jóváhagyással. Mégis csupán idő kérdése volt, hogy a közösség legtávolabbi körei mikor csúsznak bele az örvényébe. Abban a történelmi pillanatban, amikor már minden egyes ember megértette, hogy a változás elkerülhetetlen, és maguk is elfogadták az elfogadhatatlant, a kielégíthetetlen vágyak olyan érzelmi zivatarra kerekedett, ami már

a forradalmak története. Ezt a nagy átalakulást mesterien ragadja meg Weber a *Protestáns etika* végén. A társadalom hasznossági elképzeléseit egyrészt egy mechanikus racionalizáció, másrészt a pusztá érzékek stimulációja irányította. A semmi fölgerjedése a pusztítás vágyát szabadította el, és a mindig megújuló váltást az előbbiből a régebbi formába, a monarchiából a forradalomba és vissza, addig, amíg a józanság maradéka is eltűnt. Ez volt a forradalmak kora, amely periodikusan hol felkelésre, hol terrorra, hol panaszkodásra, hol szenvedélyre, hol szenvedésre gerjesztette a népet, folyamatosan provokálva a háborús állapotokat és érzelmeket. Már messze van mind Diderot, mind Rousseau, vagy a Sturm und Drang a hősök harcával a végzet hatalmai ellen, de a feldúlt 19. század csak nem akart véget érni.

Az a marxi szlogen, hogy „csak a láncaidat veszítheted el”, fontos szerepet kapott a 19. században anélkül, hogy felfigyeltek volna az igazi értelmére: lépjél ki önmagadból, mindabból, amivel rendelkez, vedd el a tulajdonod, a családi kötelékeidet, a feladataidat. És add fel mindazt, ami legfontosabb: a saját egységedet, ami pedig az egyén, az egyéniség, a név, amely a világhoz kapcsol – a feláldozás viszont ennek az ellenkezője, az, ami felrobbantja a valósághoz való viszonyt. Minden szolgálat hasonló, általános célra irányul, nem követel minőséget, csupán alárendelődést. Nem kérdezi, ki és mit ad. De kérdéseiben nincs benne az sem, hogy kinek ad, miért, és hogy mi lesz a szolgálat következménye.

Manapság a szolgálatra irányul egyre több érzelm. A választási kampányok olyan képekre és jelszavakra épülnek, amelyek a közös szenvedést és megfosztottságot elevenítik fel – akár az adórendszerről, akár a különböző válásághelyzetekről, akár csak egyszerűen arról a fájdalomról beszélnek, amely az étellel jár, így adván egyre nagyobb teret az érzelmi érdekeknek. Napjaink politikai rendszerei észrevehetően átmennek egyfajta mentális változáson. A közönség átfordul a szenvedők közösségévé: az alárendelt szolgává, aki gyenge, irányításra, segítségre és védelemre szorul, ezt pedig a politikai pártok készségesen biztosítják is. Készek előtérbe nyomni azokat a korábban elnyomott és szégyellt érzelmeket, amelyek azonban most már egyáltalán nem szégyellnivalók, hiszen sokan lelkesednek értük. Az élet ténye, hogy mindazok, akik erőt nyertek a gyengeségből, azonnal el is veszítik azt, ahogy a gyenge megerősödik. Tehát nyilvánvalóan azon lesznek, hogy a gyenge gyengébb maradjon. Sőt azon, hogy a gyengeség még jobban elterjedjen, így pedig a saját funkciójuk mindig legitim maradjon. Ez a logika kétségkívül előhozza az imposztorokat a politikában. És elég körülnézni, hogy meg is találjuk őket. Ott vannak a gyengék támogatói között, keresik a bajt és abból élnek, úgy tűnik, még szaporítják is. Mindenesetre elfoglalnak minden helyet, ami még mentes volt tőlük.

Ez a következmény egy igen különös játék eredménye, ahol tulajdonképpen sem győztesek, sem vesztesek nincsenek. Hiszen minél jobban szenvedsz és idegenedsz el a jóindulattól önmagad és világod felé, és ami ugyanaz, az életedtől, ugyanakkor annál inkább nyersz is, hiszen egyre többet foglalkoznak veled és gondoskodnak rólad – betöltetlenül hagyva az ürességet –, ahogy az a modern korban történt, és amelyben a népszolgálat eszméje rendkívül fontos szerepet játszott.

Népszolgálat

LŐRINCZ D. JÓZSEF

A népszolgálat kifejezés a mai hétköznapi értelemben arra a tevékenységre, intellektuális habitusra, egész életvitelt meghatározó ethoszra vonatkozik, amely szerint az erdélyi magyar kisebbségi társadalomhoz való hűség, ragaszkodás abban nyilvánul meg, hogy hajlandóak vagyunk önzetlenül dolgozni, tevékenykedni a közösség érdekében. A kifejezés ebben az értelemben az 1970-es évek második felében terjedt el, és mint egyéni, illetve közösségi cselekvési program, norma, távolról sem volt vitáktól mentes.¹ Röviden, a vitának három elemét lehetne kihangsúlyozni: mi ez a közösség, milyen képünk van róla, és milyen célokat fogalmaztunk meg számára; milyen alapon jelöl ki az erdélyi magyar (szellemi) elit egyéni cselekvési célokat egy közösség nevében (ezáltal megsértve az egyéni szabadságot); milyen joggal beszéltek ezen elit akkori képviselői az illető közösség nevében. A hetvenes években az első kérdés ott keringett ugyan a levegőben, de az adott körülmények miatt világos kifejtésére lehetőség nem adódott. Holott ez lett volna az a téma, amely – részben legalábbis – keretet nyújthatott volna a másik két probléma tárgyalásának. Az akkoriban megújuló érdeklődés a szociológia, statisztika, demográfia iránt hozzájárult ugyan az erdélyi társadalomra vonatkozó ismereteink gazdagodásához, de a másik két kérdés által sejtetett intellektuális, erkölcsi és gyakorlati igényekre távolról sem volt képes válaszolni.

Jelen dolgozat célja annak bemutatása, hogy ez a kérdés hogyan vetődött fel a két világháború közötti időszakban.² Szerintünk sikerült akkor egy olyan társadalomképet kialakítani, amely a statisztikai, szociológiai, gazdasági, egészségügyi stb. adatokon túl az illető közösség és tagjai számára értékeket, célokat, tájékozási pontokat – egyszóval világképet nyújtott. Ennek megfelelően a közéleti tevékenység középpontjába a közösségépítés került, jóval meghaladva ezzel a formális parlamentáris demokrácia keretei között folyta-

¹ A viták bemutatását Miklós Ágnes Kata végzi el ebben a kötetben.

² Fontos kihangsúlyozni, hogy a népszolgálat eszméje nem sajátosan kisebbségi, és kidolgozása nem Trianon után kezdődik. Imre Lajos a téma egyik kulcsmunkáját, a falu művelődéséről szóló könyvét már jóval előtte elkezdte írni. Lásd Imre Lajos: *A falu művelődése. Vezérfonal a nép nevelői számára*. Studium, Budapest, 1922.

tott politizálást. Ez pedig oda vezetett, hogy egyrészt a formális demokrácia kulcsfogalmai – jogok, szabadság, egyenlőség stb. – ha nem is jelentéktelenné, de származékos voltuknál fogva másodlagossá váltak. Másrészt, megfogalmazódott egyfajta „spirituális politika”, amely – a világképe és az ennek megfelelően megfogalmazott célok tekintetében legalábbis – többé-kevésbé sikeresen ötvözte a haszonelvűséget az értékelvűséggel. A megfogalmazott „jó társadalom” tág jelentése szerint egy „tisztességes”, „igazságos”, „rendezett” társadalom, amelynek az alapját nem az e világi intézmények és törvények képezik, hanem az, hogy tagjai a „tisztességes”, „rendes” emberek közösségét alkotják, ez pedig abban az időben nyilvánvalóan egybeesett a keresztény³ közösséggel. Ebből pedig az következik, hogy a „politika”, a közéleti tevékenység elsődleges, legátfogóbb célja elősegíteni az egyének énjében azt a belső transzformációt, amely kompatibilissé teszi őket egy ilyen társadalommal, illetve képessé teszi őket arra, hogy egy ilyen társadalmat létrehozzanak, és ebben „jó életet” éljenek annak normái szerint.⁴

A tanulmány három részre tagolódik. Az első a népszolgálat által kidolgozott világképet mutatja be és az ennek megfelelő társadalomképet, illetve az egyén helyét, szerepét ebben a világban. A keresztény, illetve görög értékvilág fellelhető elemei szorosan kapcsolódnak egy sajátos kultúrafelfogáshoz, amely az érdek, illetve a gyakorlati érték helyett az önértékre helyezi a hangsúlyt. Ugyanis az értékracionális cselekvés mint a „nemes”, „erélyes” ember jellemzője fontosabbnak tűnik a célracionálisnál, és ráadásul lehetővé teszi a társadalmi-politikai rend koherensebb, gazdagabb jelentéssel bíró feldolgozását. Ez érvényes mind az 1919 utáni új rendre, mind az 1940–44 közöttire. Az elit pozíciója mellett tárgyalásra kerül legfontosabb szerepe, a nevelés, mint az egész közösségnek és külön-külön minden egyénnek az ápolása, gondozása. Az elit legitimitását az adja, hogy ekként meghatározott társadalmi szerepét elfogadja, és az ezzel járó feladatait ellátja.

³ Tekintettel arra, hogy jelen írás elsősorban a népszolgálatra vonatkozó protestáns elképzeléseket mutatja be, talán jobb, illendőbb lenne „keresztén” közösségről írni. A továbbiakban a teljes kutatás azonban a katolikus elképzeléseket és tevékenységeket is magában foglalja, azaz a kereszténységnek az akkoriban létező teljes egészére figyelni szeretne. Mint később is megjegyzem, a népszolgálatnál kapcsolatban a különböző felekezetek felfogásában semmilyen lényeges különbséget nem találtam, és nem látom, miért ne lehetne egy általános, kereszténységre visszavezethető *szemléletről beszélni*.

⁴ Ez, mint a későbbiekben látni fogjuk, semmilyen formában nem teszi másodlagossá, jelentéktelenné a gazdasági, politikai stb. tevékenységet.

A második rész a népszolgálat lehetséges értelmezési kereteit mutatja be. A hetvenes években megfogalmazódott keret mellett röviden bemutatunk lehetséges, de jelen dolgozatban nem vállalt kereteket (gazdasági, egyháztörténeti stb.), illetve olyan megközelítéseket, amelyek gyakran előfordulnak, de tulajdonképpen nem alkalmasak a népszolgálat értelmezésére (ideológia, transzszilvanizmus, fasizmus, baloldaliság stb.). Az általunk javasolt keret nincs semmilyen történeti-genealógiai viszonyban a népszolgálattal – vagyis nem a jelenség gyökereire, kül- vagy belföldi forrásaira vagyunk kíváncsiak. Olyan keretre van szükségünk, amely a népszolgálat témáit, világlátását kiemeli abból a szűrkeségből, semmitmondásból, amibe a mai mainstream elméletek sülyesztették (azzal, hogy elhallgatják), amely hangsúlyossá teszi a problémafelvetéseit. Ennek a keretnek nem kell feltétlenül sem erdélyinek, sem egyházi-teológainak lennie. Nem a világtörténelem vagy a kortárs világ keresztény értelmezésére van szükségünk, hanem egy olyan keretre, amely a kereszténység értelmezését nyújtja világtörténeti szempontból. Amely a görög és keresztény értékekig nyúl vissza, és amelynek a központjában az emberi lét metaxy-létként⁵ való felfogása áll. Az itt vázolt keret Eric Voegelinre alapoz, különösképpen a politikai rend reprezentációjára és a gnoszticizmusra vonatkozó gondolataira.

A harmadik rész arra reflektál, ahogyan a népszolgálat fogalmát a szocializmus éveiben használták. A hangsúly a hetvenes évek második felére esik, amikor a kolozsvári *Korunk* szerkesztősége – szembeesülve azzal, hogy felnőtt egy új nemzedék, amely „felesleges emberként” teljesen reménytelennek és értelmetlennek látja saját értelmiségi létét, illetve a kisebbségi létet a szocializmus akkori keretei között – a népszolgálat eszméjével próbált célt, valamilyen normatív keretet nyújtani. Célunk nem a részletes bemutatás, hanem az akció sikertelensége okainak feltárása. Röviden bemutatjuk, hogy a népszolgálat akkori kulcsszavai: a közösség, az önismereten nyugvó önvizsgálat, a párbeszéd (mind a magyar generációk között, mind a román értelmiséggel), az értékörzés miért csenghetek üresen. A magyarázat részeként röviden összehasonlítjuk a kolozsvári légkört a Domokos Géza nevével fémjelzett bukaresti Kriterion szellemiségével és céljaival. Befelezésül a tanulmány a népszolgálat mai felhasználhatóságának lehetőségeit elemzi.

⁵ A metaxy-lét röviden azt jelenti, hogy az emberi lét két pólus között helyezkedik el: a temporális és az időtlen, a tudás és a tudatlanság, földi és isteni stb. A metaxy az isteni és az emberi kölcsönhatásának a területe, és nem az egyesülése. Kifejtését lásd lejjebb.

1. A népszolgálat: rövid bemutatás

Manapság a társadalomtudósok hajlamosak abból kiindulni, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálata során a spirituális összetevőket – mivel származékosak – először le kell hámozni azért, hogy a „kemény”, „igazi” jelenségeket megkapjuk és elemezhessük. Az eljárás – függetlenül attól, hogy marxista vagy tudásszociológiai gyökerű – teljesen elhibázott. A népszolgálat esetében ugyanis a „kemény mag” maga a keresztény, teológiai, spirituális tanítás, a társadalomfelfogás, a társadalmi gyakorlat pedig a származékos.

A népszolgálat társadalomképének, feladatainak, rendjének az egyik legvilágosabb megfogalmazását Imre Lajos *A kisebbségi élet erkölctana* című tanulmányában találjuk meg.⁶ E világkép legfontosabb elemei, amelyekből az egész keret kibontható: felelősség és rendeltetés. Ezek az egyéntől függetlenek, nem emberi eredetűek, és nem a döntéstől függenek. Ha fordítva lenne, akkor az emberi közösségek nem erkölcsi közösségek, hanem csak ideiglenes véleményközösségek lennének. (A közösségi keretet tehát sem történetileg, sem erkölcsileg relativizálni, dekonstruálni nem lehet.) A nemzet mint erkölcsi közösség a kor más szerzőinél is magától értetődőként jelenik meg. Tavaszty Sándornál például „természetesen csakis etikai tartalmú fogalom lehet”. Ez a „nemzet-kép” nem adottságként jelenik meg számunkra, hanem követelményként, megvalósítandó eszményként. Ez teszi lehetővé a folyamatos nemzeti fejlődést. E nélkül a „nemzet-kép” mindenféle korok legkülönbözőbb politikai és társadalmi hangulata szerint változik, nincs időben stabil tartalma. És van az etikai közösség fogalmának egy nagyon fontos következménye is: az erdélyi magyar nemzetfelfogás számára idegen „mindennemű faji kizárólagosság és túlzás”.⁷

Az ember tehát felelősségét és rendeltetését csak felismerheti, de befolyásolni nem tudja. A világkép, amely ezen két kulcsszó köré szerveződik, négy tételben fogalmazható meg. Az első tétel szerint az egyén és a közösség között konfliktus van, és ezt végérvényesen feloldani nem lehet.⁸ A világban feladata az egyénnek is, a közösségnek is van. Ez azonban két véglet, nem szabad csak az egyiknek átadnunk magunkat, teljesen lemondva a másikról. Az egyik pólus, az individualizmus azért elfogadhatatlan, mert a közösséget kizárólag arra használja, hogy a saját egyéni igényeit kiszolgálja. A másik

⁶ Imre Lajos: *A kisebbségi élet erkölctana. Erdélyi Helikon*, 1938. 1–3. sz. (1938. 1. sz. 1–12. p.; 1938. 2. sz. 121–131. p.; 1938. 3. sz. 169–178. p.)

⁷ Tavaszty Sándor: *Az irodalom mint nemzeti létforma. Páosztortűz*, 1921. 1. sz. 489–490. p.

⁸ Imre Lajos : *A kisebbségi...* i. m. 1. sz. 1–2. p.

pólus, a kollektívizmus viszont eltiporja az egyéni szabadságot, a lelket és a szellemet. Sem az egyén, sem a közösség nem lehet autonóm önmagában. A konfliktust a két véglet semmilyen kombinációja nem tudja feloldani.

A megoldást a második tétel adja meg: kell lennie valaminek, ami mind az egyén, mind a közösség fölött áll. Ha ettől a valamitől eltekintünk, akkor egyrészt nem értjük meg azokat a kategóriákat, amelyekben az egyéni élet a közösségen belül folyik. Másrészt pedig – a társadalmi gyakorlat szintjén – megromlik a viszony az egyén és a közösség között. Ez a „valami” az egyéni és a közösségi élet erkölcsi alapja. Ennek következményeként el kell utasítani azokat a felfogásokat, amelyek a közösség létalapját naturalisztikusan vagy idealisztikusan fogalmazzák meg. Az előbbi a közösséget az egyén érvényesülésének a területeként fogja fel, míg az utóbbi valamilyen emberfeletti erőt lát benne.⁹ A közösségi élet erkölcsi alapja abból következik, hogy az emberi élet nem magányos, hanem egymásra vonatkoztatott, emiatt pedig felelősséget hordoz. A közösség iránt, egymás iránt mindenki ugyanazzal a felelősséggel tartozik – mert ugyanaz a rendeltetésük is. Aki a mással való viszonyról lemondott, az a rendeltetéséről is lemondott. Ahhoz, hogy egy közösség fennmaradjon – Imre Lajos egyértelműen kisebbségi szempontból vizsgálja a közösségi élet etikai alapjait –, minden ember felelősségtudatára és rendeltetés tudatára szükség van. A közösségi életnek tehát alapjában véve vallásos fundamentuma van, ez pedig az isteni rendeltetés. Ez az, ami a közösségi élet keresztény felfogását megkülönbözteti a humanisztikus, idealisztikus, illetve naturalisztikus felfogásoktól. Ezek ugyanis az emberi élet célját vagy valamilyen emberi célkitűzésben, vagy egy eszmében, vagy pedig az ösztönökben vélik felfedezni.

A harmadik tétel a rendeltetés tartalmát és formáját fogalmazza meg.¹⁰ A tartalom nem más, mint az isteni norma, amely az egész emberi életet szabályozza. E nélkül az ember hozzá méltatlan, alacsony célokra összpontosít. Az isteni parancs szerint az erkölcsös élet az együttélésben található meg. Az individualizmustól eltérően ez az utasítás az embereket nem elkülöníti egymástól, hanem összeköti. A rendeltetés formája a szeretet, ez pedig nem más, mint a közösségben való szolgálat. A közösségben való élés célja nem lehet az egyéni érdek követése, vagy az uralkodás, mert ezek közösségrombolóak. A szeretet nem romantikus érzélgés, nem is rokonszenv, és nem a közös vonásokon (faj, foglalkozás, felfogás) alapuló érzelmi összhang. A szeretet alapja a közös rendeltetés, a megbecsülés, mindaz, ami

⁹ Uo. 2–4. p.

¹⁰ Uo. 4–6. p.

összeköt azokkal, akiknek ugyanaz a rendeltetése. Az összekötő kapocs tehát nem az érdek vagy az érzelem, hanem az életcél közössége és annak vállalása. A rendeltetés azonban nem is magától értetődő és nem is természetes. Az emberi élet gyakorlati valósága – az, amit az ember önmagának célul szeretne kitűzni – és a rendeltetés között konfliktus van. Az utóbbi ugyanis arra kötelez, hogy az élvezet, a haszon helyett magasabb célokat tűzzünk ki önmagunknak. Ezek a célok pedig megkövetelik, hogy az önzés helyett az önfeláldozást, az uralkodás helyett a szolgálatot válasszuk. Ezt a konfliktust sem lehet kiküszöbölni, „egyeztetni”. Viszont ha realisták vagyunk és számolunk ezzel a konfliktussal, ha közösségi neveléssel tudatosítjuk, akkor megszabadulunk a romantikus, fellengzős ábrándozásoktól, az önámítástól.

A negyedik tétel kimondja, hogy a közösség nem korlátozható annak valamelyik formájára (család, nemzet stb.), mert ez a többi forma elértéktelenedését vonná maga után.¹¹ Mindegyik közösségi kategóriának megvan a maga szerepe, értéke, nem szabad közülük egyet sem kiragadni és a többi fölé helyezni. A gazdag élet nem az, amikor a közösségi formákat egymásra redukáljuk, csökkentve ezáltal számukat. Hanem fordítva, minél több van ezekből, annál jobb. Eme számtalan forma közül a kisebbségi élet a közösségi életnek csak egyik formája.

Összefoglalva, a társadalomban létezés és a társadalomépítés nem más, mint egy szellemi végső cél követése: ezt áthatja az isteni rendnek, hivatásnak való megfelelés szándéka, és ez teszi lehetővé, hogy felismerjük, akarjuk a „jó társadalmat”. Tekintettel azonban az emberi természet korlátaira, azt is tudjuk, hogy ezt a rendet, ezt a jó társadalmat megvalósítani, elérni nem tudjuk. Ennek ellenére törekedni kell rá.¹² Közéletileg-politikailag a népszolgálat, a keresztény tanításnak megfelelően, élesen szétválasztja az égi hatalmat a földitől, és ennek megfelelően fogalmazza meg az ember kötelezettségeit és szabadságait. Az így megfogalmazott keresztény közösség tagjai nem a személyes érdekre, hanem az isteni elrendelésre és a közösségi értékekre

¹¹ Uo. 7–8. p.

¹² Ez csak látszólag azonos azzal, amit Tavaszy Sándor a világnézetéről ír. Ennek az lenne a célja, hogy az érzéki-fizikai lét korlátai között mutassa meg egy nemesebb élet lehetőségét. Csakhogy a világnézet nála mint belső vágy, szükséglet jelenik meg, amely nem hagy nyugodni, amíg meg nem találjuk. Ráadásul Tavaszy szerint világnézete nem lehet mindenkinek, hiszen ahhoz szellemi képességek, iskolázottság, összpontosító gondolkodás szükséges. Ennek viszont már semmi köze ahhoz a kettős meghatározottsághoz, amiről Imre Lajos ír. Lásd Tavaszy Sándor: A világnézeti irányok és alapproblémák. I. A világnézet belső képe. *Páosztörtézet*, 1921. 29. sz. 551–553. p.

építenek. Így például, függetlenül attól, hogy többségben vagy kisebbségben él, az erdélyi magyarságnak ugyanazon értékek alapján, ugyanabban a nemzeti közösségben kell élnie, hiszen mindezek egy isteni rendelkezéshez kapcsolódnak. A határok változása csak a temporális hatalom változását hozza, de nem ez a legfőbb hatalom, amelynek engedelmeskedni kell. A hivatás felismerésének és elfogadásának a feltétele a „realizmus”:¹³ a tényekkel, meg tapasztalt környezetünkkel őszintén szembe kell néznünk. Ennek legfontosabb feltétele a rendszeres önvizsgálat, amely lelki transzformációhoz vezet. A valóság jobb megismerését, az azzal való őszinte szembesülést éppen ez a transzformáció teszi lehetővé.

Az én transzformációja minden, önvizsgálaton alapuló világkép velejárója. Az én ápolásáról beszélve, amikor azt szembeállítja az önismeret kartézianus változatával, Michel Foucault megkülönbözteti a „filozófiát” a „spiritualitástól”.¹⁴ Az előbbi az a gondolkodási forma, amely megpróbálja meghatározni, hogy mik a feltételei és korlátai annak, hogy a szubjektum hozzáférjen az igazsághoz. A „spiritualitás” az a keresés, gyakorlat, amely révén a szubjektum végrehajtja önmagán azokat a változásokat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy megragadjon az igazságot. Ide tartoznak a megtisztulási, aszketikus rítusok, a lemondások, az életforma megváltoztatása stb. A spiritualitásnak, ahogy az Nyugaton megjelenik, három jellegzetessége mutatható ki. Az első szerint az igazság nem magától értetődően hozzáférhető a szubjektum számára. Ez csak akkor lehetséges, ha a szubjektum képes átalakulni. A második szerint nem is létezhet igazság a szubjektum módosulása nélkül. Ennek két formáját ismerjük: erősz és askézis. Az előbbi olyan mozgás, amely kiragadja az egyént aktuális állapotából. Az utóbbi viszont munkát feltételez, az önmagunkon végzett hosszadalmas munkát – vagyis ebben az esetben transzformációnkért mi magunk vagyunk felelősek. Végül a nyugati spiritualitás azt is feltételezi, hogy az igazság elérése megvilágosítja a szubjektumot, lelki békét, beteljesülést biztosít számára.¹⁵

¹³ Lásd még Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Pro-Print, Csíkszereda, 1998. A felismerés és elfogadás kérdése Tavaszy Sándornál is felmerül, amikor az erdélyi magyar irodalom jövőjéről ír. Azt reméli, hogy ez az irodalom ragaszkodni fog erdélyi gyökereihez, nemzeti közösségéhez, és „ezt kész mindenha megvallani és ezért kész mindenkoron a felelősséget vállalni is”. Lásd Tavaszy Sándor: *Az irodalom... i. m.* 1–3. p. Az idézet a harmadik oldalon található.

¹⁴ Foucault, Michel: *The Hermeneutics of the Subject: Lectures at the Collège de France, 1981–1982*. Palgrave – Macmillan, New York, 2005. 14–16. p.

¹⁵ Erre egy nagy kivételt említ meg Foucault: a gnóvizist. Mint később látni fogjuk, ez kulcsfontosságú kérdés lesz Eric Voegelin számára is.

2. Világkép, társadalomkép, az egyén helye

A népszolgálat szempontjából vizsgálva a két világháború közötti erdélyi magyar társadalomképeket, úgy tűnik, nyugodtan beszélhetünk általában keresztény társadalomfelfogásról, amelyben a katolikus és a protestáns szemléletek között nincs lényegi különbség. Ha eltekintünk a szabad akarat, illetve a predesztináció kérdésétől, ha most zárójelbe tesszük a hivatásrendiségen alapuló katolikus elképzelést, akkor tulajdonképpen a két vallásos irányzat társadalomfelfogása nem különbözik. Mindkét esetben a cél a keresztény közösség konstituálása, jobbítása.¹⁶ Jelen tanulmány szempontjából Imre Lajos, Makkai Sándor vagy akár a pápai enciklikák világa lényegében nem különbözik: mindegyik a keresztény ember világban elfoglalt helyéből indul ki, ennek pedig a hivatás az alapja. Ez a tanulmány elsősorban a protestáns irodalmat tekinti át, a katolikus egy következő munka tárgyát képezi.

A szokásos nemzetépítő fogalmak, kifejezések (nemzet, közösség, nyelv, terület stb.) természetesen nem hiányoznak a népszolgálat eszköztárából, de keresztény keretben jelennek meg. Ennek legfontosabb elemei a szeretet mint önérték, a közösség, a kötelesség és a szabadság szoros kapcsolata, a hivatás,¹⁷ a nevelés, a közösség egyénei iránti gondoskodás.¹⁸ Gyökereit tekintve ez a világkép nem emlékeztet egyik nagy modern ideológiai áramlatra sem. Emberképe, világképe semmilyen rokonságot nem mutat nemcsak a liberalizmussal és a szocializmussal, hanem a konzervativizmussal sem. Igazi gyökereit a keresztény tanításon kívül az ókori görög világ értékeiben találjuk meg. Az utóbbiak a legvilágosabban Makkai Sándornál jelennek meg, míg a keresztény világkép nála és Imre Lajosnál.

2.1. A görög-keresztény értékvilág

A népszolgálatnak a modern, modernizáló világképektől való különbözőségét azzal bizonyítjuk, hogy felidézzük egyrészt az ókori görögök értékrendjét

¹⁶ Árnyalatnyi különbségként megfigyelhető, hogy a protestánsoknál talán hangsúlyosabb, hogy a keresztény közösség kerete – az isteni elrendeltetés révén – a nemzet.

¹⁷ A hivatás a katolikus tanítás szerint is az emberek és a világ konkrét szolgálatát jelenti. Tág értelemben az ember mindennapi munkája, tevékenysége. Aki ezt felismeri, vállalja, egyúttal a társadalomban betöltött hivatását is teljesíti.

¹⁸ Lásd később a pasztorális hatalomról szóló részt.

úgy, ahogy az a nevelési célokban megmutatkozik,¹⁹ másrészt pedig azokat a keresztény értékeket, amelyek alapján a kisebbségi kérdés rendezhetővé válik. Az ókori görögöknél a legfontosabb nevelési cél az areté, a kiválóság, a törekvés, hogy erényesek legyünk, hogy mindenben a lehető legjobban teljesítsünk, hogy versenyben, harcban, vitában stb. győzzünk. Ehhez rendkívüli, önmagát folyamatosan jobbitani akaró életvitel társul, amely harmonikusan összeegyezteti a kötelességtudatot és a szabadságot, a közösségi életet és az individualizmust. Az egyén nem egy horda tagja, de nem is „független egyén”. A tudás ugyanis arra való, hogy költőként, politikusként, bölcsként a közösségünket szolgáljuk. A kiválóságot a közösség értékei szerint kell elérni, a szabadságnak pedig csak úgy van értelme, ha egyúttal nemesebbé is tesz.

A paideia eredetileg arisztokratikus eszmény ugyan, de érvényességét később az egész társadalomra kiterjesztették. Jelentése szerint összetett fogalom, amely magában foglalja a civilizáció, a kultúra, a hagyomány, az irodalom, a művészet és a nevelés eszméit. Célja, hogy jóvá tegye az embert, hogy képessé tegye arra, hogy polgárként vagy királyként is ellássa feladatait. A nevelés célja nem valamilyen mesterség, gyakorlati szakma, „hasznos” ismeretek megtanítása és betanítása (hiszen ezek mechanikus tevékenységek, nem méltóak egy tanult emberhez), hanem az edzés, a nevelés a szabadságra, a nemességre és a szépre. A nevelés értelme egy magasabb rendű ember kinevelése, aki erkölcsben, szépérzékekben, tudásban aktuális önmagát meg akarja haladni, azaz szépre, jóra, igazra törekszik. Felsőbbrendűség-tudatának is ez a forrása. Ez a tudat azonban, annak ellenére, hogy arisztokratikus eszményként vált ossztársadalmivá, nem a nemesség vulgarizálását, hanem a nemes eszméknek az egész társadalomban való elterjesztését jelenti. Olyan programot ajánl, amely az életvitel magasabb rendű formáját biztosítja.

A közösségen belül kiváló egyén tudatában van kötelességének. Ez egyrészt azt jelenti, hogy egy szigorú mércének akar megfelelni, másrészt pedig, hogy személyes példamutatásával ezt a mércét mások számára is kötelezővé teszi. A magasabbrendűség büszkévé teheti az egyént, de ez azt feltételezi, hogy folyamatosan törekszik a kiválóságra. E nélkül értéktelenné, vagy akár nevetségessé válik. Emiatt az igazi büszkeség, a becsület elérése és megtartása a legnehezebb emberi feladat. Az areté alapmotívuma: a szép megragadása. Mi a szép Arisztotelésznél? Ha az ember kész feláldozni magát a barátaiért, a hazájáért, ha le tud mondani javairól. Az önszeretet legfejlettebb formája, ha

¹⁹ A bemutatás alapja: Jaeger, W.: *Paideia: The Ideals of Greek Culture. Vol. I.: Archaic Greece. The Mind of Athens*. Basil Blackwell, Oxford, 1946.

valaki fel tudja áldozni magát egy eszméért, a rövid, de nemes életet választja a hosszú, csendes helyett. A szép megragadása erkölcsi heroizmus.

A görögök által és a 20. század első felében megfogalmazott értékvilágok meglepő hasonlóságát Makkai Sándor egyik szövegével fogjuk illusztrálni.²⁰ A kisebbségi kérdésről a szerzőnek ugyanaz a véleménye 1940 előtt és után: a probléma szabályozásának, megoldásának elsősorban nem jogi, politikai, gazdasági, művelődési, hanem lelki feltételei vannak. Ezek csak „gyümölcs-csei” egy lelki feladatnak: a politikai, kulturális stb. rendezés csak akkor lehetséges, ha kialakítjuk magunkban a lelki készséget és alkalmasságot a problémák megoldására. Vagyis a magyarok számára a feladatok ugyanazok, függetlenül attól, hogy kisebbségben vagy többségben vannak, hogy éppen kié a temporális hatalom, hiszen az isteni rendeltetés nem változik.

A lelki feltételek között elsőként szerepel a kérdések tényszerű vizsgálata. Az erdélyi magyarok kinyilvánították akaratukat, hogy Magyarországhoz akarnak tartozni, de azt is tudomásul kell venni, hogy ebben a térségben mindig fognak más nyelvű közösségek is élni. Magyaraként uralkodni ebben a térségben felelősséget jelent, egy „kemény és súlyos történelmi hivatás vállalását”, amihez elsősorban önfegyelemre van szükség. Az 1918 előtti álmodat el kell felejtetni, ma már más helyzetben vagyunk, mások a körülmények, és mások a feladatok is. A lelki feltételekkel elsősorban azok a nemzetrészek vannak tisztában, amelyek már megtapasztalták a kisebbségi sorsot. Tudják, hogy a kisebbségi kérdés rendezéséhez az erősebb fél jóindulatára, magasabb erkölcsi minőségére, segítőkészségére, önmegtagadására, akár áldozatkészségére is szükség van.

A két legfontosabb lelki feltétel a helyes magyar öntudat és önérzet, illetve hit a nemzet Kárpát-medencei, Duna-völgyi és európai hivatásában. A hit gyökere: az a transzcendentális bizonyosság, hogy az isteni akarat szerint a magyarok ennek az országnak a fenntartói és a vezetői. Ennek alapján a nemzetiségi kérdés szabályozásánál a magyar létérdek, önérzet és önbizalom a legfontosabb lelki feltételek. De mindehhez föltétlenül mértéket kell társítani. Ezek nem kizárólagos és egyoldalú feltételek, és nem vezethetnek könnyelmű elbizakodottsághoz. Az elbizakodottság nélküli hit azért is fontos, mert megvéd attól, amit – bibói kifejezéssel élve²¹ – az „eltorzult alkat” jellemzőinek

²⁰ Makkai Sándor: A nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei. *Láthatár*, 1942. 10. sz. 226–228. p.

²¹ Érdekes, hogy a Bibó István munkásságának szentelt szakirodalom jóformán meg sem említi, hogy református hite jelentősen befolyásolta gondolatvilágát – és ezáltal szoros rokonságot mutat a kor kálvinista gondolkodóival, többek között éppen az itt tárgyalt Imre Lajossal, Makkai Sándorral és Tavasz Sándorral. Nyilván

nevezhetünk: a csüggedéstől, a borúlátástól. A gyávaságtól, amely pusztán okoskodással, a külső hatalmi viszonyok vizsgálata alapján lemond a hivatásról és az általa megkövetelt elszánásról, erőfeszítésről. A szigorú, kritikai magyar önismeretre éppen a hamis realizmus és a túlfeszült lényeglátás ellenében van szükségünk. Ugyanis csak így vállalhatjuk hivatásunkat alázatosan, szolgálatként, és nem hatalmaskodásként. Csak így szolgálhatjuk az emberhez méltó élet megvalósulását saját országunkban. A felsőbbrendűség csak erkölcsi felsőbbrendűség lehet, amely a kritikai önismeret alázatából, a jobbra törekvésből származik. A hivatástudat, szigorú önismeret elvetése, megkezdése csak hangoskodáshoz és semmittevéshez vezet. És a hivatástudatból mint lelki feltételből következik az igazságosság szeretete és a nagylelkűség. Ez pedig lehetővé teszi számunkra azt, hogy a nemzetiségeket is emberként becsüljük, méltányosan belássuk és elfogadjuk, hogy jogait, lehetőségeiket nem szabad korlátozni. A szigorú önvizsgálaton alapuló erkölcsi felsőbbrendűségből származik „az emberi bánásmódnak az a művészete”, amely minden kisebbségi kérdés szabályozásának az alapfeltétele. Persze akkor, ha ez nem képmutatás, nem taktika, hanem őszinte keresztény magatartás.

Makkai szerint tehát a nemzetiségi kérdés megoldása nem a nyers hatalmi pozíció kihasználásában rejlik, hanem elsősorban abban, hogy – a hivatás felismerése és elfogadása révén – a magyarok átmennek egy olyan lelki transzformáción, amely képessé teszi őket arra, hogy a kisebbségekkel tisztességes viszonyt alakítsanak ki. Az átalakulás feltétele pedig egy olyan ethosz vállalása, amelynek a központjában a kiválóságra való törekvés, önmagunk jobbítása áll; ez teszi lehetővé az egyéni szabadság és a közösség iránti köteletség egyeztetését; a magasabbrendűséget mint olyan erkölcsi többletet fogalmazza meg, amely önmagunk felülmúlásából származik: mint szépre, jóra, igazra való törekvést.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Makkai Sándor (és kortársai) elképzelése a társadalomban élés lelki feltételeiről nem vezethető vissza felvilágosodásbeli, abszolutista, vagy akár modern gyökerekre. Az ember e világi életét megszabja a hivatása, amit felismernie és vállalnia kell. Ez önfegyelmet követel, és áldozatokkal jár. Továbbá hinnie kell abban, hogy isteni akarat szerint predestinált az uralomra. Ezt viszont alázatosan, szolgálatként kell elfogadni. A hivatás felismerésében segít a rendszeres, szigorú önvizsgálat, a mértéktartás. Ez teszi lehetetlenné mind az irreális, megvalósíthatatlan

való, hogy olyan alapfogalmak, mint az eltorzult alkat, a túlfeszült lényeglátás és a hamis realizmus a hivatás keresztény (számára elsősorban kálvinista) eszmévilágában gyökereznek, és nem a két világháború közötti demokrácielméletekben.

álmok kergetését, mind a hamis realizmust. A kultúrfölénynek nem önteltségként, hanem erkölcsi felsőbbrendűségként kell jelentkeznie, amelyért viszont rendszeresen ki kell állnunk a minőség próbáját. Ezek azok a lelki feltételek, amelyek alkalmassá tehetnek valakit a vezetésre. Ezekre alapozva lehet a vezető igazságos, nagylelkű, megértő a kisebbségekkel szemben.

2.2. Nemzet és kisebbség

A nemzeti, illetve kisebbségi lét sarokpontja szintén a hivatás. A kor fogalomhasználatának megfelelően a nemzet alapjának Imre Lajos²² is a fajt tartja, de, teszi hozzá, az önmagában még nem hoz létre nemzetet. Mint ahogy a nemek kapcsolata sem hoz létre családot. A faj mellett a nemzet igazi alapjának a nyelv, a politikai állásfoglalás, a kulturális meghatározottság sem tekinthető. A faji közösségen túl még szükség van közös gazdasági, politikai, társadalmi tevékenységekre, érdekekre, javakra. Csak ezek birtokában beszélhetünk népközösségről. Nemzetről pedig csak akkor beszélhetünk, ha ez a népközösség felismeri és meg is akarja valósítani rendeltetését. A nemzetet az teszi nemzetté, „hogy az igazi nemzet tagjai a maguk élete számára kapott parancsot, az Isten által kapott rendeltetést a nemzeti közösség keretei közötti szolgálat parancsa gyanánt ismerik fel”.²³ Vagyis a parancs szerint az illető nemzet keretei közt kell kifejtetniük emberi életük feladatát. Aki vállalja ezt a hivatást, az egy nemzethez tartozik, a faji hovatarozástól függetlenül.²⁴ Aki viszont nem vállalja, az – bármennyire erősen kötik hozzá más típusú szálak – elszakad a nemzettől. Emiatt az internacionalizmus nemcsak káros, mert közösségbontó, hanem ráadásul erkölcstelen is, mert a rendeltetést tagadja meg. A nemzet mint erkölcsi közösség megköveteli, hogy tagjai figyeljenek egymásra. De ez ne tévedéseket és bűnöket elleplező „pajtáskodás” legyen, a hibák kölcsönös elnézése, hanem egymás segítése, felemelése, nemesítése, akár őszinte bírálat révén.²⁵ Míg a szeretet nevében a többséggel a közös rendeltetésben való együttműködés lehetőségeit kell keresni,

²² Imre Lajos: A kisebbségi... i. m. 1. sz., 9–12. p.

²³ Uo. 10. p.

²⁴ Talán még radikálisabban fogalmaz Tavaszy Sándor. Szerinte a nemzet Isten tulajdona, ezért az emberek végső célja az kell legyen, hogy a nemzeti közösség erkölcsi, és nem politikai, gazdasági vagy faji közösséggé váljon. Lásd Tavaszy Sándor: Nemzeti létünk kérdései. A prófétai nemzetszemlélet. *Páosztortűz*, 1936. 21. sz. 435. p.

²⁵ Imre Lajos: A kisebbségi... i. m. 3. sz. 173. p.

a kisebbség tagjaival szemben a szeretet a hűségre, a vezetők iránti engedelmességre, a munkában való önzetlen részvételre kötelez.²⁶

A rendeltetést és az emberi élet adottságait sem azonosítani, sem egymástól elválasztani nem lehet.²⁷ Míg az előbbi világa időn kívüli, az utóbbi a földi időhöz kötött. Ha a kettőt elkülönítjük, akkor azzal tulajdonképpen megtagadjuk valamelyiknek a realitását. A rendeltetés valóságát megtagadva tagadjuk, hogy a nemzet közösséget képezne, és kizárólag földi célok és érdekek szolgálatába állítjuk. Ha viszont a konkrét emberi élet meghatározottságait tagadjuk, akkor életidegen szabályokat próbálunk magunkra erőltetni. De a tévedésnek akkor is két alternatívája van, ha azonosítjuk a rendeltetést és az adottságokat. Ha a természeti valóság adottságait tartjuk örök érvényűeknek, akkor a világunk immanens vonásait a transzcendens síkba toljuk. Ha viszont azt valljuk, hogy a nemzet a maga jelenlegi életében képviseli az isteni rendeltetést, akkor azt valljuk, hogy az isteni rend megvalósítható a földi életben.²⁸ Az első helytelen elképzelés Imre Lajos szerint a naturalizmus,²⁹ a második az idealizmus,³⁰ a harmadik és a negyedik pedig a modern nacionalizmus két válfaja. A nemzet életének ezen négy sarokpontja határozza meg azt a keretet, amelyben „az emberi életnek az örök feszültsége rejlik”.

Mint korábban láttuk, kisebbségi helyzetben a rendeltetés nem változik, tehát a nemzethez tartozás sem, hiszen az e világi keretek, az „adottság” változása még nem jelentheti a hivatás, az „életparancs” megváltozását.³¹ Az országon belüli arányok megváltozása még nem jelent semmit, egy magyar közösség kisebbségként is az adottság és a rendeltetés közti feloldhatatlan feszültségben éli életet. Legfeljebb a szolgálat területe változott meg. A hivatásnak megfelelő „életparancs” az új politikai, gazdasági stb. helyzetnek megfelelő új „helyzetparanccsal” kerül konfliktusba. A kisebbség azonban nem úgy áll szemben a többséggel, mint egyének tömege, mint jogi közösség vagy mint érdekközösség, hanem mint nemzetközösség, tehát olyan közösségként, amelynek saját hivatása és feladata van. Ugyanúgy, mint a többségnek. A konfliktusok abból erednek, hogy mindkét fél rá akarja venni a másikat arra, hogy tagadja meg hivatását, mert az szerinte a saját egzisztenciáját veszélyezteti. Az egyetlen megoldás, ha mindkét közösség vállalja a saját rendeltetésének megfelelő szolgálatot, ha mindenki a maga felada-

²⁶ Uo. 173–174. p.

²⁷ Uo. 11–12. p.

²⁸ Mint később látni fogjuk, ez a változat a gnosztikus felfogásokra jellemző.

²⁹ Bibó kifejezésével: a hamis realizmus.

³⁰ Bibónál ez a túlfeszült lényeglátás.

³¹ Imre Lajos: A kisebbségi... i. m. 2. sz. 121–131. p.

tát végzi. Ebből vita nem származhat, mert minden szolgálat egyenlő értékű. Emiatt a nemzeteknek kötelességük nemcsak megbecsülni egymás szolgálát, hanem ebben támogatniuk is kell egymást. Az állam nem versenypálya, hanem az a tér, ahol mindenkinek a munkájára szükség van. Ebből viszont az következik, hogy a nemzetek közötti békére nem az a közösség a legveszélyesebb, amely tudatában van hivatásának, hanem az, amely megfelelkezve küldetéstudatáról, csak külső egzisztenciája megvalósítására koncentráll, ezzel pusztítva, demoralizálva azokat, amelyek hűek akarnak maradni rendeltetésükhöz.

A kisebbségi élet tehát, ha felismert hivatással rendelkező közösségként (és nem például számbeli csoportként) éljük meg, akkor teljes értékű nemzeti élet, amely rendeltetését a kisebbségi életformában akarja megvalósítani. Ez viszont azt jelenti, hogy az egyénnek a keresztény etika szerint „lehetőségei” és kötelességei is vannak. Az első kötelesség az, hogy a rendeltetéssel járó életformára vigyázni kell. Isteni parancs nélkül a kizárólag „egzisztenciára” koncentráló nemzeti élet üres csigaház. A második kötelesség meghatározza, hogy milyen legyen a kisebbség viszonya az államhoz. Eszerint az új hatóságoknak nem szabad ellenszegülni, mert ők is Isten rendelkezéséből vannak. A harmadik kötelesség: tekintettel arra, hogy a kisebbségi sorsot nem a külső körülmények, hanem Isten akarata rendelte el, vállalni kell, hogy a külső élet körülményei között a belső élet erői bontakozzanak ki. Az új, kisebbségi körülmények között az illető közösség nemcsak új korlátokkal szembesül, hanem új lehetőségeket is kap. A kérdés tehát nem az, hogy egy bizonyos kisebbségi helyzet hogyan jött létre, hanem hogy miként kell megállni helyünket az adott körülmények között.

2.3. A nevelés

Míg az egyéni nevelés célja a személyiség, a jellem kialakítása, a népnevelés célja a nemzet.³² A magyar nemzet nagyságát, a magyar nép igazi jólétét pedig nem a „szabadság” homályos gyógyszere, nem a „jogok”, nem a „föld” biztosítják, hanem az önzetlen munka és az erkölcsi felemelkedés. A nevelés célja egyetemes kell legyen, a tér és idő feletti parancsot azonban a hely és idő kötöttségében kell alkalmazni.³³ Emiatt a nevelés véget nem érő

³² Imre Lajos: *A falu művelődése. Vezérfonal a nép nevelői számára*. Studium, Budapest, 1922.

³³ Imre Lajos: *A kisebbségi...* i. m. 3. sz. 169. p.

küzdelem egy, a korábbiakhoz hasonló erőterben: „világosan kell látni az ember és a nevelés célja közötti gyökeres és kibékíthetetlen ellentétet, hogy a nevelés tulajdonképpen [sic!] küzdelem azért, hogy ez a független és magasrendű feladat ne váljék se élettelen és üres ábránddá, sem a napi élet kérdéseihez alkalmazkodó megalkuvássá”.³⁴

Kisebbségi helyzetben az arányok, célok eltévesztése sajátos hibákhoz vezethet. Az adott társadalmi-politikai körülményeknek való túlzott megfelelés oda vezet, hogy a kisebbségi helyzetet kizárólag mint egy másik közönség mellé, illetve azzal szembe helyezett életet tárgyalják, megelégedve a hivatásról, amely magában foglalja a másik megértését és megbecsülését is.³⁵ A kisebbségi nevelés alázatosságra buzdít: arra, hogy az egyén hivatását alázáttal elfogadja, hiszen élete nem önmagáé, hanem a feladatáé.³⁶ A nevelés egy, a közösen kapott parancsnak megfelelő lelki közösséget kell kialakítson, amely túllép az egyéni érdekeken és szimpátiákon. Ha erre vigyázunk, elkerülhetjük a nevelés legsúlyosabb hibáit: a kisebbségi érzés, a meghunyászkodás, a (közösségünkhöz és önmagunkhoz való) hűtlenség beleplántálását a fiatalokba, vagy éppen ellenkezőleg, más népek lenézését a hamis önállóság és az önző öncélúság nevében.³⁷

Ami a kisebbségi társadalomban folyó konkrét nevelési tevékenységet illeti, annak érdekében, hogy megismerjük azokat a kereteket és lelkeket, amelyekben a közösségi szellemet el akarjuk plántálni, különösen fontos a nép megismerése és nevelése. A nép a nemzet fenntartója, emiatt az elitnek kötelessége hozzájárulni anyagi és szellemi felemelkedéséhez.³⁸ A szellemnek ugyanis azokban a formákban kell kifejezést találnia, amelyek az életét meghatározzák.³⁹ A nevelés legfontosabb keretei a család, az iskola, az egyház és a szabad egyesületi tevékenységek. Bár mindegyiknek megvannak a maga sajátos feladatai, tekintettel a nevelés elsődlegesen erkölcsi jellegére, az egyháznak kötelessége a többi keret tevékenységét is felügyelni.

A népművelésnek három nagy problémacsoportra kell koncentrálnia. Az első a gazdaság, az anyagi lét feltételei, jobbítása, ami nélkül a többi cél sokkal nehezebben érhető el. A második a nemzeti nevelés. A harmadik terület pedig a kultúra etikai jellegével kapcsolatos kérdések, itt valósul meg az intellektuális és esztétikai nevelés.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 171. p.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo. 172. p.

³⁸ Imre Lajos: *A falu...* i. m. 3. p.

³⁹ Imre Lajos: *A kisebbségi...* i. m. 3. sz. 175. p.

2.4. A kultúra

A nevelés eredményeként akkor sikerült kultúrát közvetíteni az egyén és a közösség felé, amikor ezek felfogták és elfogadták hivatásukat. Amikor megértették, hogy úgy lesznek szabadok, ha felismerik, hogy lelkükben örök, kötelező törvények vannak. Ha engedelmeskednek ezeknek, akkor életüket nem külső parancsok, hanem saját maguk irányítják. A szabadság tehát nem korlátlan cselekvési lehetőség, nem mentesség a társadalmi, állami törvények alól. Akkor vagyunk szabadok, amikor lelkünk tartalmát mindennél értéke-sebbnek fogadjuk el.

Mivel a kultúra erkölcsi kategória, nem azonosítható sem az élvezettel, sem a gazdasági vagy más egyéni, társadalmi haszonnal, illetve általában az aktuális társadalmi felfogás által megfogalmazott boldogsággal. Az élvezet még nem erkölcs, a haszon pedig még nem kultúra. Gyakorlati haszna persze van, hiszen gondolkodásra szoktat, fejleszti az ítélőképességet, alakítja a lelkünket. A haszonnak ugyanakkor értéket csak a műveltség ad. Az utóbbi „egy olyan minőség, mely az embert meghatározza, emberré, még-pedig egy közösséghez tartozó emberré teszi”.⁴⁰

A kultúra mint érték három körben valósul meg: intellektuális, etikai és esztétikai.⁴¹ Az első az intellektuális kör, az ismeretek gyarapítása. A körülöt-tünk levő világot kötelességünk megismerni, hiszen ez az a hely, ahol hiva-tásunkat betöltjük. De ez a világ számunkra csak keret, eszköz: nem vetjük meg, de nem is becsüljük túl. A tanulás maga azonban „egy bizonyos megtel-jesedést, csodálkozást okoz, melynek alaphangulata a megalázkodás”.⁴² Már ebben a stádiumban a tudás nemcsak haszonként jelenik meg, hanem önér-tékként is. Második körben az etikai nevelés két legfontosabb alapgondolata a fegyelem és a bizalom, ezeknek a forrása pedig a nevelő személyisége kell legyen. Imre Lajos szerint fontos, hogy a közösség a lelkészével és a tanító-jával együtt alkosson. Így jöhet létre a közösségi kapocs, amely a közösen megtermelt értéken, a közös hasznon és a közös munkán alapszik. Az esztéti-kai körhöz a nép ízlésének a fejlesztése tartozik. Ez magában foglalja az igé-nyességre nevelést, a szép, ápoltság környezet kialakítása iránti igényt, illetve annak a tudatosítását, hogy nem lehet szép az, ami nem jó is egyben. Az igazi műveltség alapja a lelki minőség elfogadása: ezáltal a műveltség nemcsak

⁴⁰ Imre Lajos: *A közművelődés mint társadalmi feladat*. Erdélyi Tudományos Füze-tek, 118. köt., Minerva, Kolozsvár, 1940. 3. p.

⁴¹ Imre Lajos: *A falu ...* i. m. 58–62. p.

⁴² Uo. 58. p.

birtokká lesz, hanem feladattá is.⁴³ A birtokot ugyanis meg kell dolgozni, hogy ne veszítsen értékéből.

Ami a formáját illeti, a kultúrának nemzetinek kell lennie. A nemzet fogalmában ugyanis a legfontosabb elem a köz haszna, jóléte, boldogsága. Eszerint a nemzet nem önmagáért van, hanem azért, hogy benne a kultúra mint tartalom megvalósuljon. „Amint a nemzet igazi célját a kultúrában éri el, úgy a kultúra a nemzeti lét kereteiben fejlődhet és valósulhat meg igazán.”⁴⁴ Azonban a műveltség mint birtok és feladat nem az egyéné, hanem meg kell osztania közösségével. Az igazi műveltség ugyanis nemcsak közösségekben birtokolható, hanem ráadásul csak közösségekben sajátítható el. Tehát a műveltséggel járó lelki minőség sem az egyénéké, hanem a közösségé. A sokszor részletesen kidolgozott és támogatott gyakorlati feladatok (gazdasági, társadalmi, szociális, „kulturális”) sem önmagukban fontosak, hanem mert a közösség szellemét erősítik.

2.5. Az elit és társadalmi szerepe

A népszolgálatnak, mint láttuk, semmi köze ahhoz, amit manapság „politikai kommunikációnak”, „meggyőzésnek”, „mozgósításnak”, „propagandának”, „imázsépítésnek”, „politikai marketingnek” vagy „menedzsmentnek” neveznek, a pragmatikus projektekhez és választási stratégiákhoz. Sokkal inkább hasonlít azonban a politika, a közélet egy klasszikus felfogásához, amely a jó életet, a közügyek intézését az adminisztráción, a rendfenntartáson stb. túl elsősorban a polgárok lelkének nemesítésében, ápolásában látta, a személyes útmutatás és példamutatás révén.

Az elit szerepe mindenekelőtt a nevelés. Ehhez kapcsolódik a közösség helyes rendjének a megfogalmazása, és az ennek megfelelő közösségépítés. A célokat, mint láthattuk, néha egészen apró részletekre is lebontják: gazdasági, erkölcsi, esztétikai nevelés, ismeretterjesztés, és mindezekon belül konkrét szociális, egészségügyi, higiéniai, természetvédelmi stb. feladatokra. Mindezek persze nem önmagukban értékesek, hanem azért, mert eszközként használhatók a szellemi nemesítés érdekében. Mindehhez képest a politikai

⁴³ Imre Lajos: *A közművelődés...* i. m. 3–4. p.

⁴⁴ Imre Lajos: *A falu ...* i. m. 35. p.

agitáció, akár azon pártok részéről is, amelyek – gondolnánk – közel állnak hozzájuk, másodlagos, vagy egyenesen lényegtelen.⁴⁵

Az elit eszerint elsősorban társadalmi feladatot lát el, úgy szolgál, hogy nem a saját, hanem az egész társadalom feladatait tartja szem előtt (Platón óta ez a jó politikus ismérve). Ennek megfelelően viszont legitimitása magától értetődő és nem képezi vita tárgyát, hiszen forrása éppen a társadalmi kötelezettségek teljesítése. A népszolgáló cselekvésének a mozgatórugója nem a „szabadság”, a „szabad alkotás” stb., hanem az egzisztenciális kötelék a közösséggel. Emiatt a bírálati sem ítéletek, elutasító gesztusok, hanem jobbító szándékú tanácsok, figyelmeztetések.

A népszolgáló – mint tulajdonképpen bármelyik közéleti szerepet vállaló – elit szerepét, létjogosultságát, őszinteségét persze meg lehet kérdőjelezni, ha feltételezzük, hogy az egészhez társul egy többé-kevésbé rejtett hatalmi agenda. Vagy meg lehet kérdőjelezni azokat az eljárásokat (illetve azok hiányát), amik révén közéleti szerephez jutott: milyen joggal mondják meg éppen ők, hogy mi a helyes, az igaz, a szép stb.? A látszólag demokratikus álláspont a magyar antipolitikai hagyományhoz köthető. Sajnos tarthatatlan, hiszen vagy naiv (azt hiszi, hogy létezik hatalmon kívüli diskurzus), vagy csak arra szolgál, hogy leplezze: tulajdonképpen célja nem a létező hatalmi viszonyok megszüntetése, hanem az, hogy azokat a maga javára átrendezze. A társadalmi pozíciókra kihegyezett bírálat önellentmondáshoz vezet. Ugyanis ha a bírálat a pozíciókra és ezek megszerzésére koncentrál, ha a beszélő személyétől, társadalmi pozíciójától teszi függővé egy kijelentés (morális) igazságtartalmát, akkor a bírálóknak is a szemére lehet vetni, hogy „nincs társadalmi felhatalmazásuk”, „érdekeiket követik” stb. Joggal mondhatjuk, hogy a létező hatalmi diskurzus bírálati csak arra szolgál, hogy helyébe saját, szintén hatalmi (vagyis nem „hatalmon kívüli”, „ártatlan”) diskurzusát ültesse.

Egy másik bírálatot Balogh Edgár fogalmazott meg.⁴⁶ A *Hitel* című folyóirat 1936-os évfolyamát elemezve összegzi a szerkesztőség politikai célkitűzéseinek a premisszáit. Eszerint a nép nem alkotóképes, emiatt szüksége van egy vezetésztálynak. A hagyományos elitek – az arisztokrácia és a dzsentri – rossz gazdasági helyzetük miatt már nem tudják vállalni a vezető szerepet, hivatásukról ők maguk mondtak le. Az új elitet azok a magányos értelmiségiek, kereskedők, iparosok, gazdák alkothatnák, akikben van ambíció, és nemzeti

⁴⁵ Például azért bírálja Imre Lajos a keresztényszocializmust, mert politikai agitációt végez, ahelyett, hogy a nép szellemi emelkedésén dolgozna. Imre Lajos: *A falu...* i. m. 9. p.

⁴⁶ Balogh Edgár: Új magyar rendiség szószólói Erdélyben. *Korunk*, 1936. 4. sz. 284–290. p.

elkötelezettségük is erős.⁴⁷ Balogh Edgár az új, még csak megálmodott vezetőréteget egyből új nemességnek titulálja, és lerántva a leplet Venczel József kinyilvánított vágyáról, azt látja, hogy ez egy új jobbágyság kialakulását is feltételezi, és az egész nem más, mint „feudális-fasiszta úri arrogancia”.⁴⁸

2.6. Az új államhatalomhoz való viszony

Lojalitás

Mit jelent a kisebbségi élet mint sors, mint kötelesség, mint lehetőség? Nyerhet-e valamit az erdélyi magyarság a kisebbségi sorssal? Mit nyerhet kölcsönösen egymástól a kisebbség és a többség?⁴⁹

Az impériumváltás nemcsak politikai, gazdasági, társadalmi, hanem erkölcsi kérdésekkel is szembesítette az erdélyi magyarságot. Az első és legegyszerűbb az volt, hogy lehet-e, hogyan lehet valaki egyszerre lojális magyarságához, az „anya”-országhoz és Romániához is. A tisztességes, becsületes, erkölcsös viszonyulást ebben az esetben sem a politika, hanem a kereszténység biztosítja. Eszerint a kisebbségi élet mint kötelesség három dologra vonatkozik: igyekezzon tudatára ébredni rendeltetésének; igyekezzon a maga adottságait kifejteni; az adott helyzetet használja arra, hogy ott végezze a szolgálatát. Az utóbbi azt is magában foglalja, hogy együtt dolgozik azokkal, akikkel együtt él. A kisebbségi lét erőfeszítésekre sarkall, hogy új lehetőségeket találjunk a fokozott építésre, az önfegyelemre, a szorosabb összetartásra, a példamutatásra. Új feladatokat találhatunk magunknak. Megmutathatjuk, hogy hogyan lehetünk alázatosabbak, hűségesebbek közösségünkhöz és rendeltetésünkhöz. Összegezve azt látjuk, hogy több lehetőségünk nyílik a belső, elmélyült életre, és ezzel a többség számára is hasznosak lehetünk, mert példát mutatunk.⁵⁰

Nemcsak a többséghez mint néphez, de a keresztény erkölcsi felfogás szerint a román államhoz sem szabad ellenségesen viszonyulni. Az állam, mint minden más földi hatalmasság, nem önmagától van, hanem Isten rendeléséből. Így viszont aki a hatóságok ellen fellázad, Isten ellen lázad fel. A hatalom feladata ráadásul az, hogy meggátolja a gonoszt. Az ellenszégülés

⁴⁷ Uo. 285. p.

⁴⁸ Uo. 286. p.

⁴⁹ Imre Lajos: A kisebbségi... i. m. 2. sz. 128. p.

⁵⁰ Uo. 130–131. p.

ebben is akadályozza.⁵¹ Éppen ellenkezőleg, a kisebbség igyekezzen munkálkodni annak az országnak a jólétén, amelyben lakik, vagy amelynek éppen a fogságában van. Elvégre Isten küldte őket oda, és jólétük összefügg annak jólétével. Vegyék ki részüket az állam munkájából, szolgálják az államot. Összefoglalva, a keresztény felfogás szerint Isten szuverenitása az állam szuverenitása fölött áll. A temporális hatalmon keresztül tulajdonképpen Istennek engedelmeskedünk: ez összeférhetetlenné teszi a keresztény világképet minden forradalmisággal.

Azonban nem csak a kisebbségnek vannak kötelezettségei az állammal szemben. Az állam is köteles munkáját Isten akarata szerint végezni: tartsa fenn a rendet, védje meg a polgárokat, biztosítsa a polgárok között a megfelelő, békés viszonyokat. A lelkek felett való uralkodás azonban már nem az állam feladata.⁵² Egy jó államban minden állampolgár egyformán szabad, egyenlők a kötelezettségeik, és egyenlő elbánásban részesülnek.

Liminalitás, a trauma feldolgozása

Az 1920–1930-as évek a világ jelentős részén a válság időszakát jelentették. Az erdélyi magyarok számára a gazdasági, szellemi válsághoz hozzátevődött a határok újrarajzolása által okozott trauma, illetve az átmeneti, liminális állapot is. A legnehezebb a liminalitás harmadik, befejező szakaszának a feldolgozása volt, egy elfogadható új rend, struktúra kialakítása, amelyben megtalálják a helyüket. A népszolgálat mint világnézet kifejezetten elutasítja a traumatikus élmények újra meg újra felelevenítését mint „feldolgozási” módot, a „szenvédéstörténeteket”, az önsajnálatot, a közösségből nem próbál áldozatot fabrikálni, nem a szenvedés köré akarja építeni az identitását.

Ehelyett a javasolt megoldás az volt, hogy a megváltozott körülmények függvényében gyakorlatiasan és ugyanakkor értékközpontúan újra kell gondolni és értelemmel kell feltölteni a kisebbségi magyar létet. A megváltozott állami formában is meg kell keresni a hivatást, az örök tartalmat. A szenvedések lajstromai, a traumák állandó felemlgetése nem felszámolja a liminális állapotot, hanem krónikussá teszi, és így megakadályozza az új struktúra kialakulását.

⁵¹ Hasonlóképpen vélekedik Makkai Sándor is. De ő hozzáteszi, hogy az állam túlkapásait azért nem szabad szó nélkül hagyni. Lásd Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Pro-Print, Csíkszereda, 1998.

⁵² I. m. 126–128. p.

3. A népszolgálat értelmezési keretei

3.1. Bevezetés, a fogalom problémái

Manapság mind a közhasználatban, mind a tudományos munkákban gyakorlatilag majdnem mindenre és mindenkre használják a népszolgálat kifejezést, aki/ami „szereti a népet”, hűséges hozzá, védi, azonosul érdekeivel, céljaival, aktívan segíti stb. A kollektívnek tenyészvikát kiügyeskedő tsz-elnöktől Király Károlyig, Márton Árontól Che Guevaráig mindenre rá lehet mondani, hogy a népet szolgálta. Igazán jó érzés tudni, hogy ennyi kiváló emberrel büszkélkedhetünk, de ahhoz, hogy valami értelme is legyen a fogalomnak, le kell szűkíteni a jelentését. Ennek pedig a legjobb módja, ha visszalépünk az eredeti használathoz és annak kontextusához. A kulcskérdés pedig az, hogy miként fogalmazódik meg az isteni és a földi rend viszonya, mi az emberi élet hivatása, értelme.

A kérdésünk arra vonatkozik, hogy milyen keretben lehet elhelyezni, tárgyalni a népszolgálat kérdését, ha nem elégszünk meg a leírásokkal. Először lássuk azokat, amelyek már az eddig leírtak alapján biztosan nem érdemlenek komolyabb elemzést. A politikai, pártpolitikai keretekben a népszolgálat egyértelműen nem érzi magát otthon, hiszen céljuk nem az ember nemesítése, egy erkölcsi közösség létrehozása. Mint láttuk, Imre Lajos még a keresztényszocialista politikai tevékenységtől is elhatárolta magát, mert nem a nép szellemi felemelésén dolgozik.

Ha ez nem megy, akkor meg lehetne próbálni egy antipolitikai értelmezést nyújtani. De a népszolgálatnak nem az a problémája, hogy a kortárs politikai szervezetekkel, tevékenységükkel, céljaikkal elégedetlen. Nem arról van szó, hogy más módszerekkel egy más politikai rendszert akarna. Hívei nem aktív vagy passzív forradalmárok. És azt sem gondolják, hogy a szakszerű politika fölösleges, az emberiség nagyon jól meglenne nélküle. Egész egyszerűen mások a céljaik. Azt gondolják, hogy egy igazi közösség elsősorban etikai közösség, amely felismeri és vállalja kötelességét. Egy ilyen közösséget pedig pártpolitikával nem lehet sem létrehozni, sem fenntartani. Ugyancsak ez az oka annak, hogy számukra a kisebbségi közösséget érintő legfontosabb problémák nem emberjogiak. Nem az a legfontosabb feladat, hogy a világba kiáltsuk „fájdalmainkat” és sértődéseinket. Befele pedig elutasítják a traumák felemlegetését, a sértődések, vagy akár ressentiment-ek köré épülő közösségi identitást.⁵³

⁵³ Az kétségtelen, hogy a két világháború közötti időszakban sokan kiábrándultak a formális parlamentáris demokráciából. Míg egyesek úgy gondolták, hogy

Lehetséges a népszolgálat azonosítása vagy rokonítása a fasizmussal és/vagy a náciizmussal. Ezt látszik bizonyítani a nép sűrű emlegetése, a felemelésére szóló buzdítások, a közösség elsődlegességének a hangoztatása, és az új ember megjelenésének az igénye. A katolikus egyház által meghirdetett hivatásrendiség is egy ilyen közelséget tűnik föl mutatni. A nép szolgálata azonban a népet szellemi közösséggé akarja kovácsolni, és semmilyen politikai ambíciói nincsenek. A hivatásrendiséget mint társadalmi programot a Rerum novarum kezdetű pápai enciklika hirdeti meg először, 1891-ben, jóval a fasizmus megjelenése előtt. Mind a Rerum novarum, mind a Quadragesimo anno megfogalmaz ugyan állami feladatokat (szociális feladatok, igyekezzen megfékezni a gátlástalan kizsákmányolást), de ezek távol állnak mind kidolgozottságban, mind társadalmi hatóerőben a náciizmustól vagy a fasizmustól. Az erdélyi magyarok pedig, érthető okokból, a legkevésbé sem akartak állami beavatkozást. A legkomolyabb gondot az „új ember” igénye jelenti, az én transzformációjának az akarása. Kétségtelen, hogy ezt a náciizmus, a fasizmus vagy akár a létező szocializmus propagandája is megfogalmazta. A két átalakulás, önátalakítás között azonban az a különbség, hogy míg az előbb felsorolt politikai programok új emberen az egyneműsített, politikailag kiszolgáltatott, manipulált tömegembert értették, addig a népszolgálat az egyén számára teljesen más célokat és értékeket fogalmaz meg. A transzformáció célja az igazság, azaz a világ isteni rendjének és a benne elfoglalt helyének és szerepének a felismerése és elfogadása. Minden arra motiválja, hogy jóban, szépben, igazban maximálisan teljesítsen, de ez csak egy koordinátarendszerben lehetséges, ezt pedig a közösségi hálózatai adják meg.

Egy másik lehetséges – és téves – értelmezési keret a transzszilvanizmus. Ez ugyanis egy történelmi-földrajzi determinizmusból indul ki, erre alapozva fogalmazza meg a jó társadalomról mint szellemi-kulturális közösségről szóló képét. Ez a közösség tulajdonképpen már létre is jött az

a demokrácia – az „igazi demokrácia” – automatikusan garantálja az (összes elképzelhető) kisebbségi jogokat, addig mások a bukaresti parlamenti gyakorlaton okulva úgy látták, hogy a tömegdemokráciára jellemző nyilvánosság és döntéshozatal körülményei között engedményeket nagyon nehéz kicsikarni. Emiatt sokan hatékonyabbnak látták a színtalpak mögötti egyeztetést. Érdekes, hogy 1940–1944 között is az „erdélyi kérdést”, legalábbis annak kényesebb részeit, igyekeztek kivonni a nyilvános parlamenti politizálásból. Mindennek azonban vajmi kevés köze van a népszolgálathoz, hiszen ebben az esetben az érv (a parlamenten kívüli érdekérvényesítés) nem a politikai rendszer hatékonyságra vonatkozik, hanem a nemzetiségpolitikai szempontokat (a dél-erdélyi magyarokkal kapcsolatos nemzetiségpolitikai viszonyosság problémáját és az erdélyi magyar társadalom meg erősítését) vették figyelembe.

évszázadok folyamán, de a kortárs (vagy akár a korábbi magyar) állam ezt aláássa. Az állam tehát itt negatív szereplő, amely a spontánul, organikusan kialakult szellemi közösséget akarja szétzilálni. A népszolgálat szerint azonban az etikai közösség folyamatos, tudatos munka eredménye, a hivatástudatot minden generációnak újra meg újra kell termelnie. Az ellenségünk nem az állam, hanem a tunyaság, a beletörődés sorsunkba. És végül: a népszolgálatnak nem célja egy „transzszilván” közösség kiépítése. Minden népnek megvan a maga hivatása, kövesse azt. De legalább ennyire fontos megtanulni keresztény szellemben együtt élni másokkal, elfogadni, hogy nekik is van isteni parancsolatuk, és kötelességük azt követni. Ebben segíthetjük őket, de akadályozni ezt nem szabad.

A népszolgálat célkitűzéseit baloldaliként is be lehet állítani, ezt Gáll Ernő többször is kifejti (gondolom, a harmincas években ezt másképpen látta).⁵⁴ Az 1990-es években kifejtett véleményéből arra lehet következtetni, hogy a két világháború között az erdélyi magyar közéletben tulajdonképpen mindenki baloldali volt, aki nem volt fasiszta. A népfrontos ideológia kései felélesztésének hitelességét cáfolja többek között az, hogy a népszolgálat olyan világképet alakított ki, amely nemcsak párhuzamos Gáll Ernő akkori baloldali (kommunista) világképével, hanem azt mind céljaiban, mind értékeiben elhibázottnak és károsnak tartja. A faszizmushoz hasonlóan, a nép és a közösség emlegetése, az „alsóbb néposztályok” irányában kimutatott szolidaritás, hűség még nem elégséges ok arra, hogy a népszolgálatot bevonjuk egy szélesebb „baloldali” ernyő alá.⁵⁵ Ráadásul a népszolgálat kifejezetten realista világkép volt, ellentétben azzal a hagyománnyal, amelyből az akkori baloldal származtatta magát.

Az eddig bemutatottaknál sokkal több értelme van három másik értelmezési keretnek, ezek még várnak kutatóikra. Az egyik a gazdaságtörténeti megközelítés lenne, különös tekintettel az akkori eliteknek a szövetkezeti mozgalomban játszott szerepére. A másik megközelítés egyháztörténeti lenne: végigkövethetné azokat a külföldi szellemi hatásokat, amelyek a teológusok révén érték Erdélyt. Hová jártak tanulni, mit hoztak haza, mit alkalmaztak

⁵⁴ Lásd: Gáll Ernő: Az erdélyi magyar baloldal a mérlegen”, *Eszmélet*, 36. sz., 1997. 160–179. p. és Gáll Ernő: Kisebbségi elit a hagyomány és a modernizáció feszült-ségében. *Tiszatáj*, 1999. 1. sz. 53–61. p.

⁵⁵ Hasonló tévedésbe esik Tamás Gáspár Miklós, amikor Bibó Istvánt szocialistának tartja. Pedig sem 1945 előtt, sem 1945 után a szoros református kapcsolatok nem számítottak kimondottan szocialistának: sem a világkép, sem a konkrét politika szintjén. Lásd Tamás Gáspár Miklós: A félreértett Bibó István. *Heti Világgazdaság*, letöltés: http://hvg.hu/velemen/20110805_bibo_tgm, 2011. augusztus 8.

a lelkipásztori tevékenység során, mit vettek be a teológiai intézetek tanrendjébe, hogyan változtak a tantárgyak bibliográfiái stb. A harmadik keret pedig az erdélyi egyházak társadalmi, gazdasági tanításait, illetve az általuk ezen a téren kifejtett igen sokrétű tevékenységet vizsgálta.

3.2. *A fogalom újrafelfedezése az 1970-es években*

Mindezek híján eddig egyetlen keret uralja a népszolgálat témáját. A népszolgálatról szóló mai írások kiindulópontját az 1970-es évek végén újra felkínált fogalom és az ahhoz kapcsolódó viták képezik. Ezek azonban az eredeti, két világháború közötti felfogásokat is teljesen átformálták, az 1970-es évek értelmezéseit, problémáit vetítették vissza az 1920–1930-as évekre. Így a fogalom jelentése többnyire egy tágabb értelemben közéleti, szűkebb értelemben elit (értelmiségi) szerep, attitűd, amelynek a kiindulópontja az erdélyi magyarság iránti hűség, amely abból fakad, hogy ez az elit – a nehézségek ellenére – vállalja vele a sorsközösséget a kisebbségi sorsban. A hűség jelenti egyrészt az érdeklődést a problémái iránt; a közösség társadalmi-kulturális gondjait mint legitim, a szakma és a tágabb közélet számára fontos kérdéseket kezeli. Aki hisz benne, elfogadja, hogy az értelmiségnek éppen e kötődése miatt van társadalmi feladata, ez pedig egyrészt a „nép” jobb megismerése, ennek alapján pedig a céljainak, értékeinek, érdekeinek a megfogalmazása és ezeknek a széles körben való forgalmazása. Másrészt a „nép” kulturális, gazdasági, erkölcsi, nemzeti stb. nevelése, felvilágosítása, ismeretlen értékek, tudások, technikák adaptálása. Ez azonban nem hagyományos vezetős szerep, hiszen sokszor lemondással, önfeláldozással jár.

Felvetődik a kérdés, hogy miért kellett ezt az értelmiségi modellt az 1970-es évek második felében mint egy két világháború közötti modellt feléleszteni. A *Korunk* szerkesztőinek az igyekezete azzal magyarázható, hogy tapasztalataik szerint a hetvenes évek közepére felnőtt egy új értelmiségi nemzedék, amely érzékelte, hogy a létező és egyre zsugorodó kisebbségi intézményhálózat már nem teszi lehetővé az értelmiség reprodukcióját, és ez számára nem tudományos, hanem egzisztenciális kérdéssé vált. Ilyen volt már korábban is, de ennnyire radikális lépésre még egyik generáció sem szánta magát: éppen a korábban magától értetődő hűséget, kitartást, törődést utasította el. „Kilépések” a kisebbségből a többségbe már korábban is voltak, de ezek kizárólag egyéni döntéseként fogalmazódtak meg. Az új nemzedék – főként kolozsvári vagy Kolozsváron tanul diákok, fiatal, általában másodgenerációs értelmiségiek – azonban megfogalmazta és magánkörökben magabiztosan előadta

azt, ami addig elképzelhetetlen volt: hogy Erdélyben a magyar kisebbségnek nincs és nem is lehet jövője. Hogy mindaz, amit a korábbi nemzedékek mondtak helytállásról, nemzeti öntudatról, értékekről, értelmetlen. Hogy a hűségnek, kitartásnak nincs semmi értelme, egyrészt a hivatalos politika eredményeként, másrészt mert nem éri meg, az erdélyi magyar közösség, kultúra nem érdemli meg: ugyanis provinciális, elmaradott, aki pedig ragaszkodik hozzá, betokosodik, a saját szellemi fejlődését akadályozza. A minőséget csak a nyugati szellemi irányzatokba való beolvadás biztosítja, ezt viszont a szűk erdélyi perspektíva megakadályozza. Az intellektuális, szakmai, művészi minőség felülírja a korábbi (amúgy avított, sőt tulajdonképpen nacionalista) etikai szabályokat. „Itt” már semmi sem jó, teljes a kilátástalanság, mindent lehet, sőt kell is bírálni. A „kilépés” az egyedüli reális választási lehetőség, a többi kényszer. A legokosabb, ha mindenki kizárólag a saját egyéni életpályájára koncentrál, és vagy emigrál, vagy mindent megtesz annak érdekében, hogy a többségi társadalomba integrálódjon – függetlenül attól, hogy ennek mi az ára. (Elvégre az árat nem ő fizeti meg.) Lehet, hogy a közösség „fizet”, de ostoba az, aki nem vallja be magának, hogy a hajó süllyed, és minél hamarabb menekülni kell. És minden olyan erkölcsi szabály, amely ezt tiltaná, érvénytelen, mert ostoba. A korábbi „deviáns” magatartás hirtelen minden értelmes emberre kötelező normaként jelent meg.

A hivatkozott minta egyértelműen a fejlett, kozmopolita, művelt, civilizált Nyugat volt. Az életfelfogás azonban más „elődöket”, más mintákat idéz fel. A legközelebbi pedig az orosz irodalomban bemutatott „felesleges ember” Puskin, Goncsarov, Lermontov, Turgenyev írásaiban. A posztdekabrista, kiegészített nemzedék, amely sem a körülötte levő világnak, sem a cselekvésnek, és főleg a magától értetődő erkölcsnek semmi értelmét nem látta. Azonban a legnagyobb különbség a hetvenes évek és a két világháború közötti felfogások között egyértelműen a keresztény keret teljes hiánya. Ez magyarázható persze azzal, hogy a keresztény értékek forgalmazása a nyilvánosságban tilos volt. De az, hogy Gáll Ernőék hittek az eljárás sikerében, azzal az elképzeléssel, azzal az elterjedt gyakorlattal magyarázható, hogy a keresztény keretet egyfajta máznak tekintették, amelyet nyugodtan el lehet távolítani, hiszen a tulajdonképpeni mondanivaló más (hűség, önfeláldozás, stb.). Ma viszont már megengedhetjük magunknak, hogy ne az utánpótlásból induljunk ki, hanem az eredetiből.

3.3. A népszolgálat mint túlfeszült lényeglátó

A kötetben olvashatunk egy teljesen más, bíráló megközelítést, amely egy radikális modernizáció- és modernitáskritika keretében helyezi el a népszolgálatot.⁵⁶ Eszerint a népszolgálat eszménye tulajdonképpen egy felvilágosodás kori értelmiségi attitűd továbbvitele, amely szerint a magát mindentudónak képzelő iskolázott elit gyakorlati tapasztalat, érdem nélkül társadalmi elismertségre, akár vezetős szerepre vágyik. Ő az egyedüli, mindent mindenkinél jobban tud, ő az, aki megfogalmazhatja a lehető legjobb társadalom képét, ő az, aki mindenkit kioktathat. Emberi és intellektuális hiányosságai könnyen felismerhetők: hiányzik belőle az elementáris szerénység, a jóérzés, az önmaga által kidolgozott gondolatok iránti kétely, az emberi lét korlátainak öntudata. Az aufklärista értelmiség hisz egy ideális világ társadalmi megvalósíthatóságában, és (akár erőszakkal is) meg akarja valósítani még akkor is, ha az általa boldogítani kívánt „nép” nem hisz benne. Társadalomkritikájának, -értelmezésének legtöbbször jóformán semmi köze a tapasztalati valósághoz. De ez nem zavarja, az egész csak kihívás, aminek meg kell felelni. Magyarország igenis lehet a „vas és acél országa”, az egész nem realitások, hanem akarat kérdése.

Más típusok, amelyek szintén ebbe a kategóriába tartoznak: a szofista („mindennek a mértéke az ember”), az abszolutista uralkodót kiszolgáló felvilágosult hivatalnok, az államszocializmusok nómenklatúrája, a gnosztikus,⁵⁷ a trickster.⁵⁸ Ellenérvként felhozható, hogy a népszolgálat mögött nincs állami, adminisztratív apparátus, nincsenek erőszakszervezetei, amelyekkel rákényszeríthetné a „népet” hivatása felismerésére és elfogadására. Ráadásul, az aufklärista nem keresztény, vagy legalábbis ez nem jellemző. Horváth Ágnes szerint a népszolgálat, a nép, a szolgálat fogalmai nem jók, mert a történelem során tricksterek, gnosztikusok használták fel őket rosszul, vagy akár gonoszul. De a „nép”, a „szolgálat”, az „új ember” stb. – szavak. A szavakat fel lehet használni gonoszul is, jól is. A szavak nem lehetnek tricksterek vagy gnosztikusok. Az emberek viszont igen. Ezért azt kell megnéznünk, hogy az emberek adott helyzetekben hogyan használták a szavakat.

⁵⁶ Lásd Horváth Ágnes írását ebben a kötetben.

⁵⁷ Lásd Voegelin, Eric: *The New Science of Politics: An Introduction*. The University of Chicago Press, Chicago – London, 1987. [1952.]

⁵⁸ A szélhámos, csaló, aki minden értéket pervertál, aki a közösséget becsapja látszólag szép, igaz beszédével, de csak a veszét okozza. Lásd Radin, Paul: *The Trickster: A Study in American Indian Mythology*. Philosophical Library, New York, 1956.

3.4. Egy lehetséges politológiai keret: Eric Voegelin

A népszolgálat értelmezéséhez egy keret akkor lesz adekvát, ha az általában mellőzött elemeket, témákat hangsúlyossá teszi, itt kiemeli abból a szürkeségből, semmitmondásból, amibe a hetvenes évek vitái süllyesztették. Ugyanakkor a keresztény gondolatnak nem úgy adjuk vissza a régi súlyát, hogy a világtörténelem valamilyen keresztény meghatározásához nyúlunk, hanem a kereszténységnek magának az értelmezését nézzük meg egy bizonyos világtörténeti szempontból. Olyan keretre van szükségünk, amely – a népszolgálatához hasonlóan – kulcsfontosságúnak tételezi az ókori görög és a keresztény világ értékeit anélkül, hogy kimondottan teológiai vagy egyháztörténeti lenne. Ez a keret Eric Voegelin új politikatudománya.⁵⁹

A reprezentáció

A társadalom reprezentációja háromféle lehet: elementáris (amikor az emberek „képviseleti kormányzatról” beszélnek), egzisztenciális (ahogy a társadalmakat megszervezik a cselekvésre), és transzcendentális (a kozmosz rendje, az, ahogy a társadalom maga válik egy olyan valaminek a képviselőjévé, ami önmagán túlmutat). Ahhoz, hogy egy kormányzat képviselje közösségét, nem elég az elementáris képviselet, hanem egzisztenciális értelemben is képviselőtinek kell lennie, azaz képes kell legyen összefogni és cselekvőképessé tenni a közösséget.

A transzcendentális képviselet az, ami a polgárokat aktív résztvevőkké teszi egy transzcendentális igazság képviseletében. Így például a kereszténység megjelenésével három igazság harca vette kezdetét: a „kozmológiai” (a korai birodalmak igazsága), az „antropológiai” (Athén politikai kultúrája) és a „megváltástan igazsága”. Az utóbbi két igazság konfliktusa abban állt, hogy míg a római tapasztalat szerint az istenek és az emberek közösségét nem lehet különválasztani, addig a kereszténység a kettőt teljesen szétválasztja: a földi birodalom semmilyen formában nem felel meg Isten országának. Ennek köszönhetően a hatalom szférája teljesen dedivinizálódik, a földi rend már semmilyen formában nem felel meg az isteni rendnek. A modern kor nagy újítása, a gnosztikus világnézetnek köszönhetően, a reprezentáció újradivinizálása szekuláris formában.

⁵⁹ Voegelin, Eric (1987 [1952]: *The New Science of Politics...* i. m. A teljes munkáság, vagy akár a politika új tudományának az átfogó ismertetése itt lehetetlen és értelmetlen is lenne. Kizárólag néhány – a népszolgálat értelmezéséhez fontos – gondolatlelem bemutatására szorítkozunk.

A politikatudomány célja és módszere

A politikatudomány célja a politikai rend kutatása, vagyis azé, hogy milyen formák révén valósul meg a cselekvőképes társadalom a történelemben; milyen szimbólumok révén értelmezi önmagát a politikai társadalom úgy, mint egy transzcendens igazság reprezentációját. Sorrendben a kutatás első célja az kell legyen, hogy azonosítsa az illető társadalomban kifejeződést nyerő embertípust. Így például az athéni társadalom sajátos embertípusa a szofista volt. Az ember belső rendjét a lélekformáló tapasztalatok hozzák létre. Ezek közül a legfontosabb a transzcendencia tapasztalata. Ennek köszönhető az, hogy lehet egy mércénk – a lélek igazi rendje –, amivel embertípusokat, illetve a társadalmi rendek típusait mérhetjük. Ezek az igazságok, mondja Voegelin, nem relatívák, mert az emberi létről a transzcendencia határán fogalmazódnak meg.

Ez az egyik elv, amely lehetségessé teszi azt a társadalomkritikát, amely a társadalom által általánosan elfogadott igazságokat bírálja. Ez persze csak akkor lehetséges, ha Prótagorasz ellenében („minden dolog mértéke az ember”) Platónra hallgatunk (a Mércé maga Isten). A másik elv, az antropológiai azt mondja, hogy a társadalmi bírálatban megfogalmazódó emberkép nem tetszőleges (és nem relatív), mert a bíráló az Istenhez való viszonyában fogalmazza meg emberi természetét. Ebben az esetben tehát a társadalom mércéje nem maga az ember, hanem az az ember, aki egy isteni igazság képviselője.

A politikai rend reprezentációja

A történelemben a politikai rend reprezentációjának négy típusa különíthető el. A kozmológiai reprezentáció az, amikor a politikai rend valamilyen isteni rend földi másaként fogalmazza meg magát. Az antropológiai egyszerre értelmező és bíráló. Platón például az athéni társadalom bírálatát azzal kezdi, hogy meghatározza azt az embertípust, amely a politikai rendben kifejezi magát. Második lépésben felfedi az emberi lélek igazi rendjét, meghatározza az ideális társadalom embertípusát (a filozófus), és ehhez hasonlítja a többi (hamis) típust. A reprezentáció harmadik típusa a szoteriológiai (megváltástani) a kereszténységben. Miben különbözik ez az antropológiai típustól? Az arisztotelészi philia politike (politikai barátság) szerint az emberek közötti szellemi egyetértés csak akkor lehetséges, ha ezek a nous-szal, azaz önmaguk isteni részével egyetértésben élnek. A noetikus énjük iránti szeretet az, ami az embereket összekapcsolja. De ez csak akkor lehetséges, ha az illető emberek egyenlőek a noetikus énjük iránti szeretetben. Az egyenlőtlenek közötti társadalmi kapcsolat azonban gyenge lesz. Emiatt van az, hogy

Isten és ember között a barátság lehetetlen, mert nem egyenlők. A kereszténységben azonban, az Isten kegyelméből kapott kinyilatkoztatás révén, ez a barátság lehetséges.⁶⁰

Gnoszticizmus és metaxy-lét

Mind az ókori görögöknél, mind a keresztényeknél a történelem lényegét azok a tapasztalatok képezik, amelyek révén az ember megérti a maga emberségét és tudatosítja az ebből fakadó korlátait még akkor is, ha nincs semmilyen bizonyossága a lét isteni alapjairól. A reprezentáció ezen formái ellenében fogalmazódik meg a gnoszticizmus. Tulajdonképpen nem más ez, mint kísérlet arra, hogy túllépjünk az emberi lét bizonytalanságain úgy, hogy létrehozunk egy földi paradicsomot. Voegelin ezt az eszközt immanentizálásának nevezi. A gnosztikus nem vár arra, hogy Isten, kegyelme révén, átalakítsa a világot egy történelmen túli dimenzióban. Ő Isten munkáját itt és most, a történelemben akarja elvégezni.

A szellemtörténetben, valahányszor eltekintenek ezektől az emberi létből fakadó korlátoktól, az eredmény vagy keresztényellenes nihilizmus, vagy az ember feletti ember eszméje. Példaként felhozható erre Condorcet progresszív szuperembere, Comte pozitivistá szuperembere, Marx materialista szuperembere vagy Nietzsche dionüszoszi szuperembere. Mind olyan ember-típusok, amelyek nincsenek tudatában korlátaiknak.

Voegelin szerint a gnosztikusok a hibásak a modern kor minden katasztrófájáért. Programjuk általában nincs kifejtve, de nagyjából a következő elemekből áll: a világot meg kell szabadítani a gonosztól, és létre kell hozni egy jó társadalmat. A világot teljesen át kell alakítani, mert a társadalmi igazságtalanságokat csak törvényekkel nem lehet orvosolni. De az eltérő véleményeket sem lehet tárgyalásokkal, egyeztetésekkel, kompromisszumokkal megoldani. A megálmodott jó társadalom lecseréli a korábbi vezetőrétegeket (egyes esetekben büntetéseket, bosszút is kilátásba helyez), eltörli a kötelezettségeket, csökkenti az elvégzendő munkamennyiséget stb. A végső cél azonban az emberi természet átalakítása és egy teljesen új társadalom létrehozása.

Mint láttuk, a keresztény világ radikálisan de-divinizált, az Istennel folytatott párbeszéd a hitre korlátozódik: a láthatatlan dolgokra, jelenségekre nincs és nem is lehet bizonyíték. Ez a hívő számára igen súlyos teher, amely gyakran magát a hitet is veszélyezteti. A gnoszticizmus éppen ezt a történelemre vonatkozó keresztény bizonytalanságot akarja felszámolni. Bizonyosságot akar szerezni a történelem jelentéséről, és a saját, történelemben elfog-

⁶⁰ Voegelin, Eric (1987 [1952]: *The New Science of Politics...* i. m., 76–78. p.

lalt helyéről. A gnosztikus álom rendkívül veszélyes. Elsősorban azért, mert elpusztítja a „lélek igazságát”. Továbbá eszkatologikus történelemszemlélete hamis valóságképhez vezet, és ennek súlyos politikai következményei vannak. Az eszme érdekében a gnosztikus képes letagadni a tényeket, meghamisítani a történelmet. Nincs veszélyérzete. Aláássa a hétköznapi, elfogadott, magától értetődő polgári erkölcsöket. Mivel sohasem tudja elérni kitűzött céljait, hatalmas szakadék van a szándékolt és a tényleges hatás között. De ez még nem ébreszti rá arra, hogy a valóságképe hamis, arról kellene lemondania. A hibás mindig más: vagy más személyek, vagy maga az egész társadalom látja rosszul a világot, vagy pedig erkölcstelen(ek), nem tiszták a szándékai(k). A gnosztikus a politikai filozófia értékrendjét is felforgatja: Platónról napjainkig minden nagy politikai gondolkodó, aki tudatában volt a tapasztalati valóságnak, erkölcstelennek vagy fasisztának minősül. Az álom és valóság összekeverése, a célok és konkrét adottságok közötti koordináció hiánya oda vezet, hogy a történelem vizsgálatában is tiltottá válik a tényleges ok-okozati viszonyok vizsgálata. És mivel a gnosztikusok által felépített álmvilág pragmatikusan nem kezelhető, mágiával, ráolvasással akarják azt befolyásolni: propagandával, moralizálással stb.⁶¹

A gnoszticizmus azt pusztítja el, ami a kiút lehetne az általa létrehozott nihiltól: annak a tudatát, annak az elfogadását, hogy az emberi lét metaxy-lét. Vagyis az emberi lét két pólus között helyezkedik el: a lét végtelen és véges valósága, a temporális és az időtlen, a tudás és tudatlanság, földi és isteni stb. között. A metaxy nem az isteni és az emberi egyesülése, hanem a kettő közötti kölcsönhatás területe. Vagy ahogy Imre Lajos vagy Makkai Sándor írja: az ember élete a rendeltetés (az idő feletti) és az ember valósága (a földi idő) közötti feloldhatatlan feszültségben helyezkedik el. Az isteni rendeltetés felismerése és elfogadása és egyben az emberi lét korlátainak a felismerése az, ami megóv minden gnosztikus kísérlettől.

4. A népszolgálat meghatározása

A népszolgálat abból indul ki, hogy az emberi élet meghatározó keretei egyrészt egy transzcendens igazság, másrészt az emberi lét földi korlátai. Emiatt az emberi lét köztes lét (metaxy). Abban a feszültségben élünk, amelyet az isteni feladatnak való engedelmesség és annak a tudata határoz meg, hogy

⁶¹ Voegelin bírálata nemcsak a totalitárius rendszerekre vonatkozik, hanem az ún. „modern”, „fejlett” demokráciákra, például az Egyesült Államok külpolitikájára is.

a feladatot korlátlanul nem tudjuk teljesíteni. Tudatában vagyunk egy isteni rend létezésének, de azt is tudjuk, hogy az a földi létben nem valósulhat meg. A népszolgálat elsősorban nevelés, területei pedig a gazdaságtól az erkölcsig és a kultúráig terjednek. Tetten érhető benne – voegelin terminusokkal kifejezve – mind az egzisztenciális, mind a transzcendens képviselő. A hétköznapi politizálás azonban nem számít kimondottan népszolgálatnak.

Emiatt a népszolgálat fogalomköréből kiesik egy sor más közéleti tevékenység, amely lazán a néphez vagy a nemzethez való hűségre vonatkoztatja magát: a pártpolitika, az emberjogi harc, a baloldali „emberszeretet”, a „humanizmus”, a transzszilvanizmus stb.

5. Népszolgálat a szocializmusban

Az 1945 utáni időszakban az erdélyi magyar közéletben a „pragmatikus” szocializmus-kommunizmus ideológiája a népszolgálatot mint jelszót és modellt megtartotta. Azzal a különbséggel, hogy megfosztotta annak legfontosabb elemétől, a spiritualitástól, az emberi lét közteességéről szóló tant pedig felváltotta egy gnosztikus utópia. Az elképzelés az volt, hogy a kisebbségnek a szocialista világnézetben belül kell megfogalmaznia a helyét, a feladatait és a jövőképét. A világkép elfogadása tette ugyanis lehetővé a kisebbségi problémák, érdekek, feladatok, értékek tematizálását.

5.1. *Az állam szerepe*

Az a lényeges elem, amely megkülönbözteti a népszolgálat híveit mind a „fasizmus” valamilyen árnyalatával, irányzatával azonosuló, mind a szocialista eszméket vállaló és a hatalmat hosszabb-rövidebb ideig különböző fokozatokban kiszolgáló és kihasználó emberektől, az az állam és a hatalom szerepéről vallott felfogás. A népszolgálat szerint ugyanis az égi és a földi hatalmat szét kell választani. Azt a lelki gondoskodást, amire a közösségnek szüksége van, az állam nem tudja ellátni. A két totalitárius felfogás szerint viszont az állam mind a földi, mind a lelki ügyekben szuverén módon cselekedhet.

5.2. A pasztorális hatalom

Felvetődik a kérdés, hogy mennyiben azonosítható a népszolgálat a Foucault által elemzett pasztorális hatalommal. Vagyis azzal a gyakorlattal, amelyben az elit a közösség minden egyes tagjával külön-külön törődik, és nem a közösséggel mint egészszel. A pasztorális hatalom a politikával és az államhatalommal való viszonyában lehet ellentét is, párhuzamos is. A népszolgálat a pasztorális hatalom eredeti, keresztény verziójaként jelenik meg, és nem úgy, ahogy a modern állam biohatalommá, illetve fegyelmező hatalommá (életet adminisztráló hatalommá) pervertálta.

Imre Lajos a pasztorális hatalom működését írja le akkor, amikor a népnevelési munkák két nagy hiányosságára hívja fel a figyelmet. Az egyik a tárgyi hiányosság, azaz hogy csak az anyagi jólétet akarja fejleszteni. A másik a módszertani hiányosság: a népnevelés átalakult intézményes gyakorlattá, és emiatt már képtelen személyes nevelői munkát végezni. A hatékony nevelés azonban, írja máshol, személyes, nem intézményes. A pasztorális hatalom teljes ellentétben van a modern kornak az államba, a jogállamba, a társadalmi szerződésbe vetett bizalmával. Azzal a hittel, hogy a gazdaság, a jog, az adminisztráció (és folytathatnánk a sort) akkor működik jól, ha pusztán mechanizmussá alakul: ha kiiktatunk belőle minden egyéni, emberi hozzájárulást.

Ez azt is jelenti, hogy a népszolgálat számára a gazdasági fejlődés, a jólét, a modernizáció még nem vezet szükségszerűen lelkileg jobb, szebb emberekhez. De még „boldogsághoz” sem. Mindezekhez ugyanis elengedhetetlen az egyéni, lelki munka is, amit szociális programokkal, propagandával stb. nem lehet pótolni.

5.3. A kritika és a radikális kritika

A népszolgálat fogalmának a hetvenes évekbeli újjáélesztési kísérlete jelentős mértékben aláhúzta a becsületes, őszinte kritika és önkritika iránti igényt mint a továbblépés, a jobb társadalomépítés feltételét. Felvetődik a kérdés, hogy mennyiben része a baloldali politikai kultúrájának a bírálat és önbírálat. Illetve mennyiben azonosítható ez a népszolgálat által megkövetelt önbírálat. Ha a két világháború közötti kritikai gyakorlatot vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az *Erdélyi Fiatalok*, Makkai, Imre Lajos esetében ez a keresztényi önvizsgálat része, amelynek a lényege, hogy önmagunkat és az Istennel fenntartott kapcsolatunkat ápoljuk. A gyakorlati (gazdasági, oktatási stb.) eredmények nem a tulajdonképpeni célok voltak, hanem származékok, amelyek

azonban hozzásegítenek a hivatástudat újraerősítéséhez. Makkai Sándornál például az önvizsgálat egyértelműen a foucault-i értelemben vett spiritualitás része: a becsületes önvizsgálattal, önbírálattal járó lelki transzformáció a hivatás felismerésének és elfogadásának, a valóság megismerésének, a helyes cselekvésnek az előzetes feltétele, és nem a következménye.

Gáll Ernőnél is állandó téma a szigorú önvizsgálat.⁶² Le is számol fiatalkori keményvonalas marxizmusával, elfogadja Raymond Aron értelmezését, miszerint az nem volt más, mint az értelmiség ópiuma.⁶³ Ugyanakkor Gramsci nyomdokain járva megkülönbözteti a „szerves” (vagyis baloldali) és a „tradicionális” (jobboldali) értelmiséget, majd arról ír, hogy a kettő végül szövetséget kötött az anyanyelvű művelődés és önazonosság védelmére. Az egész önvizsgálatból azonban árad az önsajnálát, a mentegetőzés. Tévedtünk, de a helyzet az... És akkor jön Gramsci, Mannheim vagy Aron valamelyik elmélete, amely a fiatalkori tévedést és annak beismerését valahogy irrelevánssá teszi. Összefoglalva: míg Makkainál az önvizsgálat a jövőbeli helyes, erkölcsös cselekvés feltétele, 1997-ben Gáll Ernőnél nyilvános penzum, amit le kell tudni, mert az erdélyi magyar baloldalnak már semmi hitele nincs.

A baloldali radikális kritika célja viszont egyértelműen az volt, hogy minden alternatív világgépet lesöpörjön. Bármilyen eszközzel: náluk nem számít elítélendőnek a kiszemelt „vitapartner” mondanivalójának a rosszindulatú félremagyarázása, az aljas inszinuálás, a teljes szellemi, erkölcsi, emberi megsemmisítés.⁶⁴ Az ellenfél érdemeit legfeljebb akkor ismerik el, ha az közben véleményt változtatott.⁶⁵ Még érdekesebb, amikor a történelmi materializmus, csak hogy bírálni tudja az adott nemzetfelfogást, történelmietlenül gondolkodik.⁶⁶

Mindezek ellenére a hetvenes évekbeli *Korunk* és más szellemi műhelyek tagjainak, vezetőinek a jóhiszeműségét nem lehet kétségbe vonni. A megsemmisítő, radikális kritikák ideje náluk is lejárt. Az újraélesztési kísérlet azonban nem volt sikeres. Ennek két oka is volt. Egyrészt egy olyan iroda-

⁶² Lásd például Gáll Ernő: Az erdélyi magyar... i. m.

⁶³ Az más kérdés, hogy Aron a nyugati baloldali értelmiségről írt, és nem a hatalom szolgálatába szegődött kelet-európairól.

⁶⁴ Bányai László: A kisebbségi jövő kérdése. *Korunk*, 1937. 5. sz. 428–432. p., Balogh Edgár: Új magyar rendiség... i. m., Aradi Viktor: Az „erdélyi gondolat” és az „erdélyi lélek”. *Korunk*, 1929. 5. sz. 344–351. p.

⁶⁵ Például Bányai László Makkai Sándor esetében. Bányai László: A kisebbségi jövő... i. m.

⁶⁶ Például (megint) Bányai, aki az egyenlőséget és a méltányosságot védve nagy igyekezetében a nemzet fogalmát a gyarmati népekre is kiterjesztené.

lomra hivatkoztak, ami elég nehezen volt hozzáférhető, és – főként a vallásra, illetve a nemzetre vonatkozó lényeges részei – még nehezebben (illetve egyáltalán nem) volt idézhető. A fogalom jóindulatú, de teljesen baloldalivá fordított, lényegi mondanivalójától megfosztott, inkább hivatkozott, mint ismert árnyékképként jelent meg. Sokan nemcsak azért utasították el, mert álságosnak, propagandaszagúnak találták, hanem azért is, mert megéreztek, hogy hamisítvány, nem hiteles.

A hitelességet pedig a keresztény világnézet biztosította volna. Ez volt az a rend, amely olyan isteni hivatást adott, amely megjelöli az egyén helyét a közösségben, az adott államberendezkedésben. Egy olyan hivatást, amely felemelt fejvel vállalható, sőt érdemes dolgozni, küzdeni érte, nemesebbé, jobbbá és szebbé tesz. A szocializmus ennek csak egy gnosztikus, pervertált változatát tudta nyújtani. Egy ideig az országos politika még volt annyira megengedő, hogy sokan elhitték, hogy az adott szocialista keretben is elképzelhető valamilyen jövő az erdélyi magyarok, illetve az egész közösség számára. A hetvenes évek második felére azonban ezt már nem lehetett elhinni. Az akkori véleményformáló értelmiségiek igyekezete pedig, hogy a népszolgálatot megfosszák a transzcendens rend keretétől és beleoltsák valamilyen fajta emberarcú, idealizált szocializmusba és/vagy pragmatizmusba, szükségszerűen csődöt mondott. Rend nélkül nincs hivatás, hivatás nélkül pedig nincs szolgálát.

6. A népszolgálat esélyei

A kolozsvári vita során⁶⁷ a *Korunk* és meghívottai folyamatosan felelősségről beszéltek. Közben a teremben mindenki tudta, hogy az ott ülő fiatal generáció a belátható jövőben semmilyen felelősséggel járó feladatot nem fog kapni.

Imre Lajosék programja realisztikusabb volt. Mire alapozhatott? Egyrészt kevés pénzre. Viszont voltak korábbi gazdasági, intellektuális tapasztalatok. Volt egy erős, kidolgozott elképzelés arról, hogy mit kell tenni. Mind központi, mind helyi szinten volt presztízzsel bíró elit, amely bebizonyította, hogy vállalja a sorsközösséget a kisebbségbe szorult magyar társadalom egészével. Számukra a magyar közösséghez tartozás magától értetődő dolognak számított, és vállalták is. A baloldali gondolkodókön kívül senkinek nem jutott eszébe ezt az elitet dehonesztálni vagy dekonstruálni. Voltak képzett jogászok, közgazdászok, akik tudtak hitelesen közvetíteni ötleteket

⁶⁷ Lásd Miklós Ágnes Kata írását ebben a kötetben.

a lakosság felé, akik tudták, hogy mivel jár például egy szövetkezet technikai kivitelezése. És voltak autoritással bíró emberek, akik ha nem is vettek részt a szervezésben, presztízssükkel támogatni tudták a jó ötleteket. Mindezek a feltételek ma nincsenek meg.

Megvoltak a szakmai feltételek is: képzett szociológusok, demográfusok, statisztikusok, akik képesek voltak elkészíteni egy probléma reális térképét, egy térség monográfiáját, és a számvetések után leírni azt is, hogy mi a teendő. És legalább annyira fontos volt egy szakmailag is művelt politikusgárda, amely tisztában volt azzal, hogy mi a szakma értéke, és azt hogyan kell felhasználni a primér politikai célokon túl a társadalomépítésben. Ma viszont a politikai elit számára jóformán csak a közvélemény-kutatások léteznek. Soha eddig ennyire a politika és annak szakmai műveletlensége nem határozta meg, hogy mi számít fontos témának a szakmában. És végül hiányzik az, ami a legfontosabb: a legitim rend képe, és az egyén által elfoglalt hely értelme.

Névmutató (személy, hely, intézmény)*

A

A Hét 257
 Ablonczy Balázs 15, 49
 „Aczél” 209–210
 Actio Catholica 117, 127
 Adorján János 102
 Ágoston Vilmos 238
 „Aiudeanu” 208
 Albrecht Dezső 19–32, 54, 68, 71, 191, 194, 214
 Albrecht Ferenc 214
 „Alexa” 212, 217
 Alföld (tájegység) 13, 107, 109
 Állambiztonsági Tanács 214
 Altorja 221
 „Ambrus Géza” 217
 Amerikai Egyesült Államok 216, 317
 András Károly 123, 133–134
 Andrée Dezső 150, 151, 170, 173–174, 176, 180, 183
 Andrei, Gluvacov 331
 Apáczai Csere János 12
 Apáthy István 52–53
 Aquinói Szent Tamás 135
 Aradi József 4, 45, 232, 244–246, 248,
 Aradi Zsolt 115, 118, 123
 Arany János 252, 173–174
 Arisztotelész 238–239, 269, 271, 296, 315
 Athenaeum kiadó 139–140
 Ausztria 39, 216
 Avram, Iancu 37
 Az Est 143
 Az Újság 143

B

Baba Novac 39
 Bábel 238
 Babeş, Victor 38
 Babeş-Bolyai Egyetem 29
 Babits Mihály 143

Bácska 153, 182
 Bácsmegyei Napló 149
 Bajmok 182
 Bajor Andor 237–238
 Balázs Ferenc 19, 26
 Balázs Sándor 50, 66, 187, 188–190, 193–196, 200, 210, 217
 Bálint Géza 170, 181
 Bálint Tibor 222
 Balla Borisz 115, 118, 123
 Balla Zsófia 232, 247
 Balogh Artúr 16, 215
 Balogh Edgár 7, 16, 27–47, 133, 159, 188, 193–194, 196, 201–202, 210, 213, 215, 218, 224, 226, 232, 235, 247–248, 305–306, 320
 Bánáti Közművelődési Egyesület 171
 Bandi Dezső 257, 261
 Bánffy Miklós 39, 71, 188, 200, 226
 Bánság 33, 39, 52, 69–70
 Bányai László 37, 203, 209, 320
 Baranya 105
 Baranyai Lipót 117
 Baráth Béla 20
 Baráth László 123
 Bárdi Nándor 11–12, 14, 49–50, 52–53, 57, 70, 137–138, 142, 157, 190, 191, 202, 212, 214, 227, 253
 Bárdossy László 191
 Barna Sándor 117, 143
 Bartis Ferenc 238
 Bartók György 12
 Bateson, Gregory 275, 281
 Batta Péter 159, 170, 174
 Bălcescu, Nicolae 37, 40
 Bécs 12, 36, 39–40, 74, 77, 119, 133, 143, 146, 188, 202–203, 207, 253
 Bekecs 264
 Békepart 197, 201
 Belgrád 144–145, 147, 149–150, 153, 182

* A kötetben szereplő állambiztonsági fedőneveket idézőjellel [„...”] soroltuk be.

- Belügyminisztérium (Magyarország) 111, 145
 Belügyminisztérium (Románia) 204
 Bencs Zoltán 174–175
 Benczédi László 228
 Benedek Elek 40
 Benkő Péter 105
 Benkő Samu 42, 210, 226
 Berde Mária 39
 Bernovits Vilma 124
 Besztercebánya 114
 Bethlen Béla 42, 202
 Bethlen Gábor 57, 59, 67, 73
 Bethlen György 37, 39, 53, 55, 56, 70–71, 226
 Bezdán 180, 182
 Bibó István 14, 51, 108–111, 113, 297, 310
 Bíró Sándor 24
 Blaga, Lucian 206
 Blénesi Ernő 226
 Bodroghy Szabolcs 166, 169, 173, 178–179
 Bogdán Kálmán 196, 237
 Bogdán László 237, 239
 Böggerdeje 262
 Bögözháza 264
 Böhm Károly 12, 114
 Boldizsár Iván 98
 Bolgár Dezső 20
 Bölöni Farkas Sándor 224, 228
 Bölöni Zoltán 53
 Bolyai Akadémia 102
 Bolyai Egyetem 29, 36–37, 42, 187, 189, 193, 203, 209, 211
 Bolyai Farkas 38
 Bolyai Farkas Középiskola 254, 256
 Bolyai Kollégium 99
 Borbándi Gyula 91
 Borbáth Károly 37
 Bors Ferenc 20
 Borsody István 14
 Bottoni, Stefano 10, 194, 204–205, 212
 Bourdieu, Pierre 72, 75, 233, 234
 Bovelles 279
 Bözöd 82
 Bözödi György 91, 221
 Brájjer Lajos 160–161
 Brassai Elméleti Líceum 189, 208
 Brassó 19
 Brie, Ioan 198–199
 Bretter György 236, 244
 Bruder Ferencet 211–212
 Budapest 52, 60, 83, 89, 95, 97, 99, 111–112, 124, 127, 134, 139–140, 143, 148, 154–156, 166, 177, 179–180, 183, 188, 197, 202–203, 207
 Buday Árpád 12
 Buday György 27
 Buf, Ioan 218
 Bukarest 37, 57, 188, 199–200, 214–215, 220, 224, 226, 230, 258, 290, 309
 Bükk 106, 229
 Buza László 193
 Búzaháza 251, 260
- C, CS**
 Cardijn, Joseph 119
 Cársky József 114
 Ceașescu, Nicolae 42–43, 215–216, 218–220, 222, 224, 227, 233, 260
 Cegléd 110
 Che Guevara 308
 Chesterton, Gilbert Keith 121
 Chrétienne, Jeunesse Ouvrière, 118
 Collegium Hungaricum 95
 Codreanu, Corneliu Zelea 67
 Comte, Auguste 68, 316
 Corvina (folyóirat) 141–142
 Crainic, Nichifor 68, 69
 Cristea, Miron 64,
 Cs. Gyimesi Éva 13, 45, 49, 232, 246
 Cs. Szabó László 97
 Csaba királyfi 264
 Csáky S. Piroška 137–138, 143–144
 Csanádi Imre 99
 Csantavér 170, 180
 Csapody Miklós 50
 Csatári Dániel 203, 219
 Csávossy Elemér 116
 Csehi Gyula 210, 225

Csehszlovákia 14, 18, 29, 47, 115–116,
123–124, 127, 130, 133, 135, 137, 139,
215–216, 218, 220, 227
Csehszlovák Köztársaság 132
Cseke Péter 24, 27, 50, 93, 213
Csepeli Szerszámgépgyár 154
Csík 87, 268, 331
Csík vármegye 80, 83
Csikfalva 251–252, 254, 258–260,
263–266
Csíki Gáspár 253
Csíki-medence, 27, 268
Csonoplya 182
Csucsuj István 201
Csuka János 138, 159
Csuka Zoltán 146, 148–150, 156, 161
Cukrázmunkás 139
Cvetković, Dragiša 171
Czoch Gábor 12

D

D. Lőrincz József 7, 10, 48, 235, 250,
254–255, 268
Dacia Kiadó 220, 226
Dáné Tibor 57
Dankanits Ádám 37
Darányi-telep (Újvidék) 181
Darvas József 78, 93, 98
Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Köre, 26
Dávid Gyula 12, 41–42, 73, 93, 201, 220,
Deák Imre 182–183, 186
Deák István 146
Deák Leó 145–146, 148, 171, 182–183
Debrecen 112
Debreczeni László 27
Dékány István 14
Délbácska (hírlap) 149–150
Deletant, Dennis 215
Dél-Szlovákia 133
Délvidék 138, 146–147, 169, 172, 196
Délvidéki Magyar Közművelődési Szövet-
ség 169, 172
Demeter Béla 192, 208
Demeter János 201, 215, 218
Dermata 202, 207
Dés 85

Descartes, René 12, 274
„Dézsi Ioan” 226
Die Furch (folyóirat) 39
Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor
de pe lângă Consiliul de Miniștri 213
Dobossy László 134
Dobri János 204
Dominits László 39–40
Domokos Géza 189, 220, 224, 227, 232,
245, 247, 290
Domokos Pál Péter 209
Doroszló 170, 180, 182
Dragomir, Silviu 200
Draskóczy Ede 145, 183–184
Dsida Jenő 26, 116
Dubček, Alexander 218
Duca, Aurel 216
„Dumitrescu” 203–205
Dumitrescu, Nicolae 203, 204, 205, 210
Duna 34, 125–125, 136, 152–153
Duna-konföderáció 136
Duna-völgy 34–35, 125, 297
Durkheim, Emil 277–278, 280, 282

E

Echinox 232, 236, 240–242, 244
Egry Gábor 9, 14, 49, 69, 190–191
Egyed Ákos 201
Egyed Péter 232, 238, 242, 244
Egyesületi Közlemények/ Egyesületi
Közlöny 137, 139, 153, 156, 159, 162,
167–169, 174, 176–178, 185
Egyetemiek Háza 38
Erdélyi Gazdasági Egylet/ Erdélyi Magyar
Gazdasági Egyesület (EMGE) 19, 75,
78–80, 82, 84, 86
Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület
(EMKE) 17, 196, 201–202
Eötvös-kollégium 97–98
Erdei Ferenc 93, 98–99, 101, 108–110,
113
Erdély 3, 5, 7, 9–10, 12–14, 17–20, 22–24,
28, 20–34, 39–40, 49–52, 54–56,
60, 63, 67, 69–70, 72, 75–76, 77–79,
82–86, 90–91, 93, 114, 116, 138, 156,
161, 163, 174, 182, 188–192, 194, 196,

201–203, 208–209, 211–215, 217,
221–222, 224–225, 227–228, 230, 235,
239, 262, 288, 290–291, 294–295, 297,
305–307, 309–310
Erdélyi Gazdasági Tanács/ Erdélyi GT
83, 90
Erdélyi Fiatalok 18, 23, 26–27, 30, 32–33,
59–60, 69187–188, 201, 319
Erdélyi Gazdasági Egyesület/ Erdélyi
Gazdasági Egylet/ Erdélyi Magyar
Gazdasági Egyesület 12, 32, 53, 70, 78,
80, 86, 196, 75, 77–82, 88
Erdélyi Helikon 30, 32, 40, 41
Erdélyi Iskola (folyóirat) 20, 24
Erdélyi Magyar Adatbank 7
Erdélyi Magyar Tanács Végrehajtó Bizott-
sága 188
Erdélyi Múzeum (folyóirat) 40, 188
Erdélyi Múzeum-Egyesület 19, 187
Erdélyi Párt 13–14, 49, 71, 88, 188, 190,
195, 198–200, 202, 208–209, 216
Erdélyi Szépművészeti Céh 144
Erdélyi Szociális Szervezet 86
Erdélyi Szövetség 52–53, 56, 70–71
Erdélyi Tudományos Intézet 71
Erdélyi Tudósító 20, 27
Erdélyrészi Hangya 82–83, 86
Erneuerungsbewegung 51
Eröss Árpád 88
Érsekújvár 34, 100, 124
Esterházy Lujza 16, 120, 124–127, 134
Esti Kurir 143
Észak-Erdély 42, 69, 90, 188, 191, 196,
200–202

F

Faragó József, 45, 188, 210
Faulkner, William 241
Fazekas János 189, 218, 220, 226
Fedinecz Csilla 49
Fehér Lajos 105, 113
Féja Géza 60, 98–100, 122
Féja Tibor 99–100
Fejér Miklós 204
Fejtő Ferenc 124
Fekete Gyula 99

Felvidék 100, 114–115, 128, 133–134,
161, 196
Fenyves Ferenc 150
Filep Tamás Gusztáv 5, 114
Fischer-Colbrie Ágoston 115
„Florian Laurențiu” 218–220, 227
Folbert, Otto 219
Foucault, Michel 277, 294, 319–320
Fodor Ilona 223
Fodor Sándor 223
Földművelésügyi Minisztérium 80, 82
Földművelésügyi Minisztérium Erdélyi
Kirendeltsége 87
Franciaország 126, 134
Franklin, James 271
Franklin Kiadó 139
Fritz László 17
Független Kisgazdapárt 112

G, GY

Gaál Gábor 39, 195, 216
Gagy József 139, 225, 249, 253
Gálfalvi Ferenc 257
Gálfalvi György 237
Galilei Kör 139
Gáll Ernő 7–8, 43, 46, 189–190, 210, 215,
224, 227, 232, 234–235, 245, 247, 310,
312, 320
Gennep, Arnold van 281
Gerold László 138
Girard, René 282
Globus (magyarországi vállalkozás) 84
Globus (jugoszláviai vállalkozás) 177
Glück Jenő 37
Gombaszög 34
Gombos 170, 180, 182
Gorkij Intézet (Bukarest) 189
Göllner, Carl 219
Gömöri Gyula 140
Gömöry János 130
Gorkij Intézet 189
Gratz Gusztáv 187
Groza, Petru 37, 189
Gusti, Dimitrie 64–66, 68–69
Gyallay Papp Domokos 56
Gyárfás Elemér 116, 200

Gergyó 81
 Gyergyócsomafalva 80
 Gyöngyösi Dezső 159
 Győr 112
 Györffi Kálmán 240, 243
 Györffy István 34, 99, 179
 Györffy István Kollégium 99
 György Béla 50, 53–54
 György Lajos 20, 24, 27, 57
 „Gyurka János” 194
 Gyűrűs 262

H

Habsburg Birodalom 51, 109
 Haiduc, Ioan 209
 Hallóssy István 167
 Hangya Szövetkezet 77, 82–86
 Hantos László 131
 Háromszék 53, 83, 221, 261
 Hegel, Friedrich 122
 Hegyes 262
 Heidelberg 221,
 Heinen, Armin 51, 67
 Hellas Kiadó 143
 Hemingway, Ernest 240–241
 Hennis, Wilhelm 278
 Henter Kálmán 20
 Herbák János/Dermata/Clujana bőr- és
 cipőgyár 202, 207, 219–220
 Hertelendyfalva 180
 Hetling, Manfred 63
 Heumann Mór 143
 Hirschman, Albert 274
 Hitel 18, 23, 26, 29, 31, 33, 36, 41, 59–60,
 79, 89, 188, 201, 305
 Hitler, Adolf 30–31, 33, 61, 115, 119–120,
 123, 151
 Hobbes, Thomas 281
 Hóman Bálint 31
 Horthy Miklós 94, 102, 108, 110, 151,
 197–198, 207
 Horváth Ágnes 5, 10, 267–268, 270, 274,
 279, 313
 Horváth Sz. Ferenc/ Horváth Szabolcs 15,
 49–50, 57, 60
 Hungarológiai Kongresszus 7, 24

„Hunyadi Ioan” 198–199, 204
 Hunyadi János 228
 Huszadik Század 139
 Huszár Sándor 224

I

I. Ferdinand Egyetem 187
 Ifjúsági Katolikus Akció 127
 Ifjúsági Keresztény Egyesület 26
 Igaz Szó 232, 237, 243
 Ignótus Pál 124
 II. Károly 64
 Ikvay-Pfeiffer László 119
 Illyés Elemér 221–222
 Illyés Gyula 97–98, 230
 Imre Lajos 23–24, 26–27, 50, 58, 224,
 288, 291–293, 295, 297, 299–308, 317,
 319, 321
 Imre Sándor 12, 54
 Imrédy Béla 134, 197
 Incze Ferenc 218
 Ioana, Constantin 193, 229–230
 Iparos Dalárda 178
 Irodalmi Könyvkiadó 214, 220
 Irodalmi Társaság 56
 Israel, Jonathan 273
 Izsák József 237–239

J

Jakabffy Elemér 33, 52, 70, 188, 215
 Jakó Zsigmond 29, 215, 226
 Jancsó Béla 27, 187–188
 Jancsó Benedek 56–57
 Jancsó Elemér 42, 187, 195, 197
 Janics Kálmán 100, 123, 133, 135
 Jankovics József 24
 Jánosházy György 237
 Járosi Andor 188, 191
 Jobbágyfalva 251
 JOC – Jeunesse Ouvrière Chrétienne
 (Keresztény Munkás Ifjúság) 118–119
 Jócsik Lajos 131
 Joó Rudolf 276
 Jordáky Lajos 27, 41, 188, 195, 197,
 201–202, 211, 218–219, 225
 Józsa Béla 188, 202

József Attila 123–124
 Jugoszlávia 10, 29, 137, 138–139, 143–
 147, 149, 153–156, 159–161, 169–172,
 179, 182, 220
 Jugoszlávai Magyar Könyvtár 144, 146
 Jugoszlávai Magyar Közművelődési Szö-
 vetség 169, 172
 Jugoszlávai Magyar Népszövetségi Liga
 155
 Juhász Ferenc 147–148
 Juhász István 67–68, 204
 Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszer 78

K

Kacsó Sándor 19, 30, 33, 37, 39, 42, 210
 Kada (vezér) 264
 Kádár János 218, 227, 230
 Kalangya 137–138, 144–150, 152–153,
 156–162, 165, 182–183
 KALOT-mozgalom 116
 Kant, Immanuel 12, 122, 281
 Kántor Lajos 42, 223, 238
 Kányádi Sándor 223
 Kardos László 99
 Kárpátalja 129, 196
 Kassa 100, 114, 124, 127, 129, 131,
 133–134
 Katolikus Ifjómunkások Országos Egye-
 sülete 117, 124
 Katolikus Népszövetség 20, 26, 56
 Katolikus Olvasókör 171, 178
 Kauntz Kornélia 187, 207
 Kecskemét 109, 226
 Kelemen Lajos 27, 29, 40
 Kelet Népe 187, 211
 Keleti Újság 188, 209
 Kemény János 39
 Kemper, Claudia 62–63
 Kende Ferenc 5, 137–186
 Kerék Mihály 98, 102
 Kerekes György 226
 Keresztesi-Reich Éva 226
 Kert-Magyarország 106–107
 Keveháza 264
 Kicsi Sándor András 139
 Kisbéry János 173, 176

Kisebbségügyi Minisztérium (Románia)
 200
 Kisküküllő vármegye 56
 Kiss Elek 211, 213, 217–218
 Kiss Gy. Csaba 34
 Knoll, Frank-Lothar 61–63
 Kocsis Gyula 258
 Kocsis István 237
 Kodolányi János 98
 Kogălniceanu, Mihail 38
 Kolozs megye 193, 199, 216, 223, 229
 Kolozs tartomány 197–198, 205, 210, 212
 Kolozsvár 7, 14, 18, 26–29, 33, 37–38,
 42–57, 70, 85, 114, 187–189, 193–194,
 196–201, 203, 206–212, 214, 216–217,
 219–226, 227, 229, 232, 234, 238–240,
 290, 311, 321
 Kolozsvári Unitárius Kollégium 187, 193,
 206
 Komárom 100
 Konstanca 198
 Körispatak 82
 Kornis Gyula 30
 Körös-híd 239
 Korparich Ede 84
 Körtvélyes 264
 Korunk 191, 201–202, 210, 213–214, 216,
 230, 232–234, 245–246, 290, 311, 320,
 18, 29, 31, 33–34, 38–41
 Korunk Szava 115
 Kós Károly 30, 39–40
 Koselleck, Reinhart 268, 274
 Kossuth Lajos 37
 Kossuth Rádió 223
 Kosztolányi Dezső 241
 Kovács Endre 134
 Kovács Gyula 127
 Kovács Imre 60, 98, 101–106, 113,
 122–123
 Kovács József 197–198
 Köváry László 42
 Közép-Európa 125, 127, 133, 156, 227
 Közművelődési Tanács 137, 153, 166–169,
 171–173, 175, 177–178, 183
 Közkutatási Népbiztosság Szellemi Ter-
 mékek Országos Tanácsa 141

Központi Bizottság (Román Kommunista Párt) 226, 228
 Kramer Gyula 169, 172
 Krammer Jenő 34–35, 124, 135
 Krenner Miklós 54, 191
 Kritérion Könyvkiadó 29, 42, 189, 220–222, 224–226, 229–230, 290
 Kulturális Antropológiai Munkacsoport 139
 Kurkó Gyárfás 201

L

Láng Gusztáv 42, 238
 László Béla György 209
 László Dezső 13, 24, 26–27, 29, 32, 59, 68, 71, 191, 193
 Lászlóffy Aladár 238
 Latabár Kálmán 207
 Latour, Bruno 272, 280–281
 Le Bon, Gustave 278
 Lengyelország 216
 Lenin, Vladimir Iljics 44, 162
 Lepinay, Vincent 272, 280–281
 Léva 99–100
 Librăria Noastră 213
 Liénart bíboros 127
 Ligeti Ernő 13
 Lisieux-i Szent Teréz 118
 Literária 143–145, 149, 151
 Livezeanu, Irina 51, 66
 Locke, John 276
 London 139, 213
 London, Jack 241
 Lőrincz D. József 7, 48, 235, 268, 250, 254–255
 Losonc 100

M

MADOSZ (Magyar Dolgozók Szövetsége) 29, 32, 36, 40, 201
 Magyar Autonóm Tartomány 39, 205, 257
 Magyar Gyermekvédő Liga 100
 Magyar Kisebbség (folyóirat) 40, 188
 Magyar Kommunista Párt 112–113
 Magyar Kultúrszövetség 153, 166, 171, 183

Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa 43–44, 218
 Magyar Népi Szövetség 29
 Magyar Népközösség 33, 36, 70, 188, 199–200
 Magyar Népköztársaság 40
 Magyar Rádió 100, 154
 Magyar Szövetség 32, 41, 51, 53
 Magyar Tibor 208
 Magyarország 9, 13–14, 30–31, 35, 40, 60, 63–64, 66–69, 71, 75, 91, 93–94, 97, 100, 102, 104–108, 112–118, 122–123, 128, 133–136, 138, 141, 143–147, 149–150, 167, 173–174, 179–180, 183, 188, 190, 193, 196, 201, 205, 207, 210–211, 214, 216, 220, 223, 227–230, 260, 265, 297, 313
 Magyary Zoltán 109
 Majláth-kör (Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai Szakosztálya) 20, 26
 Makkai Sándor 16, 22–23, 31, 50, 58–60, 62, 124, 156, 174, 294–295, 297–298, 307, 317, 319–320
 Málnási Ödön 124
 Mályusz Elemér 63
 Mandics György 238
 Maniu, Iuliu 15, 63–64
 Mauss, Marcel 281–282
 Márciusi Front 101
 „Marcu” 223
 Maritain, Jacques 120, 125–126, 128
 Markó Béla 237
 Márkó József 63,
 Maros Magyar Autonóm Tartomány 257
 Maros megye 257
 Marosi Péter 194, 222
 Marosvásárhely 83, 156, 164, 223, 251–252, 254, 256, 260
 Marseilles 145, 150
 Marton Andor 148–149
 Márton Áron 20–22, 24, 26–27, 29, 51, 59, 73, 116, 191, 308
 Marx, Karl /marxizmus 21, 32, 35, 40, 44, 61, 111, 117, 119, 121–123, 127, 162,

169, 203, 226, 277, 281, 286, 291, 316,
320, 140, 142
Máthé Árpád 212
Matolcsy Mátyás 102
Mărgineanu, Emil 198
McKirahan, Richard D. 269
Medgyesfalva 83,
Méliusz József 188
Mendizabal, Alfred 125
Merschendorfer, Adolf 39
Mester Miklós 33, 230
„Micu” 223
Mihailescu, Vintila 249
Mihelics Vid 116, 118
Miklós Ágnes Kata 5, 28, 232, 234, 288,
321
„Miklósy” 222–223
Mikó Ervin 222
Mikó Imre 5, 8, 12–13, 18–19, 26, 29, 41,
63, 70–71, 187–230
Mikó Lőrinc 187, 202
Minerva Alapítvány 48
Miskolc 112
Mohler, Armin 61–62
„Molnár” 223, 226
„Molnár Eugen” 212
Molnár Gusztáv 45, 232
Molter Károly 194
Momoc, Antonio 65–66, 68
Monok István 24
Móricz Zsigmond 98–99, 108
Moszkva 119, 126, 218, 220
Mózes Attila 238, 243
MTA Történettudományi Intézet 228
Mussolini, Benito 31, 33, 117
Muzslya, 180

N, NY

Nachbarschaft 63
Nádszeg 100
Nagy Géza 204
Nagy Gyula 206
Nagy István 36, 39
Nagy Iván 155, 162
Nagy Jenő 258
„Nagy László” 209, 213–214

Nagy Mihály Zoltán 188, 203
Nagy Nemzetgyűlés 258
Nagy Ödön 59, 68
Nagy Sándor (birodalma) 271
Nagy Tőhötöm 116
Nagybánya 85
Nagybecskerek 139, 145–149, 155, 160,
167, 171
Nagybecskereki Magyar Közművelődési
Egyesület 139, 144, 147–148
Nagybotú Lőrinc 39
Nagy-Britannia 216
Nagy-Budapest 111
Nagykörös 109
Nagyszében 54, 56, 219
Nánay Béla 156
Nanovszky Károly 207
Nastasă, Lucian 224
Nemess László 237
Németh László 29–30, 94, 97, 98–99, 106,
110
Németország 60, 63–65, 115, 123, 133,
202, 211, 221–222
Nemzeti Liberális Párt 15
Nemzeti Megújulás Frontja 70
Nemzeti Parasztpárt 64, 92, 100–101,
111–112
Nemzeti Színház 38
Nemzeti Újjászületés Frontja 33
Nemzeti Újjászületési Front 188
Népfőiskolai Társaság 98
Népies 33, 56, 126, 160
Néptanács 206, 213, 252, 253, 254, 255,
257, 258, 259, 260, 266
Newton, Isaac 274
„Niculescu” 224–225
Nietzsche, Friedrich 273, 278, 316
Nixon, Richard 219
Novágh Gyula 178
Novák Csaba Zoltán 216, 227
Nyárad 251
Nyárad-mente 264
Nyárádszentmárton 251, 258, 261, 262,
263
Nyárádszereda 259
Nyárády Erazmus Gyula 208

Nyerges Judit 24
 Nyíró József 191
 Nysztor Zoltán 123
 Nyitra vármegye 100
 Nyugat 40, 140, 283, 294, 312
 Nyugat- és Észak-Európa 103
 Nyugat-Európa 114, 118, 135, 143, 165,
 189, 283

O

Odüsszeusz 270, 281
 Oláh Sándor 5, 72, 139, 145, 252
 Ómoravica 180
 Oprea, Florian 209–210, 226–227
 Orbán Balázs 264
 Orbán Mihály 87
 Országos Keresztényszocialista Párt 120,
 135
 Országos Magyar Párt 15, 49, 50, 53–54,
 155, 188, 194
 Országos Nép- és Családvédelmi Alap
 86, 100
 Gasset, Ortega y 233
 Ortutay Gyula 181
 Osváth Judit 20
 Osztrák-Magyar Monarchia 40
 Ottlik László 31
 Owen, Robert 276

P

Paál Árpád 14–15
 Pacsér 180
 Pál apostol 47
 Pál Gábor 71
 „Páll Ernest” 208–213
 Pál János 196
 Páll Ferenc 205
 Páll György 52, 70, 208, 209
 Pallavicini Alfonz 123
 Palotás Dezső 232, 237, 240–242
 Panek Zoltán 244
 Papp István 5, 91, 225
 Papp János 207
 Pareto, Vilfredo 278, 279
 Párizs 15, 120, 139, 140, 143, 146, 188,
 200, 214, 256

Páskándi Géza 226
 Pascu, Ștefan 228
 Passuth László
 Pásztai Géza 211, 212
 Pásztai–Bruder-ügy 211
 Patriciu, Mihai 193, 195
 Pataky Tibor 57
 Radin, Paul 268, 281, 313
 Pax Romana 121
 „Pădureanu” 206
 Pécs 112, 123
 Pegazus 239
 Pernyész István 178
 Pesti Napló 143, 145
 Petőfi Ház 140, 220
 Petőfi Sándor 140
 Pfeiffer Miklós 115–116, 124–125,
 132–135
 Platón 269, 270, 271, 305, 315, 317
 Plautus 272
 Pleșa, Liviu 198, 210
 Pleșiță, Nicolae 210, 212
 Polgári Magyar Daloskör 171, 178
 Pomogáts Béla 49, 230
 Pop Domokos 208
 Portugália 221, 222
 Porubszky Géza 120
 Pozsony 34, 35, 114, 116, 127, 132, 134,
 228
 Pravda 144
 Prohászka Kör 114–115, 118, 121,
 125–131
 Prohászka Ottokár 115, 134
 Puskás Lajos 24, 233
 Püski Sándor 102

Q

Quadragesimo anno 20, 116, 309
 Quirl, P. 120

R

Rábakecölő 265
 Rácz Győző 232, 247
 Radikális Párt 155
 Radó Imre 145, 156
 Rády Elemér 114, 115, 119, 121, 130

- Rajk László 113
 Ralea, Mihai 206
 Ravasz László 13
 Rebreanu, Vasile 223
 Református Leánykollégium 207
 Reggeli Újság 137, 146, 149
 Reményik Sándor 22
 Renan, Ernest 16, 78
 René Girard 282
 Rerum novarum 116, 117, 309
 Réthy Andor 41
 Révai József 113
 Riquet, Michel 120
 Rivera, Primo de 125
 Román Kommunista Párt/RKP 44, 216, 228
 RMDSZ (Romániai Magyar Demokrata Szövetség) 260
 Robinson 241
 Róma 264, 272, 278, 280, 314
 Római Katolikus Főgimnázium 221
 Román Munkáspárt 205
 Románia 29, 32, 44, 51–53, 57, 60, 64, 67, 69, 116, 198, 207–209, 211, 213, 215, 220, 222, 224, 225, 227–228, 230, 249, 254, 306
 Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 29, 41, 96, 194
 Romány Pál 102
 Romsics Gergely 51, 59, 60
 Rostás Zoltán 45, 244
 Rousseau, Jean-Jacques 102, 286
 Román Szociáldemokrata Párt/RSZDP 211
 Román Televízió/RTV 257
 Roth, Stephan Ludwig 219
- S, SZ**
 Saint-Simon 68, 276
 Cloude Henri Sandulescu, Valentin 51, 67
 Sarló mozgalom 35, 40, 129, 132, 134
 Scola Ardeleană /Erdélyi Iskola/ Erdélyi Triász 20, 24, 27, 38–39, 74
 Sebe Ferenc 212, 217
 Securitate 192, 193, 198, 199, 203, 209, 210–212, 214, 215, 219, 221–224, 229, 230
 Seife, Charles 279
 Serviciul Social 65
 Sieferle, Ralf Peter 61, 62
 Simmel, Georg 278
 Simon Lajos 205
 Sinkó Ferenc 114, 127, 130, 134–136
 Sipos Gábor 201
 Sipos Gyula 99
 Sipos Levente 102
 Siposhegyi Péter 138
 Slachta Margit 135
 „Sófalvi” 207
 Somogyi Imre 101, 105–108, 112
 Sóni Pál 42
 Sonkoly Gábor 225, 263
 Soós Imre Kulturális Központ 265
 Stoica, Constantin 214
 Strelitzky Dénes 144, 146, 148, 171, 183
 Sulyok István 16–19
 Sütő András 224, 228, 244
 Svájc 216
 Szabad Nép 111
 Szabad Szó 101, 105, 307
 Szabadka 139, 143, 144, 146, 149, 152–153, 155, 167, 171, 176, 183
 Szabó Dezső 30, 60, 92, 94, 95–97, 110
 Szabó István 63, 84–85
 Szabó Pál 98
 Szabó T. Attila 29, 66, 215, 223
 Szántó Andor 142
 Szász Endre 208
 Szász István 36, 187, 192, 197
 Szász István Tas 36, 187
 Szász János 232–238, 239, 247
 Széchenyi György 115
 Széchenyi Magyar Kultur Egyesület 99, 100
 Széchenyi Népfőiskola 99
 Szeged 50, 112, 200
 Szegedi Fiatalok 27
 Székely János 209, 214, 237
 „Székely János/Ianos” 214
 Székely Kerületi Iparkamara 81
 Székely Miklós 187
 Székelyek Kolozsvári Társaságának Ifjúsági Tagozata 27

Székelyföld 32, 81–85, 139, 216, 221–222, 225, 253, 257
 Székelyhodos 260
 Székelykeve 180
 Székelyudvarhely 15, 85, 221
 Szekfü Gyula 30, 31, 97
 Szekszárd 139
 Szent György Diákkör 34
 Szent István-i Birodalom 193
 Szent Korona Tan 193
 Szent Mihály Arkangyal Légio 66
 Szenteleky Kornél 144, 146, 148, 150, 156, 183
 Szenteleky Társaság 138, 148, 183
 Szentimrei Jenő 30, 40, 42
 Szent-Iványi Sándor 26
 Szentkeresztthy Béla 53
 Szentmiklósi Ferenc 20
 Szentmiklóssy Bálint 223
 Szentpéteri Carol 194
 Szép Ernő 143
 Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 143
 Szigethy Béla 177–178
 Szilágyi András 194
 Szili Jenő 160, 169, 175, 176, 181
 Színházi Élet 143, 177
 Szirmai Károly 145, 148–149, 156, 161, 175, 183, 185, 186
 Szlovák Köztársaság 134
 Szlovenszko 31, 34, 35, 91, 116, 118, 123, 129–130, 156
 Szociális Testvérek Társasága 124, 135
 Szöcs Géza 242, 244
 Szöcs István 232, 237–238, 239, 241–242
 Szolokma 82
 Szombathely 112
 Szövetség Gazdasági Hitelszövetkezetek Központja 82
 Szovjetunió 29, 195–196, 202–203, 205
 Sztálin, Jozsif Visszarivinovic 47, 205, 257
 Sztójay-kormány 196
 Szüllő Géza 135
 Szvatkó Pál 123

T

Takács István 120
 Takács Lajos 224
 Tamás Gáspár 221–222, 310
 Tamás József 174
 Tamási Áron 27, 30, 36, 42, 73–74
 Tanácsköztársaság 141–142, 154
 Tánczos Vilmos 268–269
 Tanulmányi Bizottság 27
 Tarde, Gabriel 272, 278, 280
 Tavasz Sándor 12, 14, 22–23, 50, 58, 291, 293–294, 297, 299
 Technikai Termelő és Szocializáló Osztály 141
 Telekfalva 82
 Teleki Béla 78, 88, 188, 191
 Teleki Pál 90, 188, 200
 Teleki Sándor 228
 Teleky Dezső 52
 Temerin 151, 180
 Termelő Szövetkezet 258
 Tett 45
 Tisza István 135
 Tízes Szervezet 70
 Tolnai Világlapja 143–144
 Tomán Sándor 150
 Topolya 155, 180
 Torockó 206, 213
 Török Zsuzsanna 60
 Tóth Ágnes 14, 137, 157, 202
 Tóth Sándor 42, 210, 232, 236
 Tóth-Bagi István 153, 159, 165, 176
 Trencsényi Balázs 51, 64
 Trianon 75, 77, 117, 190, 288
 Tündér Ilona 264
 Turner, Victor 273, 275, 281, 284
 Turzai Mária 36
 Tusa Gábor 13, 14

U

Udvarhely megye 85
 Udvarhely Megyei Takarékpénztár 85
 Új Élet 5, 114
 Új Kor 115
 Új Magyarság 100

Újvidék 137–138, 150–151, 152, 155,
171–172, 174, 183
Ungár Joób 130
Unitárius Egyház 187, 189, 196, 211, 212,
213, 216, 217, 264
Ürményháza 180
Utunk 47, 194, 204, 213, 232, 241–242
Uťiu, Francisc 222

V

Vácz Margit 207
Vadad 251, 260
Vágás 82
Vajdahunyd 253, 254
Vajdaság 5, 137–142, 155–156, 176,
182–183
Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
99
Vallásszabadság Nemzetközi Szövetsége
213
Vallásügyi Hivatal 211
Nagyvárad (Várad) 204, 211, 239
Várady Imre 146, 148, 161, 171
Váró György 64, 71
Varró János 226
Varsói Szerződés 215
Vásárhelyi János 226
Vásárhelyi Találkozó 8, 23, 27–28, 36, 41,
73–74, 156, 163, 182, 200, 202
Vasgárda 51, 64, 66–69
Vasile Lupșă 199, 203
Vaida, Vasile 205
Vass László 134
Venczel József 18, 19, 20, 24, 26, 27,
29–30, 41, 51, 59, 71, 74, 89, 114, 116,
159, 201, 306
Verbász 145, 183
Veres Péter 92, 98, 99, 101
Verespatak 52
Vergilius 267, 270
Vető György 160, 173, 175

Valdemár, Alt 150
Viharsarok 93
Világosság 29, 140
Vilt Vilmos 149, 150
Leonardo da Vinci 279
Vincze Gábor 44, 188, 203, 211
Virt László 20
Vita Sándor 19, 31, 54, 71, 74, 76, 78, 88,
191, 192, 197, 230
Voegelin, Eric 275, 290, 294, 313–318
Völgyes 262
Volksbund 124
Volksgeschichte 63
Vöröskereszt 100
Vöröskereszt Egyesület 152
Vreme 144

W

Wandervogel 63
Wandervogel-mozgalom 132
Weber, Max 264, 274, 278, 286
Weißmann, Karlheinz 61–62
Werbőczy István 134
White, Hayden 250
Wolf Rudolf 201
Woods, Roger 61

Z

Zágoni István 56
Zágrábi Magyar Közművelődési Közösség
Zathureczky Gyula 76, 88
Zemplényi Imre 173, 174
Zichy Mihály 143
Zilahy Lajos 98, 99
Zombor 148, 155, 167, 182, 183
Zombori Magyar Közművelődési Egyesü-
let 146, 186

XI. Pius 20, 116, 117, 128

XIII. Leó 116

REGIO

A REGIO KÖNYVEK sorozat eddig megjelent kötetei:

Szélén az országútnak Csehszlovákiai magyar költők, 1919–1989. (Vál. Tóth László.) Budapest: Széphalom Könyvműhely, 1990.

Ébert Tibor: *Jób könyve. Pozsonyi regényfantázia.* Budapest: Széphalom Könyvműhely, 1991.

Fábry Zoltán: *Üresjárat, 1945–1948. Napló a jogfosztottság éveiből.* (Közread., vál., szerk.: Lanstyák István – Repiszky Tamás – Tóth László.) Budapest – Pozsony: Madách – Kalligram, 1991.

Grendel Lajos: *Elszigeteltség vagy egyetemesség. Esszék, cikkek, interjúk.* Budapest: Széphalom Könyvműhely, 1991.

Litván György – Szarka László (összeáll.): *Duna-völgyi barátságok és viták Jászi Oszkár közép-európai dossziéja.* Budapest: Gondolat, 1991.

Masaryk, Tomáš Garrigue: *Demokrácia, nemzetiség. Gondolatok a kisebbségi kérdésről és az antiszemitizmusról.* (Szerk. Fazekas József.) Budapest – Pozsony: Madách – Kalligram, 1991.

Ortvay Tivadar: *Pozsony város utcái és terei eredeti kutatások alapján.* (Hasonmás kiad. Szabó Lilla utószavával.) Budapest: Püski, 1991.

Pražák, Richard: *Cseh–magyar párhuzamok. Tanulmányok a 18–19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról.* (Ford. Kovács G. László – Deák Eszter – Sztaneu Mária.) Budapest: Gondolat, 1991.

Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez.* Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1992.

Csurdi Sándor (szerk.): *Kisebbségkép a tömegtájékoztatásban.* Budapest: Regio, 1993.

Trencsényi, Balázs – Petrescu, Dragos – Petrescu, Cristina – Iordachi, Constantin – Kántor, Zoltán (eds.): *Nationalism and Contested Identities: Case Studies on Romanians and Hungarians*. Budapest – Iași: Polirom, 2001.

Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András: *Távoli szomszédok Jánossomorja és Andau, 1990–2000*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002.

Kállai Ernő (ed.): *The gypsies – the roma in Hungarian society*. Budapest: Teleki László Found, 2002.

Kovács Éva (szerk.): *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002.

Szerbhorváth György (szerk.): *Viszolygás a várostól. A szerb társadalomtudomány Milošević Szerbiájáról*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002.

Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002.

Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004.

Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Budapest: Teleki László Alapítvány – PTE BTK Kommunikációs Tanszék, 2004.

Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, 2007.

Papp Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*. Budapest: Magyar Külügyi Intézet, 2008.

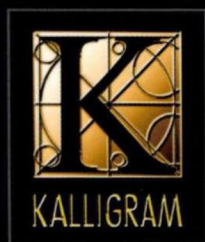
Fedinec Csilla – Szereda Viktória (szerk.): *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Pozsony: Kalligram, 2009.

Szijártó Zsolt: *Kockázat, társadalom, átmenet. Az ófalui „atomtemető” körüli konfliktusról*. Pozsony: Kalligram, 2010.

Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktus-történet nemzeti olvasatai*. Pozsony: Kalligram, 2014.

Kiadta a Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2015. Első kiadás. Oldalszám 338.
Felelős kiadó Szigeti László. Borítóterv Hrapka Tibor. Nyomdai előkészítés Kalonda Bt.
Nyomta az Expresprint Kft., Partizánske.

Vydal Kalligram, spol. s r. o., Bratislava 2015. Prvé vydanie. Počet strán 338. Vydavateľ
László Szigeti. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava Kalonda Bt. Vytlačil Expresprint
spol. s r. o., Partizánske.

A borító címlapján
Venczel József, György Lajos, Balogh Edgár és Márton Aron
portréja látható.

2800 Ft

WWW.KALLIGRAM.COM

A kolozsvári Református Teológia tanárai, Karl Barth német teológussal: NagyGéza, Tavaszy Sándor, Imre Lajos, Vásárhelyi János, Gönczy Lajos, Nagy András, Karl Barth, Maksay Albert, Vasady Bela

Mai tudásunk szerint a népszolgálat a politika egy klasszikus felfogásához vezet vissza, amely a „jó élet” létrehozását, a közügyek intézését az adminisztráción, a rendfenntartáson stb. túl elsősorban a polgárok lelkének nemesítésében látta. Ennek megfelelően a közösséggel, a társadalommal való kapcsolattartás, a társadalom építése – a mai bevett politikai gyakorlattól eltérően – nem „politikai kommunikáció”, nem „meggyőzés”, nem „propaganda”, nem „imidzsépítés”, nem „politikai marketing”, hanem a polgárok lelkének ápolása – a személyes útmutatás és példamutatás révén. E szerint a társadalmi élet mozgatórugója nem a személyes érdek, hanem a közösségi érték kell hogy legyen, és ezzel lehet hatékonyan a kulturális alapon (organikusan) létező nemzetet építeni („önösszeszedés”). Továbbá, a részletesen kidolgozott gyakorlati (gazdasági, társadalmi, szociális, „kulturális”) feladatok nem önmagukban fontosak, hanem azért, mert a közösség spiritualitását erősítik. Ebből következik, hogy a népszolgálatot megfogalmazók számára a két világháború között a kisebbségi kérdés kezelése sem elsősorban mint jogi („emberjogi”), hanem mint spirituális kérdés vetődik fel: a nemzetiségi kérdés menedzselésének az elsődleges feltétele nem a külső jogi keretek kialakítása, hanem a saját lelki transzformáció.